

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXIX

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
BENCZE ZOLTÁN
BODÓ SÁNDOR
ENDRÓDI ANNA
ZSIDI PAULA

SZERKESZTETTE
HANNY ERZSÉBET

A kötet cikkeit lektorálták: Bencze Zoltán, Bordás Attila, Endrődi Anna,
Facsády Annamária, Mester Zsolt, Tóth Endre, Vékony Gábor, Zsidi Paula.
A rajzokat Kuczogi Zsuzsanna, a fotókat Bakos Margit és Komjáthy Péter,
az idegennyelvű kivonatokat Büki Boróka, Szu Annamária és Véghné Pozsgai Olga készítették.

Tördelés: Kolozsvári Krisztián

HU - ISSN 0133-1892
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2005

FELELŐS KIADÓ
BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

TARTALOM – CONTENTS

TÉZER Zita	
Szkíta kori tükrök a Kárpát-medencében <i>Scythian-period Mirrors in the Carpathian Basin</i>	5
MARÁZ Borbála	
Budapest–Gellérthegy és környékének késő-La Tène-kori településtörténete I. <i>Die spätlatènezeitliche Siedlungsgeschichte von Budapest – Gellért-Berg und seiner Umgebung I.</i>	39
HAVAS Zoltán	
Az aquincumi aquaeductus új aspektusai <i>New Approach to the Aqueduct of Aquincum</i>	51
KOROM Anita	
Adatok a barbotindíszes meredek falú tálak kérdéséhez a káposztásmegyeri császárkori telep kapcsán <i>Angaben zur Frage der steilwandigen Schüsseln mit Barbotinverzierung in Verbindung mit der kaiserzeitlichen Siedlung von Káposztásmegyer</i>	71
LÁNG Orsolya – GRYNÆUS András	
Fa építőanyagok Aquincumban: régészeti és dendrokronológiai eredmények <i>Wooden constructing materials in Aquincum: archaeological and dendrocronological results</i>	89
LASSÁNYI Gábor	
A helyi lakosság temetőjének részlete Aquincum polgárváros területén <i>Native Burials on the Territory of Aquincum</i>	111
TASSI Mária	
Római kutyatemetkezés Aquincumból <i>Roman Dog Burial from Aquincum</i>	125
GYULAI Ferenc – KÁLLAY Miklós	
Római kori bormaradvány egy Aquincum területén talált 2. századi hamvasztásos sír korsójában <i>Remain of Roman-time Wine in a Jug Found in a Cremation Burial from the 2nd Century.</i>	133
NÉMETH Margit	
Az aquincumi Thermae Maiores funkcióváltozásához a 4. században <i>Zur Funktion der thermae maiores von Aquincum im 4. Jahrhundert</i>	137
SZILÁGYI Magdolna	
Amulettkapszulák az Aquincumi Múzeum gyűjteményében <i>Bullae and tubular amulet capsules in the Aquincum Museum</i>	151

SZIRMAI Krisztina	
A katonai felszerelés korai ábrázolásai Aquincumban	
<i>Early Depictions of Military Equipment in Aquincum</i>	173
ZSIDI Paula	
Uralkodói képmása egy aquincumi téglatöredéken	
<i>Imperial Portrait on a Brick Fragment in Aquincum</i>	187
HOLL IMRE	
Külföldi kerámia Magyarországon III. (14-17. század)	
<i>Ausländische Keramikfunde in Ungarn III. (14.-17. Jh.)</i>	205
MATUZ EDIT	
Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Vera hagyatéka a BTM Régészeti Adattárában	
Egy évtized múltán (Mester Zsolt)	249
RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS	279

TÉZER ZITA

SZKÍTA KORI TÜKRÖK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A Fekete-tenger északi sztyeppi, erdős-sztyeppi övezetének régészeti feltárásai már a 19. században megkezdődtek¹. A szkíta emlékek döntő többsége, amely ma a szentpétervári Ermitázsban, a kijevi és moszkvai Történeti Múzeumban található, a több ezerre tehető kurgánsírból származik. Ezekből a halomsírokból nagy számú szkíta típusú tükör került a felszínre, melynek párhuzama megtalálható a Kárpát-medencében (1. kép). Pest megyéből három példányt ismerünk, de az egyre szaporodó ásatásoknak köszönhetően reménykedhetünk továbbiak előkerülésében, akár Budapest területén is.

KATALÓGUS

1. Tápiószele, Magyarország, Pest megye (11. kép 4b)

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – ltsz.: nem azonosítható. Anyaga: bronzkorong vasnyéllal. Átm.: 13 cm. Nyh.: 11 cm. Kpm.: 0.3 cm. Th.: 24 cm

A vasnyél stilizált „halfarok” formában végződik, a nyéltörzs díszítetlen, felső része rombusz alakú nyúlvány, amely szegecsekkel kapcsolódik a koronghoz. A korong – amelyből kitört egy nagyobb és egy kisebb darab – kerek, profilja egyenes, lapos és peremmel keretezett. Szórvány (1951).

(BOTTYÁN 1955. 54–55. XV. t. 1, 1a; PÁRDUZ 1958. 58. XXV. t. 1–2; PÁRDUZ 1966. XXXVII. t. 1–2. kép)

2. Tápiószele, Magyarország, Pest megye (10. kép 4a)

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – ltsz.: 84.1951.6. Anyaga: bronz. Átm.: mérhetetlen a deformáltsága miatt. Nyh.: mérhetetlen a deformáltsága miatt.

Égéstől deformált nyeles bronztükör. A nyél kosfejben végződik. A nyéltörzs bordázott, két szélén kisebb, belül három keskenyebb borda tagolja. A tükörhöz való csatlakozásnál amorf tag látható, és a peremen belül a félköríves képzés is megvan. A

korong kerek, profilja egyenes, és erős, peremes borda szegi.

462. sz. hamvasztásos sír (1951) – szürke, korongolt bordadíszes edény; grafitosan fénylő, palack formájú edény; szürke, korongolt magasfülű bögre; gömbölyű, kék és fehéres színű üveggyöngy; hosszú vaskés aránytalanul hosszú nyéllal, sárgás színű, csonkakúp formájú orsógomb; világossárga kettős csonkakúp formájú orsógomb; durva anyagú, téglapiros színű, behúzott peremű tál töredéke; gombos végű vékony huzalú elektron függő; 1 elektron és 3 bronz csepp; durva anyagú, barnás orsógomb.

(PÁRDUZ 1958. 58. XXI. t. 2; PÁRDUZ 1966. 79. XXVII, LXXIII, 2–3, LXXIV, 1–8.)

3. Hatvan–Boldog, Magyarország, Pest megye (12. kép 1i)

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – ltsz.: 98.1894.89. Anyaga: bronz. Átm.: 17.7 cm.

Nyeles tükörre utal az alsó szegélyhez közel eső szeglyuk, amely a nyéllal együtt szakadt ki. A tükörlap félkörösen kitört. Az égetéstől deformálódott korong ovális formává egészíthető ki, profilja egyenes, lapos, pereme nincs.

1. leletsoport hamvasztásos sírja (1894) – vaskard; spirál-korongfejű bronzgyűrű; bronz karpercek; bronz nyílhegy; behúzott peremű tál; két orsógomb; kúposvégű elektron borítású spirális függő; kocsiaktrészek.

(PÓSTA 1895. III. t. 7; BOTTYÁN 1955. 55.; PÁRDUZ 1958. 59., 61. XXIV. t. 15; PÁRDUZ 1960. XXVI, 4–5.)

4. Hejőszalonta–Temetősor dűlő, Magyarország, Borsod-Abaúj-Zemplén megye (10. kép 4d)

Herman Ottó Múzeum, Miskolc – ltsz.: 53.752.1. (elveszett)². Anyaga: bronz. Nyh.: 13,5 cm

A nyélvégződésen kosfej alakú ábrázolás látható. A nyéltörzs többszörösen görbített, tűzben

¹ IL'INSKAJA 1968. 20–23., IL'INSKAJA–TERENOŽKIN 1983. 5–16.

² Koós 1985. 32.

deformálódott, egyik oldalára nagy darab alaktalan bronzrög tapadt. A nyélen négy függőleges bordázat figyelhető meg. A koronghoz való csatlakozás nyúlványát sima, ívelt tetejű tagozat díszítette. A korongot nem találták meg. Szórvány (1934).

(LESZIH 1939. 78. 5. kép 3; PÁRDU CZ 1958. 61.; HELLEBRANDT 2001. 149.)

5. *Muhi-Kocsmadomb, Magyarország, Borsod-Abaúj-Zemplén megye (9. kép 4c)*

Herman Ottó Múzeum, Miskolc – ltsz.: 53.789.1. Anyaga: bronz. Átm.: 18.1 cm. Nyh.: 16 cm. Kpm.: 1 cm. Th.: 34.2 cm.

A nyél alsó részén, díszítetlen tagozaton álló macska-féle ragadozó látható. A nyél hosszában négy pillérre tagolt, felső végén a négyszögletes tag vízszintesen négy részre osztott. A tükörnyél felső végén agancsát hátravető, lábait összehúzó szarvas látható. Hátravetett agancsát négy kerek mélyedés teszi plasztikussá. Teste mindkét oldalon, az elő- és hátlapon is jól kidolgozott. A korong kerek, profilja egyenes, peremmel keretezett.

Nem hiteles ásatás (1931–32) – A közelében állítólag edénycserepek is voltak, amely feltehetőleg sír melléklete lehetett. A tükrön nincs égési nyom.

(LESZIH 1939. 77–78. 7. kép; BOTTYÁN 1955. 54.; HELLEBRANDT 2001. 149.)

6. *Szécsény, Magyarország, Nógrád megye (8. kép 1c)*

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – ltsz.: 68.7.1. Anyaga: bronz. Átm.: 17.9 cm. Nyh.: 12.2 cm. Kpm.: 1–1.1 cm.

A nyélvégződésen macska-féle vadállat áll talpazaton, melynek segítségével a nyélhez van forrasztva, és amelyet három egymással párhuzamos vízszintes borda tagol. A forrasztás meglazult. A nyél hátlapját három borda tagolja, az előlapon a három bordát elválasztó két mélyedésben is egy-egy vékony borda látható. A nyél a koronghoz való csatlakozásnál a perem félkörívesen szélesedik. A korong kerek, profilja egyenes és lapos. Szórvány (1937).

(PÁRDU CZ 1958. 58. XXI. t. 1a–b.)

7. *Piliny, Magyarország, Nógrád megye (8. kép 1b)*

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – ltsz.: 44.1898.2333. Anyaga: bronz. Nyh.: 16.7 cm.

A nyél végén macska-féle ragadozó látható. Az állat négyszög alakú talpazaton áll, melynek minden oldala sima és tagozatlan. A három részre törött nyélen égés nyoma látható, felületét hosszában az előlapon három erősebb borda között két gyengébb, a hátlapján három erősebb borda díszíti. A nyél alaktalan nyúlvánnyal – amely szarvasalak

körvonalaira emlékezet – csatlakozik a koronghoz, amely sajnos elveszett.

Nyáry Jenő nem tartotta nyilván síronként az anyagot, amely összekeveredett, de az égési nyom hamvasztásos sírra utal (1870 előtt).

(NYÁRY 1870. 127. 6.; HAMPEL 1893. 395. 12.kép; PATAY 1954–55. 66–67., 72–73. XVI. t. 5; BOTTYÁN 1955. 54. XXXIV. t. 8; KEMENCZEI 2001. 146.)

8. *Miskolc-Dudujka, Magyarország, Borsod-Abaúj-Zemplén megye (8. kép 4d)*

Herman Ottó Múzeum, Miskolc. Anyaga: bronz. Figura h.: 5.7 cm

Megmaradt a tükörnyél végének macska-féle ragadozója, és a talpazat. Ez utóbbinak mindkét oldala sima és tagozatlan. Szórvány (1934).

(LESZIH 1939. 76. 5/2. kép; HELLEBRANDT 2001. 64.)

9. *Hajdúdorog, Magyarország, Hajdú-Bihar megye (11. kép 5b)*

Debreceni Déri Múzeum; ltsz.: IV.68.1.1. Anyaga: bronz. Átm.: 18.4 –20.4 cm. Nyh.: 3.2 cm. Kpm.: 0.2 cm.

A nyél alsó része elveszett, a nyéltöredék felső részén kivehető három mélyített borda. A tükör lapját két szegecs erősítette a nyélbe, amely nyúlvánnyal volt ellátva, s ezt fogta körül a nyelet burkolatként. A tükör korongja tojásdad alakú, profilja egyenes és lapos, perem nélküli. A tükör előlapjának jobb felső része használatkor megrepedt, egy darabka kitört, amelyet beöntöttek. Restaurálás után az egykorú foltozás szabályosan kirajzolódott. A foltozás anyaga összetételében megegyezik a tükör anyagával.

Magányos csontvázas női sír (1966) – lemezküpos fejű hajkarika, orsókarika, vaskés.

(MESTERHÁZY 1968. 68.; NEPPER 1968. 59., 61., VI t.)

10. *Sopron-Krautacker, Magyarország, Győr-Moson-Sopron megye (12. kép 2a)*

Soproni Múzeum, Sopron – ltsz.: 93.2.29.1. Anyaga: bronzkorong vasnyéllel. Átm.: 16 cm. Nyh.: 14.5 cm. Th: 27.5 cm.

A vas nyélvégződése díszítetlen taggal ellátott, egyenes nyéltörzsű, felső vége felé kibővülő, három nitszeggel ellátott tükör. A bronzkorong kerek, egyenes profilú, perem nélküli.

29. sz. sír (1979) – arany-, üveg-, borostyánkő; korall- és kauri kagylós nyaklánc; bronzfibula tőrésze; bronz trapézformájú csüngő; bronz „pontus-hajkarika”; 16 vaskés.

(JEREM 1981. 114., 115. 7/11. kép)

11. *Csanytelek-Újhalastó, Magyarország, Csongrád megye (12. kép 3a)*

Kosztá József Múzeum, Szentés – ltsz.: 83.3.187. Anyaga: a korong bronz, a nyél eredetileg vas. Átm.: 12.6–13.8 cm. Nyh.: 2.8 cm

A nyél alsó része elveszett, a megmaradt nyéltörzs felső része díszítetlen, legyezőszerűen kibővülő nyúlvánnyal és szegeccsel kapcsolták a koronghoz. A tükör korongja tojásdad alakú, profilja egyenes és lapos, perem nélküli. Szórvány.

(GALÁNTA 1981. 54., 52. 12. t. 1.)

12. *Kisgyőr-Bubtető, Magyarország, Borsod-Abaúj-Zemplén megye (10. kép 4d)*

Herman Ottó Múzeum, Miskolc – ltsz.: 82.3.1. Anyaga: bronz. Átm.: 16 cm. Nyh.: 11 cm. Kpm.: 0.3 cm. Th.: 28.6 cm

Égéstől deformált nyeles bronztükör. A nyél kosfejben végződik, felette öntött téglalap alakú tag, majd hárombordás nyéltörzs látható. A tükörhöz való csatlakozásnál amorf tagot képeztek ki, a peremen belül pedig félköríves lemezforma található. A korong kerek, profilja egyenes, erős, peremes borda szegi. Öntött, három darabból összedolgozott.

Edénytöredékek; orsógomb; világosbarna, cilindrikus nyakú, bikónikus testű ép edény. (1981)

(KOÓS 1983–84, 29–35. 4–5. kép; HELLEBRANDT 2001. 148–149.)

13. *Törökszentmiklós-Surján, Magyarország, Hajdú-Bihar megye (12. kép 4b)*

Damjanich János Múzeum, Szolnok – ltsz.: 62.4.122. Anyaga: a korong bronz, a nyél vas. Átm.: 15.6 cm. Nyh.: 15 cm

A vasnyél töredékesen, négy darabban maradt meg, feltehetőleg kibővülő nyélvégződéssel. A nyél felső része kiszélesedő, a vasnyél a bronzkoronghoz szegeccsekkel hozzáerősített. A korong kerek, profilja egyenes és lapos, perem nélküli.

71. sz. hamvasztásos sír – bronz karperec és töredékei; üveggyöngy; vastárgy.

(CSALOG-KISFALUDI 1985. 315., 322–323., 314. 22. kép)

14. *Debrecen környéke, Magyarország, Hajdú-Bihar megye (8. kép 4c)*

Debreceni Református Kollégiumi Könyvtár gyűjteménye – ltsz.: ismeretlen. Anyaga: bronz.

Megmaradt a tükörnyél végének macska-féle ragadozó ábrázolása és a talpazat, amely mindkét oldalon sima és tagozatlan. Szórvány.

(HAMPEL 1893. 392., 407.; FETTICH 1931. 513.; BOTYTYÁN 1955. 54.; ÖTVÖS 1958. 189.)

15. *Szerencs, Magyarország, Borsod-Abaúj-Zemplén megye (9. kép 4b)*

Herman Ottó Múzeum, Miskolc. Anyaga: bronz.

A bordázott nyélen sima talpazat látható, de a nyélvégződés nem maradt meg. A koronghoz való csatlakozásnál sima talpazaton hátravetett agancsú, lábait maga alá húzott szarvas, és a körszelvény alakú kidomborodás vehető ki. A korong többi része elveszett.

Magányos sír (1970) – bronz függő; pityke.

(KEMENCZEI-VÉGH 1971. 513–514.; HELLEBRANDT 1988. 124.)

16. *Oláhzsákod/Jacu, Románia, Mureș (Maros) megye (9. kép 4d)*

Egykori Segesvári Evangélikus Gimnázium gyűjteménye. Anyaga: bronz. Átm.: 16.5 cm. Nyh.: 14.5 cm. Kpm.: 0.1 cm. Th.: 34.5 cm

A nyél végén macska-féle ragadozó áll három vízszintes rovátkával díszített talpazaton, a nyéltörzs hárombordás, a koronghoz való csatlakozásnál kissé elnagyolt, felkelő szarvasalak vehető ki. A nyél és a korong találkozásánál kör alakú a kidomborodás, egészen a keret magasságáig. A korong kerek, lapos, keret szegélyezi. Szórvány (1891).

(TÉGLÁS 1913. 320., 323.; ROSKA 1937. 179., 189–190.; ROSKA 1942. 210–211. 251. kép)

17. *Maroscsapó/Cipău, Románia, Mureș (Maros) megye (7. kép 1b)*

Erdélyi Történeti Múzeum, Kolozsvár (Cluj) – ltsz.: I. 9481. Anyaga: bronz. Átm.: 18 cm.

Egyszerű nyeletlen tükör, fogantyúja két kis oszlopocska, áttört gombos fedővel. A korong kerek, profilja egyenes, perem keretezi.

Magányos csontvázas sír (1908–14) – bronz gomb; bronz tör, kerámia töredékek, szarvasmarha csontok.

Megjegyzés: Roska szerint Fettich tévesen említi, hogy a Maros völgyéből szkíta típusú tükör került volna elő, mivel valójában a maroscsapói leleteket mutatja be.³

(ROSKA 1937. 176–178, 181; FETTICH 1931. 527.; ROSKA 1942. 158–159. 186. kép; PÁRDUZ 1958. 61.; VLASSA 1961. 4/6. kép)

18. *Nagyenyed-Cinegetelek/Aiud, Románia, Alba (Fehér) megye (7. kép 2a)*

Nagyenyedi/Aiud Történeti Múzeum – ltsz.: 3393. Anyaga: bronz. Átm.: 11.7–11.9 cm

Feltételezések szerint eredetileg nyéllal és

³ ROSKA 1942. 168.

fogantyúval ellátott tükör. A nyél koronghoz való szegecselésének nyoma a tükörlapon található vasrozsdás lyuknyomokból látszik. A korong profilja konvex-konkáv, a sérült szalagfűl a homorú oldalának középpontjából ugrik ki. Perem nélküli.

5. sz. csontvázás sír (1894) – bronzlemez trébelt díszítéssel; bronzkarika.

(HEREPEY 1897. 326–328.; ROSKA 1937. 173., 184–188.; ROSKA 1942. 188–189.; PÁRDU CZ 1958. 61.; VULPE 1984. 38., 45. 6/6. kép)

19. *Torda/Turda, Románia, Cluj (Kolozs) megye (10. kép 4b)*

Erdélyi Történeti Múzeum, Kolozsvár (Cluj) – ltsz.: I.7957. Anyaga: bronz. Átm.: 14.4 cm. Kpm.: 0.4 cm. Th.: 26.4 cm.

Kosfejben végződő nyél, a nyéltörzs hosszában három kannelurával ellátott, melynek felső vége pillérfőbe megy át, majd gömbalakú taggal fekszik rá a korongra. A kerettel szegélyezett korong ketté törött, profilja egyenes. Szórvány (1908 előtt).

(ROSKA 1937. 179., 192. 19. kép; ROSKA 1942. 283–284. 341. kép; PÁRDU CZ 1958. 61.)

20. *Válaszút/Valasut/Răscruți, Románia, Cluj (Kolozs) megye (9. kép 1a)*

Kunsthistorisches Museum, Wien. Anyaga: bronz. Átm.: 11 cm. Nyh.: 12 cm

A nyél kosfejben végződik, a nyéltörzs hossztagozása négyes bordázatot mutat, amelyen öt dudorodás vonul végig. A nyél felső részén hosszúszarvú guggoló szarvasalak látható négyszög alakú, vízszintesen bordázott tagozaton. A szarvas felett körcikk alakú domborodás van a korong és a nyél találkozásánál. A korong kerek, egyenes profilú, perem keretezi. Szórvány (1853).

Megjegyzés: Roska a választúti darabot fejrédiként is leírja, pedig a kettő egy és ugyanaz. (HAMPEL 1893, 394. 15. kép; ROSKA 1937, 170., 176., 193. kép; ROSKA 1942, 84. 103. kép; 298–299. 12. kép; Bondar 1955, 72.)

21. *Kisekemező/Proștea Mică/Copșa Mică, Románia, Mureș (Maros) megye (7. kép 3b)*

Brukenthal Múzeum, Nagyszeben/Sibiu. Anyaga: bronz. Átm.: 12.5–12.7 cm.

Eredetileg nyeles tükör, a sima oldalon ugyanis vasszegecsek nyomát lehet látni, amely a koronghoz való megerősítését szolgálta. A tükörlap ellipszis alakú, egyik oldala sima, a másik oldalon bordás díszítés domborodik ki, amelyek kereszt között egymásba rakott négyszögeket alkotnak.

Magányos csontvázás sír (1880) – agyagurna; fűles csésze; nyitott, kúpos végű bronz karperec; bronz ívfibula; bronzgomb nagy füllel; három szárnyú bronz csüngő; rövid balta; három élű, rövid szakas nyílhegy; kauri kagyló; két agyag orsókarika; hüvelytok.

(REINECKE 1897a. 15–17., 16. 5. kép; ROSKA 1942. 126. 152. kép; PÁRDU CZ 1958. 61.)

22. *Csombord/Ciumbrud, Románia, Alba (Fehér) megye (11. kép 2a)*

Erdélyi Történeti Múzeum, Kolozsvár/Cluj – ltsz.: 13161. Anyaga: bronz. Átm.: 8.7 cm. Kpm.: 0.15 cm.

Egyszerű, vékony bronzlemezből készült, díszítés nélküli tükör. A két szegecs helye, amely a korongot a nyéllal összefogta, megmaradt, viszont a korong egy része kiszakadt és elveszett a nyéllal együtt. Szórvány (1957–58).

(FERENCZI 1965. 84., 86. 6/1. kép)

23. *Csombord/Ciumbrud, Románia, Alba (Fehér) megye (11. kép 3a, 11. kép 2b)*

Erdélyi Történeti Múzeum, Kolozsvár/Cluj – ltsz.: 13160. Anyaga: a korong bronz, a nyél feltehetőleg vas. Átm.: 13 cm. Kpm.: 0.35–0.5 cm.

Eredetileg nyéllal rendelkező bronztükör, jól látszik ugyanis a vasszegecseknek kifűr lyuk. A korong kerek, profilja egyenes, perem nélküli, egyik oldala sima, a másik bordadíszítésű. A keresztalakú bordázatot derékszögben futó bordák fogják közre. Szórvány (1957–58).

(FERENCZI 1965. 84., 85. 6/2. kép; VASILIEV 1980. 114., XXV. t. 3)

24. *Pókafalva/Păuca, Románia, Sibiu (Szeben) megye (9. kép 4e)*

Nagyenyedi/Aiud Történeti Múzeum (Nagyenyedi Bethlen Kollégium gyűjteménye). Anyaga: bronz. Átm.: 17.7 cm. Nyh.: 15.8 cm. Kpm.: 0.09 cm. Th.: 34 cm.

A nyélvégződésen a macska-féle ragadozó négyszög alakú talpazaton áll. A nyéltörzs két erős és két vékonyabb bordával díszített, felső részén két vízszintesen bordás, négyszög talpazaton, felkelő szarvasalak látható. Agancsát négy, egymás mellé helyezett gyűrűs kidomborodás jelzi. Ahol a nyél és a korong összeér, körcikk alakú domborulat emelkedik ki a lemezből a keret magasságáig. A korong kerek, egyenes profilú, peremmel keretezett. Szórvány (1884).

(HAMPEL 1888. 185–186; HAMPEL 1893. 390–392.; ROSKA 1937. 179., 190–191.; ROSKA 1942. 227. 282. kép)

25. *Komlód/Comlod, Románia, Bistrița–Năsăud (Beszterce–Naszód) megye (11. kép 2c, 12. kép 6a)*

Bistrița Múzeum, Beszterce/Bistrița. Anyaga: bronz. Átm.: 13.4 cm. Nyh.: 12.3 cm. Kpm.: 0.3 cm

Egyszerű, díszítetlen bronz korong, amely két nitszeggel kapcsolódik a lefelé keskenyedő bronz nyélhez. A nyél alsó részének újboli megvastagodása eredetileg figurális ábrázolásnak indulhatott.

1. sz. csontvázas sír (1956) – fordított keresztalakú tegezveret; bronz nyélcsúcsok.

(HOREDT 1960. 481–488.)

26. *Újös/Fîntînele/Fântânele, Románia, Bistrița–Năsăud (Beszterce–Naszód) megye*

Bistrița Múzeum, Beszterce/Bistrița.

Csontvázas sír (1974–75)

(VASILIEV 1980. 113. – CRIȘAN szóbeli közlése alapján)

27. *Sajónagyfalu/Mărișelu, Románia, Bistrița–Năsăud (Beszterce–Naszód) megye (6. kép 6c, 7. kép 4c)*

Bistrița Múzeum, Beszterce/Bistrița. Anyaga: bronz. Átm.: 16.2 cm

Csillagosan áttört díszű fogantyú, amely két oszlopocskával kapcsolódik a koronghoz. A tükörlap kerek, profilja egyenes, peremmel keretezett. A korongon 3–4 mm fémfólia látható.

5. sz. csontvázas sír (1977) – 2 db hasas edény; boióitai pajzslábú fibula; agyag orsógomb; 3 db bronz nyílhegy; 70 db kauri kagyló; üvegpaszta és kaolin gyöngyök; kés; állatsont.

(MARINESCU 1984. 50. 10/3. kép)

28. *Makkfalva/Ghindari, Románia, Mureș (Maros) megye (8. kép 1a)*

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – ltsz.: 29.1913. Anyaga: bronz. Átm.: 19 cm. Nyh.: 14.5 cm. Kpm.: 0.15 cm. Th.: 33.5 cm.

A nyélvégződésen macska-féle ragadozó látható vízszintes bordázatú tagozaton. A nyél hármas tagolású, a koronghoz való csatlakozásnál a nyúlványt forrasztással illesztették a tükörlaphoz. A korong lapos, profilja egyenes, peremmel keretezett. Szórvány (1908).

(TÉGLÁS 1913. 318., 323., 326–7. 1. kép; ROSKA 1937. 174–176., 179.; ROSKA 1942. 156. 180. kép)

29. *Hetény/Chotín, Szlovákia, Komárno (Komárom) megye (11. kép 5c, 12. kép 5c)*

Nyitrai Régészeti Intézet, Nyitra/Nitra. Anyaga: a korong bronz, a nyél vas. Átm.: 15 cm. Nyh.: 16 cm. Th.: 28.5 cm

A nyél bronzvégződése legyezőszerűen kibővülő, a nyéltörzs vasból készült, egyenes vonalú,

felső része, amely bronzba megy át, ismét kibővülő, majd a nyél és a korong találkozásánál a nyélvégződéshez hasonlóan holdalakú taggal záródik. A vasnyelet szegecsekkel erősítették a koronghoz. Az alsó, holdalakú tag feltehetőleg a volutás dísz egyszerűsített változata. A tükörlap kerek, egyenes profilú, perem nélküli.

76-A hamvasztásos sír (1961–62) – táltöredék; karpánt; 8 db gyöngy; halántékpánt.

(DUŠEK 1954. 311–316. 143 és 145. kép; PÁRDU CZ 1958. 61.; DUŠEK 1966. 79, XLII. t. 11.)

30. *Hetény/Chotín, Szlovákia, Komárno (Komárom) megye (11. kép 4a, 12. kép 7f)*

Nyitrai Régészeti Intézet, Nyitra/Nitra. Anyaga: bronz. Nyh.: mérhetetlen

A deformált nyél alsó része volutában végződik, a nyéltörzs egyenes, felső része kibővülő, a nyelet szegecsekkel erősítették a koronghoz. A tükörlap elveszett.

8-B hamvasztásos sír (1961–62) – 3 db orsógomb; gyöngyök; vastöredék; bronz karpánt.

(DUŠEK 1966. 36, 85, 156. 10. kép)

31. *Ismeretlen lelőhely*

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. Anyaga: bronz. Nyh.: 13.8 cm

Csak a nyéltöredék maradt ránk, melynek alsó része valószínűleg macska-féle ragadozót ábrázolt. A nyéltörzs hárombordás, felső része ovális résszel kapcsolódik a koronghoz, amely szintén elveszett.

(FETTICH 1931. 527. 80; PÁRDU CZ 1958. 61.)

32. *Ismeretlen lelőhely (9. kép 4a)*

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – ltsz.: 1.1934.21. Anyaga: bronz. Nyh.: 13 cm

A nyélvégződés nem maradt meg, – feltehetőleg macska-féle ragadozót ábrázolt. A nyéltörzsön két borda és két pálcátág fut végig. A nyéltörzs felső része hárombordás, négy pálcátágos. A tagozaton vízszintes bordák felett hosszú ágú, háta végéig húzódo agancsral ábrázolt felkelő szarvas látható. Hátravetett agancsát négy kerek mélyedés teszi plasztikussá. A nyél hátsó lapján két párhuzamos vonalat mélyítették be, itt viszont az állat idoma kevésbé domborul ki. A tükörlapon megmaradt a korongba benyúló körszelvény alakú dudorodás, amely a korong és a nyél összekapcsolódását közvetítette. A korong elveszett.

Megjegyzés: Reinecke és Hampel pilinyi lelőhelyről valónak tartotta.

(REINECKE 1897. 21.; HAMPEL 1893. 394. 14.kép; FETTICH 1931. 527. 81; PÁRDU CZ 1958. 61.; KEMENCZEI 2001. 146.)

KUTATÁSTÖRTÉNET

Magyarországon elsőként J. R. Aspelin hívta fel a figyelmet a szkíta típusú tárgyak pontus-vidéki kapcsolatára az 1876-os ősrégészeti kongresszuson. Budapesten korábban ugyan jelent meg cikk, amelyben Nyáry Jenő beszámol a pilinyi ásatáson előkerült ragadozó-végű tükrőről (8. kép 1b), – ezt később Patay Pál a nógrádi leletekkel kapcsolatban egészíti ki⁴ – csak hogy a tárgy kultúrába való besorolását és funkcióját még nem tudta meghatározni.⁵

A következő időszakban fokozatosan nőtt a szkíta típusú leletek száma, melyeknek analógiái Dél-Ukrajna felé irányították a régészek figyelmét. Így Hampel 1893-ban további szkíta anyagot ismertett, amelyben röviden kitér a tükrök bemutatására, és többek között a pókafalvi (9. kép 4e),⁶ egy újabb pilinyi (valójában egy ismeretlen lelőhelyű darab – 9. kép 4a) és egy fejrédinek (elképzelhető, hogy azonos a válaszfalival – 9. kép 1a) nevezett darabról tesz említést.⁷ A leletek pontos korát még nem tudta meghatározni, de összefüggésbe hozta a Fekete-tenger területén élt szkíta népcsoporttal. Keletről további tükröket hoz fel példának, a tjaszmini, smelai, Kul obai kurgánsírokból, a Kubán és Dnyeper menti területekről, illetve a Samokvasov gyűjteményből.⁸

A szkíta kori leletek kutatásának középpontjában ekkor már azok eredetének és készítési helyének meghatározása állt. Reinecke 1897-ben a szkíta típusú sírok anyagát vizsgálva igyekezett meghatározni a leletek hovatarozását.⁹ Kutatásának alapja az ékszerek, nyílcsúcsok és a tükrök. Az általa feltételezett szkíta bevándorlás és a kereskedelmi kapcsolatok elmélete a továbbiakban meghatározóvá válik. A leletanyag – többek között a tükrök (Hatvan-boldogi – 12. kép 1i,¹⁰ oláhzsákodi – 9. kép 4d,¹¹ nagyenyedi – 7. kép 2a,¹² és kisekemezei tükrök – 7. kép 3b¹³) – bővülése az erdélyi és a magyarországi terület szoros összefüggését mutatta, a rövid beszámolóokban azonban még csak óvatosan fogalmaznak eredetüket illetően. Téglás Gábor 1913-ban készült összefoglalójában¹⁴ – amely az erdélyi darabok tárgyleírását tartalmazza – Samokvasov-val ellentétes véleményen van. Samokvasov ugyanis

úgy vélte, hogy a kárpát-medencei tükrök műhelye Erdély, mivel az erdélyi hegyekben megtalálhatók a tükrök fő alkotóelemei, – az arany, az ezüst és a réz.¹⁵ Téglás Gábor ezzel szemben azt vallja, hogy a nyersanyag a pontus-vidéki telephelyekre került, Tyras, Olbia, Chersonéssos és Pantikapaion városába, ahol a görög műhelyek megrendelésre elkészítették a tükröket és visszaszállították Erdélybe az ottlakó szkíták számára. Az erdélyi emlékegyanyag további közlése Roska Márton tollából született, amelyben a ma ismert legtöbb tükröt bemutatja, és ezen leletek szkíta eredetét látta bizonyíthatónak.¹⁶

1914-ben Farmakovskij – akinek Olbia görög telepének feltárását köszönhetjük – új megvilágításba helyezte a tükrök kutatását. Ő ugyanis összehasonlította a szkíta típusú nyeles tükrök állatalakjait a szaiszi korszak (Kr. e. 664–525) egyiptomi tárgyaival és néhány ión készítménnyel, ezzel levezetve a tükrök egyiptomi–görög művészetből történő átvételét. Ezek alapján eredetüket és készítési helyüket csak és kizárólag Olbiához kapcsolta,¹⁷ amellyel Minns,¹⁸ Knipovič,¹⁹ Blavatskij,²⁰ Gajdukevič, Kaposina²¹ és Pruševskaja²² is egyetértett. Grakov ezen elméletet alátámasztva 1947-ben publikált cikkében felvázolta az Olbiából kivezető kereskedelmi útvonalakat, amelyen át terjeszthették a szkíta és görög stílusban kivitelezett tükröket a Dnyeper és Bug folyón észak felé, illetve az Urál és volgavidéki területek felé.²³ Minns szerint maga a tükrőforma görög eredetű, az állatalakos díszítést pedig inkább szkíta stílusjegynek véli.²⁴ Ennek bizonyítéka, hogy a görög anyaország területén már korábban elterjedtek a nyeles tükrök, melynek emlékeit megtaláljuk több Fekete-tenger menti görög gyarmatváros területén. E szerint az elmélet szerint tehát görög műhelyekből, kereskedelem révén került szkíta típusú tükrök a pontus-vidéki sztyeppés, erdős-sztyeppés szkíta terület sírjaiba, miután saját ízlésviláguknak megfelelően rendelték meg a rajtuk látható díszítéseket. Olbiából például 13 szkíta típusú tükrök került elő,²⁵ gyártásukat a régészek többsége az itt feltárt műhelyekhez köti.

A Fekete-tenger északi területének erdős-sztyeppés övezetétől nyugat felé haladva a következő állomás Nyugat-Podólia, melynek kur-

⁴ PATAY 1954–1955. 66–67., 72–73.

⁵ NYÁRY 1870. 125–128.

⁶ TÉGLÁS 1888. 185–186.

⁷ HAMPEL 1893. 390–396.

⁸ HAMPEL 1893. 396.

⁹ REINECKE 1897a. 4–5., 17.; 1897b, 141., 157.

¹⁰ PÓSTA 1895. 1–26.

¹¹ TÉGLÁS 1894. 356–357.

¹² HERPEY 1897. 325–328.

¹³ REINECKE 1897a. 15–17.

¹⁴ TÉGLÁS 1913. 318–327.

¹⁵ SAMOKVASOV 1908.

¹⁶ ROSKA 1937. 167–203.

¹⁷ FARMAKOVSKIJ 1914. 13.

¹⁸ MINNS 1913. 65.

¹⁹ KNIPOVIČ 1941. 114 .

²⁰ BLAVATSKIJ 1947. 54.

²¹ GAJDUKEVIČ–KAPOSINA 1951. 169., 171.

²² PRUŠEVSKAJA 1955.

²³ GRAKOV 1947. 28.

²⁴ MINNS 1913. 65.

²⁵ SKUDNOVA 1962.

gánjairól a lengyel T. Sulimirski írt összefoglalót, amely máig jól felhasználható.²⁶ Tanulmányában a leletek kapcsolatát kimutatva hódító szkíták jelenlétét feltételezte. Ebből kifolyólag Nyugat-Podólia lelőhelyeit két külön etnikumú (helyi lakosság és a behatoló szkíta) kultúra hagyatékának tartotta. Ez az elmélet ma már nem feltétlenül elfogadott, Meljukova szerint ugyanis ezen a területen a Kr. e. 6–5. században egyöntetű kultúra uralkodott, amely a preszkíta időszak továbbfejlődéséből jött létre.²⁷ A nyugat-podóliai kurgánokat Sulimirski a Kr. e. 6–3. század közötti időszakra datálja.²⁸ Ezen belül két fázist állapított meg, a Kr. e. 6–5. században és a Kr. e. 4–3. században. Kronológiája az edények kidolgozásán és a tükrök nyelének meglétén és hiányán alapszik. A fegyvereket és lószerszámdíszeket egyáltalán nem vette figyelembe, pedig ezek jelenléte meghatározó, mivel csak a Kr. e. 6–5. században fordulnak elő.²⁹ Meljukova a tükröket is csak a Kr. e. 5. századig feltételezi. Szerinte Sulimirski és Reichl tévesen állapította meg a tükrök kronológiáját, elsősorban azért, mert a tükröket keretező perem Ukrajna tükrein nem fordul elő a Kr. e. 4–3. században.³⁰ Reichl a tükröket mellesleg szkíta készítménynek véli, és bár felismerte szoros kapcsolatukat az olbiai darabokkal, a görög kolóniákból való export kérdésének megválaszolását nyitva hagyja.³¹ Meljukova szerint ezek a tükrök, kiemelve az Ivahnovcy-beli, a bratyševoi és a grudeki kurgánok darabjait, helyi népelemek a középső Dnyeper-vidék és a Bug-vidék lakossága között zajló cserekereskedelem révén jutottak el Podóliába.³² Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a podóliai emlékegyanyag a fentebb említett bug- és középső dnyeper-vidéki emlékegyaggal hozható szoros kapcsolatba a kerámiaformák és minták (bütykök, kannelura), a fegyverek és lószerszámdíszek, illetve az állatstílusú tárgyak alapján. Ezek a kereskedelmi kapcsolatok azonban már a preszkíta korszak óta fennálltak, és a Kr. e. 5–4. századra szűntek meg.³³ A szóban forgó tárgyak viszont tipikusan olyan leletek, amelyek a szkítákkal rokon területeken is ismeretesek. A bronztükrök öntését elképzelhetőnek tartja, de helyi fémművességi tevékenységet, bronzöntésre és vas megmunkálásra utaló nyomot Nyugat-Podóliában nem találtak, melynek okát inkább a további lelőhelyek feltárásának hiányában

látja.³⁴ Ugyanakkor felhívja a figyelmet néhány tárgyra, amelyek eredetét Erdélyben feltételezi. Ilyen a rövid vas tör, vagy azok a tükörfajták, amelyeknek nemcsak közepén van hurokszerű fogantyúja, hanem oldalt is, mint ami a Lenkovcy falu melletti kurgánból előkerült tükör (7. kép 5a),³⁵ amely a nagyenyedi darabbal mutat rokonságot.

Meljukovával ellentétben V. Párvan, J. Böhm és J. M. Jankovich, illetve később J. Chochorowski elmélete szerint végigkövethető a szkíták benyomulása Nyugat-Podólián keresztül, Észak-Besszarabián és Bukovinán a Kárpát-medencébe,³⁶ Dél-Moldávián és a Keleti-Kárpátokon keresztül Erdélybe jutottak, amelyet többek között a szkíta típusú tükrök megjelenése bizonyít.³⁷ A magyar kutatási oldalon Bottyán Árpád, összefoglaló tanulmányában, szintén felismerte a Kárpát-medence, Nyugat-Podólia, a Dnyeper és Bug vidék emlékegyanyagának hasonlóságát. A kárpát-medencei leletek alapján további helyi csoportokat állapított meg a szkíta fejedelmi körnek vélt aranyeleteres sírokról elnevezve.³⁸ Ezen belül tárgyalta a kárpát-medencei tükröket az újonnan talált példányokkal egyetemben (Muhi-kocsmadombi – 9. kép 4c, Miskolc-dudujkai – 8. kép 4d, Hejőszalonta–temetősor dűlői – 10. kép 4c³⁹).⁴⁰ A zöldhalompusztai alcsoportozáshoz (Borsod-Heves–Nógrád megye, Esztergom, Komárom és a Nyírség területe) sorolja a Muhi-kocsmadombi, Miskolc-dudujkai, a Hejőszalonta–temetősor dűlői és a pilinyi tükröt, a tápiószentmártoni alcsoport (Pest–Hajdú–Bihar–Szolnok) területéhez veszi a hajdúböszörményi,⁴¹ a Hatvan–boldogi és a tápiószzelei példányt. A gyomai alcsoport (Békés–Csongrád–Csanád megye) területéről mindössze egyetlen példát említ, a gyomai kurgán fémkorongját, amelyet ma a szkíta korszaknál korábban határoznak meg. Párducz Mihály a későbbiekben a Kárpát-medence keleti felére újabb felosztást javasolt: az erdélyi, alföldi, felső-tiszavidéki vagy nyírségi csoportot.⁴² Az alföldi csoportot az 1950-es években Szentes–Vekerzugon végzett ásásának eredményeképpen Vekerzugi csoport-

²⁶ SULIMIRSKI 1936.

²⁷ MELJUKOVA 1958. 31.

²⁸ SULIMIRSKI 1936. 29.

²⁹ MELJUKOVA 1958. 42–43.

³⁰ MELJUKOVA 1958. 43.

³¹ REICHL 1936. 154–155.

³² MELJUKOVA 1958. 48.

³³ MELJUKOVA 1958. 47.

³⁴ MELJUKOVA 1958. 50.

³⁵ MELJUKOVA 1953. 64.; 1958. 45.

³⁶ PÁRVAN 1928. 41–42.

³⁷ PÁRVAN 1928. 47; BÖHM–JANKOVICH 1936. 5–32.

³⁸ A kustánfalvi csoportot önálló kultúrának nevezi, innen azonban nem kerültek elő fémtükrök, annak ellenére, hogy összekötő láncszem volna Podólia és az Alföld között.

³⁹ LESZIH 1939. 76.

⁴⁰ BOTTYÁN 1955. 54–55.

⁴¹ A hajdúböszörményi példány, amelyet a debreceni Déry Múzeumban őriznek, voltaképpen egy etruszk tükör.

⁴² A felső-tiszavidéki, nyírségi csoport a kustánfalvi csoportnak felel meg.

nak,⁴³ majd később – a M. Dušek nevéhez fűződő⁴⁴ délnyugat-szlovákiai, Komárom melletti Hetény⁴⁵ jelentőségének köszönhetően – Vekerzug–Hetény csoportnak nevezte el (ez utóbbi lelőhelyről két tükröt ismerünk (11. kép 4a, 5c, 12. kép 5, 7.⁴⁶). E területen belül részletes vizsgálat alá vonja a szkítának meghatározott leleteket.⁴⁷ Szerinte a Kárpát-medencének az erdős-sztyeppe terület, Dnyeper jobb parti övezetével való hasonlósága szkíta bevándorlásra vezethető vissza, amely a Kárpátok hágóin át történt a Kr. e. 6. század közepétől a Kr. e. 6. század végéig, a Kr. e. 5. század első negyedéig. Kr. e. 500/475-től a hazai emléksanyag saját úton fejlődött tovább egészen a kelták megjelenéséig. A tükrök felbukkanását a Kárpát-medencében a szkíta korban bevándorló népelemekkel hozta összefüggésbe, de eredetüket az előző elméletekkel egyetértőleg olbiainak határozta meg a tegezveretekkel és a korongolás technikájával együtt.⁴⁸ A későbbiekben természetesen, a Kr. e. 5. századtól kezdve megindult a tükrök helyi gyártása. Dušek többé-kevésbé ugyanerre a megállapításra jutva vallja, hogy a thrák-szkíta időszak tükreinek egy része görög és szkíta utánzat, tehát se nem görög, se nem szkíta készítmény,⁴⁹ sőt átalakult formában később, a római időkben is előfordulnak.⁵⁰ Ő, Párducz és Skudnova tehát egyetért abban, hogy a kárpát-medencei tükrök közül néhánynak a készítése helyi műhelyekhez köthető, viszont a prototípusok az olbiai vagy más pontus-vidéki görög műhelyből származtathatók. Skudnova továbblépve úgy véli, hogy a tükrök a Fekete-tenger északi partvidékének különböző területein nagyjából egyidőben készültek a Kr. e. 6–5. században. Ilyen központ lehet Magyarország és Erdély is. Ez esetben a kárpát-medencei darabok egy része a pontus-vidékieknél is korábbi lehet.⁵¹

Vékony Gábor a szkíta etnikum kérdése kapcsán áttekinti a szkítának tartott leleteket⁵² és megállapítja, hogy a kárpát-medencei szkíta korszak tárgyainak egy része inkább tartható önálló fejlődés eredményének, mint idegen hatásnak, és a megelőző korszakban fellelhetőek ezek előzményei.⁵³ Mind-

ezek alapján a szkíta időszaknál korábbra datálja az Ugra lelőhelyről előkerült füles bronztükröt, és a Kisekemezőről származó példányt.⁵⁴ Ezzel rávilágított arra a tényre, hogy a Kárpát-medencében lehetett előzménye a tükrökészítésnek.

A helyi népelemek meghatározó voltát a középső vaskorban már többször is hangsúlyozták, de a tükrök kronológiai kérdésének megoldásához a tipológiai rendszerek kidolgozása szükséges. A tükröket elsőként I. Reichl válogatta szét, kiegészítését később Párducz végezte el 1958-ban a kárpát-medencei példányokkal kapcsolatban. Párducz 24 tükrőről számol be,⁵⁵ majd későbbi tanulmányai során további publikálatlan darabról tesz említést, 2 szórványról és egy tápiószelai példányról.⁵⁶ A Hajdúböszörmény–Felemér pusztai tükröt az V. típusba sorolja. Ez egy etruszk eredetű tükrőfajta, melynek előkerülési helye – annak ellenére, hogy a kereskedő, akitől a múzeum megvásárolta, a fentebb megjelölt lelőhelyet állította, – bizonytalan.⁵⁷ Ezenkívül kiderült, hogy a fejrődi darab a válaszúti példánnyal azonos (9. kép 1a), a pilinyi szarvasalakban végződő tükrő pedig voltaképpen ismeretlen lelőhelyről került elő (9. kép 4a). Mindezek ellenére Párducz osztályzási rendszere mások által is elfogadottnak tekinthető. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy a különböző tükrőcsoportok között létezik-e kronológiai különbség. A továbblépést a tipológiában Kuznecova cikke jelentette, melynek központjában a kronológia és a készítési műhely megoldása kapja a hangsúlyt.⁵⁸ Tipológiai rendszerének segítségével tisztázhatjuk, hogy a tükrökön kimutathatók-e egyezések. Az azonos méretű és díszítésű tükrök ugyanis azonos műhely termékeinek tekinthetők, így választ adhatnak az export és helyi készítés kérdésére (4, 5. kép).

Valószínűnek tűnik, hogy a szkíta korban a helyi etnikum kiemelkedő szerepet játszott a Kárpát-medencében⁵⁹, sőt a tárgyak egy része helyben készülhetett, de szükség volt bizonyos prototípusokra, amelyek révén elterjedhetett és adaptálódott egy tárgy. A Kárpát-medence nyersanyagban gazdag terület (Erdély, Kelet-Szlovákia, Észak-Magyarország, Nyugat-Dunántúl, Kelet-alpesi területek), amelynek környékén minden bizonnyal léteülhettek műhelyek. Ilyen például a velemszentvidi műhely, amely a Hallstatt D-kor idején is működött.⁶⁰

⁴³ PÁRDU CZ 1952; 1954.

⁴⁴ DUŠEK 1966.

⁴⁵ A lelőhely feltárása 1952–54, 1959 és 1961–62 között zajlott.

⁴⁶ DUŠEK 1966. 36, XLII. t. 11, L t. 10. és DUŠEK 1974. 391.

⁴⁷ PÁRDU CZ 1968. 136–143.

⁴⁸ PÁRDU CZ 1964. 357–359.

⁴⁹ DUŠEK 1961.162.

⁵⁰ TREISTER 1994.417–427.

⁵¹ SKUDNOVA 1962. 5–27.

⁵² PÁRDU CZ 1968. 73–75.

⁵³ VÉKONY 1986. 75.

⁵⁴ VÉKONY 1986. 74.

⁵⁵ PÁRDU CZ 1958. 58–64.; PÁRDU CZ 1960. 523–544.

⁵⁶ PÁRDU CZ 1968. 138.

⁵⁷ SZILÁGYI 1954; SZILÁGYI 1958.

⁵⁸ KUZNECOVA 1987.

⁵⁹ SZABÓ 1970. 100–128.

⁶⁰ MARTON 1996. 271.

A tárgyak prototípusai feltehetőleg csere-kereskedelem vagy a környező területekről bevándorló népelemek révén jutottak a Kárpát-medencébe.

Újabb lehetőséget kínálnak az archeometriai vizsgálatok, melyekkel kimutatható lenne az azonos összetételű tükrök azonos műhelyhez való tartozása. Ennek teljes elvégzése azonban még várat magára.

A szkíta típusú tükröket a forma és a rajtuk látható díszítés alapján többen megpróbálták már osztályozni. Skudnova az Ukrajna és a Kárpát-medence területén talált nyeles tükröket három csoportra osztja ábrázolásuk alapján.⁶¹ Párducz Mihály a kárpát-medencei tükrök vizsgálata során, ezen túlmenően jóval több alcsoportot állapít meg.⁶² A nyeles tükrök mellett kiemeli a maroscsapói nyélnélküli tükröt, és azt az első típusba sorolja. A második típushoz a díszített nyeles, a harmadikhoz pedig a díszítetlen nyeles tükröket kapcsolja, különböző altípusaival együtt. 1987-ben Kuznecova osztályzási rendszere, amely a tükrök kivitelezésén, formai különbségein és díszítésein alapszik, negyvenhét-féle tükröt vesz vizsgálat alá (4–5. kép). Az első osztály nyeletlen, illetve a nyéllal és koronggal egybeöntött darabokat tartalmazza. A második osztályon belül hat csoportot azonosít az anyaguk (bronz, vas, csont, fa és kombinációik) és azon belül a formájuk szerint. A nyél és a korong kivitelezése a megállapított két osztályt tagozatra osztja, amely a nyelek alakja révén további típusokra bontható. A perem megléte vagy hiánya a tükröket fajtára, azon belül pedig a díszítést variációkra osztja.

A fentiek alapján a kárpát-medencei tükröket három fő csoportra osztottam, a nyél nélküli, az „olbiai típusú” nyeles és a szegecselt nyeles tükrörforma szerint, melyeket megpróbáltam a Kuznecova-féle osztályzás alapján értékelni.

IDŐREND

Az időrendi meghatározást egyrészt a kubáni-ciszkaukázusi sztyeppe vidék és a Középső-Dnyeper-Dnyeszter menti,⁶³ elsősorban a Dnyeper jobb és balparti erdős-sztyeppés területének kurgánjaiból előkerült tárgyak analógiái szolgálják. A hasonlóság alapját képezik a zablák – zablapálcák, az arany szarvas ábrázolások, a keresztalakú tegezveretek, a vaspikkelyes páncélingek, a vasfokosok, a póznavégdíszek, a korongos fejű arany fülöngügökök, a háromszög alakú arany diadémok és a tükrök.⁶⁴ Ezek közül is kie-

melkedő szerepet kap az ún. szkíta triász, a fegyverek (akinakés, balták és nyílhegyek), a lófelszerelés és az állatstílus, amely a Kelermes csoportot jellemzi.⁶⁵ Ezek alapján a kárpát-medencei szkíta időszak kezdete a Ha C-kor második fele. A legidősebb leletek Erdélyből, a Csombord/Ciumbrud csoport területéről kerültek elő a Kr. e. 7. század közepéről. Ennél fiatalabb a magyarországi és szlovák szkíta korszak kezdete, a dél-szlovákiai Szomolány/Smolenice földvár területéről előkerült nagy mennyiségű szkíta típusú bronz nyílhegy alapján,⁶⁶ amely a Kr. e. 7–6. század fordulójára keltezhető.⁶⁷ A szkíta korszak alsó határa a kelta betörés kezdete a Kr. e. 4. század közepe, majd a kelták felbukkanása a Kárpát-medence keleti felében a Kr. e. 340–330 közötti időszakban, amely a szkíta jellegű kultúra önállóságának végét, és az új tárgyi anyag megjelenését jelenti.⁶⁸

Párducz Mihály a magyarországi szkíta korszakot három fázisra osztotta. Az első periódust a hazai és az ukrán területekkel való szoros kapcsolat határozza meg. A második a kelták kárpát-medencei megjelenéséig tartó asszimilációs időszak, míg a harmadik fázist a szkíta kori lakosság és a kelták együttélése jellemzi. Ez utóbbit már a kelta korhoz sorolják, noha még kimutatható a szkíta kori lakosság viszonylagos jóléte és önállósága. Az első és második fázis közötti határt Párducz Mihály a Kr. e. 470 körüli időpontra keltezi, amely dátum összefügg a Fekete-tenger északi részén a Marčenko–Vinogradov-féle második szkíta időszak végével, új nomád törzsek bevándorlásával, az addigi stabil gazdasági helyzet felborulásának kezdetével.⁶⁹ A Kárpát-medencében ekkor indul meg az önálló fejlődés, a helyi műhelyek felvirágzása.⁷⁰ A prototípusok utánzása és az új formák kialakulása túlnyomórészt erre az időszakra tehető. Ezek alapján a szkíta korszakon belül az importált „olbiai típusú” tükrök korábbanak vélhetők (Kr. e. 6. század), míg a későbbre datáltak (Kr. e. 5. század első felétől) „olbiai típusú” tükröket már azok variációjának tartják. A podóliai tükrök kapcsán Sulimirski és Reichl hasonló eredményre jutott, de az idősebb fázist a Kr. e. 4. századtól kezdődően számítják – elsősorban a kerámialeletek kapcsán. Irena Reichl a magyarországgal párhuzamos podóliai tükröket a Kr. e. 6–5. század fordulójára datálta.

⁶⁵ TRACHSEL 1999. 200.

⁶⁶ DUŠEK–DUŠEK 1984.

⁶⁷ KEMENCZEI 2001, 189–190.

⁶⁸ MARÁZ 1981. 98.

⁶⁹ MARČENKO–VINOGRADOV 1989. 807.

⁷⁰ PÁRDU CZ 1973. 42.

⁶¹ SKUDNOVA 1962. 8–12., 13–16., 16–20.

⁶² PÁRDU CZ 1958. 61.

⁶³ KEMENCZEI 2001. 13.

⁶⁴ PÁRDU CZ 1973. 34.

jára teszi,⁷¹ míg a tápiószelei díszítetlen darab-bal rokon, podóliai tükröket későbbre, a Kr. e. 4–3. század közötti időszakra helyezi, vagyis helyi készítményűnek véli.

Meljukova a helyi készítésű tükröket idősebbnek állapítja meg. A Kr. e. 5. századra datált bronz nyílcsúcsok, amelyek a grudeki 1. sz. kurgánból kerültek elő,⁷² – ahonnan egy szegecselt vasnyeles tükröt is ismerünk (11. kép 4c), – másrészt a levél alakú vas lándzsavég, a bratysevo-i V. sz. sírból (11. kép 5d),⁷³ – tükrő társaságából való, – a Kr. e. 5. századnak határozható meg. Ezek a levél alakú, közepén kiszélesedő vas lándzsavégek, melyek köptüje tovább folytatódik a lándzsán, Ukrajnában a Kr. e. 7. század végétől a Kr. e. 6. század végéig keltezhető. Kisebb mennyiségben a Kr. e. 5. században is előfordulnak, de hamar eltűnnek. A fentiek alapján ebbe az időszakba tartozik az Ivahnovcy III. kurgán szegecselt tükre is (11. kép 4d).⁷⁴

A lengyel Chochorowski a Vekerzug-hetényi kultúra összefoglalása kapcsán 19 db tükröt említ.⁷⁵ Ezeket 4 csoportba sorolja, melyek közül az olbiai műhelyekhez kapcsolt, ragadozóalakban vagy kosfejben végződő, a koronghoz való csatlakozásnál nyugvó szarvasalakkal díszített peremmel keretezett tükrök (1. csoport) datálását nagy elterjedésük miatt bizonytalannak tartja (az Uráltól, Kaukázustól a Kárpát-medencéig). Viszont az egyik oldalukon megvastagított peremű tükröket, amelyeket szegecseltek erősítettek a koronghoz, és amelynek nyele volutába végződik (2. csoport), – mivel párhuzamuk nem ismert, csak Nyugat-Podólia és Erdély egyes lelőhelyein – illetve a mindkét oldalukon sima felületű, a peremen trapéz formájú nyelecskével ellátott tükröket (4. csoport) helyi terméknek tartja és a Kr. e. 5. századra datálja. Továbbá helyi készítésűnek véli, és a Kr. e. 5. század vége – 4. század első felére datálja a mindkét oldalukon sima felületű vasnyeles, perem nélküli bronztükröket is (3. csoport). Ez utóbbi, igen elterjedt tükrőtípus, mint tudjuk, az Észak-Kaukázus, Nyugat- és Közép-Szibéria területeiről erednek, és a Kr. e. 7. század második felében jelentek meg a pontusi területeken.⁷⁶

⁷¹ REICHL 1936.

⁷² SULIMIRSKI 1936. 67.

⁷³ SULIMIRSKI 1936. 53.

⁷⁴ Meljukovával ellentétben Sulimirski és Reichl a Kr. e. 4–3. századra datálja a Bratysevo V. és a Grudek I., illetve az Ivanovcy III. sírban feltárt darabokat.

⁷⁵ CHOCHOROWSKI 1985.

⁷⁶ MARINESCU 1984. 78.

CSOPORTOSÍTÁS

1. Nyél nélküli tükrök (Párducz-féle I. típus)

A szkíta típusú tükrök két fajtáját különböztethetjük meg. A nyél nélkülit, és a nyeles tükröt. A nyél nélküliek – gyakran fogantyús tükrök – eredetét a kínai, illetve a szibériai művészetben kereshetjük.⁷⁷ A Karasuk kultúrában való megjelenésük megerősítik annak a feltételezését, hogy korai elterjedésüknek központja Közép-, Délnyugat-Szibéria.⁷⁸ A szkíták kelet felé való migrációjuk során ismerték meg az altáji területet, a Minuszinszk és Urál vidéket. Innen terjesztették el a Fekete-tengertől északra fekvő területen ezt a típusú tükröt a Kr. e. 7. század második felében.⁷⁹ Erre jó példa a Suhomesova kurgán tükre, amely a Kr. e. 7–6. század fordulójára keltezhető (6. kép 4b).

A Kárpát-medencében ritkán fordul elő a nyeletlen típusú tükrő, de azok mind Erdélyből kerültek elő. Analógiáik felismerhetők a közép-szibériai (Jenyiszej felső folyásának vidéke) minuszinszk művészetben⁸⁰ és a Volga-vidéki szarmatáknál.⁸¹ Ezek a területeken a kerek tükrök gyakran homorú-domború profilúak, hátsó felükön közepesen kissé kidomborodó, fogantyú, vagy alacsony lapocskán álló gomb található, állatok plasztikájával díszítve. Ennek leegyszerűsített változata a fogantyú nélküli tükrő. Kuznecova a petuhovkai, a verhetarasovkai 31. sz., az astaninói 21. sz., a butory-i 8. sz., a belozerkai 7. sz., a lynarevoi 8. sz., a baratovkai 3. sz. kurgánból származó tükröket említi, amelyek a Kuznecova-féle I. osztály 3. tagozatba tartoznak, és amelyeket a Kr. e. 4. századra datál. Távolabbra tekintve, a Volga-Urál területén a pjatimari-i 4. sz. kurgánból (6. kép 2b),⁸² a volgogradskij kurgánból (6. kép 2a)⁸³ és az alandskoei 2. csoport 1. sz. kurgánjából (6. kép 2c)⁸⁴ került elő díszítetlen, perem nélküli kerek tükrő fogantyú nélkül. Ezek már mind a Kr. e. 5. századba tartoznak.

A nyél nélküli tükrök másik csoportját a fogantyús tükrök képezik. A fogantyú lehet egyszerű fül, mint a nagyenyedi darabon (7. kép 2a), amelynek távoli analógiája a Gerasimovka 2. sz. kurgánból (6. kép 4c),⁸⁵ a Romenskij kurgánból (6. kép 5d, e),⁸⁶ a Russkaja Trostjanka 9., 13, és 14. (6. kép 1c, a, b),⁸⁷ a

⁷⁷ MINNS 1913. 66.

⁷⁸ KOMAROVA 1952. 30–34, 31. 17. kép, 37. 21. kép, 43. 25. kép

⁷⁹ VASILIEV 1980. 114.

⁸⁰ MÉSZÁROS 1914. 16.; GALLUS–HORVÁTH 1939. LXXXVI. t. 1.

⁸¹ SMIRNOV 1964. 51. 1a kép

⁸² SMIRNOV 1964. 326. 32/2b kép

⁸³ SMIRNOV 1964. 306. 13/3b kép

⁸⁴ SMIRNOV 1964. 364. 72/10 kép

⁸⁵ IL'INSKAJA 1968. 53–54. XLVI. t. 1.; IL'INSKAJA–TERENOŽKIN 1983. 32.

⁸⁶ IL'INSKAJA–TERENOŽKIN 1983. 151. 4–5. kép

⁸⁷ LIBEROV 1965. XXIV. t. 23, 2/107. kép, 2/142. kép

Popovka 6. (6. kép 4d),⁸⁸ a Žurovka 407. (6. kép 4a),⁸⁹ és a Rostova-na-Donu 1. sz. kurgánból (6. kép 4e),⁹⁰ illetve Pastyrskoe területéről származó tükör (6. kép 1d).⁹¹ A Volga–Urál területéről a Suhomesova 7. sz. kurgánból (6. kép 4b)⁹² ismerünk igen korai, Kr. e. 7–6. század fordulójára datált szalagfüles, peremes tükröt. A Rostova-na-Donu-i tükör (6. kép 4e) a Don vidékén már kicsit későbbi, a Kr. e. 6. századra datálható. Ugyanakkor a Sula csoport területén a Romenskij kurgánok és a Popovka 6. sz. kurgán tükre, illetve a Dnyeper jobb parti részén a Žurovka 407. sz. kurgán tükre, és a Dnyeper bal partján a Gerasimovka 2. sz. kurgán darabja az újabb datálás szerint Kr. e. 700–650/625 között készülhetett.⁹³ Az utóbbinak érdekessége, hogy sasfejre emlékeztető vésetet láthatunk rajta a fogantyú mellett. Ilyen egyszerű tükröket később is készítettek, a Kr. e. 5–4. század fordulójára tehető ugyanis a három Russkaja trostjanka-i tükör, amely a voronezsi csoport területéről származik. Végül a Volga–Urál vidékén még a Kr. e. 4–3. századra keltezhető a Pastyrskoe darab. Ezek a Kuznecova-féle I. osztály 1. tagozat 1. típusába tartoznak. A nagyenyedi lelet mégis különbözik az előzőktől abban, hogy nemcsak fogantyú volt rajta a korong középpontjában, hanem nyéllel is rendelkezett, a vasrozsdás lyuknyomokból ítélve. Ehhez hasonló került elő a Lenkovcy falu melletti kurgánból (7. kép 5a). Meljukova szerint mindkét darab erdélyi műhely terméke, előzményük pedig a fentebb említett egyszerű keleti fogantyús tükör típus. A nagyenyedi sírból trébelt díszítésű bronzlemez és bronzkarika került elő, melyek pontosabb kronológiai támpontot nem adnak (7. kép 2a–c). A lenkovcy-i darab melletti 27 darab háromlélű – Kr. e. 7. század második felére tehető – bronz nyílhegy, vas akinakes, vasfokos és három vaszabla keltezi a tükröt a kora szkíta korszakra (7. kép 5).⁹⁴

A következő típusnál a fogantyú két oszlopocskából és egy kis fedő részből áll. Kuznecova ennek három variációját állapította meg. A Kuznecova-féle I. osztály 1. tagozat 2. típus első variációjában a korong profilja egyenes, a fogantyún pedig álló állatalakokat láthatunk. Erre jó példa a Bobrica 35. sz. kurgánból származó darab (6. kép 3b).⁹⁵ A második variáció szerint a korong felülete homorú, erre a részre fekszik rá a fogantyú, amely többnyire

díszítetlen. Ilyen például a Repjahovataja Mogila 1. számú kurgánjának tükre (6. kép 6a). A harmadik variáció esetében a korong profilja ismét egyenes, a fogantyút pedig különböző fekvő állatok díszítik. Két ukrán példája a Gerasimovka 1. számú (6. kép 3a),⁹⁶ és a Romenskij kurgánból való (6. kép 5a).⁹⁷ Medvedskaja szerint a gerasimovka-i és a bobrica-i tükör Kr. e. 700–650 körül készülhetett.⁹⁸ A maroscsapói példány korongjának profilja egyenes, a fogantyúja egyszerű, díszítetlen, de alakatlan fedővel és két kis oszlopocskával ellátott (7. kép 1b). A fedőrészen eredetileg talán állatalakot akartak megmintázni, így leginkább a harmadik variáció tükrével mutat rokonságot, emiatt a Kr. e. 7–6. század fordulójára, vagy a 6. század első felébe tartozik, a sírban talált Frata típusú akinakés alapján.⁹⁹

Az I. osztály 1. tagozat 2. típus továbbfejlődéséből jöhetett létre a fedő csillagszerűen áttört díszítése, amely Romániában a Mărișelu 5. sz. sír fogantyús tükrén látható (6. kép 6c, 7. kép 4c). Ennek ukrán párhuzama a Romenskij kurgán két tükre (6. kép 5b, c),¹⁰⁰ melynek készítését Kr. e. 6. századnak határozták meg.¹⁰¹ A mărișelui síroknak a kora szkíta korra, a Kr. e. 7. század végére – 6. század elejére való datálását a csombordi leletanyaggal való párhuzamok alapján, illetve az akinakések és fibulák alapján a Ferigile-kör későbbi fázisára helyezték.¹⁰² Az 5. sz. sír pontos korát a Kr. e. 600 körüli időpontra tehetjük.¹⁰³ Ugyancsak hasonlóan csillagszerű bordával díszített a bulgáriai Dobrina 2. sz. sírjának tükre (6. kép 6b), amelyet M. Mirčev későbbre, a Kr. e. 6. századra helyez az egy- és duplatekerces bronz ívfibulák alapján.¹⁰⁴ Ez utóbbi tükör jelentősége, hogy a Kárpát-medence és Észak-balkáni területek közötti kapcsolatra világíthat rá.

2. „Olbia típusú” nyeles tükrök (Párducz II. típus)

Az első nyeles tükrök gyártását a Fekete-tenger környékén letelepedett görög kézművesek végezték. Olbia – ahonnan ez a típus a nevét kapta – a fémművesség központja, innen 13 szkíta típusú nyeles tükör került elő, míg a közeli Berezan'-ból további két példányt ismerünk.¹⁰⁵ Mivel a görög árut szerte megtaláljuk a szkíta kurgánok sírjaiban, kiterjedt kereskedelmet feltételezhetünk a

⁸⁸ IL'INSKAJA 1968. 58–59., L. t. 14.

⁸⁹ IL'INSKAJA 1973. 5. 1/32. kép

⁹⁰ BRAŠINSKIJ 1973. 55. 20/4. kép

⁹¹ GALANINA 1977. 57., XXXII. t. 12.

⁹² SMIRNOV 1964. 364. 72/5. kép

⁹³ MEDVEDSKAJA 1992. 88–91.

⁹⁴ SMIRNOVA 1993. 105–106.

⁹⁵ MINNS 1913. 193. 85. kép

⁹⁶ IL'INSKAJA 1968. 53–54., XLV. T. 1.

⁹⁷ IL'INSKAJA 1968. 151. 1. kép

⁹⁸ MEDVEDSKAJA 1992. 88–91.

⁹⁹ VULPE 1990. 51.

¹⁰⁰ IL'INSKAJA 1968. 151. 2–3. kép

¹⁰¹ IL'INSKAJA 1968. 152.

¹⁰² MARINESCU 1984. 81.

¹⁰³ VULPE 1990. Taf. 62.

¹⁰⁴ MIRČEV 1965. 44. XIII. t. 46., XIV. t. 48.

¹⁰⁵ SKUDNOVA 1962.

Dnyeper és Bug folyásán felfelé (Smela, Žurovka – 9. kép 2b–c, Guljaj-gorod 10. kép 3d), keletebbre a Volga és Urál folyón északnak (Biš-Oba – 8. kép 2a, Orsk – 8. kép 5c, Ulan-Erge – 10. kép 3b, Elga – 8. kép 4a) és a Ciszkaukázus irányába (Krasnodar – 9. kép 5d). Ma már úgy vélik a régészek, hogy az egyes szkíta típusú nyeles tükröt görögök lakta területen készítettek el a bennszülöttek kívánsága szerint, de hamarosan elsajátították a gyártási technikát, és helyi műhelyekben állították elő azokat. Ezt bizonyítják a kezdetlegesnek mondható Kr. e. 6. századra datálható tükrök, mint például a Žurovka 255. sz. vagy 447. sz. kurgánból származó példány (9. kép 2b–c).

A nyeles tükör három részre tagolódik, a nyél felső részéből, a nyéltörzsből és a nyélvégződésből. A nyél lehet díszítetlen, vagy díszített. A legegyszerűbb díszítés a nyél törzsének bordázattal való kiemelése, illetve a nyél végződésének csigavonalas mintázata. Továbbfejlesztett változata a nyél végének macska-féle ragadozóval, vagy kossal való díszítése, illetve a nyél felső részének szarvassal való csatlakozása. A nyélvégződés díszítése – elsősorban állatalakokkal – viszonylag gyakori, az állatstílusú művészetnek megfelelően többnyire ragadozót jelenítettek meg rajta. Az állat azonosítása korábban vita tárgyát képezte – farkasnak vagy lónak, később párdacnak tartották. A Muhi-kocsmadombi tükör állatábrázolásánál például az orr körül, a száj felett egy mély bevágás látható, amely az állat fejét körülfogja, mintha lekötötték volna a száját (9. kép 4c), emiatt Téglás Gábor szerint pusztai lovat láthatunk a tükör nyelén.¹⁰⁶ Keményffy Béla viszont inkább vadászó gepárdot feltételezett, mint farkast vagy lovat. A láb túl hosszú, a fülek konyultak, az orr és a fej széles tömpe, illetve a fark macskafajokra jellemző felkunkorodása inkább gepárdra emlékeztet. A farkasnak nincs széles feje, füle elálló, farka lompos, de nem kunkorodó. Néprajzi párhuzama az ázsiai gepárdvadászat, ahol a gepárdot pórázon vitték vadászni. Legkorábbi példája ennek a macska-féle ragadozónak Kr. e. 7. századból az iráni Kurdisztán területéről előkerült ziwiyahi kincs állatábrázolásain vehető ki, amely a szkíták jelenlétét bizonyítja ezen a területen, illetve alátámasztaná azt az elméletet, hogy a Fekete-tengertől északra fekvő térségbe a szkíták már az állatstílusú művészet kialakult formáját vitték magukkal. Ez az állat jelenik meg a Kr. e. 7–6. század fordulójára keltezett keletkezési tükrök aranyborítású oldalán, amely a macska-féle ragadozó mellett más fontos asszír-babiloni elemet is hordoz, mint például az

egymással szembeforduló oroszánok ábrázolását. A keletkezési tükröt emiatt többen szkíta fejedelmek szolgálatába állított asszír mesteremberek művének tekintik. Hasonló állatalakokat ismerünk a Kul obai lemez dombormű ábrázolásán, továbbá kereszt alakú lemezek, kantárdíszeken, pajzsdíszeken. Az állat egy másik variációja a Kubán-vidékről, a Kr. e. 7. század végéről származó csont kantárdísz párdacalakja. A korong kör alakjában összegömbölyödő, gyűrűs mancsú és farkvégződésű állatalakot faragtak ki reliefszerűen.¹⁰⁷ Ennek legszebb, legjobban kidolgozott példánya azonban az archaikus kori keletkezési ragadozó, mancsain és farkán összegömbölyödött párdacalakok sorával, amely a kostromskajai aranszarvassal mutat hasonlóságot. Mindkettő visszavezethető az ősi famegmunkálás technikájára, a nagy, sima, élben végződő felületekkel való alakképzés alapján. Később, a Kr. e. 5–4. századból a szibériai szaka kultúrában egy arany, áttört domborműves rátétdísz ismétlődik a macska-féle ragadozó összetekeredő ábrázolása.¹⁰⁸ A hosszan elnyúló, ruganyos testű állat feje a farkat érinti, a fark és a mancs az állat törzséhez préselődik, a mancs és a fark köröcskében végződnek. Ezek az összegömbölyödő állatalakok igen elterjedtek voltak a szibériai és a Fekete-tenger környékén, találkozunk velük a szarmata törzsek területén az észak-kaukázusi Majkop-körzet tükrén (8. kép 3b).¹⁰⁹ Előzményük a ragadozó naturálisabb, például a szkíta típusú tükrön való ábrázolásai.

A pilinyi tükör nyelének végén a macskaragadozó első variációja látható (8. kép 1b). Az állat mind a négy lába keskeny talapzaton áll, két-két egymás melletti lába egy tagot képez, fején felül hegyes búb a fül, szája kezdetét feje közepe táján vízszintes mélyedés jelzi. Teste nyúlánk, felülete sima és tagolatlan. Hosszú tömör, lecsüngő farka épphogy elválna a testtől, vége felfelé kunkorodik körben, amely inkább lekötözött farkú lóra, vagy öszvérre emlékeztet. Feje hosszúkás, orra nyúlánk, csúcsosodó, a törzse karcsú, a tompora íves, domború. Érdekessége az ábrázolásnak, hogy van elülső és hátsó nézete. Az első oldala erősebben domborodik, a másik laposabb.

A tükör nyelén való egyedüli ragadozó állat ábrázolása a makkfalvi, szécsényi és pilinyi tükrön látható. Ez a macska-féle ragadozó maradt meg a Miskolc-dudujkai (8. kép 4d), a Debrecen környéki (8. kép 4c), az Elga-preobrazenkai 1. sz. kurgán (8. kép 4a)¹¹⁰ és Mariupolje körzetből előkerült pél-

¹⁰⁷ SZABÓ 1985. 18.

¹⁰⁸ SZABÓ 1985. 31.

¹⁰⁹ SMIRNOV 1964. 372. 81/4. kép

¹¹⁰ SMIRNOV 1964. 364. 72/15. kép

¹⁰⁶ TÉGLÁS 1888, 185.

dányon (8. kép 4b).¹¹¹ Ez a Párducz-féle II d típus, és a Kuznecova II. osztály 2. tagozat 1. csoport 1. típusa. Itt a nyél törzsének felső része ovális lemezzel kapcsolódik a koronghoz. A törzsön hosszirányban három-négy borda fut végig, a végén ragadozó, a korong kerek, lapos és peremmel rendelkezik. A kárpát-medencei tükrök keleti megfelelői az olbiai (8. kép 2b,c,d),¹¹² a Krimgirevskaja stanicáról (8. kép 3a),¹¹³ a Preobraženskij községből (8. kép 4a)¹¹⁴ és Biš-Oba-ból (8. kép 2a),¹¹⁵ Orskból (8. kép 5c)¹¹⁶ és az Annovka 26. sz. kurgánból származó példányok (8. kép 5b).¹¹⁷ Skudnova ide sorolja továbbá a Berezan' (Ltsz.: 12813 és hiam. 1235),¹¹⁸ Smela,¹¹⁹ Pjatigorsk (9. kép 5a),¹²⁰ és a Taman' (Ltsz.: 155)¹²¹ területről származó darabokat.¹²² Az 0l.16825-ös leltári számot viselő olbiai tükrön a hátlapon bevéselt rajz látható, amelyen egy hosszúfarkú, hasított körmű lábakon álló, hegyes fülű, megnyúlt pofájú állatalkot ábrázoltak, körülötte bekarcolt vonalakkal díszítve (8. kép 2c).¹²³ Talán ugyanez a macska-féle ragadozó stilizált ábrázolása. N. Bondar ezen tükröt a Kr. e. 6–5. századra,¹²⁴ míg Kuznecova a Kr. e. 6. századra datálja.¹²⁵

A nyeles tükrökön a macska-féle ragadozó mellett gyakori a napszimbólumot jelképező szarvasábrázolás a szkíta művészetben, amely valószínűleg helyi gyökerű.¹²⁶ Magyarország területéről a mellpáncélzat díszeként azonosított¹²⁷ tápiószentmártoni elektron-¹²⁸ és zöldhalompusztai aranylemez¹²⁹ szarvasán asszír-babiloni-görög hatás ismerhető fel,¹³⁰ de a legjobb párhuzamok a sztyeppe vidéki fejedelmi kurgánokból kerülnek elő. Ilyen a Kr. e. 7–6. század fordulójára tehető kostromskajai aranyszarvas, melynek agancsa két irányba csavarodik, lábait maga alá húzza. Az ábrázolás egyszerre realizisztikus és stilizált, a testéhez képest ugyanis a túlságosan

is hosszú, elnyúló agancs díszítőelemként túllép a valóság határán. Hasonló a kelemesi és a Kul obai szarvas, mindkettő a Kr. e. 7–6. századi szkíta archaikus korszakból származik. A vadász elől menekülő szarvas ábrázolása, amely megmutatja az új hazába vezető utat, gyakran szerepel az eurázsiai népek legendájában, igen fontosnak érezték ábrázolásukat a művészetben. Bemutatásuknál fontos megjegyezni, hogy nem leroskadó, hanem felkelő vagy repülő tartásban jelenítették meg az állatot,¹³¹ ezzel is utalva a nap, a világ felső régiója felé való tartozására.

A macska-féle ragadozó és a szarvas ábrázolás szarvast úzó ragadozó képzetét keltik.¹³² A korong és a nyél találkozásánál a fekvő szarvasalak, a nyélvégződésnél az álló macska-féle ragadozó látható. A nyélen hosszirányban általában három vagy négy borda fut végig, a korong kerek, egyenes profilú, és majdnem minden esetben peremmel keretezett. Ez a Párducz-féle II c típus, vagyis a Kuznecova-féle II. osztály 2. tagozat 1. csoport 2. típusa. Ide tartozik a Kárpát-medencéből a pókafalvi (9. kép 4e), a Muhi-kocsmadombi (9. kép 4c), egy ismeretlen lelőhelyű (9. kép 4a) és az oláhzászkodi (9. kép 4d) tükrök. Ez utóbbi eltér a többitől gyengébb minőségű kidolgozásában. Skudnova ide sorolja az Olbia (9. kép 5b),¹³³ Taman' (9. kép 5c),¹³⁴ ill. Naľ'čik területéről és két ismeretlen lelőhelyről származó darabot (9. kép 3a; Ltsz.: 1347).¹³⁵ A naľ'čiki (9. kép 3b) és a 9. kép 3a darab kivételnek számít, hiszen a nyélvégződés mindkettőnél oroszánt ábrázol, ráadásul a naľ'čiki nyél korong felé eső részét jól láthatóan vadkannal díszítették. Ez utóbbinak méltó párja a bostoni Szépművészeti Múzeum szkíta kori tükre,¹³⁶ amellyel feltételezhetően egy műhelyben készült. A kárpát-medencei darabok további analógiája a pjatigorski (9. kép 5a),¹³⁷ a krasnodari (9. kép 5d)¹³⁸ és a bratyševo-i IV. számú sírból előkerült példány (9. kép 2a).¹³⁹ Hasonló, a Kuznecova-féle II. osztály 2. tagozat 5. csoport 3. típusa, ahol a nyél felső részén szintén szarvasalak, a nyéltörzsön pedig macska-féle ragadozó látható. A nyéltörzs díszítetlen és lapos, a korong kerek, profilja egyenes, perem nélküli. Ilyen például a Žurovka 447. kurgánból származó tükrök (9. kép 2c).¹⁴⁰

¹¹¹ SKUDNOVA 1962. 12. 6. kép

¹¹² SKUDNOVA 1962. 12.

¹¹³ BONDAR 1955.74. 11a kép

¹¹⁴ BONDAR 1955.72.

¹¹⁵ BONDAR 1955.74. 11b kép

¹¹⁶ SMIRNOV 1964. 302. 10/1a kép

¹¹⁷ KAPOŠINA 1956. 249.; ONAJKO 1966. XIX. t. 1.

¹¹⁸ SKUDNOVA 1962. 8., 10.

¹¹⁹ BOBRINSKIJ 1901. XI. t. 3; MINNS 1913. 178. 73. kép

¹²⁰ BONDAR 1955. 71–72., 74. 11a kép

¹²¹ SKUDNOVA 1962. 10.

¹²² SKUDNOVA 1962. 12.

¹²³ SKUDNOVA 1962. 10–11., 3–4. kép

¹²⁴ BONDAR 1955. 74.

¹²⁵ KUZNECOVA 1987. 39–40.

¹²⁶ VÉKONY 2001. 406.

¹²⁷ VÉKONY 2001. 407.

¹²⁸ FETTICH 1928.

¹²⁹ FETTICH 1927.

¹³⁰ VÉKONY 2001. 406–407.

¹³¹ VÉKONY 2001. 409.

¹³² LESZIH 1939. 78.

¹³³ SKUDNOVA 1962. 13. 7. kép

¹³⁴ FARMAKOVSKIJ 1914. XIV. t. 2; BONDAR 1955. 71. 7a kép

¹³⁵ SKUDNOVA 1962. 15. Az első a leningrádi Ermitázsban, a második a berlini Ókori Múzeumban található.

¹³⁶ HOFFMANN 1965. 65–69. XX. t. 1–2. kép

¹³⁷ BONDAR 1955. 71. 7a kép

¹³⁸ MASLOV 2002. 154.

¹³⁹ REICHL 1936. V. t. 2.

¹⁴⁰ IL'INSKAJA 1973., 4–5. 1/7. kép

A következőkben a ragadozó és a szarvas stíluslemzésére térnek ki, illetve azok minőségére szeretnék rávilágítani. A ragadozó ábrázolásokat elemezve, a következő szempontokat vettem figyelembe: hát-, fej-, farok-, lábkidolgozás, fül, szem, száj jelzése.

A fentiek alapján a pókafalvi darab macska-féle ragadozója leginkább az Elga darab állatalakjára hasonlít (9. kép 4e, 8. kép 4a). Jellemzőjük a ragadozó egyenes háta, a fej stilizált ábrázolása. Nincs jelezve a szem, a fül; a fej lehorgasztott, egyszerű, sematikus, a hasi része íves, a mellső és hátsó lábak fedésben vannak, aránytalanul hosszúak, suták, a farok tömzsi, elnagyolt és nem válik el a testtől. A fenti kettőhöz hasonló az Olbia 3634. sz. (9. kép 5b) és a szécsényi darab (8. kép 1c). Ez utóbbinál azonban a farok szépen kidolgozott, és elválik a testtől, továbbá szemábrázolás is megfigyelhető rajta. A farok ilyen kidolgozása leginkább a makkfalvival mutat kapcsolatot (8. kép 1a). A makkfalvinál azonban a fejen láthatunk fület. A hát ezen a darabon egyenes, a hasának alsó része ívelt, az elülső és hátsó lábak sután hosszúak. Összességében viszont nagyon jól kidolgozott munkának tarthatjuk. Hasonló hozzá az Olbia 3327. sz. (8. kép 2d), de annak farokkiképzése eltérő, kurtább, a füle viszont hosszabb. A Miskolc–dudujkai, a Debrecen környéki és a pilinyi darab szintén jól kidolgozott. A debreceni és a miskolci állat háta egyenes – a kettő közötti különbség csak a debreceni ragadozó lehorgasztott feje –, szemben a pilinyivel, amelyiknél jelzik a mart és a feneket. A fej azonban igen hasonló, látható rajta a fül, a szem, és megfigyelhető a szájlekötés. A pilinyi darab lába jóval tömzsibb a debreceninél és a miskolcinál, másrészt a mellső lábai élesebben hajlanak, félig felkelő pozícióban, szemben a másik ragadozóval. A farok íve is jobban elválik a testtől – mint a miskolci és a debreceni darabnál –, hosszabb, szépen ívelten kunkorodik, és kevésbé zömök. Ezek alapján elképzelhető, hogy a debreceni és a miskolci ragadozót a pilinyi darabról másolták. A szájlekötés a Bratyševo IV. sz. sírjának ragadozóján is megfigyelhető (9. kép 2a). Ennek legközelebbi párhuzama azonban a mariupoljei darab (8. kép 4b). Mindkettőt hosszú, felkunkorodó, átfúrt farokkal ábrázolták. A bratyševoi azonban zömökebb, füle kisebb, de ugyanúgy, mint a Mariupolje körzeti ragadozónál, kiemelkedik a hát vonalából. A hátnál kivehető a far kidomborodó ábrázolása.

Az oláhzsákodi a fentieknél gyengébb kidolgozású, kicsi és tömzsi, a farok nem válik el a testtől, a kunkorodást pedig átlukasztással jelezték. Ugyanezt az eljárást végezték a pjatigorski (9. kép

5a), a romnyi (8. kép 5a),¹⁴¹ a mingečauri (8. kép 5d),¹⁴² a krimgireevskajai (8. kép 3a), a mariupoljei darabon (8. kép 4b),¹⁴³ az Annovka 26. sz. kurgán (8. kép 5b) és a bratyševo-i IV. sz. sír tükrén (9. kép 2a). A Romnyból előkerült darab átlukasztása miatt gyűrűsnek tűnik, ezt tovább fokozzák a fül és a mancs gyűrűben való végződésével (8. kép 5a). Az oláhzsákodi ragadozó háta egyenes, feje zömök, a fül jelezve van, a lábak rövidek és tömzsik (9. kép 4d). Az elülső és hátsó lábak között a has rosszul kidolgozott, olyan látványt nyújt, mintha el akarna dőlni az állat. Talán helyi készítésűnek tarthatjuk és a későbbi szkíta korszakra datálhatjuk.

A Muhi-kocsmadombi (9. kép 4c) a pilinyi tükörhöz hasonló (8. kép 1b), de a háta egyenes, füle, szája jelezve van, a lábai hosszúak, a farok elválik a testtől, de a kunkorodást lyukasztással jelezték. Füle előrekapott, és a háttal egyvonalban helyezkedik el.

Szarvas ábrázolásánál a következő szempontokat vettem alapul: agancs, farok, fül, szem, száj, „leroskadó” lábak, és a közte levő átlukasztás nemléte, léte, formája. A pókafalvi darab agancsát négy egymás mellé helyezett gyűrűs kidomborodás jelzi (9. kép 4e). Hasonló a szerencsi (9. kép 4b), krasnodari (9. kép 5d), a pjatigorski (9. kép 5a), az Olbia 3634. sz. és 4243. sz. (9. kép 5b és 9. kép 1b) és a taman’-i (9. kép 5c) példányon. Ez utóbbi kettő feltehetőleg egy műhely terméke, noha az olbiai kevésbé kidolgozott. A krasnodari tükör szarvasa e kettő tökéletesített változata, megmunkálása azonban szögletesebb, de jól látszik a hátracsapott fül, a szem és az orr. A lábait maga alá húzva ülő pozícióban látjuk az oláhzsákodi, a pókafalvi és a válaszüti szarvasához hasonlóan. A szerencsi példánynál a szarvas sima, díszítetlen talpazaton áll, amely a taman’-i és a válaszüti darabnál figyelhető meg. Ez utóbbinak agancsa azonban eltérő, és nem macska-féle ragadozóban – ami ugyan nem zárható ki a szerencsi darab esetében sem –, hanem kosfejben végződik. A legközelebbi párhuzama mégis inkább a taman’-i darab, így a kettő valószínűleg egy műhely terméke.

A szarvasagancs másik fajta ábrázolása a válaszüti példányon ismerhető fel (9. kép 1a). Itt az agancs realizistikusabb, hátrafekvő. Ez utóbbi nagyon jó munka. Ehhez hasonló az Olbia 3635. sz. (9. kép 1c).¹⁴⁴ A farok a pókafalvi darabon rövid, kurta, kidombo-

¹⁴¹ MINNS 1913. 178. 73. kép

¹⁴² HALILOV 1971. 183–187; IL’INSKAJA–TERENOŽKIN 1983. 26. 50/1. kép

¹⁴³ SKUDNOVA 1962. 12. 6. kép

¹⁴⁴ BONDAR 1955. 72. 9a kép; SKUDNOVA 1962. 13. 9. kép

rodással jelzett, a válaszüti darabon azonban elválik a testtől. Az oláhzsákodi szarvason ezzel szemben az agancs egyáltalán nincs kidolgozva, a farok nincs jelezve, sőt egyáltalán alig kivehető a figura, csak sejteni lehet, hogy felkelő szarvast ábrázol. Igen rossz munka, talán helyi műhely terméke. A válaszüti ezzel szemben nagyon jó minőségű, kidolgozott a szem, az orr, az elülső felkelő láb, és a hátsó comb. Ezek alapján az Olbia 3635. sz. darabbal mutat rokonságot, talán azonos műhely terméke, import, kora szkíta kori.

A válaszüti szarvasnak az elülső és a hátsó lába között kifúrt lyuk háromszög alakú. Hasonló a pjatigorski, az olbiai (9. kép 1c) és a taman'-i (9. kép 5c) szarvasán. Ez az áttörés az oláhzsákodinál már szem alakú, a pókafalvinál pedig nincs meg. Ugyanígy hiányzik az Olbia 4243. sz. (9. kép 1b),¹⁴⁵ a 3635. sz. (9. kép 1c), és egy ismeretlen lelőhelyű darabnál (9. kép 3a – Ltsz.: B. 2823).¹⁴⁶ Ez utóbbi igen rossz kivitelezésű, mint a Žurovka 255. sz. kurgán tükre (9. kép 2b).¹⁴⁷

A Kárpát-medencében ismeretlen lelőhelyről előkerült tükör szarvasa ezzel szemben nagyon jó minőségűnek tartható, szépen kidolgozott a gyűrűs agancs, az elülső felkelő láb, a kurta, testtől elváló farok (9. kép 4a). A pókafalvi valószínűleg ennek másolata. Párhuzamát nem ismerjük tükrön ilyen magas színvonalon.

A ragadozó és a szarvas mellett a szkíta kori művészet további állatmotívuma a zerge és a kos, illetve elsősorban a kosfej, vagy a fantasztikus lényként megjelenített kosszarvú griff ábrázolása.¹⁴⁸ Ukrajna területéről például a Hét Testvér kurgánból került elő egy kosfejes ivókürt.¹⁴⁹ A čertomlyki Öt Testvér kurgánban aranyborítású kardmarkolaton látható két kifelé forduló kosfej. A Hajmanovka Mogilában a halotti tor maradványai között báránycsontokat találtak a régészek. A tükör nyélvégződésén gyakran előforduló kosfej-ábrázolás a Párducz-féle II a típusba tartozik. Ilyen a hejőszalontai (10. kép 4c), a tápiószelei 462. számú sírból való (10. kép 4a) és a tordai tükör (10. kép 4b). Kuznecova alapján ezeket a darabokat a Kuznecova-féle II. osztály 2. tagozat 1. csoport 3. típusába soroljuk. Prototípusukat megtalálták Olbiában¹⁵⁰, Smelaban (as 10746),¹⁵¹ Guljaj-gorodban

(10. kép 3d),¹⁵² Ulan-Ergében (10. kép 3b)¹⁵³ és Bukovinában (10. kép 5a).¹⁵⁴ Skudnova ide sorolja Olbia (10. kép 1a, c, d, 2c, d), Mačuha (10. kép 3a),¹⁵⁵ Kirena és ismeretlen lelőhelyekről (10. kép 1b¹⁵⁶ 10. kép 2a¹⁵⁷), illetve Kijevi Történelmi (Ltsz.: 0.40–263),¹⁵⁸ és moszkvai Puskin Képzőművészeti Múzeumból ismert olbiai tükröt (Ltsz.: P-1.3.421).¹⁵⁹ Stilizált kivitelezésű változatuk a Kuznecova-féle II. osztály 2. tagozat 1. csoport 4. típusa, mint amilyen a sapohovo-i (10. kép 2b),¹⁶⁰ amelynél a törzs lapos, az alja felé kissé szűkülő, a törzs mindkét végén egy-egy négyszög tag áll rézsútosan. A koronghoz közel levő tag sima, a távolabbi tag 3 db párhuzamos vonallal díszített. A nyél középrészét hosszában függőleges párhuzamos tagolások ékítik. Ez a sematizálás felé való irányultság tulajdonképpen már az olbiai darabokon is megfigyelhető. A 16964. sz. (10. kép 1a),¹⁶¹ a 16939. sz. (10. kép 2c),¹⁶² és a 4243. sz. darabnál (9. kép 1b)¹⁶³ például a szarv háromszög alakban kiugró. A sapohovo-inál azonban a kosfej csak egy tag alatti nyúlvány jelzi.

A kosfej gondosabb kidolgozása a II. osztály 2. tagozat 5. csoport 6. típusa. Ez utóbbira jó példa a podóliai bratysevo-i II. számú sírból származó Kr. e. 6. századi tükör (10. kép 5b),¹⁶⁴ amelyen a korong és a nyél összeillesztése ión oszlopfőt utánoz, díszítése rozettás-volutás, spirális, bepecsételt körök, az oszlopnnyakon rombuszok. A nyél bronz és vashordó variációja, a kosfej pedig részletesen megmintázott szarvval, szemekkel és pofával. A nyél felső részének csigadíszítése egyes darabokon koncentrikus körökké alakul át, ilyen Ukrajna területéről a mačuhai (10. kép 3a) és egy ismeretlen lelőhelyről származó darab (10. kép 1b). A kosfej ezeknél a tükröknél közepesen kidolgozott, a szarv kiugró, de nem válik el a fejtől.

A kosfejes végződésű tükrök között elkülöníthetjük a tordai, a hejőszalontai, a Kisgyőr-bubtetői, a bukovinai, az Ulan-ergei és a B. 2824. leltári számot viselő példányt (10. kép 2a), az olbiai (10. kép 1a, c, d, 2c, d) és a tápiószelei tükröktől. Ez utóbbiaknál ugyanis a nyéltörzs a kos fejétől kezdve fokoza-

¹⁴⁵ SKUDNOVA 1962. 22. 19. kép

¹⁴⁶ U. o. 16. 10. kép

¹⁴⁷ ONAJKO 1966. XIX. t. 8.

¹⁴⁸ IL'INSKAJA 1965. 96–99.

¹⁴⁹ BRASINSZKIJ 1979. 58., 86.

¹⁵⁰ BONDAR 1955. 69. 5a kép; 73. 10a kép

¹⁵¹ BOBRINSKIJ 1901. VIII. t. 3.

¹⁵² BOBRINSKIJ 1901. XXXVIII. t. 100.; IL'INSKAJA 1973. 4–5. 1/13. kép; IL'INSKAJA–TERENOZKIN 1983. 243.

¹⁵³ GRAKOV 1947. 31. 2. kép; BONDAR 1955. 74. 12b kép; SMIRNOV 1964. 364. 72/13. kép

¹⁵⁴ REICHL 1936. XI. t. 11.; BONDAR 1955. 69. 5b kép

¹⁵⁵ BONDAR 1955. 74. 12a kép

¹⁵⁶ SKUDNOVA 1962. 20. 17. kép

¹⁵⁷ U. o. 21. 18. kép

¹⁵⁸ KNIPOVIČ 1941. 114.; BONDAR 1955. 73. 10. kép

¹⁵⁹ FARMAKOVSKIJ 1914. X. t. 4.

¹⁶⁰ REICHL 1936. X. t. 1.

¹⁶¹ SKUDNOVA 1962. 20. 16. kép

¹⁶² U. o. 18. 12. kép

¹⁶³ U. o. 22. 19. kép

¹⁶⁴ REICHL 1936. 151. VI–VII. t.

tosan szélesedő, míg a másik csoportnál végig egyenes, ezért a kosfejek arányaikban eltérnek egymástól.

A Kisgyőr-bubtetői tükör sajnos erősen deformálódott, összességében azonban közepes kidolgozásnak tűnik, a kosfejen nincs ábrázolva szem, száj, orr; a szarv pedig nem válik el a fejtől (10. kép 4d). A tordai kosfej kidolgozása igen elnagyolt, csak a körvonalai látszódnak. A nyél bordázatlan, felső része alakatlan nyúlvánnyal kapcsolódik a tükörlaphoz. A hejőszalontai ezzel szemben szépen megmunkált változat, a kos szarva ívesen visszahajló, akárcsak a tűzben deformálódott tápiószelei példányon. Az orrot bevágással jelzték, a nyéltörzs pedig bordázott. A tordait és a hejőszalontait összehasonlítva feltételezhetjük, hogy ez előbbi az utóbbiról másolhatták.

A kosfejes végződés további variációját a nyél felső részének szarvasalakkal való díszítése jelenti. A kos-szarvas kombináció megtalálható a választúti példányon, ez a Párducz-féle II b típus. A választúti darab felfelé enyhén szélesedő nyéltörzse az olbiai-akéhoz hasonló. Analógiáik Olbiából (9. kép 1b, 1c), illetve ismeretlen lelőhelyről (1083. 1060)¹⁶⁵ ismertek. A szarv kidomborodik, de nem válik el a fejtől. Szemet, száját nem jeleztek rajtuk.

A fenti tükrök figuráinak stíluslemzése során igen jó minőségű munkának tarthatjuk a szécsényi, makkfalvi, pilinyi, Muhi-kocsmadombi, választúti, szerencsi, hejőszalontai, a Kisgyőr-bubtetői és tápiószelei darabot. Ezeket keletről érkezett importtermékeknek tarthatjuk, a szkíta területekkel való párhuzamuk alapján a szkíta korszak első felére, a Kr. e. 7–6. századra tehetők, bár Chochorowski szerint jelenlétük – nagy elterjedésük miatt – elképzelhető a későbbi időszakban (Kr. e. 5–4. században) is. A kevésbé kidolgozott, de az előzők utánzatának tartható a Miskolc-dudujkai, az oláhzsákodi, a pókafalvi, és a tordai nyeles tükör, amelyek a késői szkíta korszakra, a Kr. e. 5. századra datálhatók.

3. Szegecselt nyeles tükrök (Párducz III. típus)

A Kárpát-medence szegecselt nyeles tükrei általában vasnyéllal rendelkező (kivétel a hajdúdorogi példány), két nitszeggel ellátott bronzkorongos példányok. Külön csoportot képvisel a tápiószelei szórvány tükör (11. kép 4b), a Hetény 8. számú sírból előkerült tükör (11. kép 4a, 12. kép 7f), amely leginkább a Kuznecova-féle II. osztály 2. tagozat 1. csoport 7. típusával és a II. osztály 2. tagozat 2. csoport 2. típusával mutat rokonságot. A II. osztály

2. tagozat 1. csoport 7. típusa bronznyéllal rendelkezik, de hasonlóan a kárpát-medencei darabokhoz, a nyél felső része közel ovális formát alkot, a nyéltörzs az alja felé szűkülő, és „halfarokban” végződik. A korong kerek, lapos és peremmel ellátott. Ilyen például az Ivahnovcy III. sz. kurgán tükre,¹⁶⁶ amelyet Kuznecova a Kr. e. 5. századra datál. Sajnos a hetényi példány korongja nem maradt meg, de a tápiószelei szórvány tükör korongját keret szegélyezi, ahogy az ivahnovcy-i példányét is. A II. osztály 2. tagozat 2. csoport 2. típusának két variációja ismert. Mindkettő vasnyeles, a nyél felső része kibővülő, alsó része összeszűkülő, a vége „halfarokban” végződik, a korongjuk kerek és lapos, de az 1. variáció korongja peremes, mint a Grudek 1. kurgánjának tükre (11. kép 4c),¹⁶⁷ míg a 2. variáció perem nélküli, mint például a Severunovskoe gorodišče tükörnél.¹⁶⁸ Mindkettőt Kuznecova a Kr. e. 5–4. századra datálja, bár a grudeki sír bronz nyílcsúcsa alapján inkább a Kr. e. 5. századra tehető. A „halfarok”, vagy másnéven volutás díszítés és a nyéltörzs bordázattal való ellátása görög ión oszlopdíszítésre emlékeztetnek, ezért is hitték többen, hogy a tükör elsősorban görög kivitelezésű. A korábban már leírt „olbiai típusú” makkfalvi darabnál például külön megnevezik a dór építészeti elemeket a tükrön, az oszlopnjak mellett az abacus-t, és az echinus-t. Chochorowski szerint helyi készítésűek, a Kr. e. 5. századra tehetőek, mivel párhuzamuk Erdélyen és Podólián kívül nincsenek.

A Hetény 76. számú sír (11. kép 5c), a Csanytelek-újhalastói vasnyeles (11. kép 5a), illetve a hajdúdorogi bronznyeles tükör (11. kép 5b) összetartozása nyilvánvaló. Kuznecova osztályzási rendszerébe csak erőltetve helyezhetők el. Mindhárom példánynál a nyél legyezőszerű alakban csatlakozik a koronghoz.¹⁶⁹ Sajnos a csanytelki és a hajdúdorogi nyél törzse és nyélvégződése nem maradt ránk, viszont feltételezhető, hogy a szóban forgó hetényi darabhoz voltak hasonlatosak. A nyélvég fordított T-alakja (a „halfarok” végződés stilizált változata) alapján a II. osztály 2. tagozat 1. csoport 6. típusához lehetne sorolni. Ennél azonban a nyél bronz, felső része inkább trapéz formájú, de a törzs lapos, vége felé szűkülő, majd fordított T alakot formáló, a korong kerek, lapos, viszont peremes. Ilyen a bratyševo-i V. sír tükre (11. kép 5d). Mindhárom szegecselt tükör a későbbi, Kr. e. 5. század körüli időszakra datálható, és feltételeznünk kell előzmé-

¹⁶⁶ REICHL 1936. X. t. 11. kép

¹⁶⁷ U. o. IV. t. 1a kép

¹⁶⁸ KUZNECOVA 1982. 15.

¹⁶⁹ Elképzelhető, hogy a Hatvan-boldogi példány is ide tartozik, mivel a korongja legyezőszerűen szakadt ki a nyéllal együtt.

¹⁶⁵ SKUDNOVA 1962. 19.

nyüket – mint amilyen a bratysvevo-i V. sz. sír tükre, amelyet egy levél alakú lándzsavég keltez a Kr. e. 5. század elejére.

Újabb csoportot képvisel a Törökszentmiklós–Surján területén előkerült vasnyeles, két nitszeggel ellátott tükör, melynek nyele a felső részen kibővül (12. kép 4b). A nyél sajnos csak töredékesen maradt meg, csak feltételezhető, hogy a nyéltörzs egyenes, nyélvégződése talán kibővülő. Korongja perem nélküli. Ezek alapján leginkább a II. osztály 2. tagozat 2. csoport 4. vagy 5. típusba lehet sorolni. A II. osztály 2. tagozat 2. csoport 4. típusára jellemző, hogy a vasnyél felső és alsó része kibővül, a korong kerek, lapos és perem nélküli. Ilyen például a Dnyeper parti zónájából a makeevkai 490. sz. kurgánjának (11. kép 1b),¹⁷⁰ az ordzonikidzei (BOF csoport) 13. sz. és a 12. sz. kurgánjának (11. kép 1c),¹⁷¹ vagy a Borispol–Starinskaja pticefabrikai 3. és 15. kurgánjának tükre (11. kép 1d, e).¹⁷² A II. osztály 2. tagozat 2. csoportjának 5. típusa egyenes, vasnyéllal rendelkezik, korongja kerek, lapos és perem nélküli. Két példája a Repjahovataja Mogila 2. gorodnica és a Tolstaja Mogila tükör.¹⁷³ A II. osztály 2. tagozat 2. csoportjának 3. típusa az előzőktől abban tér el, hogy vasnyele a nyélvég felé kissé összeszűkül, de korongja szintén kerek, lapos és perem nélküli. Ide tartozik a Repjahovataja Mogila 2. gorodnica és a kapulovkai 13. sz. kurgán tükre (11. kép 1a).¹⁷⁴ Természetesen bronz-, csont- és fanyeles párhuzama is megtalálható Szkitia földjén. Bronznyeles változata a II. osztály 2. tagozat 1. csoport 5. típusa, amelynél a nyél felső része lekerekített formájú, törzse egyenes, alsó része kissé kibővülő. A korongja kerek, lapos és perem nélküli, mint például a berestijagi-i 4. kurgán tükre a kijevi körzetből.¹⁷⁵ Csontnyeles változata a II. osztály 2. tagozat 3. csoport 4. típusa, mint amilyen a Dnyeper jobb parti zónájából ismert verhnetarasovkai 49. kurgán tükre.¹⁷⁶ Fanyeles analógiája ugyanarról a területről a II. osztály 2. tagozat 4. csoport 3. típusa, az Ispanovka Mogila 3. kurgánból.¹⁷⁷

A Törökszentmiklós–Surján 71. sz. sírjában talált tükör nyele négy darabban maradt ránk, emiatt kevés információt kapunk róla. Az esetlegesen hozzá hasonló, Dnyeper jobb parti részéről vett példák a Kr. e. 4–3. századra tehető (makeevkai

490. sz., ordzonikidzei 12, 13. sz., kapulovkai 13. sz., verhnetarasovkai 49. sz. kurgán tükre), a berestijagi-i 4. sz. kurgán tükre a Kr. e. 5. századra. Ez utóbbi Kuznecovánál a szegecselt tükrök legkorábbi példája, így ez alapján feltételezhetjük a Kr. e. 5. század közepére – 4. század elejére való datálását.¹⁷⁸ A törökszentmiklóséhoz hasonló, egyenes nyéltörzsű, vasnyeles, bronzkorongos, nitszeggel ellátott Sopron–Krautacker 29. sz. sírjának tükrét ezek szerint a Kr. e. 5–4. századra datálhatjuk (12. kép 2a), amelyet alátámaszt ez utóbbival előkerülő késő hallstatt kori edény a Kr. e. 5. századból.

A fentiekhez kapcsolódik még egy csombordi tükrötöredékekhez hasonló szegecselt tükör, a komlódi darab (11. kép 2c), amely mellett egy fordított keresztalakú tegezveret és több bronz nyílcsúc került elő (12. kép 6a–c).¹⁷⁹ A két- vagy háromlú nyílcsúcsok gyártása a Kr. e. 7–6. századtól kezdődően terjedt el. A tokos típus a sztyeppe vidéken és a Kárpát-medencében a Kr. e. 6. század közepétől jelenik meg, Erdélyben és a Tiszavidéken pedig a Kr. e. 6. század második felétől a keresztalakú tegezveretekkel együtt tűnik fel.¹⁸⁰ Ez utóbbiak gyártása a Kr. e. 5–4. század fordulóján megszűnik.¹⁸¹ A komlódi darabot ezek alapján a Kr. e. 5. századra datálhatjuk, amely egyben a tükör gyártásának feltételezett időpontja.¹⁸²

Két egyéni darabról szükséges még megemlékeznünk, mindkettőn szegecselés nyoma látható. A Kisekemezőről előkerült sérült darabon kereszt alakú bordázatot láthatunk, közöttük egymásba rakott négyszög díszítéssel (7. kép 3b). Egy hozzá hasonló erdélyi darabon, a csombordinál (11. kép 3a) ugyanolyan bordás díszítés domborodik ki, mint az előzőnél. A különbség, hogy itt a kereszt alakú bordázatot derékszögben futó bordák fogják közre. Ennek a két darabnak nem találjuk meg párját a Pontus-vidéken, viszont Nyugat-Podóliában igen hasonló a sapohovoi sírok egyik tükre, amelyen csillagszerű díszítés látható (11. kép 3b). Ez utóbbi fogantyú nélküli korong peremmel keretezve. Ugyanakkor datálása a csombordi alapján – amely a márişelu-i leletanyaghoz áll közel¹⁸³ – kora szkíta kori, a Kr. e. 6. századra keltezhető. Ezt alátámasztja a kisekemezei sírból előkerült három szárnyú, ismeretlen rendeltetésű bronz tárgy, amelynek párhuzama a Husy-i csontvázás sírból került elő háromlú bronz nyílhegyek társaságából.

¹⁷⁰ GALANINA 1977. 28., II. t. 9.

¹⁷¹ IL'INSKAJA–TERENOŽKIN 1983. 178–179., 184.

¹⁷² IL'INSKAJA 1966. 155.; IL'INSKAJA–TERENOŽKIN 1983. 182.

¹⁷³ KUZNECOVA 1982. 15.

¹⁷⁴ IL'INSKAJA–TERENOŽKIN 1983. 177–179.

¹⁷⁵ BOBRINSKIJ 1901. 95.

¹⁷⁶ MURZIN 1977. 108.

¹⁷⁷ IL'INSKAJA 1966. 63.

¹⁷⁸ CSALOG–KISFALUDI 1985. 322.

¹⁷⁹ HOREDT 1960. 481–488.

¹⁸⁰ KEMENCZEI 1986. 117–135.

¹⁸¹ U.o. 133.

¹⁸² U.o. 120.

¹⁸³ FERENCZI 1969. 49.

A szegecselt tükörtípusok tehát általában későbbi készítésűek, mint a nyeletlen, vagy néhány „olbi-ai típusú” tükör, de kivételnek tekinthető például a nagyenyedi, csombordi bordás és a kisekemezei darab, amelyek korábbiaknak tűnnek.

ÖSSZEZEGÉS

Összegezve a fentieket, megállapíthatjuk, hogy a szkíta kori tükrök elterjedése nagy területen (görög gyarmatvárosi terület, Dnyeper jobb és bal parti zóna, Sula vidéke, Poltava területe, Don–Dnyeper közti terület, Kaukázusi zóna, Volga–Don, és Volga–Urál területe, Podólia, Kárpát-medence) széles körű kereskedelmi kapcsolat bizonyítéka. Ezenkívül az alföldi csoport az erdélyi tükrökkel állíthatók egy csoportba, sőt a keleti párhuzamok mellett önálló darabokkal is számolhatunk a Kárpát-medencében. A kutatók többsége ezért azon a véleményen van, hogy az alapformák keleti export termékei, melyek a helyi műhelyeknek köszönhetően adaptálódtak. Az osztályzás révén tehát nem szabad elfeledni, hogy a kárpát-medencei darabok egy része nem egyeztethető össze a fekete-tengeri anyagban előforduló tükrökkel. Ezek volnának a helyi készítmények, mint például a csanytelki tükör, amelynek legközelebbi párhuzama a hetényi szkíta temetőből ismert.¹⁸⁴ A feltételezett fémművesség bizonyítékai a Kárpát-medencében például

a kömlői préselőminta, a biharugrai öntörögök és szerszámok, a prügnyi domborító kalapács, a tápiószelei és szurdokpüspöki agyag öntőkanalak, szeredi kőüllő, hevesi rugós fémfogók a pre- és szkítakorból.¹⁸⁵ Salgótarjánból az Ipari Park II területén, szkíta kori település feltárásakor is kerültek elő salakos félkésztermékek, illetve kohómaradványok.¹⁸⁶ A viaszveszejtéses eljárást nyilvánvalóan ismerniük kellett, bár nem került még elő ebből az időszakból öntőminta, melynek az lehet az oka, hogy nem kőből készültek, hanem agyagból, ezért megsemmisültek, sírokba pedig eleve nem volt értelme helyezni azokat. Másrészt nem biztos, hogy az Alföldön kell keresni a fémművességi központot. Velemeszentviden ugyanis, ahonnan előkerültek például két fülű phalerák, vekerzugyi típusú vasablák, elképzelhető a szkíta típusú tárgyak utánezatainak gyártása. A kereskedelem valószínűleg közvetítő szerepet játszó területen, a Dunántúlon számos lelőhelyet ismerünk (pl.: Sághegy, Szalacska, Mezőlak, Basaharc, Keszthely-Fenekpuszta), szkíta típusú tárgyakkal. Ezeknek a lelőhelyeknek közeléből is várhatóak még fémműhelyek.

Ugyanakkor bizonyítható a Kárpát-medencében a tükröknek korábbi, preszkíta kori előzménye, erre utal a gyomai halomsírból és az Ugráról előkerült tükörtöredék.

RÖVIDÍTÉSEK:

- Átm. – Korong átmérője
- Figura h. – Figura hossza
- Kpm. – Korongperem magassága
- Nyh. – Nyélhossz
- Sz. – Számú
- Th. – Teljes hossz

¹⁸⁴ DUŠEK 1954, 145., 311., 316.; 1966, XLII. t. 11.

¹⁸⁵ Vékony Gábor kézírata

¹⁸⁶ CZAJLIK–MOLNÁR–KOVÁCS–LOVAS 2003. 117.

IRODALOMJEGYZÉK

- BADER 1983
BLAVATSKIJ 1947
BOBRINSKIJ 1901
BONDAR 1955
BOTTYÁN 1955
BÖHM–JANKOVICH 1936
BRAŠINSKIJ 1973
BRASINSZKIJ 1979
CZAJLIK–MOLNÁR–
KOVÁCS–LOVAS 2003
CHOCHOROWSKI 1985
CSALOG–KISFALUDI 1985
DUŠEK 1954
DUŠEK 1961
DUŠEK 1966
DUŠEK–DUŠEK 1984
FARMAKOVSKIJ 1914
FERENCZI 1965
FERENCZI 1969
FETTICH 1927
FETTICH 1928
FETTICH 1931
GAJDUKEVIČ–KAPOSINA 1951
GALANINA 1977
GALÁNTHA 1981
GALLUS–HORVÁTH 1939
- BADER, T.: Die Fibeln in Rumänien. PBF 14. München, 1983.
BLAVATSKIJ, V. D.: Iskusstvo Severnogo Pričernomor'ja antičnoj epohi. Moskva, 1947.
BOBRINSKIJ G. A.: Kurgany i slučajnye arheologičeskie nahodki bliz mestečka Smely (1887–1888). Peterburg, 1901.
BONDAR, N. N.: Torgovye snošenija Ol'vii so Skifej. SA 23. (1955), p. 58–80.
BOTTYÁN Árpád.: Szkiták a magyar Alföldön. Bp., 1955.
BÖHM J. – JANKOVICH J.: Skythové na Podkarpatské Rusi, I – Mohylové pohřebiště v Kuštanovicích. Praha, 1936.
BRAŠINSKIJ, J.: Raskopki skifskih kurganov na nižnem Donu. KSIA 133. (1973), p. 54–61.
BRASINSZKIJ, J.: Szkíta kincsek nyomában. Budapest, 1979.
CZAJLIK Zoltán – MOLNÁR Ferenc – KOVÁCS Árpád – LOVAS György: Őskori vas-salakok anyagvizsgálata Északkelet-Magyarországról. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Kisfaludi J. (szerk.) Bp., 2003., p. 117–129.
CHOCHOROWSKI, J.: Die Vekerzug-Kultur. Warsava–Krákóv, 1985.
CSALOG, Zsolt – KISFALUDI, Júlia: Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós–Surján–Újtelep. ActaArchHung 37. (1985), p. 307–344.
DUŠEK, M.: Chotín I. Skýtske birituálne pohrebište. AR 6. (1954), p. 311–316.
DUŠEK, M.: Die Thrako-Skythische Periode in der Slowakei. SIA 9. (1961), p. 155–174.
DUŠEK, M.: Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Bratislava, 1966.
DUŠEK, M. – DUŠEK, S.: Smolenice–Molpir. Befestiger Fürstensitz der Hallstattzeit 1–2. Nitra, 1984.
FARMAKOVSKIJ, B. V.: Arhaičeskij period v Rossii. MAR 34. (1914).
FERENCZI, St.: Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud. ActaMusNap 2. (1965), p. 77–105.
FERENCZI, St.: Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud. ActaMusNap 6. (1969), p. 48–65.
FETTICH Nándor: A tápiószentmártoni aranyzarvas. ArchÉrt (1927), p. 138–145.
FETTICH Nándor: A zöldhalompusztai szkíta lelet. – La trouvaille scythe de Zöldhalompuszta près de Miskolc, Hongrie. ArchHung 3. (1928).
FETTICH Nándor: Bestand der skythischen Altertümer Ungarns. In: Rostovzeff, M., Skythien und der Bosphorus. Berlin, 1931. p. 494–535.
GAJDUKEVIČ, V. F. – Kaposina, S. I.: K voprosy o mestnyh elementah v kul'ture antičnyh gorodov Severnogo Pričernomor'ja. SA 15. (1951), p. 162–187.
GALANINA, L.: Skifskie drevnosti Podneprov'ja. Archeologija. SSSR (1977), p. 1–33.
GALÁNTHA Márta: Előzetes jelentés a Csanytelek–újhalastói szkítakori temető ásatásáról. CommArchHung (1981), p. 43–58.
GALLUS Sándor – Horváth Tibor: A legrégebb lovasnép Magyarországon. – Un peuple cavalier prescythique en Hongrie. Dis. Pann. Ser. II/9. Budapest, 1939.

- GRAKOV 1947
GRAKOV, B. N.: Či mala Ol'vija torgoveli eposini e Povolžjam i Priuraljam v arhaičny ta klasicny epohi. Arheologija 1. (1947), p. 23–38.
- HALILOV 1971
HALILOV, Dž. A.: Arheologičeskie nahodki „skifskogo“ oblika i vopros o „skifskom“ carstve na territorii Azerbajdžana. Moskva, 1971.
- HAMPEL1888
HAMPEL József: Pókafalvi bronztükkör. ArchÉrt 8. (1888), p. 185–186.
- HAMPEL1893
HAMPEL József: Skythiai emlékek Magyarorszáiban. ArchÉrt 13. (1893), p. 385–407.
- HELLEBRANDT 1988
B. HELLEBRANDT Magdolna: Szkítakori temető Kesznyéten–Szerűskerten. 1984–85 évi ásatások. HOMÉ 25–26. (1988), p. 107–126.
- HELLEBRANDT 2001
B. HELLEBRANDT Magdolna: A szkíta kultúra emlékanyaga az Alföld és a Hegyvidék találkozásánál. In: Az Alföld szkíta kora. Gyulai katalógus 10. (2001), p. 51–69.
- HEREPEY 1897
HEREPEY Károly: A skytha leletek. ArchÉrt 17. (1897), p. 325–328.
- HOFFMANN 1965
HOFFMANN, H.: Graeco-Scythian mirrors. AJA 69. (1965), p. 65–66.
- HOREDT 1960
HOREDT, K.: Skifskie nahodki v Komlode. Dacia 4. (1960), p. 481–488.
- IL'INSKAJA 1965
IL'INSKAJA, V. A.: Nekotorye motivy ranneskifskogo zverinogo stilja. SA 211. (1965), p. 86–107.
- IL'INSKAJA 1966
IL'INSKAJA, V. A.: Skifskie kurgany okolo g. Borispolja. SA 212. (1966), p. 152–171.
- IL'INSKAJA 1968
IL'INSKAJA, V. A.: Skify dneprovskogo lesostepnogo levoberež'ja. Kiev, 1968.
- IL'INSKAJA 1973
IL'INSKAJA, V. A.: Otnositel'naja hronologija ranneskifskih kurganov bassejna reki Tjasmin. SA 219. (1973), p. 3–23.
- IL'INSKAJA–TERENOŽKIN 1983
IL'INSKAJA, V. A. – TERENOŽKIN, A. I.: Skifja VII–IV vv. Do. n. e. Kiev, 1983.
- JEREM 1981
JEREM, Erzsébet: Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. Symposium Steyr 1980. Linz, 1981. p. 105–136.
- JEREM–POROSZLAI 1999
Archaeology of the Bronze and Iron Age. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3–7 October 1996. (eds.) Jerem, E., Poroszlai, I. Bp., 1999.
- KAPOŠINA 1956
KAPOŠINA, S. I.: O skifskih elementah v kul'ture Ol'vii. MIA 50. (1956), p. 154–189.
- KEMENCZEI–VÉGH 1971
KEMENCZEI Tibor – VÉGH Katalin: Leletmentések és ásatások 1969–70-ben. HOMÉ 10. (1971), p. 507–515.
- KEMENCZEI 1986
KEMENCZEI Tibor: Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. FolArch 37. (1986), p. 117–135.
- KEMENCZEI 2001
KEMENCZEI Tibor: Az alföld szkíta kora. In: Az Alföld szkíta kora. Gyulai katalógus 10. (2001), p. 7–36.
- KISFALUDI 2001
Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Kisfaludi J. (Szerk.) Bp., 2003.
- KNIPOVIČ 1941
KNIPOVIČ, T. N.: Nekropol' na territorii Ol'vii. KSIIMK 10. (1941).
- KOMAROVA 1952
KOMAROVA, M. N.: Tomskij Mogil'nik, Pamjatnik istorii drevnih plemen lesnoj polosy zapadnoj Sibiri. MIA 24. (1952), p. 7–50
- KOÓS 1983–84
S. KOÓS Judit, S.: Szkíta-kori bronztükkör Kisgyőrből. HOMÉ 22–23. (1983–84), p. 29–35.
- KUZNECOVA 1982
KUZNECOVA, T. M.: Zerkala s bokovymi ručkami iz skifskih pamjatnikov. KSIA 170. (1982), p. 13–19.
- KUZNECOVA 1987
KUZNECOVA, T. M.: Zerkala iz skifskih pamjatnikov VI–II vv. Do. n.e. SA 233. (1987), p. 35–47.
- KUZNECOVA 1987
KUZNECOVA, T. M.: O terminah dlja opisanija zerkal iz skifskih pamjatnikov. SA 233. (1987), p. 18–30.
- LESZIH 1939
LESZIH Andor: Borsodmegyei szkíta leletek. – Scythian finds from the country of Borsod. FolArch 1–2. (1939), p. 1–20., 68–87.

- LIBEROV 1965 LIBEROV, P. D.: Pamjatniki skifskogo vremeni na srednem Donu. Moskva, 1965
- MARÁZ 1981 MARÁZ Borbála: A szkítakori őslakosság La Tène-kori továbbélése Kelet-Magyarországon. JPMÉ 26. (1981), p. 97-120.
- MARČENKO-VINOGRADOV 1989 MARČENKO, K. – VINOGRADOV, Y.: The Scythian Period in the northern Black Sea region. Antiquity 63. (1989), p. 803-813.
- MARINESCU 1984 MARINESCU, G.: Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen. Dacia 28. (1984), p. 47-83.
- MARTON 1996 MARTON, Erzsébet: Cycles of Prosperity and Devastation: the Hallstatt Period in Velemszentvid. In: Jerem, E., Lippert, A. (eds.): Die Oshallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10. - 14. Mai 1994. Bp., 1996. p. 267-272.
- MASLOV 2002 MASLOV, V. E.: Zerkalo „ol'vijskogo tipa“ iz Krasnodarskogo kraja. RossArh (2002), p. 153-161.
- MEDVEDSKAJA 1992 MEDVEDSKAJA, I. N.: Periodizacija skifskoj arhaiki drevnij Vostok. Ros-sArh (1992), p. 86-107.
- MELJUKOVA 1953 MELJUKOVA, A. I.: Pamjatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. KSIIMK 55. (1953), p. 51-65.
- MELJUKOVA 1958 MELJUKOVA, A. I.: Pamjatniki skifskogi vremeni lesostepnogo Sredne-go Podnestrov'ja. MIA 64. (1958), p. 1-102.
- MESTERHÁZY 1968 MESTERHÁZY Károly: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1966-68. (Leletkataszter.) DMÉ (1968) p. 61-77.
- MÉSZÁROS 1914 MÉSZÁROS Gyula: A magyar kerek tükör. NÉ 15. (1914), p. 1-21, 235-248.
- MINNS 1913 MINNS, E.: Skythians and Greeks. Cambridge, 1913.
- MIRČEV 1965 MIRČEV, M.: Trakijiskijat mogilen nekropol pri s. Dobrina. Izvestnija na Narodnija Muzej Varna 16. (1965), p. 33-70
- MURZIN 1977 MURZIN, V. Ju.: Skifskij mogil'nik u s. Verhnetarasovka. Kiev, 1977.
- NEPPER 1968 NEPPER Ibolya, M.: Szkítakori leletek a Déri Múzeumból. DMÉ (1966-67 [1968]), p. 53-65.
- NYÁRY 1870 NYÁRY Jenő: A pilini régiségekről. ArchÉrt 3. (1870), p. 125-128.
- ONAJKO 1966 ONAJKO, N. A.: Antičnyj import v pridneprove i poduže v VII-V vekah do i. e. Moskva, 1966.
- ÖTVÖS 1958 ÖTVÖS J.: A debreceni Református Kollégium muzeális gyűjteményei. DMÉ 44. (1957 [1958]), p. 187-193.
- PATAY 1954-55 PATAY Pál: Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken. FolArch 7. (1955), p. 61-74.
- PÁRDU CZ 1952 PÁRDU CZ Mihály: Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug I. ActaArchHung 2. (1952), p. 143-172.
- PÁRDU CZ 1958 PÁRDU CZ Mihály: Szkíta tükrök a Kárpát-medencében. ArchÉrt 85. (1958), p. 58-64.
- PÁRDU CZ 1960 PÁRDU CZ Mihály: Scythian Mirrors in the Carpathian Basin. Swiatowit 23. (1960), p. 523-544.
- PÁRDU CZ 1966 PÁRDU CZ Mihály: The Scythian Age Cemetery at Tápiószele. Acta-ArchHung 18. (1966), p. 35-91.
- PÁRDU CZ 1968 PÁRDU CZ Mihály: Szkítakorunk ethnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez. AntTan 15. (1968), p. 135-148.
- PÁRDU CZ 1973 PÁRDU CZ Mihály: Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. ActaArchHung 25. (1973), p. 27-63.
- PÁRVAN 1928 PÁRVAN, V.: Dacia. An Outline of the Early Civilisations of the Carpa-tho-Danubian Countries. Cambridge, 1928.
- PÓSTA 1895 PÓSTA Béla: A Hatvan-boldogi ásatások. ArchÉrt 15. (1895), p. 1-26.
- PRUŠEVSKAJA 1955 PRUŠEVSKAJA, E. O.: Hudožestvennaja obrabotka metalla. Antičnye goroda Severnogo Pričernomor'ja. Moskva-Leningrad, 1955.

- REICHL 1936 REICHL, I.: Die Spiegel der podolischen skythischen Kultur. In: Sulimirski, T.: Scytowie na Zachodniem Podolu. Prace Lwowskiego towarzystwa (1936), p. 150-162.
- REINECKE 1897a REINECKE, P.: Magyarországi skytha régiségek. ArchÉrt 17. (1897), p. 1-27.
- REINECKE 1897b REINECKE, P.: Über einige Beziehungen der Alterthümer China's zu denen der skytisch-sibirischen Völkerkreises. Zeitschrift für Ethnologie 29. (1897), p. 141-163.
- ROSKA 1937 ROSKA Márton: Skythische Altertümer Siebenbürgens. ESA 11. (1937), p. 167-203.
- ROSKA 1942 ROSKA Márton: Erdély régészeti repertórium 1. Őskor. Kolozsvár, 1942.
- SAMOKVASOV 1908 SAMOKVASOV, D. Ja.: Mogily russkoj zemli. Moskva, 1908
- SKUDNOVA 1962 SKUDNOVA, V. M.: Skifskie zerkala iz arhaičeskogo nekropolja Ol'vii. Trudny Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad 7. (1962), p. 5-27.
- SMIRNOV 1964 SMIRNOV, K. E.: Sarmaty. Moskva, 1964.
- SMIRNOVA 1993 SMIRNOVA, G. I.: Pamjatniki Srednego Podnestrov'ja v hronologičeskoj sheme ranneskifskoj kul'tury. RossArh (1993) p. 101-118.
- SULIMIRSKI 1936 SULIMIRSKI, T.: Scytowie na Zachodniem Podolu. Lwow, 1936.
- SZABÓ 1970 SZABÓ János György: A hevesi szkítakori temető. Hozzászólás az Alföld szkítakori népességének kérdéséhez. EMÉ 7. (1970), p. 55-128.
- SZABÓ 1985 Szkíták aranya. A leningrádi Ermitázs vendégkiállítása. Budapest, 1985 október - november. Szabó M. (szerk.) Bp., 1985.
- SZILÁGYI 1954 SZILÁGYI János Győző: Az északra irányuló etruszk kereskedelem kérdéséhez. AntTan 1. (1954), p. 41-65.
- SZILÁGYI 1958 SZILÁGYI János György: Későetruszk bronz kézitükrök Debrecenben. AntTan 5. (1958), p. 175-198.
- TÉGLÁS 1888 TÉGLÁS Gábor: A pókafalvi bronztükrök. ArchÉrt 23. (1888), p. 185-186.
- TÉGLÁS 1894 TÉGLÁS Gábor: Az oláhzsákodi bronztükrőről. ArchÉrt 14. (1894), p. 356-357.
- TÉGLÁS 1913 TÉGLÁS Gábor: Erdélyi skytha tükrök. ArchÉrt 33. (1913), p. 318-327.
- TRACHSEL 1999 TRACHSEL, M.: Are there „Cimmerian” and „Scythian” finds in Switzerland? The absolute dating of the early Iron age between the Alps and the Altai region. In: Archaeology of the Bronze and Iron Age. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996. Jerem, E., Poroszlai, I. (eds.): Bp., 1999. p. 187-205.
- TREISTER 1994 TREISTER, M. Ju.: Italic and Provincial Roman Mirrors in Eastern Europe. In: Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Freiburg, 18-22 Juli 1988. Stuttgart, 1994, p. 417-427.
- VASILIEV 1980 VASILIEV, V.: Sciții agatârși pe teritoriul României. Cluj-Napoca, 1980.
- VÉKONY 1986 VÉKONY Gábor: A kora vaskor kérdései Kelet-Magyarországon. Folk-lór és Etnográfia 22. (1986), p. 69-79.
- VÉKONY 2001 VÉKONY Gábor: Fettich Nándor és a szkíták. Vasi Szemle 55. (2001), p. 403-411.
- VLISSA 1961 VLISSA, N.: O contribuție la problema epocii scitice în Transilvania: cimitirul de la Cipău-„Gară”. Apulum (1961), p. 19-49.
- VULPE 1984 VULPE, A.: Descoperirile hallstattiene din zona Aiudului. Thraco-Dacia 5. (1984), p. 36-63.
- VULPE 1990 VULPE, A.: Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien. PBF 6. München, 1990.

SCYTHIAN-PERIOD MIRRORS IN THE CARPATHIAN BASIN

From the 7-8 centuries BC onwards two types of mirrors, the one with a shaft and the round one without shaft have spread towards the Carpathian Basin starting out from the Black sea through Podolia. (figs. 1, 2, 4, 5) The origin of each leads us into different directions. The round mirror with or without shafts became known to Scyths through the Chinese-Altay Siberian zone. They vary from the simple, undecorated disc with a rim to the buttoned, the shafts with vertical or horizontal animal ornaments. (fig. 6.1-2-3-4-5-6a). There are only some mirrors with shafts known from the Carpathian Basin. On the shaft of the one from Maroscsapó there are two tiny columns holding an openwork buttoned lid. (fig. 7.1b) It has got a parallel from the Ukraine, the number one piece from the Gerasimovka (fig. 6.3a) and the one found on the Romenskij kurgan (fig. 6.5a) from the period around 700–650 BC.

The star-shape decoration of the shaft of the mirror from Mariselu (figs. 6.6c, and 7.4c) is similar to those of the two mirrors from the Romenskij kurgan (fig 6.b, c) and that of the mirror from Dobrina, Bulgaria. (fig. 6.6b) dating from the 6th century BC. The dating of Mariselu to the early Scythian period, the end of the 7th and beginning of the 6th centuries BC was modified to a later phase of the Ferigile circle on the basis of the collection of finds from Csombord and the Akinakes and fibulas.

The mirror from Nagyenyed (fig. 7.2a) with its parallel from Lenkovcy, (fig. 7.5a) differently from the items from the Ukraine, can be classified as a mixed type of the shafted and handled mirrors the supposed time of production of which is the turn of the 7th and 6th centuries and the place of production could even be Transylvania.

The prototypes of shafted mirrors were made in the area of the Black Sea by Greek tenants. Proofs have come to light from several Scythian period graves. Olibia, for example was a center of metalwork, 13 Scythian-type shafted mirrors have come from there. And there are two further ones from Berezan. The characteristic feature of the so called Olibian type shafted mirrors is the decorating the end of the shaft with a cat-like feature or with the joining of the upper part of the mirror by a deer. (figs 8, 9, 10) As Greek goods are to be found all over in the graves of Scythian kurgans, an extended trade can be supposed upwards along the rivers Dneper and Bug (Smela-Žurovka-fig. 9.2b, Gulajgorod fig. 10.3b), towards the east, northwards on

the rivers Ural and Volga (Bis-oba fig. 8.2a, Orsk fig. 8.5c, Ulan-Erge fig. 10.3b, Elga fig. 8.4a) and in the direction of the Cyscaucasus (Krasnodar fig. 9.5d). Nowadays, the opinion is well accepted that originally, the different types of Scythian shafted mirrors were produced in areas inhabited by Greeks meeting the requirements of the aborigines, but soon they learnt the technology and they produced the mirrors in local workshops. This opinion is supported by the primitive mirrors dating from the 6th century BC, e.g. the item found in kurgan No. 255 in Žurovka. (fig. 9.2b)

Local production of mirrors made in the northern area of the Black Sea is likely in the Carpathian Basin, it can be observed on the pieces from Pókafalva (fig. 9.4e), Oláhzsákod (fig. 9.4d), Miskolc-Dudujka (fig. 8.4d) and Debrecen (fig. 8.4.d). They can be dated to a later period, to the 5th century BC, whereas the other ones from Szécsény (fig.8.1c), Makkfalva (fig 8.1a), Piliny (fig. 8.1b), Muhi-Kocsmadomb (fig. 9.4c), Válaszút (fig. 9.1a). Szerencs (fig. 9.4b), Hejőszalonta (fig. 10.4c), Kisgyőr-Bubtető (fig. 10.4d), Tápiószele (fig. 10.4a) date back to the turn of the 6th and 5th centuries.

Production of riveted mirrors north of the Black Sea was begun from the 5th century BC on. (fig. 11.1) Some pieces among the ones made in the Carpathian Basin are different from them on the basis of their individual development. On the basis of the fan-tail joining of the shaft and the disc the piece from Csanytelek (fig. 11.5a), Hajdúdorog (fig. 11.5b), Hetény (grave 76 - fig. 11.5c) can be dated to the second phase of the Scythian period.

There is another group comprising riveted mirrors the shaft of which ends in a fish-tail represented by finds from Hetény (grave 8 - fig. 11.4a, 12.7f) and from scattered pieces from Tápiószele (fig. 11.3b) Their parallels were found in grave 1 in Grudek, Podolia and grave 3 in Ivanovcy. (fig 11.4c,d)

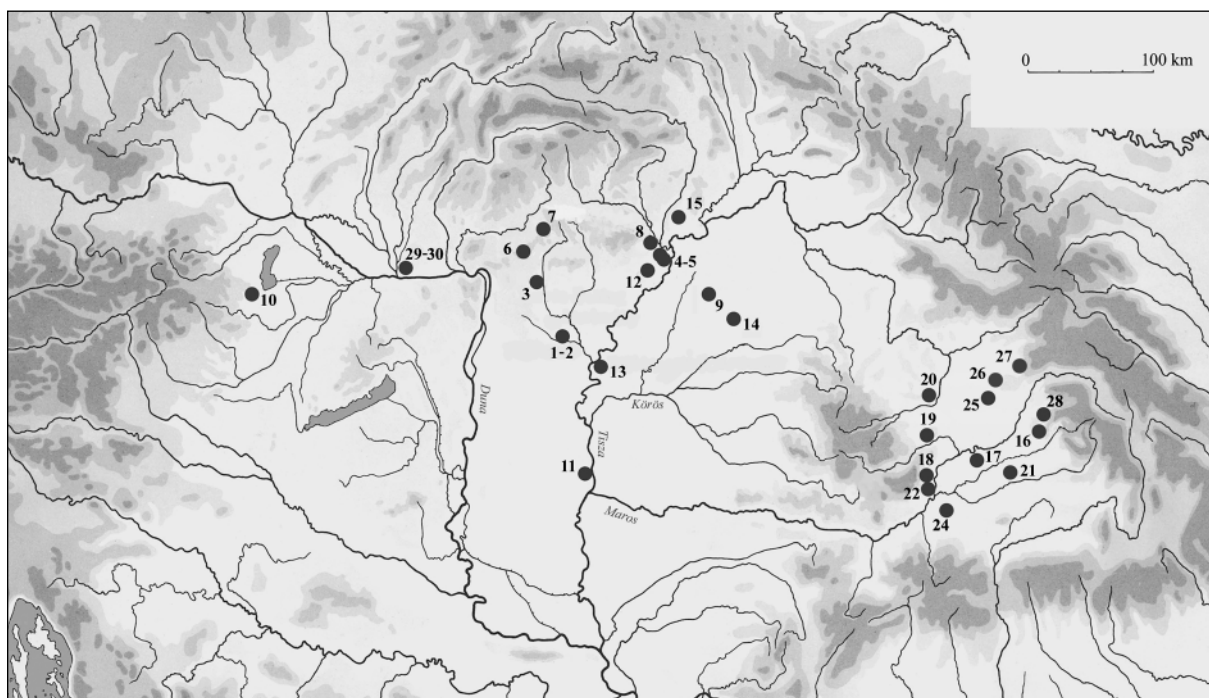
The fragmentary mirror found in grave 71 at Törökszentmiklós-Surján is similar to the ones from kurgan 490 Maleevka on the right bank of the river Dneper, (fig. 11.1b), kurgans 12, (fig. 11.1c), and 13 Ordžonikidze, kurgan 13 Kapulovka, (fig. 11.1a), kurgan 49 Verhnetarasovka and the mirror from kurgan 4 Berestijagi. The latter one being the earliest example of the mirrors riveted at Kuznecova, thus we can date them back to the middle of the 5th and early 4th centuries BC. Therefore the straight, iron shafted, bronze disc riveted mirror of

grave 29 from Sopron-Krautacker (*fig. 12.2a*) sharing features with the one from Törökszentmiklós can be dated to the 5th-4th centuries BC, which fact is further confirmed by a late Hallstatt period vessel from the 5th century BC.

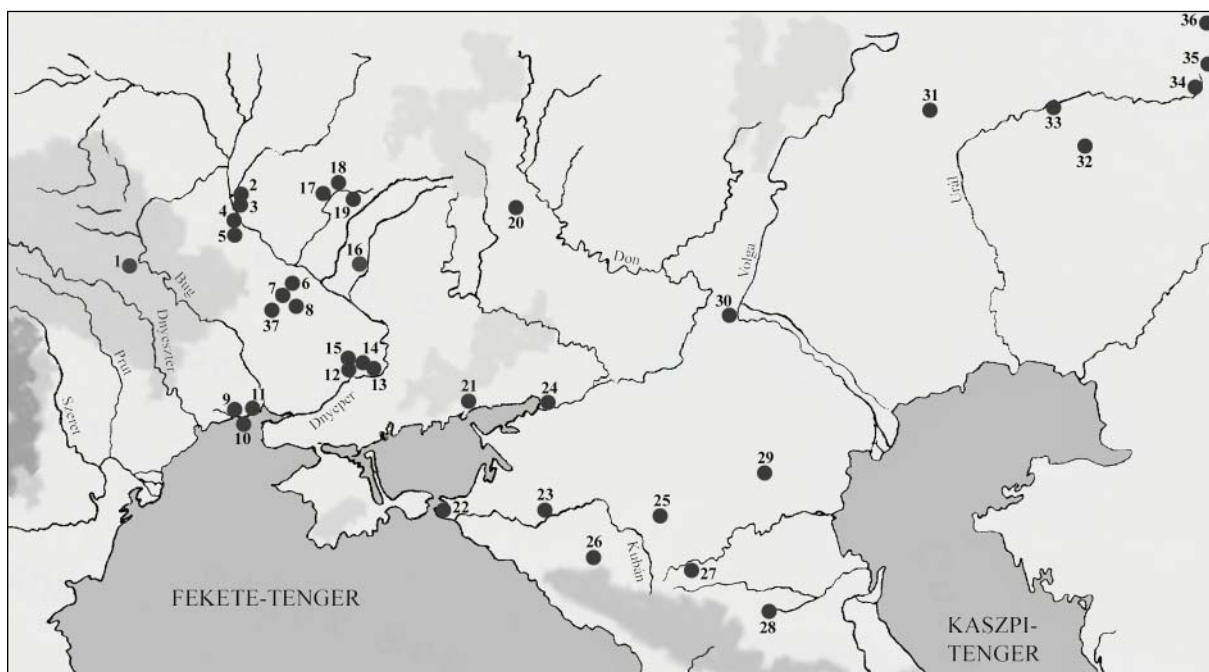
There is one further riveted piece that can be related to them, the one from Komlód which was found together with an upside-downcross-shaped quiver mounting and several bronze arrow-heads.

(*figs 11.2c, 12.6a-c*). Therefore the mirror can be dated to the 5th century BC.

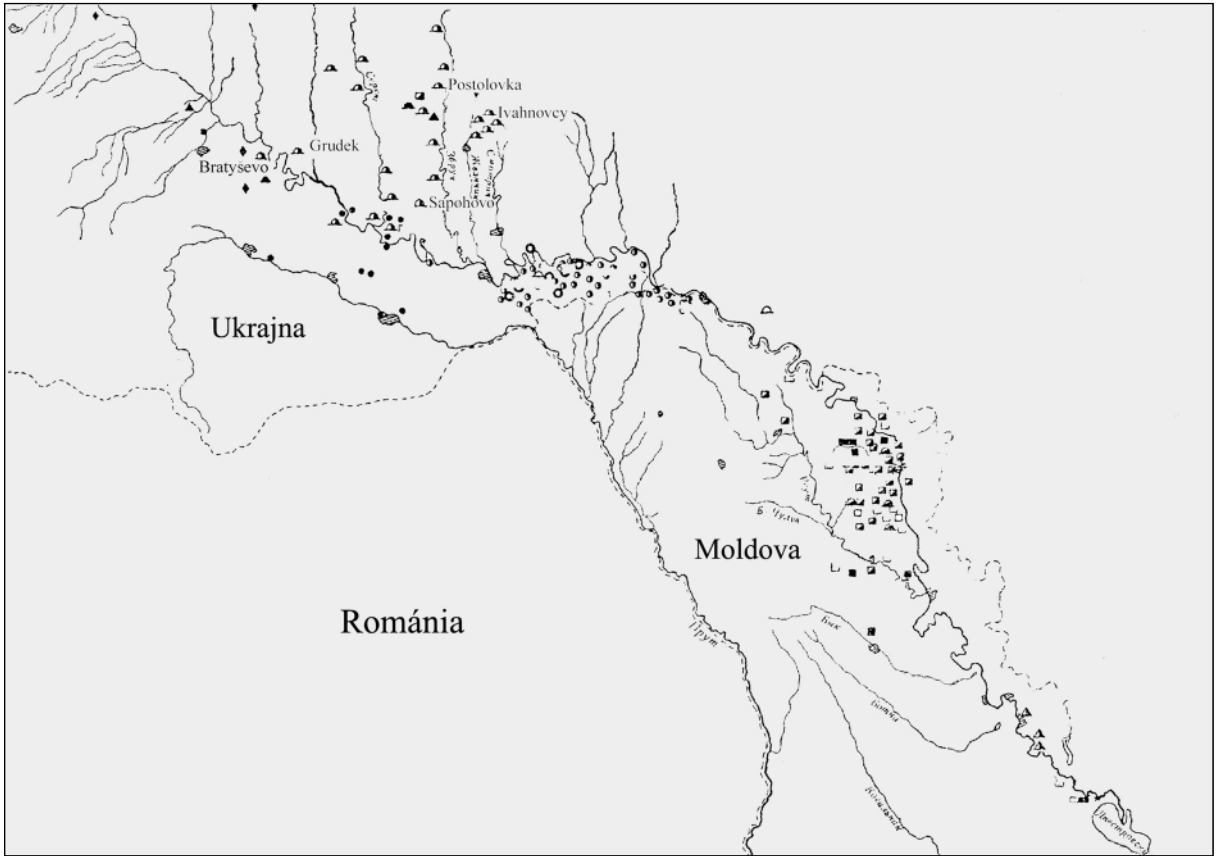
The ribbed decoration of the backside of the mirrors in Podolia raises further problems. The mirrors from Kisekemező (*fig. 7.3b*) and Csombord (*fig. 11.3a*) have traces of riveting, but the mirror from Sapohova belongs to the group without shaft. (*fig. 11.3b*) Therefore the two pieces from the Carpathian Basin can be considered local products.

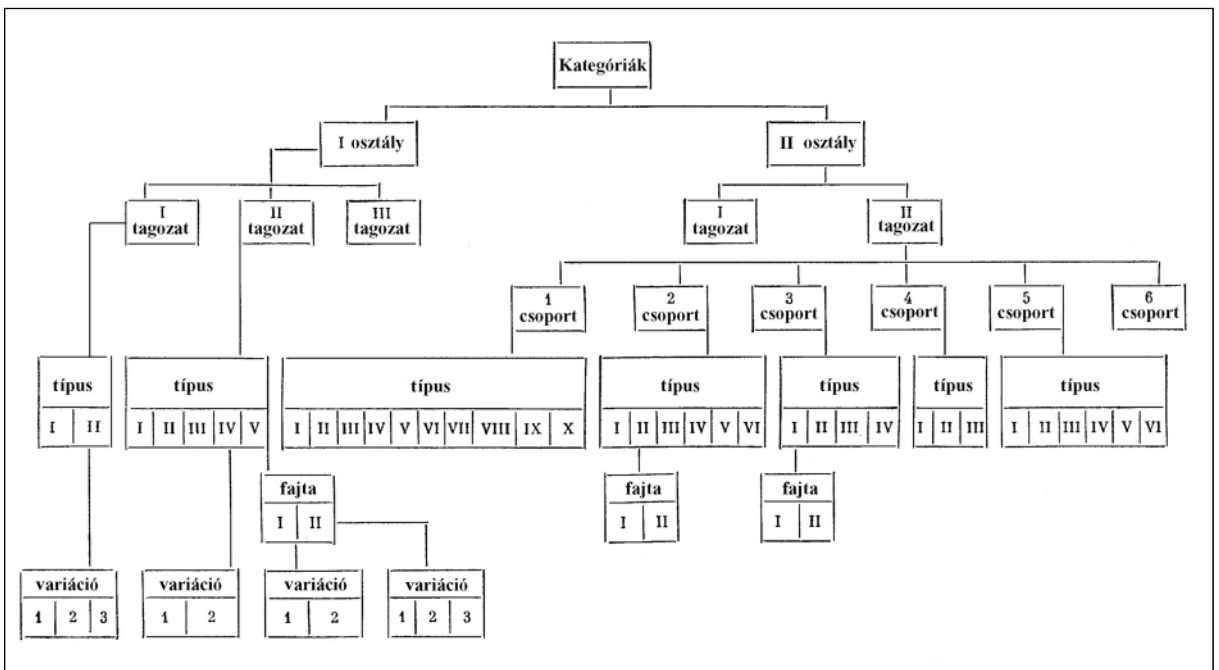
1. kép. Székely kori tükrök elterjedése a Kárpát-medencében: 1–2. Tápiószele; 3. Hatvan–Boldog; 4. Hajószalonta–Temetősor dűlő; 5. Muhi–Kocsmadomb; 6. Szécsény; 7. Piliny; 8. Miskolc–Dudujka; 9. Hajdúdorog; 10. Sopron–Krautacker; 11. Csanytelek–Újhalastó; 12. Kisgyőr–Bubtető; 13. Törökszentmiklós–Surján; 14. Debrecen környéke; 15. Szerencs; 16. Oláhzsákod/Jacu; 17. Maroscsapó/Cipău; 18. Nagyenyed–Cinegetelek/Aiud; 19. Torda/Turda; 20. Válaszút/Valasut/Răsruci; 21. Kisekemező/Proștea Mică/Copșa Mică; 22–23. Csombord/Ciumbrud; 24. Pókafalva/Păuca; 25. Komlód/Comlod; 26. Újós/Fintinele; 27. Sajónagyfalu/Mărișelu; 28. Makkfalva/Ghindari; 29–30. Hetény/Chotin

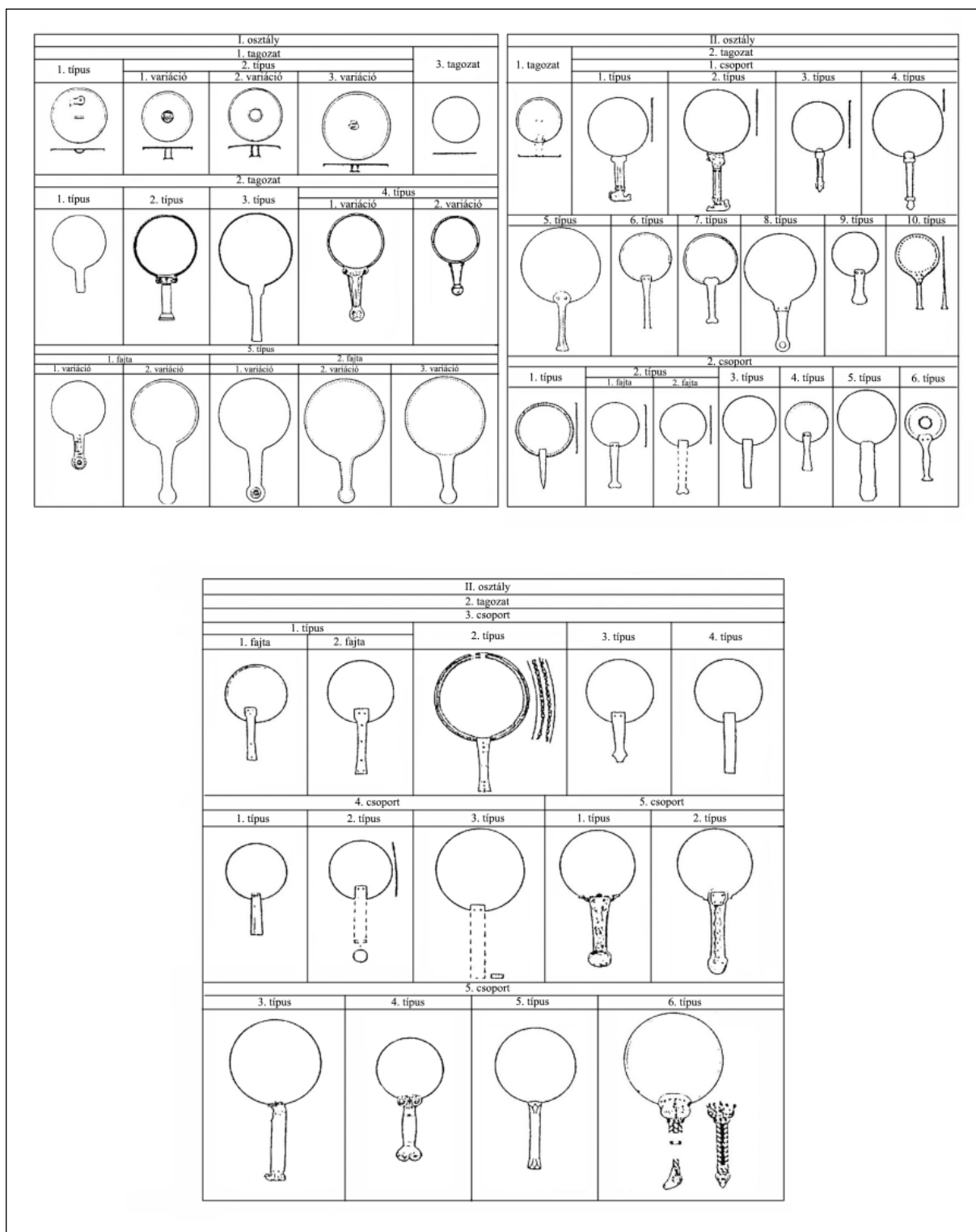
2. kép. A szövegben szereplő székely kori tükrök a sztyeppe vidéken: 1. Severinovskoe gorodišče; 2. Borispol; 3. Gerasimovka; 4. Berestijagi; 5. Bobrica; 6. Guljaj-gorod; 7. Smela; 8. Žurovka; 9. Olbia; 10. Berezan'; 11. Annovka; 12. Kapulovka; 13. Verhmetarasovka; 14. Tolstaja Mogila; 15. Ordžonikidze; 16. Mačuha; 17. Romenskij; 18. Popovka; 19. Aksjuticy; 20. Russkaja Trostjanka; 21. Mariupolje; 22. Taman'; 23. Krasnodar; 24. Rostova-na-Donu; 25. Kringireevskaja; 26. Majkop; 27. Pjatigorsk; 28. Nal'čik; 29. Ullan-Erge; 30. Volgograd; 31. Preobraženka; 32. Pjatimary; 33. Biš-Oba; 34. Orsk; 35. Alandskoe; 36. Suhomesova; 37. Makeevka

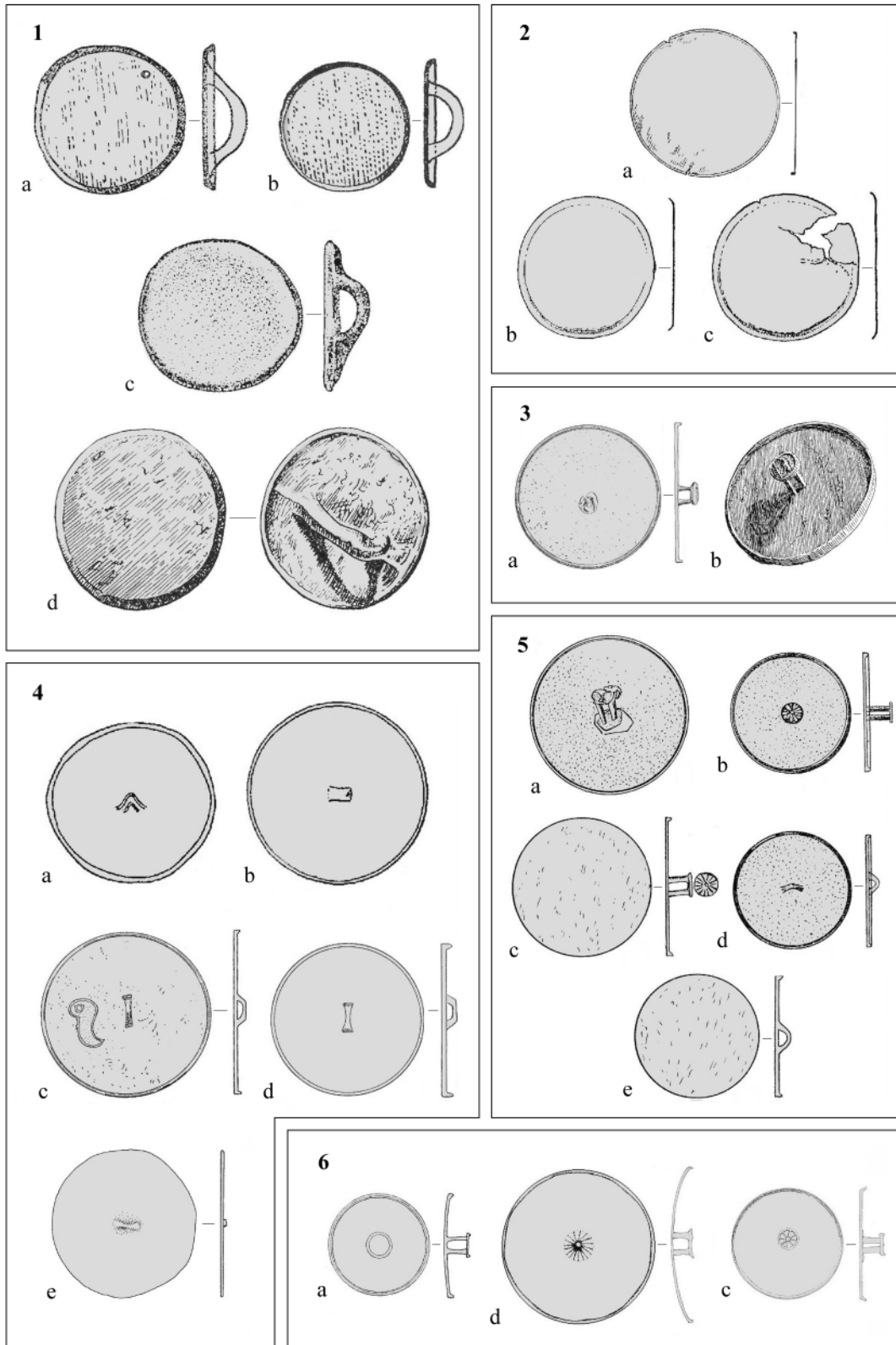
3. kép. Podóliából előkerült tükrök lelőhelyei

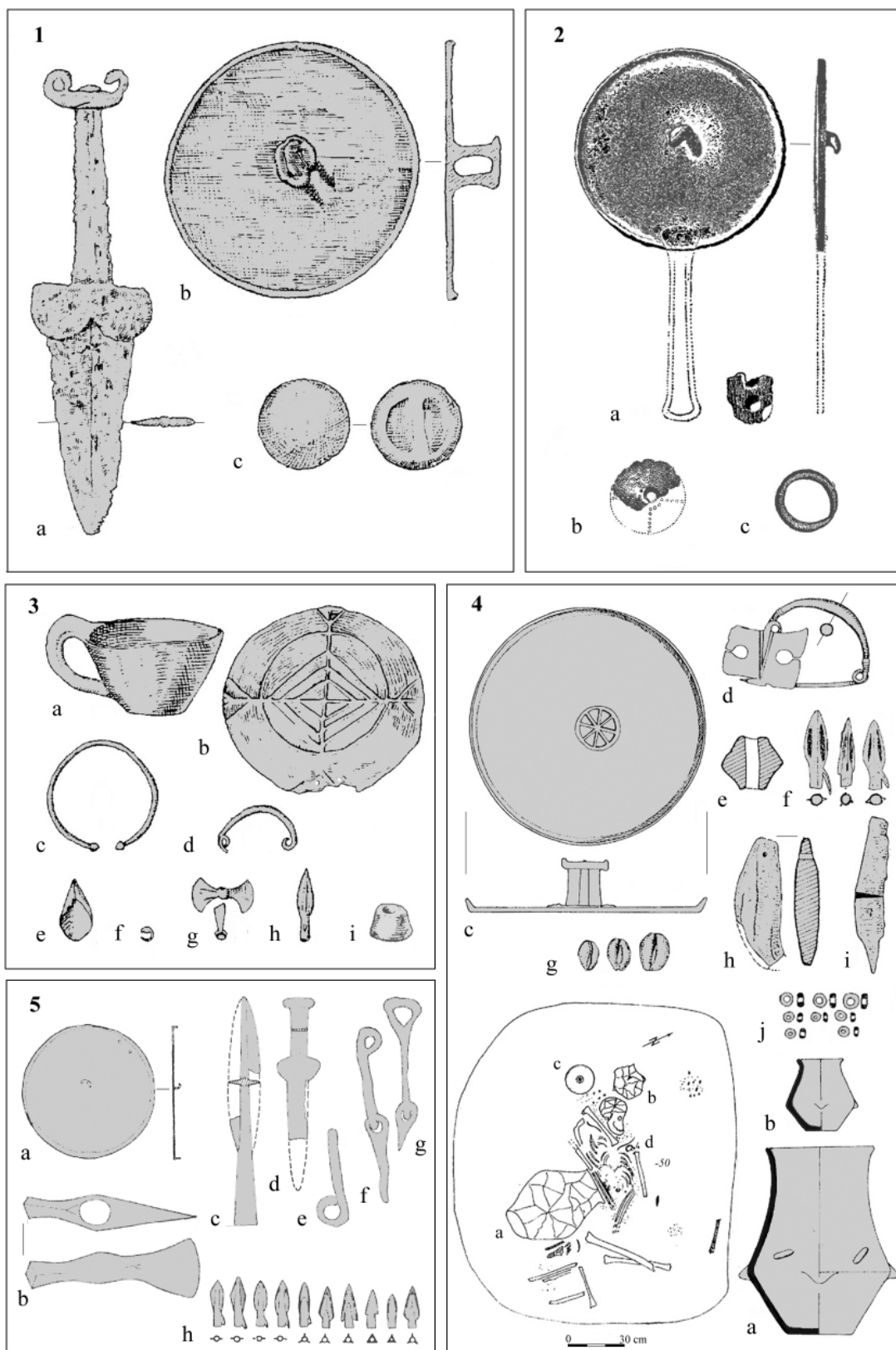
4. kép. Székita kori tükrök osztályozása Kuznecova alapján (Kr. e. 6–3. század)

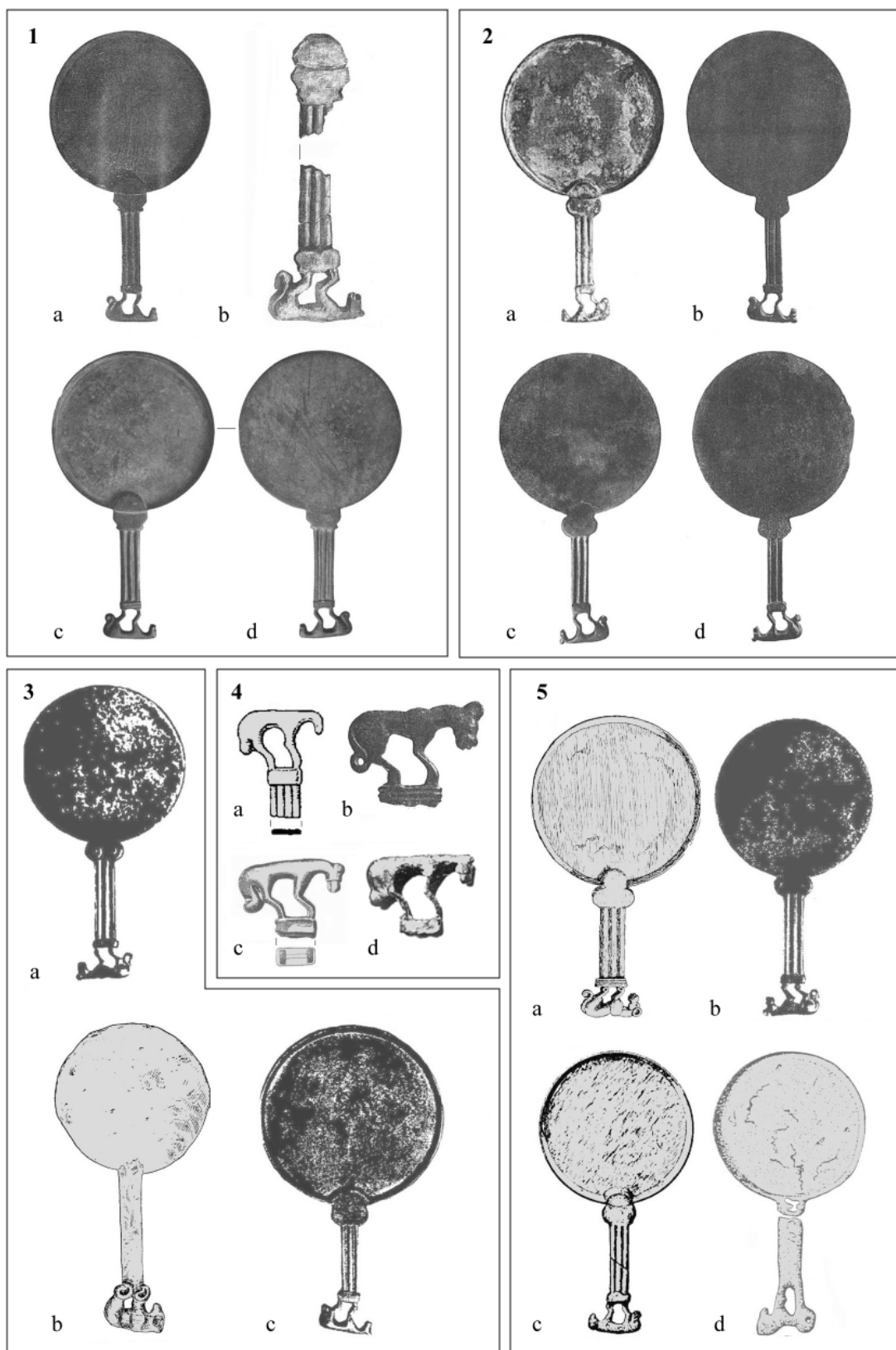
5. kép. Szkíta kori tükrök osztályozása Kuznecova alapján (Kr. e. 6–3. század)

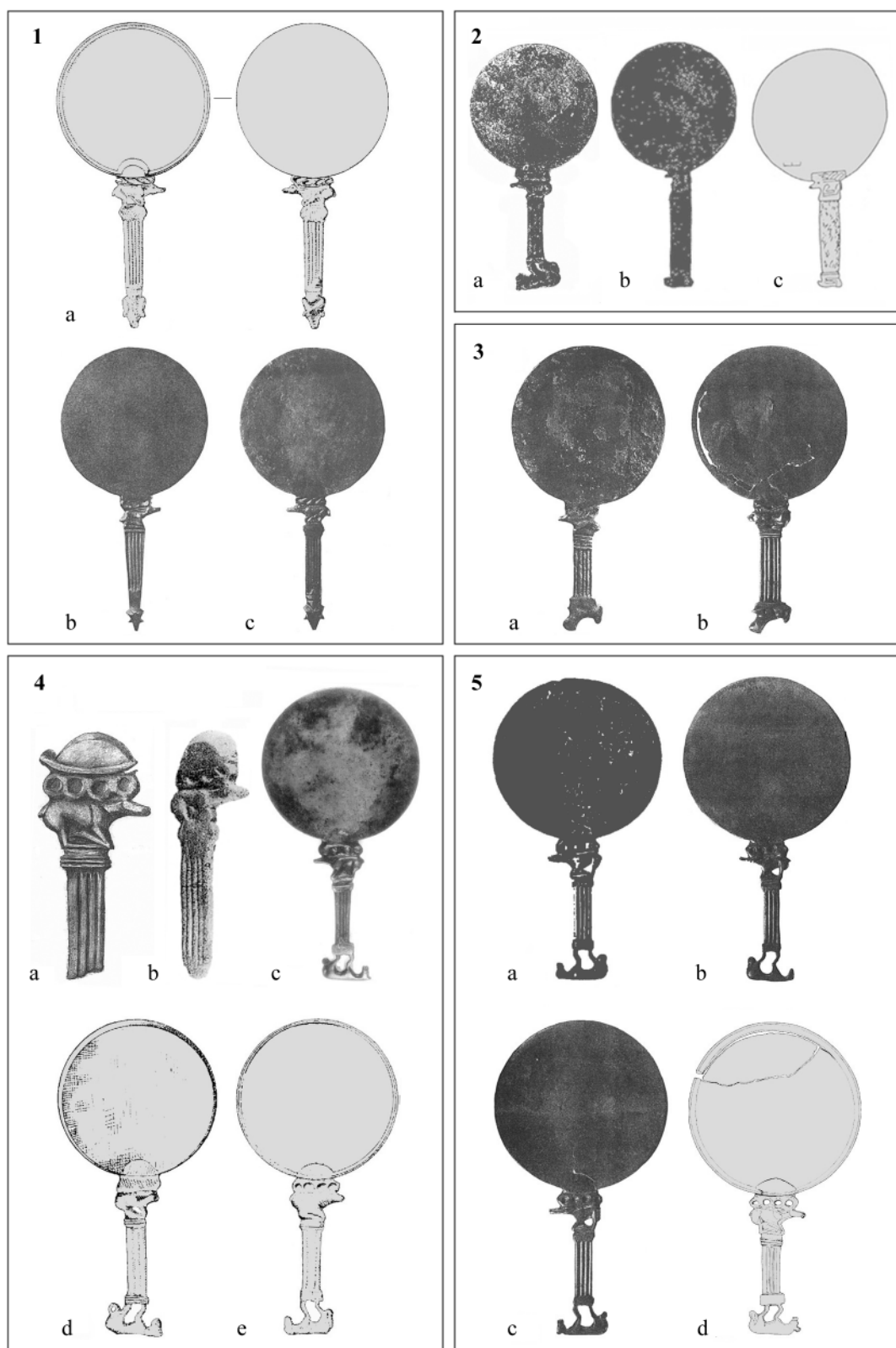
6. kép. 1a. Russkaja Trostjanka 13. sz. kurgán; 1b. Russkaja Trostjanka 14. sz. kurgán; 1c. Russkaja Trostjanka; 1d. Pastyrskoe; 2a. Volgogradskij kurgán; 2b. Pjatimary 4. sz. kurgán; 2c. Alandskoe 2. csoport 1. sz. kurgán; 3a. Gerasimovka 1. sz. kurgán; 3b. Bobrica; 4a. Žurovka 407. sz. kurgán; 4b. Suhomesova; 4c. Gerasimovka 2. sz. kurgán; 4d. Popovka 6. sz. kurgán; 4e. Rostova-na-Donu; 5a-e. Romenskij kurgánok; 6a. Repjahovataja Mogila 1. sz. kurgán; 6b. Dobrina; 6c. Sajónagyfalu/Márişelu

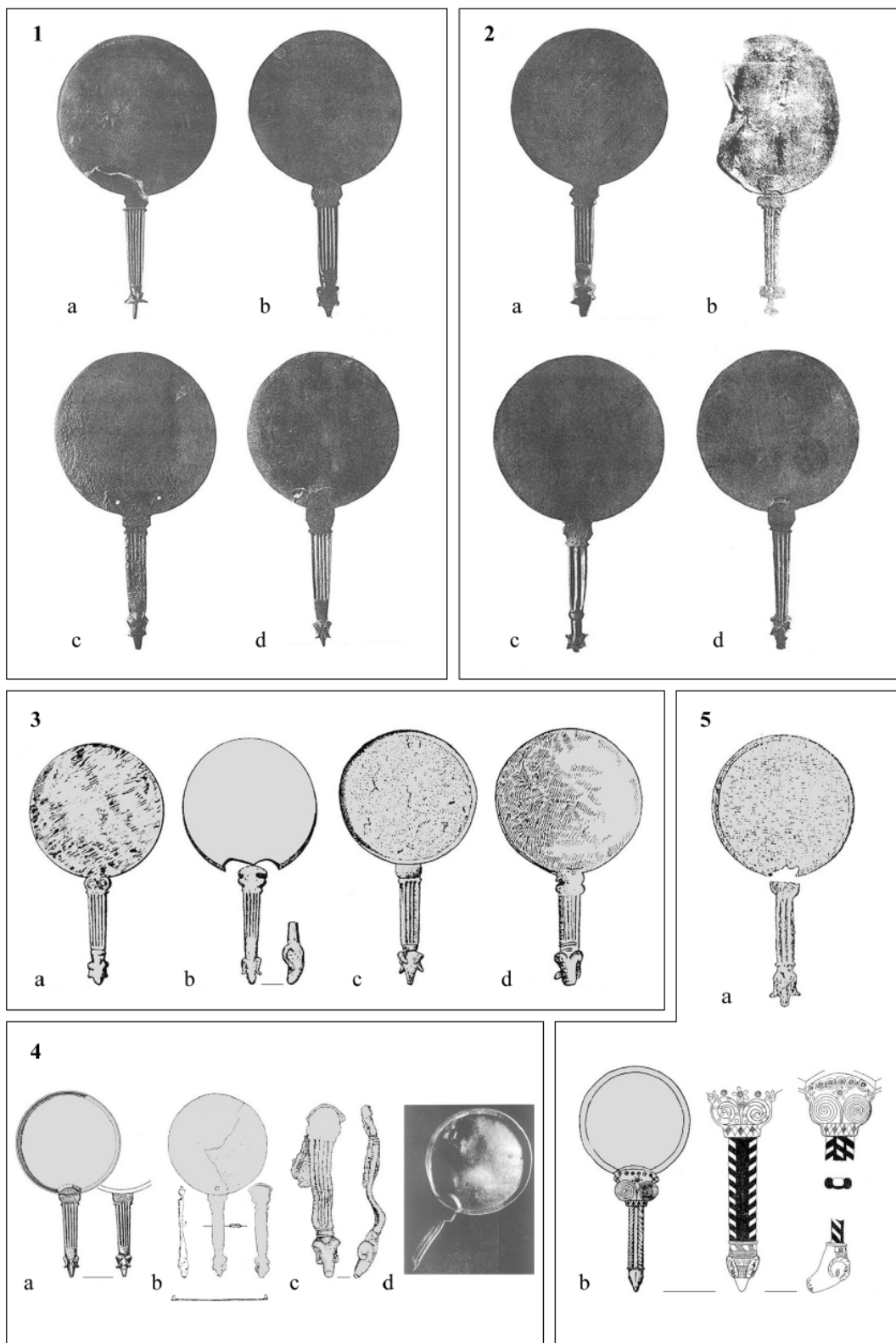
7. kép. 1. Maroscsapó/Cipău; 2. Nagyenyed-Cinegetelek/Aiud; 3. Kisekemező/Proștea Mică/Copșa Mică; 4. Sajónagyfalu/Mărișelu; 5. Lenkovcy

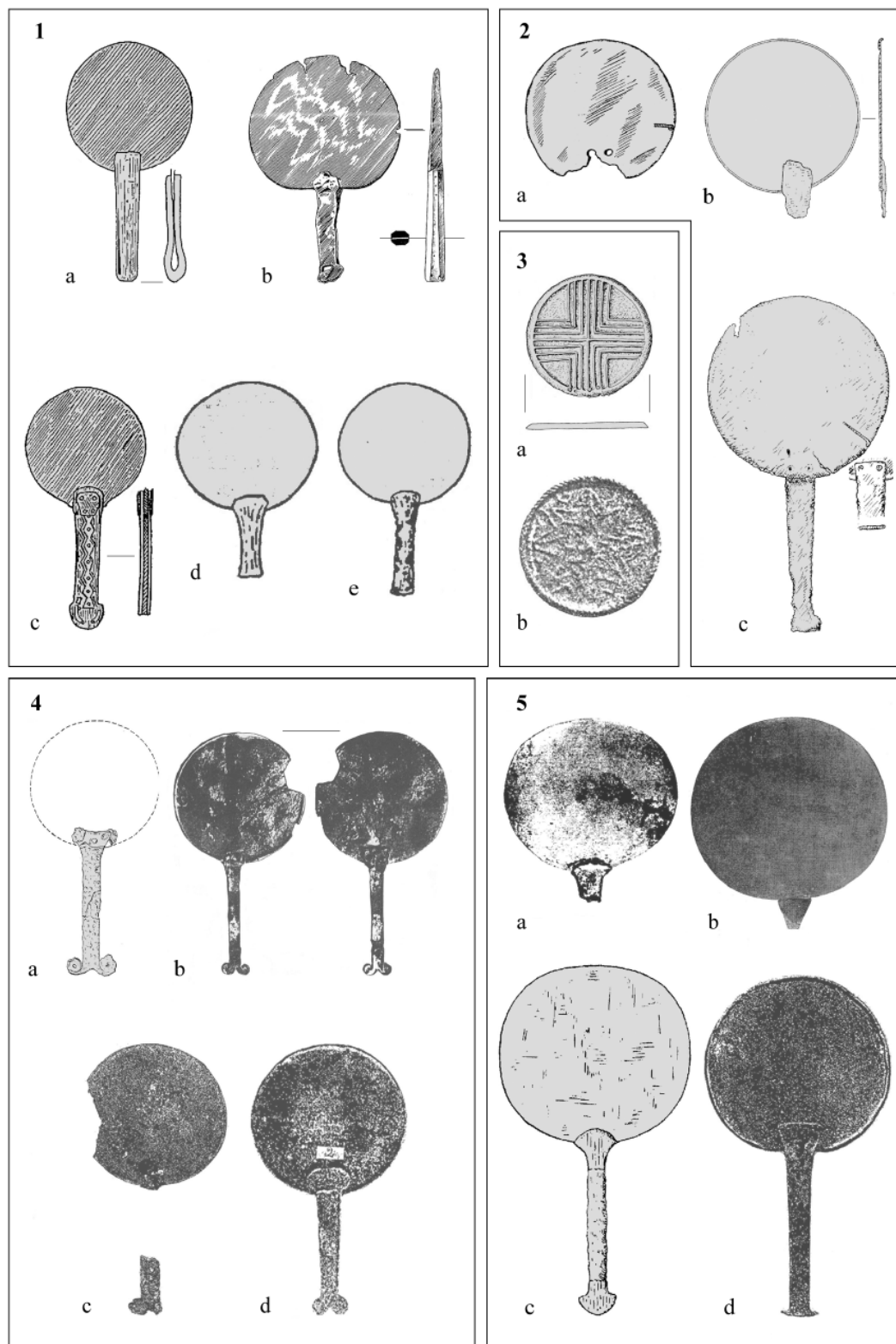
8. kép. 1a. Makkfalva/Ghindari; 1b. Piliny; 1c. Szécsény; 2a. Biš-Oba; 2b. Olbia (ol. 16600) ; 2c. Olbia (ol. 16825); 2d. Olbia (ol. 3327); 3a. Krimgireovskaja stanica; 3b. Majkop körzet; 3c. Aksjutincy 223. sz. kurgán; 4a. Elga; 4b. Mariupolje; 4c. Debrecen környéke; 4d. Miskolc-Dudujka; 5a. Romny; 5b. Annovka 26. sz. kurgán; 5c. Orsk; 5d. Mingčaur

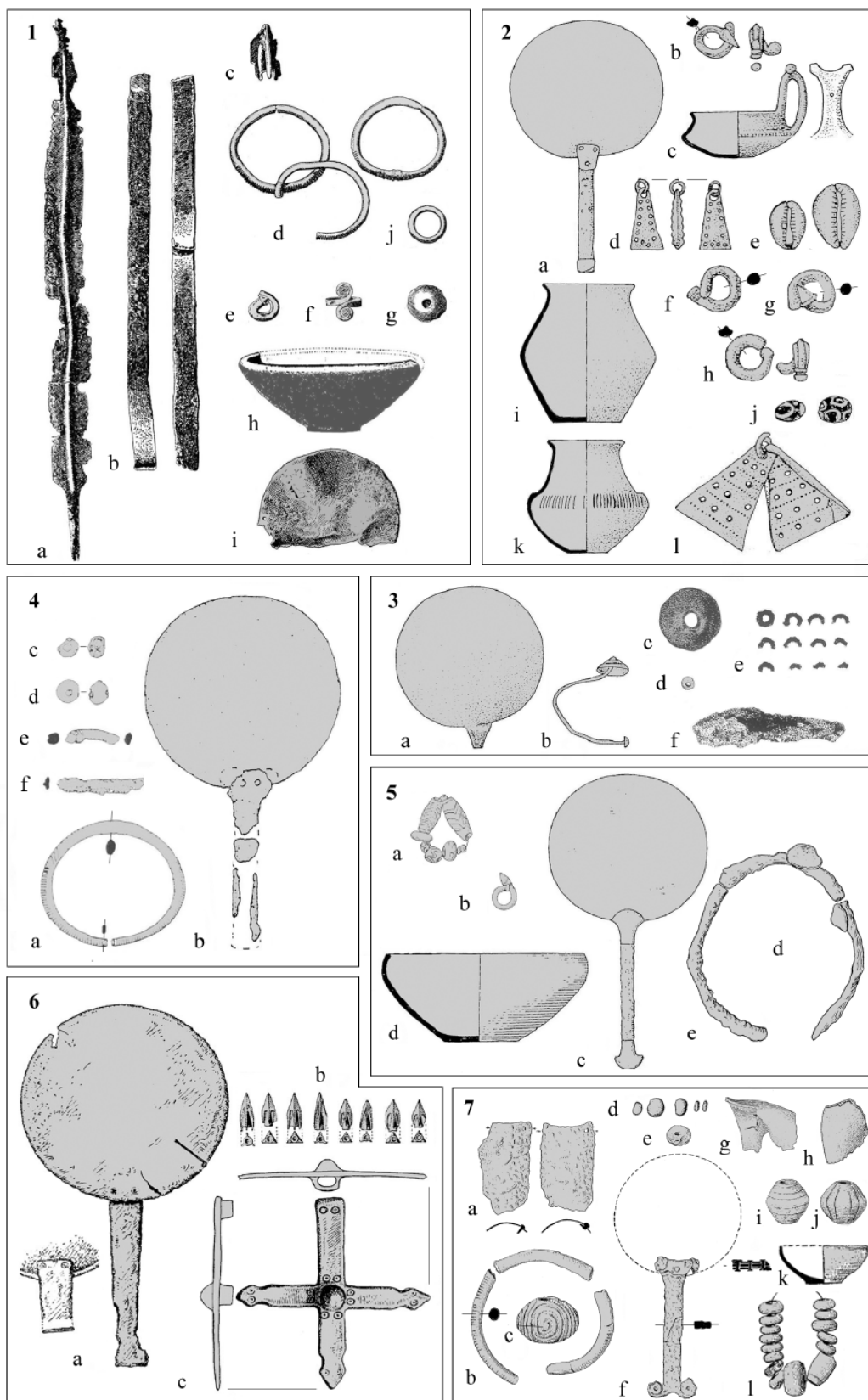
9. kép. 1a. Válaszút/Valasut/Rásruc; 1b. Olbia (ol. 4243); 1c. Olbia (ol. 3635); 2a. Bratyševo IV. sz. sír; 2b. Žurovka 255. sz. kurgán; 2c. Žurovka 447. sz. kurgán; 3a. Ismeretlen lelőhely – Fekete-tenger északi területe (B. 2823); 3b. Naľčik (KU 1913.3/1); 4a. Ismeretlen lelőhely – Kárpát-medence; 4b. Szerencs; 4c. Muhi-Kocsmadomb; 4d. Oláhzsákod/Jacu; 4e. Pókafalva/Páuca; 5a. Pjatigorsk; 5b. Olbia (ol. 3634); 5c. Taman' (T. 1911.9); 5d. Krasnodar környéke

10. kép. 1a. Olbia (ol. 16964); 1b. Ismeretlen lelőhely – Fekete-tenger északi területe (B. 2247); 1c. Olbia (ol. 16992); 1d. Olbia (ol. 16993); 2a. Ismeretlen lelőhely – Fekete-tenger északi területe (B. 2824); 2b. Sapohovo; 2c. Olbia (ol. 16939); 2d. Olbia (ol. 17658); 3a. Mačuha; 3b. Ulan–Erge; 3c. Kamennomostskaja Mogila; 3d. Guljaj–gorod 38. sz. kurgán; 4a. Tápiószéle 462. sz. sír; 4b. Torda/Turda; 4c. Hejőszalonta–Temetősor dűlő; 4d. Kisgyőr–Bubtető; 5a. Bukovina; 5b. Bratyševo II. sz. sír

11. kép. 1a. Kapulovka 13. sz. kurgán; 1b. Makeevka 490. sz. kurgán; 1c. Ordžonikidze 12. sz. kurgán; 1d. Borispol–Starinskaja pticefabrika 15. sz. kurgán; 1e. Borispol–Starinskaja pticefabrika 3. sz. kurgán; 2a. Csombord/Ciumbrud; 2b. Csombord/Ciumbrud; 2c. Komlód/Comlod; 3a Csombord/Ciumbrud; 3b. Sapohovo; 4a. Hetény/Chotín 8–B sír; 4b. Tápiószele – szórány; 4c. Grudek 1. sz. sír; 4d. Ivalmovcy III. sz. sír; 5a. Csanytelek–Újhalastó; 5b. Hajdúdorog; 5c. Hetény/Chotín 76–A sír; 5d. Bratyševo V. sz. sír

12. kép. 1. Hatvan-Boldog; 2. Sopron-Krautacker 29. sz. sír; 3. Csanytelek-Újhalastó; 4. Törökszentmiklós-Surján 71. sz. sír; 5. Hetény/Chotín 76-A sír; 6. Komlód/Comlod /; 7. Hetény/Chotín 8-B sír

MARÁZ BORBÁLA

BUDAPEST-GELLÉRTHEGY ÉS KÖRNYÉKÉNEK KÉSŐ
LATÈNE-KORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE I.*Budapest-TABÁN kelta-eraviszkusz telep topográfiai
és településtörténeti meghatározásának kérdése*

A mai Budapest területe a Kr. e. 2. évszázad második felében és az 1. században kelta törzsek által sűrűn lakott terület volt; a Duna jobb parti részét a kutatás az eraviszkuszok törzsi területéhez tartóznak tartja.¹ A gellérthegyi oppidum újabb feltárásainak eredményei,² valamint a Budapesti Történeti Múzeum és Aquincum Múzeumának az 1950-es évek óta folyamatosan végzett ásatási-leletmentési munkái³ számos adattal és újabb kelta lelőhely kisebb-nagyobb méretű feltárásával gyarapították eddigi ismereteinket Budapest késő LaTène korára vonatkozóan.

A terület késő LaTène-kori településtörténetének felvázolásához alapvetően szükséges az egyes „lelőhelyek” ill. települések lehető legpontosabb topográfiai meghatározása és egymástól való elkülönítése. Ez egyrészt az eraviszkusz törzsi terület és a „civitas Eraviscorum” értelmezéséhez, településtörténeti képének megrajzolásához, másrészt a korai római foglalás kapcsán a legkorábbi katonai táborok helyének és vele kapcsolatosan az új települési rendszer kialakulásának megértéséhez elengedhetetlen feltétel. Ezt a feladatot elvégzendő a régészeti szakirodalomban „Budapest-Gellérthegy-Tabán” kettős névvel számon tartott *tabáni* lelőhely ismételt vizsgálatát tartottuk fontosnak és a rendelkezésre álló adatok alapján lehetségesnek, mivel az eddig általánossá vált megítélése mellett elképzelhető a késő LaTène-kori telepek közti szerepének másfajta értékelése is.

I. KUTATÁSTÖRTÉNET

A Duna jobb partján, a budai Várhegy és a Gellérthegy között elterülő Ördög-árok-völgyben léteült a késői középkorban a Tabán nevű városrész. Régi házainak elbontása során, az 1930-as években nyílt itt lehetőség régészeti feltárásokra.

A Fővárosi Régészeti Intézet Nagy Lajos, Garády Sándor és Szilágyi János vezetésével végzett a területen ásatásokat az 1935–36. években. Az – egyéb korok emlékei mellett – itt előkerült késő LaTène-kori település maradványairól több előzetes közlemény jelent meg,⁴ a minden fellelhető adatot és a teljes leletanyagot közreadó feldolgozást pedig B. Bónis Éva monográfiája⁵ tartalmazza. A késő LaTène-kori település további részletének feltárását 1950-ben B. Bónis Éva végezte; eredményei említett monográfiájában kerültek publikálásra. Ugyancsak ez az ásatás eredményezte a tabáni kelta település kiterjedésére és topográfiai elhelyezkedésére vonatkozó azon adatokat is, amelyek egy része csak az ásatás kéziratos dokumentációjában lelhető fel.⁶ A kéziratos dokumentáció ásatási térképvázlata, valamint a lelőhelyről megjelent összefoglaló térképek,⁷ és Buda 1873. évi kataszteri felvétele⁸ alapján rajzoltuk meg a tabáni késő kelta település és lelőhely eddig feltárt és megismert részletének térképét.⁹ (2. kép)

II. TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI ÉRTÉKELÉS A LELŐHELYRŐL AZ
EDDIGI SZAKIRODALOMBAN

Az 1935–36. évi ásatások beszámoló közleményei a tabáni kelta lelőhelyet még önálló „tabáni település” névvel illetik. A gellérthegyi, nagyjából hasonló korú és hasonló jellegű leletanyaggal jelzett kelta telep feltárásának megindulása után azonban a két lelőhelyet kezdik együtt és egy idő után összevonva emlegetni a szakirodalomban (függetlenül attól, hogy konkrétan éppen melyik terület anyagáról van szó). Együttes említésük oka a késő kelta kerámia nagyfokú hasonlósága és a két lelőhely földrajzi

⁴ GARÁDY 1943; 1945; NAGY 1936. 1942.⁵ BÓNIS 1969.⁶ BTM Adattár, Bónis-hagyaték, lt. sz.: 992–2001.⁷ GARÁDY 1943. 1. kép; BÓNIS 1969. Abb. 2, 43.⁸ Buda sz. kir. Főváros egész határának másolati térképe 1873. Fővárosi Levéltár B. ált. 5.⁹ A térképek elkészítését Csernus Erzsébet grafikusnak köszönöm.¹ NAGY 1942; BÓNIS 1969; MÓCSY 1962. 534.; MÓCSY 1968 és 1968a; FITZ 1971; KOVÁCS 1997–1998.² NOVÁKI-PETŐ 1988; PETŐ 1976 és 1993; BARRAL 1998. 2000.³ PÓCZY 1959; PETŐ 1979; AqFÜZ 1–10.

közelsége volt. Kezdetben a gellérthegyi leletanyag csak mint a tabáni település analógiája került szóba, és a két települést egyaránt az eraviszkusz törzshöz tartozónak ítélték.¹⁰

Nagy Lajos 1942-ben, a Budapest története I. kötetében már egymástól elválaszthatatlannak és egymást kiegészítőnek értékelte a két települést: „A Szent Gellért-hegy emlékeit nem lehet szétválasztani a tabániaktól. A két hely településig egymást kiegészíti. ... A már betemetett Ördög-árok válaszfalat vont s egyben az ősi várnak védővonalát is jelentette. A leletek a lebontott tabáni városrészben csak ideiglenes átmeneti település nyomait árulják el. Nagyon valószínű, hogy a hegy lábánál lévő iparostelep lakói a téli időszakban visszavonultak a megerősített fellegrába. Ez magyarázhatja meg részben a tabáni veremgödöröket, melyekben elraktározva vártak a közeli tavaszig a fazekastelepek készletei.”¹¹ Ettől kezdve a régészeti szakirodalomban a gellérthegyi oppidumot a tabáni telep refugiumaként, ill. a tabáni telepet az oppidum ideiglenes jelleggel lakott iparos negyedeként tartják számon.¹²

Bónis Éva a gellérthegyi ásásokat értékelő első közleményében még a gellérthegyi és a tabáni telep időrendi helyzetének különbözősége alapján határozta meg a két telep egymáshoz való viszonyát. Véleménye szerint a római hódítás után a tabáni sík terület kelta lakossága még egy ideig megmaradhatott eredeti lakóhelyén, a gellérthegyi viszont nem.¹³ Az 1969-ben megjelent „Gellérthegy-Tabán” monográfiájában azonban a két késő LaTène-kori telep egymáshoz való viszonyát illetően a Nagy Lajos-féle interpretációhoz tért vissza, valószínűleg egy P. Reinecke által írott tanulmány alapján.¹⁴ A településformáról megállapítja, hogy a gellérthegyi magaslati település a Caesar szerinti oppidum-fogalom követelményeinek teljesen megfelel, ugyanakkor P. Reinecke (akkoriban) klasszikusnak számító oppidum-meghatározását is figyelembe vette, miszerint a természet által kiváló védelmi adottságú oppidum-településekhez kapcsolódnak az azokat körülvevő platók, dombok, völgyek és völgybevágások is.¹⁵ Bónis É. szerint a Gellérthegy alatti folyóvölgyben létesült tabáni telep jó példa erre.¹⁶ A kelta oppidumok egyik ismérve az ókori auctorok szerint a refugium – szerep, vagy-

is hogy ezek a törzsi központok veszély esetén a törzs környező településein élő lakosság számára is menedéket nyújtottak. Ilyen értelemben tartotta a tabáni fazekas telep viszonylatában refugiumnak is a gellérthegyi oppidumot Bónis É., s ezt a kapcsolatot olyan szorosnak és állandónak feltételezte, hogy a két település szerinte egybe tartozott.¹⁷

Hasonló kapcsolatot tételezett fel Mócsy A. is a két telep között, de szerinte a gellérthegyi oppidum egy kényszerből, veszély idején létrejött menedék volt mindössze, amely az ugyancsak ideiglenesen használt tabáni telep lakossága számára is védelmül szolgált.¹⁸

Meg kell azonban jegyezni, hogy a mindkét telepen feltárt objektumok (lakóházak, kemencék, iparos műhelyek) jellege és leletanyaga ellentmond az „ideiglenes”, „átmeneti” meghatározásnak, a leletanyag kronológiai helyzete pedig az egyidejűségnek. Ugyanakkor az egytűvé tartozás másik alapvető kritériuma, a két lelőhely topográfiai azonossága ill. kiterjedésének területi összefüggése sem áll fenn a Gellérthegy és a Tabán esetében – mint ezt az alábbiakban látjuk majd. Az Ördög-árok pedig nem volt része a gellérthegyi oppidum védelmének, északi oldalán a védelmet sánc szolgált,¹⁹ amelyen kívül, nagy távolságban található az Ördög-árok mindkét partjára települt tabáni fazekastelep. Ezért tartottuk indokoltnak a gellérthegyi és a tabáni lelőhelyek topográfiai meghatározását és egymástól való szétválasztásának megfontolását, egymáshoz való viszonyuk újragondolását.

III. A KÉSŐ LATÈNE-KORI TELEPÜLÉS AZ ÓSFÖLDRAJZI KÖRNYEZETBEN ÉS HELYÉNEK TOPOGRÁFIAI MEGHATÁROZÁSA

A Budapest-tabáni városrészben feltárt késő LaTène-kori településrészlet topográfiai és természetföldrajzi meghatározásánál és lokalizálásánál el kell tekintenünk a modern nagyváros jelenlegi utca- ill. városrész-beosztásától, összefüggéseitől (amelyek az első ásások óta is szinte teljesen megváltoztak) és csak a lelőhely természetföldrajzi, geomorfológiai sajátosságaira lehetünk tekintettel, amilyen mértékben az akkori viszonyokat egyáltalán rekonstruálni lehet.

Ennek a feladatnak az elvégzéséhez alapvető kiindulási pont Nagy Lajos 1934–35. évi ásása ill. az annak eredményeit összegző értékelő tanulmánya,²⁰ valamint Garády Sándornak az Ördög-árok középkori vonalát tisztázó kutatásai

¹⁰ NAGY 1936. 22.

¹¹ NAGY 1942. 236–237.

¹² HUNYADI 1957. 62–64.; PETRES 1976. 57–59.

¹³ BÓNIS 1950. 350.

¹⁴ BÓNIS 1969. 205–207.

¹⁵ REINECKE 1930. 34.

¹⁶ BÓNIS 1969. 206.

¹⁷ BÓNIS 1969. 206.

¹⁸ MÓCSY 1968. 275.

¹⁹ NOVÁKI–PETŐ 1988; PETŐ 1993; BARRAL 1998; BARRAL 2000.

²⁰ NAGY 1936.

1931–1941 között.²¹ A telep további kiterjedésének és az egykori Ördög-árokhoz viszonyított helyzetének megállapítása Bónis Éva érdeme, aki erre vonatkozó eredményeit – az összesítő térkép kivételével – „Gellérthegy-Tabán” monográfiájában közölte.²² Az általunk az alább elmondandók is nagyrészt ezekre az adatokra épülnek; mindazonáltal szükségesnek tartjuk a településformára vonatkozó ezen adatok ismételt összegzését, hogy a tabáni telep sajátosságainak és a Duna-jobb parti kelta telepek között elfoglalt helyének, szerepének más szempontú és a régészeti szakirodalomban idáig általánossá vált véleményről eltérő megállapítást eredményező elemzését elvégezhessük.

A késő LaTène-kori telep objektumai a budai Várhegy délkeleti lejtője, a Duna-jobb part és a Gellérthegy között elterülő területen kerültek elő, ahol a *Tabán* néven ismert újkori városrész állt. Ma itt, a felszín alatt, csatornává alakítva ömlik a Dunába a Budai-hegyekből érkező Ördög-árok, amelynek alsó szakaszát az árvizek ellen már a középkorban gátak közé szorították. A középkori támfal részletét és egy híd maradványát (2 kép. B) Garády S. feltárásainak köszönhetően ismerjük.²³

Az Ördög-árok vagy más néven Nagykovácsi-patak a Duna egyik legjelentősebb jobb parti mellékfolyója volt Budapest területén: 17. századi, Buda látképét megjelenítő metszeteken, térképeken és a Buda 1686. évi visszafoglalását ábrázoló rézkarcokon is szerepel.²⁴ 18–19. századi, Budát ábrázoló térképek szintén feltűntetik az Ördög-árkot,²⁵ amelynek tabáni szakaszán a török kiűzése után rácok telepedtek meg. Az ekkor már szűk mederben folyó Ördög-árok még egy 1870-es évek elején készült fényképen is látható.²⁶ 1878 után viszont a főváros budai oldalának csatornázásakor a patak a Dunába való torkolatától egészen a Városmajorig a föld alá került: beboltozása után a patak vonalán alakult ki az Árok utca, amelynek közepén húzódott az immár csatornává alakított Ördög-árok.

Garády S. ásatási helyszínrajzán²⁷ a régi Árok utca és az Ördög-árok csatornája fel van tüntetve; ennek segítségével jelölhette ki Bónis É. az 1950. évi feltáráskor a kelta telep kiterjedését vizsgáló feltárásainak a helyét. Az I–II. kutatóárkokban (2 kép. I, II), amelyek közvetlenül a csatornává alakított

Ördög-árok bal partján voltak, LaTène-kori objektumok nem kerültek elő. A rétegek erős lejtése a csatorna irányába viszont egyértelműen jelezte az egykori patakmedret. Ugyanez a jelenség mutatkozott az Ördög-árok csatornája jobb partján nyitott III–IV. kutatóárkokban is (2. kép. III, IV), és csak az Ördög-árok csatornájától kb. 50 m távolságra kijelölt V. kutatóárok eredményezte a késő LaTène-kori település objektumait és leletanyagát. A patak két partján feltárt szélső, patakparti objektumok között mérhető 100 méternyi távolság, és a terep lejtésének a helye arra mutat, hogy a LaTène-korban az Ördög-árok medre az újkori állapothoz képest rendkívül széles volt.

A Duna és jobb parti mellékfolyóinak holocénkori vízrajzi térképe az említett régi térképeken kívül a geológiai fúrásadatokból is jól rekonstruálható.²⁸ A Duna-meder holocénkori jobb partja a Várhegy és a Gellérthegy alatt nagyjából a mai vonalán húzódott. A Duna főága itt, a Gellérthegy alatt a legkeskenyebb: mindössze 300 m széles.²⁹

Az Ördög-árok tektonikus eredetű, északnyugat–délkelet irányú völgye kétségtelenül régi, már a pliocén végén is megvolt. A patak a medrét és szűk völgyét vastag löszbe vágta bele, majd délkelet felé haladva a völgy kiszélesedik és 10–15 m vastag holocénkori ártéri üledék borítja. A völgy teraszatlanul fut ki a Tabán területén a Duna alluviumára.³⁰

Az Ördög-árok vagy más néven Nagykovácsi-patak a Budai-hegységben, Nagykovácsi határában több ágból ered; esése nagy és vízjárása igen heves. A Gellérthegy és a Várhegy közti völgyben, a Várhegy lejtőcsúcsát megkerülve torkollik a Dunába, és alkot egyúttal természetes választóvonalat is a 235 m tszf. magasságú Gellérthegy északi meredek oldala és a Gellérthegynél kb. 100 méterrel alacsonyabb Várhegy lejtője között.³¹

A késő LaTène-korban az Ördög-árokban a Várhegy lejtőcsúcsát megkerülő kanyarulatában, a Duna-torkolattól kissé beljebb jött létre az a település, amelynek részletei Garády S., Nagy L. és Bónis É. ásatásainak köszönhetően váltak ismertté.

Az Ördög-árok nem képezte a kelta település határát, annak objektumai a patak mindkét partjára kiterjedtek. Jellegét tekintve ez a késő LaTène-korú település iparos-, mindenekelőtt fazekastelep volt, ahol fémművességre utaló leletek is előkerültek.³² A nagyszámú edényégető kemencén kívül tárolóvermek, valamint többször megújított munkapad-

²¹ GARÁDY 1943; 1945.

²² BÓNIS 1969. 84–85., 205–207.

²³ GARÁDY 1945. 411–415., 23–24. kép.

²⁴ RÓZSA 1963. 105., 126., 218–222., 262–263., X, XXI, XLVIII, LII. táblák; W. Dilich rézkarcai 1600. és 1602., G. A. Bosio rézmetszete 1684., rézmetszet L. N. Hallart rajza után 1686.

²⁵ HOLLÓ 1994. 15., 18–19., 36–37.

²⁶ JALSOVSZKY–TOMICS 2003. 31., 28. kép.

²⁷ GARÁDY 1943, 1. kép.

²⁸ HORUSITZKY 1932; 1938; PÉCSI 1958. 24. ábra.

²⁹ PÉCSI 1958. 428.

³⁰ PÉCSI 1958. 159–160., 182.

³¹ PÉCSI 1958. 135–145., 462–471.; HORUSITZKY 1935; 1938.

³² BÓNIS 1969. 92–99., 207.

dal ellátott házak és sütőkemence is előkerültek, amelyek alapján nem lehet egy ideiglenes jelleggel használt telepről beszélni.

A tabáni fazekastelep a nyugati kelta világból írott források alapján ismert folyóparti vicusok, falusias jellegű települések³³ kategóriájába sorolható, amelynek lakossága elsősorban edényműveséssel, festett kerámia gyártásával foglalkozott. Teljes kiterjedése további feltárások hiányában nem ismert. A telepet kettéosztó patak medrét a kelta objektumok biztonságos távolságban kísérik, nyilvánvalóan a patak természetéből fakadó heves árvizek elkerülése miatt. Északi és nyugati irányban az eddig megismert telep folytatását már további ásatások segítségével sem lehet megismerni, mert ezt a Szarvas tér 1891-ben végzett tereprendezésével (1,5–2 méterrel való mélyítésével) valószínűleg megsemmisítették. A telep jobb parti részén, a Gellérthegy lábánál lévő területen viszont eredményes lehet a régészeti feltárás.

A tabáni késő LaTène-kori fazekastelep a földhivatali nyilvántartás alapján a Budapest I. kerületében, az Erzsébet-híd lejtője alatt, az Attila út és a Krisztina körút közti területen a következő hrsz. számú területekre lokalizálható: 6006, 6172, 6184, 6209, 6228, 6263, 6264, 6272, 6318.

IV. A TABÁNI TELEP GEOGRÁFIAI VISZONYA A KÖRNYEZŐ KÉSŐ LATÈNE-KORÚ LELŐHELYEKHEZ (1. kép)

Elsőként – az előzőekben ismertetett régészeti szakmai vélekedések miatt – a gellérthegyi oppidummal való esetleges topográfiai összefüggés kérdését kell megvizsgálni. Ez már az első tabáni ásatásoknál felmerült, ezért Nagy L. 1934–35-ben kutatóárkokkal átvizsgálta a Gellérthegy északi lejtőit, de semmilyen korú régészeti nyomra sem bukkant.³⁴ Kutatóárkainak a helyét nem ismerjük, ezért ez az adat a két kelta lelőhely összefüggése kérdésében nem használható.

Az 1. kép a szóban forgó terület szintvonalas térképét, azon pedig a tabáni és a gellérthegyi település eddig megismert kiterjedését ábrázolja. Nyilvánvaló, hogy a domborzati adottságok miatt sem lehetséges a két telep egybetartozása: a Gellérthegy északi és keleti oldala sziklás, meredek, és a hegyoldal helyenként csaknem függőlegesen szakad le az Ördög-árok völgyére, ahol a tabáni telep tszf. magassága 102 m, a gellérthegyi oppidumé viszont 235 m.

A két település összefüggése ellen kaptunk adatot a 2004. év tavaszán a Gellérthegy északi lejtő-

jén, a hegytető közelében végzett próbaásatásaink során: a Bérc utca déli oldalán, a Bérc u. 4A, 4B és 8. számú telkeken egyértelműen rögzíteni tudtuk a gellérthegyi oppidum északi szélét a 185–190 m tszf. magasságban. Ettől északra, a tabáni fazekastelep irányában a gellérthegyi oppidum objektumaival már nem lehet számolni.³⁵

A tabáni fazekastelep közvetlen körzetében a késő LaTène-korban a gellérthegyi oppidumon kívül még egy település létezett: a budai Várhegyen lévő magaslati telep. A középkori Buda és királyi vár feltárásai során vált ismertté néhány pontja, kerámiaanyaga alapján pedig fennállásának ideje a LT D periódusra tehető. Az ezzel a magaslati teleppel való összetartozást ugyancsak a domborzati viszonyokban észlelhető lényeges eltérés zárja ki.³⁶

Nem merülhet fel kapcsolat a Rudas fürdő területén ismertté vált településsel sem; mind Póczy K. feltárása, mind a 2004. év nyarán végzett ásatás a római hódítás után továbbélő, bennszülött kelta lakosság Kr. u. 1. század végi – 2. század eleji leletanyagát eredményezte.³⁷

V. A TABÁNI LELETANYAG KRONOLÓGIAI HELYZETE

Az első feltárásról szóló közlemények és a legelső történeti értékelések a tabáni telepet kronológiailag csak nagy általánosságban határozták meg, és „a LT kultúra utolsó szakaszá”-ra, „a LT D periódusra” datálták, vagy egyszerűen csak mint az „eraviszkusz kultúra hagyatéká”-t írták le.³⁸

Ennél pontosabb időrendi meghatározást Bónis É. adott először a tabáni leletanyagáról, amelyet a tipológiai elemzés során nem választott szét a gellérthegyitől.³⁹ A mindkét telepen előforduló festett kerámia gyártásának idejét az Kr. e. 1. századra, azon belül a virágkort az Kr. e. 1. század második felére keltezte, megjegyezve, hogy a gellérthegyi és a tabáni festett kerámiát gyártó műhelyek fennállása Augustus korát is megérte. A többi, ugyancsak késő LaTène-kori kerámiaanyag a kárpát-medencei kelták által gyártott és általánosan használt típusokat képviseli mind a Gellérthegyen, mind pedig a Tabánban, amelyeket relatív kronológiai szempont-

³⁵ Maráz Borbála ásatása, részletes feldolgozása a későbbiekben.

³⁶ A Szent György téren és a Sándor palota területén előkerült késő La Tène-kori anyagról: NAGY 1942. 237.; NAGY 1952, 195–196.

³⁷ PÓCZY 1959; Papp A. és Maráz B. ásatása 2004., részletes feldolgozása a későbbiekben.

³⁸ GARÁDY 1936. 21.; NAGY 1942.

³⁹ BÓNIS 1966. 905–906.; BÓNIS 1969. 167–193., különösen: 167–174.

³³ CAES. BCG. III.1, IV.4, VI.30.

³⁴ NAGY 1936, 19.

ból a LT D periódusra, azon belül annak második felére lehet keltezni.

A kárpát-medencei sávós és geometrikus motívumokat használó festett kerámia megjelenését a LT C periódus végéhez, elterjedését a Kr. e. 1. századhoz kötik a legújabb vizsgálatok is, megjegyezve, hogy a festett kerámia gyártásának virágkora a Kr. e. 1. század közepére – második felére esik, és a császárkor kezdetén is még folyamatos a használata.⁴⁰

Ezt a datálást erősítik meg a Tabánban előkerült gemma-lenyomatos kerámia-töredékek is: a tabáni telepen működő, a „gemmas mester” névvel jelölhető fazekas gyártmányai jelölésére olyan gemmát használt, amely a Kr. e. 1. század első felében Capua környékén volt kedvelt.⁴¹

A kerámiánál pontosabb datálást lehetővé tevő fémanyag, fibula igen csekély számban került elő a Tabánban, de nemcsak számuk, hanem típusuk is hasonló a gellérthegyiekéhez: mindkét telepen az ún. „pseudo-II típusú” drótfibulák fordulnak elő, amelyek a Kr. e. 2. század végétől az egész LT D periódus folyamán használatban voltak.⁴² Kivételt egyetlen tabáni fibulatöredék képez, amely alapján a tabáni telep léte a Kr. u. 1. század második feléig tarthatott.⁴³

Az előzőekben ismertetett tárgytípusok nemcsak Budapest térségében, hanem a Kárpát-medence nagy részében általánosan elterjedtek és a LT D periódusra jellemzőek voltak. Ezek alapján a gellérthegyi és a tabáni települések egymáshoz viszonyított időrendi helyzetét nem lehet meghatározni, illetve akár egykorúaknak is tarthatók lennének. A pontos kronológiai meghatározásra a leletanyagok az a része alkalmas, amely csak a Tabánban fordul elő, a Gellérthegyen nem: ilyen mindenekelőtt a Tabánban 10 objektumból is ismertté vált római provinciális kerámia, amely a Gellérthegyen (1 kerámia- és 1 téglatöredéket kivéve) egyáltalán nem került elő, még az 1980–1996. közti újabb ásások anyagában sem.

A tabáni 1935. évi ásítás 5. gödrében talált érme, Claudius császár Kr. u. 41-ből való középbronza és egy Drag. 37. típusú, provinciális gyártású tál töredéke arra utal, hogy a tabáni telep a Kr. u. 1. század közepén még fennállott, túlélve a római hódítást.⁴⁴

Az 1935. évi ásítás 83. gödréből származó agyagkantharos és néhány hasonló töredék a Tabánból, valamint 1 gellérthegyi töredék nem tartozik a

gyakori edényformák közé sem a Budapest környéki, sem a magyarországi késő kelta anyagban.⁴⁵ Hasonló darabok a szkordiszkuszok Kr. e. 2–1. századi hagyatékából ismertek, ahol nagy számban fordulnak elő mind a telepeken, mind a temetők sírmellékleteiben. Bár a tabáni kantharos fülformája kissé eltér a szkordiszkusz területeken talált, illyr eredetű késő LaTène-kori példányokétól, közvetlen analógiáinak ezek tekinthetők. A Gomolaván előkerült párhuzamok az ottani VIb fázis (Kr. e. 1. század utolsó negyede) anyagából és az annál régebbi VIa fázis települési rétegéből valók.⁴⁶ A Beograd-karaburmai temető Kr. e. 85–15. közöttre datált 222. sírjából, valamint a Kr. u. 15 körüli vagy utáni évekre keltezhető 1. sírjából ismert kantharosok datálása itáliai importokon alapul.⁴⁷

A tabáni kerámiaanyag alábbi, nem sok példányban képviselt típusai teljességgel hiányoznak a gellérthegyi oppidum hagyatékából:

- szürke, gyűrűszerűen megvastagodó peremű, omphalosos tál;⁴⁸
- szürke, talpgyűrűn álló tál; provinciális római forma;⁴⁹
- fordított csonkakúpos formájú, magasan elhelyezkedő vállú, pereme alatt vésett vagy besímített vonalköteggel díszített fazék.⁵⁰

Mindhárom edényforma hiányzik a LT D-korú kelta telepek és a gellérthegyi oppidum leletanyagából, viszont a Gellérthegy alsó lejtőin és a hegy alatt lévő, a Kr. u. 1. század második felére és a 2. századra datálható bennszülött kelta telepek kerámiaanyagának fő típusait képviselik (Ménesi út 9.,⁵¹ Mátyóki út 16.,⁵² Rudas fürdő,⁵³ Kende u.⁵⁴).

A tabáni fazekastelep és a gellérthegyi oppidum kerámiaanyagában még egy lényeges eltérés is kimutatható: a Tabánban egyáltalán nem fordul elő az a LT C-korú vagy a LT C periódus kerámiai formakincsét őrző leletanyag, amely a Gellérthegy különböző pontjairól ismert, és amely arra utal, hogy a késő LaTène oppidumnak volt egy település-előzménye valamikor a LT C₂ periódus vagy a LT C₂/D váltásának idején. Ennek a korábbi kelta településnek az összefüggése, esetleges kapcsolata a későbbi oppidum létrejöttével ma még nem ismert, ennek vizsgálata csak az eddig feltárt gellérthegyi

⁴⁵ BÓNIS 1969, Abb. 12:4, Abb. 59:7.

⁴⁶ JOVANOVIĆ 1988. 51–52., 186., XLIII. t. 1, II. t. 8b.

⁴⁷ TODORVIĆ 1972. 92–93., 95–96., I. t. 3, XXXIX. T. 4.

⁴⁸ BÓNIS 1969, Abb. 34:2, Abb. 7:7,8.

⁴⁹ BÓNIS 1969, Abb. 41:5.

⁵⁰ BÓNIS 1969, Abb. 7:13, 14:15, 18:14.

⁵¹ PÓCZY 1959. 8. kép.

⁵² BÓNIS 1969. 233., LIII. T. 9, 11.

⁵³ PÓCZY 1959. 4. kép.

⁵⁴ PETŐ 1976; 1979.

⁴⁰ SZABÓ 1991. 275–277.

⁴¹ BÓNIS 1969. 173–174.; SZABÓ 1991. 279–281.

⁴² BÓNIS 1969. 194–197., 231.

⁴³ BÓNIS 1969, Abb. 51:30, 196.

⁴⁴ BÓNIS 1969. 14., 32., Abb. 18:17.

leletanyag újabb elemzése révén lehetséges. A tabáni fazekastelep helyén viszont semmiféle korábbi kelta megtelepedés nyomai nem ismertek. Ez a különbség azonban nincs összefüggésben a Gellérthegy és a Tabán önálló létének kérdésével.

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

Összegzésül megállapítható, hogy a tabáni késő LaTène-kori település az Ördög-árok nevű patak két partján létesült, falusias jellegű telep volt, amelynek a közelében lévő gellérthegyi oppidummal és a Várhegyen lévő magaslati településsel semmiféle topográfiai összefüggése sem volt. Az önálló telepnek, *vicus*nak a patak bal partján feltárt részlete egy fazekastelep műhelykörzete lehetett, ahol ugyanazon időszakon belül működő fazekaskemencék voltak a hozzájuk tartozó agyagkitermelő gödrökkel, amiket aztán az edényégetés során keletkezett selejt-kerámiával töltöttek fel. Ugyanezen a területen élelmentároló vermek és sütőkemence is előkerültek. A patak túlsó partján feltárt teleprészen cölöpszerkezetű ház, sütőkemence, fémöntő műhely maradványai és hulladék-gödrök voltak. Ezek az objektumok a fazekastelep állandó jellegét, intenzív használatát jelzik.

A túlnyomórészt LT D-korú edénytöredékeket tartalmazó hulladék-gödrökben provinciális kerámianyag is előkerült: összesen 10 objektumból való a kétfajta kerámia együttes előfordulása.

A leletanyagnak a gellérthegyitől eltérő része azt mutatja, hogy a tabáni fazekastelep néhány évtizeddel még az után is működött, amikor a gellérthegyi oppidum már megszűnt településként létezni. Ez utóbbi megszűnésének idejét abszolút kronológiai szempontból az ún. lágymányosi éremlelet⁵⁵ alapján a Kr. születése körüli időkre ill. a Kr. u. utáni első-második évtizedre tehetjük. A Gellérthegy lábánál, a Gellért tér 3. sz. telken előkerült éremle-

let ugyanis Kr. e. 9–8 körül záródik, Augustus-kori denárokkal. Az éremlelet földbe kerülése valószínűleg összefüggésbe hozható a Duna-jobbpart római megszállásának katonai eseményeivel és a gellérthegyi oppidum addig virágzó létének megszűnésével. Ehhez képest a tabáni 1935. évi ásatás egyik objektumából előkerült Claudius-középbronz a két telep között kb. 5 évtizednyi időbeli eltérést jelezhet, amely a kerámiaanyagban megmutatkozó különbségnek is nagyjából megfelel.

Az elmondottak alapján a tabáni fazekastelep létrejöttét a Kr. u. I. század első évtizedeire datálhatjuk, fennállásának idejét az I. század első felére vagy közepére tehetjük. Létrejöttében valószínűleg a római hódítás következtében megszűnt gellérthegyi oppidum lakossága játszott szerepet, amire a kelta fazekasság töretlenül továbbélő hagyománya utal. A fazekastelep a Várhegy túloldalán, a Vízi városban létesült Claudius-kori ala-táborral egy időben még létezhetett,⁵⁶ de a Gellérthegy aljában és a déli lejtőin található, a Kr. u. I. század végére keltezhető telepek (Gellért tér, Kemenes u., Rudas fürdő, Kende u.) létrejötte előtt megszűnt. Így valószínűsíthető, hogy időben a gellérthegyi oppidumot közvetlenül követi. Ennél pontosabb kronológiai meghatározás csak a vízi városi ala-tábor és méginkább az ugyanott, a Corvin téren feltárt késő LaTène-kori település⁵⁷ leletanyagának részletes feldolgozása és összehasonlítása után lesz lehetséges.

A budapesti Duna-jobb part késő LaTène-kori települései sorában tehát indokoltnak tartjuk a tabáni fazekastelep (*vicus*) és a gellérthegyi oppidum egymástól való megkülönböztetését és a két település külön névvel (Budapest-Tabán, ill. Budapest-Gellérthegy) való jelölését. Ezt elhelyezkedésük földrajzi jellegzetessége, a települések típusa és időrendi helyzete egyaránt indokolja.

⁵⁵ GOHL 1902; BÓNIS 1950, 348.; NAGY 1973. 78., 34–35. kép.

⁵⁶ Vö.: NAGY 1973. 113., 158.; KÉRDŐ 1995.

⁵⁷ HABLE 1998.

IRODALOMJEGYZÉK

- AQFÜZ 1-10 Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1994–2003-ban. 1-10. = Excavation and Rescue Work at the Aquincum Museum in 1994–2003. Szerk. Zsidi P. Bp., 1995–2004.
- BARRAL 1998 BARRAL, Ph.: Bilan des recherches franco-hongroises sur l'oppidum de Gellérthegy–Tabán à Budapest. (1990 – 92, 1996). ActaArchHung 50. (1998), p. 343–379.
- BARRAL 2000 BARRAL, Ph.: Les recherches franco-hongrois sur l'oppidum de Gellérthegy–Tabán à Budapest. In: Collegium Budapest (2000), p. 37–50.
- BÓNIS 1950 BARANYAINÉ BÓNIS Éva: Jelentés a Fővárosi Régészeti Intézet 1946 – 47. évi gellérthegyi ásatásairól. BpR 15 (1950) 335 – 351.
- BÓNIS 1969 B. BÓNIS, Éva: Die späteltische Siedlung Gellérthegy–Tabán in Budapest. ArchHung 47 (1969)
- BÓNIS 1971 B. BÓNIS, Éva: Die chronologische Einreihung der spätlátenezeitlichen Siedlung Budapest–Gellérthegy. In: Actes du VIIe Congrès Prague 1966. Vol. 2. Red.: J. Filip Prague, 1971. p. 905–907.
- BOOS 1989 BOOS, A.: „Oppidum” im caesarischen und im archäologischen Sprachgebrauch – Widersprüche und Probleme. ActaPraehetArch 21. (1989), p. 53–73.
- CAES. BGC. IULII CAESARIS Commentarii rerum gestarum Vol. 1. Bellum Gallicum. Ed. O. Seel. In: Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae, 1968.
- FITZ 1971 FITZ, Jenő: Gebietsveränderungen der Civitas Eraviscorum. ActaArchHung 23. (1971), p. 41–57.
- GARÁDY 1943 GARÁDY Sándor: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásatásokról. BudRég 13. (1943), p. 403–415.
- GARÁDY 1945 GARÁDY Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931 – 1941. II. rész. BudRég 14. (1945), p. 397–448.
- GOHL 1902 GOHL Ödön: A budapesti eraviskus éremlelet. Numizmatikai Közlemények 1. (1902), p. 17.
- HABLE 1998 HABLE Tibor: Előzetes jelentés egy kelta (eraviszkusz) telep és római kori temető feltárásáról a vízivárosi katonai tábortól délre (Bp., I. ker. Corvin tér). AqFüz 4. (1998), p. 25–38.
- HOLLÓ 1994 HOLLÓ Szilvia: Budapest régi térképeken. Bp., 1994.
- HORUSITZKY 1935 HORUSITZKY E: Adatok az Ördögárok–völgy krisztinavárosi–tabáni szakaszának hidrológiájához. Hidrológiai Közlemények (1935)
- HORUSITZKY 1938 HORUSITZKY Henrik: Budapest jobbparti részének hidrológiája. Hidrológiai Közlemények 18. (1938), p. 217.
- HORUSITZKY 1932 HORUSITZKY Henrik: Budapest székesfőváros hidrológiai viszonyai. Hidrológiai Közlemények (1932)
- HUNYADI 1957 HUNYADI Ilona: Kelták a Kárpátmedencében. RégFüz Ser. 1. No. 2. Bp., 1957.
- JALSOVSZKY–TOMSICS JALSOVSZKY Katalin – TOMSICS Emőke: Budapest az ikerfőváros, 1860–1890. Bp., 2003.
- JOVANOVIĆ 1988 JOVANOVIĆ, B. – JOVANOVIĆ, M.: Gomolava. Late La Tène Settlement. Novi Sad–Beograd, 1988.
- KÉRDŐ 1995 KÉRDŐ Katalin: A Víziváros római kori beépítettségének vizsgálata 1991–1994. AqFüz (1995), p. 15–22.
- KOVÁCS 1997–1998 KOVÁCS P.: Civitas Eraviscorum. Antaeus 24. (1997–1998), p. 278–295.
- MÓCSY 1962 MÓCSY, András: Pannonia. PW–RE Suppl. 9. (1962), p. 516–775.

- MÓCSY 1968 MÓCSY András: A gellérthegy–tabáni telep és az eraviszkuszok problémája. *AntTan* 15. (1968), p. 275–279.
- MÓCSY 1968a MÓCSY A.: Eravisci. *PW–RE Suppl.* 9. (1968), p. 132–136.
- NAGY 1936 NAGY Lajos: Tabán a régészeti ásatások világában. Előzetes jelentés az 1934–35. évi ásatásokról. *TBM* 4. (1936), p. 18–29.
- NAGY 1942 NAGY Lajos: Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. In: *Budapest története 1. Bp., 1942.* p. 236–265.
- NAGY 1952 NAGY Lajos: Őskori telepnyomok a budai Várhegyen. *ArchÉrt* 79. (1952), p. 190–197.
- NAGY 1973 NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: *Budapest története 1. Bp., 1973.* p. 39–82.
- NOVÁKI–PETŐ 1988 NOVÁKI, Gyula – PETŐ, Mária: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellértberg in Budapest. *ActaArchHung* 40. (1988), p. 83–99.
- PÉCSI 1958 Budapest természeti képe. Szerk. PÉCSI Márton. Bp., 1958.
- PETŐ 1976 PETŐ Mária: Koracsászárkori fazekastelep a Gellérthegy déli oldalán. *ArchÉrt* 103. (1976), p. 86–95.
- PETŐ 1979 PETŐ, Mária: Neuere topographische und archäologische Angaben zum Leben der Siedlung Gellérthegy–Tabán und Umgebung in der frühen Kaiserzeit. *ActaArchHung* 31. (1979), p. 271–285.
- PETŐ 1993 PETŐ, Mária: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellért–Berg (1985–1991). *ActaArchHung* 45. (1993), p. 33–44.
- PETRES 1976 PETRES, É.: The Late Pre–Roman Age in Hungary with special reference to Oppida. *BAR Suppl* 2. Oxford. 1976. p. 51–80.
- PÓCZY 1959 PÓCZY K.: A Gellérthegy–tabáni eraviszkusz telep topográfiájához. *ArchÉrt* 86. (1959), p. 63–69.
- REINECKE 1930 REINECKE, P.: Spätkeltische Oppida im rechtsrheinischen Bayern. *Der Bayer. Vorgeschichtsfreund* 9. (1930), p. 29–52.
- RÓZSA 1963 RÓZSA György: Budapest régi látképei (1493–1800). Bp., 1963.
- SZABÓ 1991 SZABÓ, Miklós: La céramique peinte laténienne de la cuvette karpatique. In: *La céramique peinte celtique dans son contexte européen. Actes du symposium international d’Hautvillers 1987.* Reims, 1991. p. 273–284.
- TODOROVIC 1972 TODOROVIC, J.: Praistorijska Karaburma I. In: *DissEtMonograph* 13. Beograd, 1972.

DIE SPÄTLATËNEZEITLICHE SIEDLUNGSGESCHICHTE VON
BUDAPEST - GELLÉRT-BERG UND SEINER UMGEBUNG I.*Die Frage der topographischen und siedlungsgeschichtlichen Definition
der keltisch-eraviskischen Siedlung von Budapest - TABÁN*

Zur Skizzierung der spätlatènezeitlichen Siedlungsgeschichte von Budapest sind die möglichst genaueste topographische Bestimmung und die Separierung der einzelnen „Fundorte“, bzw. Siedlungen grundlegend nötig. Das ist eine unerlässliche Bedingung für die Deutung des eraviskischen Stammgebietes und des „civitas Eraviscorum“, für die Darstellung ihres siedlungsgeschichtlichen Bildes, andererseits in Verbindung mit der römischen Eroberung für das Verständnis der Stelle der frühesten Militärkastellen und damit verbunden der Ausbildung des neuen Siedlungssystems. Diese Aufgabe vollendend haben wir die erneute Untersuchung des in der archäologischen Fachliteratur mit dem Doppelnamen „Budapest - Gellért-Berg - Tabán“ registrierten Fundortes von Tabán für Wichtig und aufgrund der zur Verfügung stehenden Angaben für möglich gehalten, weil auch eine andersartige Bewertung der Rolle unter den spätlatènezeitlichen Siedlungen neben den bisher allgemein gewordenen Beurteilungen vorstellbar sein kann.

Am Anfang kam die Rede auf das Fundmaterial des Gellért-Berges nur als die Analogie der Siedlung von Tabán und die beiden Siedlungen wurden gleichermaßen dafür erachtet, dass sie zum eraviskischen Stamm gehören. Lajos Nagy hat 1942 im 1. Band von „Budapest Története“ (Die Geschichte von Budapest) die beiden Siedlungen schon für untrennbar und einander ergänzend bewertet.

Éva Bónis hat in ihrer die Ausgrabungen des Gellért-Berges wertenden ersten Mitteilung die Beziehung der beiden Siedlungen aufgrund der Differenz der chronologischen Lage der Siedlungen des Gellért-Berges und von Tabán bestimmt. Nach ihrer Meinung durfte die keltische Bevölkerung des flachen Gebietes von Tabán nach der römischen Eroberung noch an ihrem originalen Wohnort bleiben, aber die des Gellért-Berges nicht. In ihrer 1969 erschienenen Monographie „Gellért-Berg-Tabán“ kehrte sie bezüglich der Beziehung der beiden Siedlungen zur Interpretation von Lajos Nagy wieder: das Oppidum des Gellért-Berges hielt sie für das Refugium der Töpfersiedlung von Tabán und diese Beziehung hat sie für so eng und ständig angenommen, dass die beiden Siedlungen nach ihrer Ansicht zusammengehörten.

Auch A. Mócsy vermutete eine ähnliche Beziehung zwischen den Siedlungen, aber nach seiner Meinung war das Oppidum des Gellért-Berges nur eine in Gefahrzeiten aus Zwang errichtete Zuflucht, die auch für die Bevölkerung der ebenfalls provisorisch benutzten Siedlung von Tabán als Schutz diene.

Es muss aber bemerkt werden, dass das Charakter und das Fundmaterial der in beiden Siedlungen geborgenen Befunde (Wohnhäuser, Öfen, Werkstätte) den Definitionen „provisorisch“ und „vorübergehend“ widerspricht, sowohl die chronologische Lage des Fundmaterials widerspricht der Gleichzeitigkeit.

Zugleich existiert das andere grundlegende Kriterium des Zusammengehörens, der Gebietszusammenhang der topographischen Identität bzw. der Ausbreitung der beiden Fundorte auch im Fall des Gellért-Berges und von Tabán nicht. (Abb. 1) Der Ördög-Graben war ebenfalls kein Teil der Beschützung des Oppidums am Gellért-Berg; an seiner nördlichen Seite diene eine Schanze als Beschützung, außerhalb liegt in großer Entfernung die an den beiden Ufern des Ördög-Grabens niedergelassene Töpfersiedlung von Tabán. Es ist offenbar, dass das Zusammengehören der beiden Siedlungen auch wegen den Höhenverhältnissen nicht möglich ist: Die nördliche und östliche Seite des Gellért-Berges ist felsig und steil und der Berghang geht beinahe vertikal zum Tal des Ördög-Grabens, wo die Höhe der Siedlung von Tabán 102 m ü. M. ist und die des Oppidums des Gellért-Berges dagegen 235 m ü. M. Im Frühling 2004 konnte der nördliche Rand des Oppidums des Gellért-Berges in einer Höhe von 185-190 m ü. M. während den am nördlichen Hang des Gellért-Berges, in der Nähe des Rückens durchgeführten Probeausgrabungen in der südlichen Seite der Bérc-Straße eindeutig identifiziert werden. Nördlich davon, in Richtung der Töpfersiedlung von Tabán kann mit den Befunden des Oppidums des Gellért-Berges nicht mehr gerechnet werden.

Deshalb hielten wir begründet, die Fundorte des Gellért-Berges und von Tabán topographisch zu bestimmen die Zerteilung zu überlegen und ihre Beziehung zueinander neu zu bedenken.

Die Befunde der spätlatènezeitlichen Siedlung von Tabán sind auf dem Gebiet unter dem südöst-

lichen Hang des Budaer Burgberges, dem rechten Ufer der Donau und dem Gellért-Berg zum Vorschein gekommen, wo der neuzeitliche Stadtteil namens Tabán steht. Heute mündet der in den Budaer Bergen entspringende Ördög-Graben, hier in einem unterirdischen Kanal umändert in die Donau. (Abb. 2) Die Töpfersiedlung kann in die aufgrund der schriftlichen Quellen aus der westlichen keltischen Welt bekannte Kategorie „vici entlang Flüsse, dörflichen Siedlungen“ eingereiht werden, derer Bewohner sich in erster Reihe mit Keramik, mit der Herstellung von bemalten Keramik beschäftigten. Ihre ganze Ausbreitung ist aus Mangel an weiteren Ausgrabungen nicht bekannt. Das Bett des Baches, der die Siedlung zweiteilte, wird von keltischen Befunden in sicherer Entfernung begleitet.

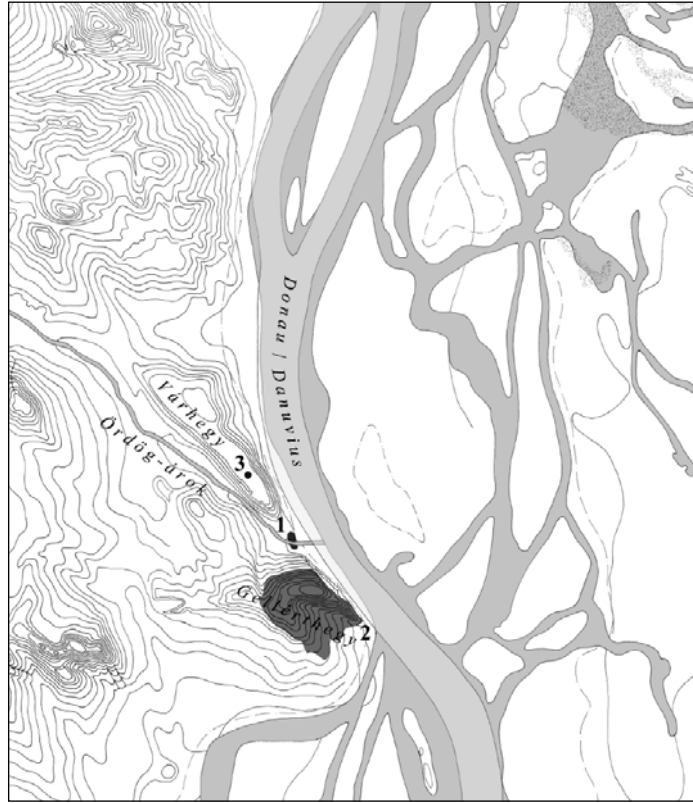
Eine genaue chronologische Bestimmung über das Fundmaterial von Tabán hat Éva Bónis gegeben, das sie während der typologischen Analyse nicht von dem des Gellért-Berges getrennt hat. Die Herstellungszeit der in beiden Siedlungen vorkommenden bemalten Keramik hat sie auf das 1. Jahrhundert v. Chr. und darin die Blütezeit auf die zweite Hälfte des 1. Jahrhunderts v. Chr. datiert, mit der Bemerkung aber, dass das Bestehen der, bemalte Keramik herstellenden Werkstätte auch die Zeit des Augustus erlebt haben.

Nach dieser Abhandlung kann die miteinander verglichene, chronologische Lage der Siedlungen von Tabán und des Gellért-Berges in erster Reihe aufgrund jenes Teils des Fundmaterials bestimmt werden, der nur im Tabán vorkommt und am Gellért-Berg nicht. Solches ist die in Tabán aus 10 Befunden bekannt gewordene provinziäl-römische Keramik, die am Gellért-Berg (ausgenommen die Bruchstücke einer Keramik, und eines Ziegels) gar nicht zum Vorschein kam, nicht einmal im Fundmaterial der neuen Ausgrabungen zwischen 1980-1996. Die in Grube Nr. 5 der Ausgrabung des Jahres 1935 gefundene Münze, nämlich die Mittelbronze des Kaisers Claudius aus 41 n. Chr. und ein Fragment einer provinziäl Schüssel des Typs Drag. 37 deuten darauf hin, dass die Siedlung von Tabán in der Mitte des 1. Jahrhunderts – die römische Eroberung überlebt – noch existierte. Einige Stücke aus den Schüssel- und Topfformen im Keramikmaterial von Tabán vertreten die Haupttypen der sich an den unteren Hängen des Gellért-Berges und darunter erstreckten, auf die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts bzw. auf das 2. Jahrhundert datierten einheimischen keltischen Siedlungen (Ménesi Str. 9., Mányoki Str. 16., Rudas-Bad, Kende Str.), sie fehlen aber aus dem Material der La-Tène D Siedlungen.

Der von dem des Gellért-Berges abweichende Teil des Fundmaterials zeigt, dass die Töpfersiedlung von Tabán auch noch einige Jahrzehnte danach funktionierte, als das Oppidum des Gellért-Berges aufhörte als Siedlung zu existieren. Die Aufhörungszeit letzteres kann aus absolut chronologischer Hinsicht aufgrund des sog. Münzfundes von Lágymányos auf die Zeiten um die Geburt Christi, bzw. auf die ersten, zweiten Jahrzehnten n. Chr. geschätzt werden. Der am Fuße des Gellért-Berges, auf dem Grundstück Gellért-Platz 3. zum Vorschein gekommene Münzfund schließt nämlich um 8-9 n. Chr. mit augusteischen Denaren. Wie der Münzfund in die Erde kam, kann wahrscheinlich mit den Militäreignissen der römischen Eroberung des rechten Ufers der Donau und mit der Aufhörungszeit der bis dahin blühenden Existenz des Oppidums auf dem Gellért-Berg in Zusammenhang gebracht werden. Im Vergleich damit kann die aus einem der Befunde der im Jahre 1935 durchgeführten Ausgrabung in Tabán geborgene claudische Mittelbronze eine fünf Jahrzehnte umfassende chronologische Abweichung zwischen den beiden Siedlungen kennzeichnen, die auch dem Unterschied in dem Keramikmaterial im Großen und Ganzen entspricht.

Aufgrund der Gesagten kann die Errichtung der Töpfersiedlung von Tabán auf die ersten Jahrzehnte des 1. Jahrhunderts n. Chr. datiert werden, die Zeit ihrer Existenz kann auf die erste Hälfte bzw. die Mitte des 1. Jahrhunderts gesetzt werden. In ihrer Errichtung hat wahrscheinlich die Bewohnerschaft des zufolge der römischen Eroberung aufgelassenen Oppidums des Gellért-Berges eine Rolle gespielt, vorauf die ungebrochen weiterlebende Tradition der keltischen Töpferhandwerks hindeutet. Die Töpfersiedlung konnte gleichzeitig mit dem, auf der anderen Seite des Burgberges, in Víziváros (Wasserstadt) errichteten claudischen Alakastells noch existieren, aber sie wurde vor der Errichtung der aufs Ende des 1. Jahrhunderts n. Chr. datierbaren Siedlungen (Gellért-Platz, Kemenes Str., Rudas-Bad, Kende Str.) aufgelassen. So kann es glaubhaft gemacht werden, dass sie das Oppidum des Gellért-Berges zeitlich unmittelbar folgt.

In der Reihe der spätlatènezeitlichen Siedlungen des rechten Donauufers von Budapest halten wir also die Unterscheidung der Töpfersiedlung (vicus) von Tabán und des Oppidums des Gellért-Berges sowie die verschiedene Namenbezeichnung der beiden Siedlungen (Budapest – Tabán, bzw. Budapest – Gellért-Berg) begründet. All dies argumentiert der geographische Charakter ihrer Lage sowie gleichermaßen die Typen und die zeitliche Lage der Siedlungen.

1. kép. Budapest-Tabán, késő La Tène-kori telep és környékének helyszínrajza. 1. tabáni fazekas telep, 2. gellérthegy oppidum, 3. Várhegy, késő LaTène-kori magaslati telep nyomai.

2. kép. A Budapest–tabáni ásítások (1934–1950) helyszínrajza. A: késő La Tène-kori objektumok és feltárási szelvények; B: az Órdög-árok középkori támfala és hídpillére; C: egyéb régészeti objektumok; I–V: az 1950. évi ásítások szelvényei.

HAVAS ZOLTÁN

AZ AQUINCUMI AQUAEDUCTUS ÚJ ASPEKTUSAI

2003-ban szükségessé vált a szentendrei úti aquaeductus egy szakaszának újbóli feltárása. Az új ásatás az előzetesen remélnél bőségesebben szolgáltatott adatokat, számos, elsősorban építészeti megfigyeléssel gazdagította a római vízvezeték szerkezetével, történetével kapcsolatos eddigi ismereteinket. Két, a vezeték maradványaihoz tartozó mészkő tömb kiemelésének és új műemléki bemutatásának régészeti előkészítésével reményeink szerint szintén az aquaeductus arculatának gazdagodásához sikerült hozzájárulni.

ELŐZMÉNYEK

A Római-fürdő forráscsoportja által táplált vízvezeték köztudottan az egyetlen olyan római építmény Budapesten, melynek maradványai az ókortól napjainkig folyamatosan láthatóak voltak a felszínen. Az aquaeductus kutatása ennek megfelelően nagy múltra tekint vissza; az építmény középkori és újkori ismertségére, az akkori topográfiában betöltött szerepére, továbbá 18–19. századi felméréseire és leírásaira vonatkozó adatokat a korábbi szakirodalom már részletesen tárgyalta.¹ Szintén ismeretes a vezeték kőanyagának a 20. század elejéig folytatott kibányászása, és a műemlék érintettsége a szentendrei HÉV vonalának kiépítésében, bővítésében,² végül pedig az M-11-es út 1970-es években végrehajtott kiszélesítésében.³

Mindezen tényezők összessége miatt, és nem csupán Kaba Melinda 1975-ös ásatása és Foerk Ernő 1923-ban közölt kutatásai nyomán nem remélhettük az új ásatás megkezdésekor, hogy lehetőség lesz számottevő rétegtani megfigyelésekre.

A vezeték építészeti paraméterei is régóta viszonylag jól ismertnek tűnhettek, a Hajnóczi

Gyula tervei alapján, két szakaszon megvalósított teljes rekonstrukció a legszigorúbb műemléki elvek figyelembe vételével is megnyugtatónak volt mondható, ráadásul olyan elemmel egészítette ki Aquincum polgárvárosának műemléki együttesét, ami már-már emblematikussá vált. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy bizonyos műszaki részletekre vonatkozóan feltűnően nagy bizonytalanságot mutatott a szakirodalom (a vízemelés megoldása a forráscsoportnál, a vezeték lejtése, iható volt-e a szállított víz). Az elmúlt évtizedek során az is nyilvánvalóvá vált, hogy a műemléki bemutatás két célkitűzése közül az egyikkel, a maradványok közelről történő tanulmányozásának lehetővé tételével kudarcot vallott a két útpálya közti sávnak a város életéből „természetesen” fakadó fokozott elhanyagottsága, elhanyagoltsága miatt.

AZ ÚJ ÁSATÁS

A vízvezeték 60. és 70. pillére közti szakasz⁴ újbóli feltárását egy a Szentendrei úti Auchan áruházzal építéséhez kapcsolódva kivitelezett, de a terület hosszabb távú közútfejlesztési terveibe illeszkedő átalakítás, a Záhony utcai csomópont bővítése, új bekanyarodó sáv kialakítása tette szükségessé.

Ennek megfelelően két fő feladata volt az ásatásnak: egyrészt az új sáv által lefedendő terület újbóli megkutatása a sáv alapozásának mélységéig (az úttest felszínétől számított 1,10 m), másrészt két, a felszínen fennmaradt, a vezeték maradványaihoz tartozó mészkő tömb kiemelésének, áthelyezésének régészeti előkészítése. Az ásatás céljaira tehát rendelkezésre állt a Szentendrei út két útpályája közti füves sávon a Záhony utcától É-ra egy 3,5×40 méteres felület, mely az antik topográfiában a polgárváros déli előterében, a Schütz vendéglőről elnevezett fazekasműhely közelében, az aquaeductus nyomvonalába esik. (1, 10. kép)

¹ FOERK 1923. 35–39; NAGY 1942. 357, 383; PÓCZY 1972. 15; KABA 1976. 225; PÓCZY 1980. 54.

² FOERK 1923. 35.

³ Az ekkor végzett ásatások eredményeiről legutóbb összefoglalóan: PÓCZY 2003. 144–146.

⁴ A pillérek számozásában Kaba Melinda rendszerét követtük. (KABA 1976.)

RÉTEGTANI MEGFIGYELÉSEK

A feltárás során beigazolódottak a korábbi bolygatásokkal kapcsolatos feltételezések. Az újabb kori földmozgatások együttvéve csaknem teljesen elpusztították az eredeti rétegsort a vizsgált szakaszon az 1,10 méteres mélységig. A nyugati metszet teljes hosszán és mélységében a jelenlegi útpálya alapozása, illetve az egykori HÉV nyomvonalal összefüggésbe hozható kevert, köves rétegek voltak megfigyelhetőek. Ezzel szemben keleten nagy felületen dokumentálhattunk egy feltöltődési és planírozási rétegekből álló rétegsort, melyet úgy tűnik nem érintettek az újabb bolygatások. Sajnos a rétegsor rétegei a mérvadó helyzetből előkerült datáló leletek hiányában nem voltak abszolút kronológiához köthetőek, ezeknek a datáló leleteknek a csekély száma általában is jellemezte az ásatást. Szintén nem volt lehetőség az említett rétegsor és a vízvezeték viszonyának elemzésére, hiszen épp a vezeték nyomvonalán volt teljes a bolygatás a leendő útalap mélységéig. A nyugati metszet planírozási rétegeinek és az ásatás leletanyagának területi megoszlásában észlelt tendencia⁵ összevetéséből mégis adódik az a következtetés, hogy a polgár város déli előterében a vezeték környezetének feltöltődéséhez hozzájárult a város hulladék anyagát tartalmazó talajnak, vagy magának a hulladéknak a többször megismételt szétterítése.

A vízvezeték maradványainak közvetlen közelében a bolygatások különböző fázisai közül számos pontosan azonosítható volt kezdve a Kaba Melinda ásatása utáni tereprendezéstől Foerk Ernőnek a 67–68. pillérek tisztázása céljából kiásott gödréig⁶, míg más beavatkozások kevésbé elkülöníthetően jelentkeztek.⁷

Az első olyan réteg, melyet már csak Kaba Melinda árkai vágtak át helyenként, és amely épp a kutatás határaként szabott 1,10 méteres mélységben volt nagy felületben kibontható, a vízvezeték

⁵ A leletsűrűség dél felé haladva egyértelműen csökkenő tendenciát mutatott az ásatás során.

⁶ Foerk 1923. II. tábla V. szelvény; A Foerk Ernő publikációjának (FOERK 1923) mellékleteként közölt táblák a következő kiegészítéssel válnak értelmezhetővé: a szerző külön készített vázlatokat a felszínen látható vagy kiásott maradványokról, ezek kicsinyített képét tévesen illesztette be a pontos felmérésen alapuló keresztmetszeti és felülnézeti ábrába, továbbá tévesen hivatkozott cikkében az ábrán beszámolt maradványokra. Az új ásatás által érintett két mészkő tömb az alábbi helyeken szerepel: II. tábla IV. szelvény keresztmetszet a 3. sz. maradvány felett, II. tábla V. szelvény alaprajz 5. sz. maradvány, 28. ábra (=67. pillér)

⁷ Így például a Foerk Ernő által közölt táblán ábrázolt, a Szentendrei utat az aquaeductus vonalában kísérő árok sem volt felismerhető.

megépítése utáni első lekövezett járószintnek bizonyult. (10–13. kép) A lekövezés valószínűleg eredetileg sem volt teljesen összefüggő, mára pedig csak nagyobb kiterjedésű lekövezett foltok maradtak fenn. Egyértelműen megállapítható volt, hogy nem egyszerűen egy a vízvezeték kísérő útról, hanem a vezeték közvetlen környezetének burkolásáról gondoskodtak az egykori építők, több ponton megfigyelhető volt, hogy a kőlapokat a pillérek között is lerakták.⁸ A felhasznált kőlapok mérete igen változatos, a 60 centiméteres nagy daraboktól egészen 5 centiméterig terjed. Horváth Zoltán geológus szakvéleménye szerint a járószint kőzetei közt uralkodóak (65%) a Szépvölgyi Mészkő Formációba tartozó példányok, emellett jelentős számban van jelen a vízvezeték szerkezetének fő alapanyagát adó pleisztocén kori édesvízi mészkő (27%).⁹

A lekövezett járószint használatának időszakára vonatkozóan figyelembe vehető a réteg felszínébe beágyazódott néhány kerámia, köztük is kiemelten négy rheinzaberni terra sigillata töredéke:¹⁰ (2. kép)

1. Drag. 33 formájú csésze aljtöredéke
^MA^RTINVS F névbélyeggel

2. Drag. 33 formájú csésze aljtöredéke
[^MA^RTIN?]VS F névbélyeggel

3. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, rajta szfinx (R1-F1 T. 176b).

O382–383 mesterének készletéhez tartozó motívum, B áru.

BERNHARD II.c. csoport, 200–230 között.

4. Drag. 46 (Lud. Bb) formájú csésze perem töredéke, oldalán körbefutó bevájt vonal.

A fenti sigillaták valószínűleg ante quem datálják a lekövezés elkészítését, és biztosan ante quem datálják a vízvezeték megépítését. Bár az aquaeductus építésének viszonya a lapkőves járószint használata során elszórt sigillata töredékekhez elég áttételes, a két mozzanat időbeli távolsága nehezen megbecsülhető, mégis szembeötlően késői a reliefes darab datálása a vezeték építésének időpontjára vonatkozó eddigi ismereteinkhez képest.¹¹

A lekövezett járószint alatti rétegeket már csak néhány ponton, Kaba Melinda újra kibontott

⁸ A 63–64, 64–65, 66–67, 67–68. pillérek között volt megfigyelhető a lekövezés.

⁹ HORVÁTH 2004. 11.

¹⁰ A sigillaták meghatározásáért Vámos Péternek tartozom köszönettel.

¹¹ Vö. PÓCZY 1972. 26, 28; KABA 1991. 33; PÓCZY 1995. 469; PÓCZY 2003. 145.

árkainak metszetében tanulmányozhattuk, datáló leleteket ezeken a helyeken egyáltalán nem sikerült gyűjteni. A korábbi ásatás árkaik segítségével további két réteget figyelhetünk meg: a lekövezés alatt egy 10 cm vastag sötétbarna agyagos, mészhabarcos darabkákkal kevert anyagú réteget, mely talán a vízvezeték építésével hozható összefüggésbe, ez alatt pedig azt a tiszta sötétbarna agyagos talajt, amibe a vízvezeték pilléreit alapozták. A lapkövek az alaptest teteje felett 5 centiméterrel csatlakoztak a pillérekhez, a pillérialapok tehát enyhén kiemelkedtek abból a felszínből, amit az építési réteg alja jelez.

LELETEK

A fentebb vázolt okok miatt a leletek túlnyomó többsége másodlagos lelőköörülmények közül került elő. Ennek ellenére néhány tárgy már a teljes anyag feldolgozása előtt is kiemelt figyelmet érdemel. Ezek közé tartozik az ásatáson talált két köemlék, jóllehet semmilyen konkrét kapcsolatot nem mutatnak a vízvezetékkel, vagy annak szűkebb környezetével.

FIGURÁLIS MÉSZKŐ FARAGVÁNY TÖREDÉKE (3. kép)

Az aquaeductus 64. pillérétől keletre, 80 cm mélyen modern, kevert rétegből került elő a 22 cm magas, 10,5 cm széles, 9 cm vastag darab, mely álló ruhátlan férfialak torzója. A figura a mellkas felső részétől a combok felső részéig maradt meg. A kidolgozott oldalak és hónaljok felemelt karokat sejtetnek. A felsőtest enyhén balra fordul, alig észrevehetően jobbra dől. A lábak meglévő része alapján bal lábbal lépő, jobb lábra nehezedő tartás valószínűsíthető. A mellkas felső részének közepén a faragásnyomok, és a szakáll apró megmaradt töredéke dús, a mellkasra lógó szakállra utal. A hátsó rész durván megmunkált, kidolgozatlan, a hátközép és a fenék magasságában a test síkjából kiemelkedő törésfelületek láthatók. Ezek alapján feltételezhető, hogy amennyiben a töredék nem magasdomborműhöz tartozik, valamilyen alkalmazott plasztikai díszként szolgált kőbútoron, vagy más hasonló alkalmatosságon. Ikonográfiailag elsősorban Atlas, esetleg Marsyas jöhet számításba, a pontos párhuzamok összegyűjtése azonban még további kutatást igényel. Az anyaghibákból fakadó, de néhol faragástól származó mélyedésekben is stukkó javítás-bevonat nyomai fedezhetők fel. Az alapanyag, a kivitelezés és stílus alapján mindenképpen helyi terméknek lehet tartani a faragványt.

SÍRFELIRAT TÖREDÉKE: (4–5. kép)

A 68. és 69. pillérek közöttől keletre, 70 cm mélyen, modern, kevert rétegből egy 32×43×10 centiméteres, feliratot hordozó mészkőlap töredék került elő. A felirattól öt sor részlete maradt fenn:

§
 [---]NIA[---]
 [---]VVL(?) ° Ceio[---]
 [---]GRONTAT[---]
 [---] ° frat̄r̄i IV[---]
 5. [---]PIATE[---]
 &

Az első fennmaradt sor pontos magassága nem mérhető, hozzávetőleg a második sossal egyező méretű betűkből áll. Az *A* betű után egy enyhén jobbra dőlő hasta alsó vége maradt fenn, mely az *E*, *H*, *I*, *M*, *N*, *P*, *R*, *T* betűk valamelyikéhez tartozhat. Az *A* előtti betű *I* és *T* egyaránt lehet. A második sor betűi 4,5–5 cm magasak. A [---]vul(?) szótöredék talán a parvulus/parvula melléknévhez, vagy egy kicsinyítő képzővel ellátott névhez tartozhatott. A *Ceio*[---] valószínűleg a Ceionius, vagy más hasonló név kezdete. A harmadik sor 4,8–4,3 cm magas. A [---]GRONTAT[---] töredék értelmezésére sok más megoldás közt számításba jöhet az Egronius nomen és valamelyik *TAT* kezdetű cognomen (Tatius, Tato, Tattus, stb.), amennyiben feltételezzük, hogy a kőfaragó nem mindenütt tette ki az interpunkciót. A negyedik sor betűi 3,7–4,2 cm magasak, az *R̄I* ligatúra *I*-je utólagos kiegészítés egy kihagyott betű helyett, talán ugyan ebből az okból marad itt el az interpunkció is. Az utolsó fennmaradt sor betűi szintén kb. 4 cm magasak.

Másik két tárgy jóval könnyebben értelmezhető a vízvezeték környezetében, az ásatáson előkerült mécses minta és terrakotta szobor negatív minden bizonnyal a közeli Schütz vendéglőről elnevezett római fazekasműhely felszereléséhez tartozott. Arra vonatkozóan, hogy a műhelyben mécses illetve terrakotta is készült, nem ezek az első adatok, két mécses minta és egy terrakotta töredék szerepel az Aquincumi Múzeum leltárában Schütz vendéglő lelőhellyel.¹²

MÉCSSES NEGATÍV: (6. kép)

A mészkő torzó közelében, de valamivel mélyebben, bolygatott rétegből került elő egy firmamécses készítésére szolgáló kétrészes negatív minta alsó részének töredéke. Mérete 7×8,3×3,2 cm,

¹² PÓCZY-ZSIDI 1992. 31., leletári számok: 48204, 48219, 30327.

színe kívül halvány sárga, belül vöröses sárga. A tondóban, melyet kettős gyűrű övez vékony pálcával kiegészítés előtt bekarcolt 'ETERI' felirat olvasható, ami egyértelműen genitivusban álló mesternévként értelmezhető. A névalak nem csak Aquincumban de másutt sem volt ismert eddig, talán a Hetaerus, vagy a Heterieus változatáról lehet szó.¹³

TERRAKOTTA SZOBOR NEGATÍV: (7. kép)

A 65. pillértől északra, a bolygatott réteg alján találtuk a 11,5×7,9×4 centiméteres szürke színű negatív töredéket. A darab egy olyan kétrészes formához tartozik, amit egy valószínűleg fém pozitívról vett negatívból alakítottak ki. Hosszszúruhás nőalakot ábrázol két domború és egy homorú tagból álló ovális talapzaton. A figura csípő magasságig maradt fenn. Az eredeti szobor lenyomata jól kivehető a talpzat felső tagján, ahol finomabb díszítő részletek is látszanak (rovátkolás, tojássor) és a bal lábat fedő ruharedőn. A ruharedőzet nagyobb részét azonban még nyers állapotban egy késszerű formázó eszközzel durván átalakították.

ÉPÍTÉSZETI MEGFIGYELÉSEK

Korábbi leírások, általános paraméterek

Az aquaeductus újra feltárt részleteinek ismeretése előtt hasznos áttekinteni az építmény azon jellemzőit, melyek a korábbi publikációkban is szerepelnek, és összevetni ezeket az adatokat az új ásatáson tett általános megfigyelésekkel.

A pillérek alapozása: (8, 11, 13. kép) Az alaptest Foerk Ernő leírása szerint három réteg (a 15 centiméteres kvádereknél) vastagabb kőből épült, 60 cm magas, az 1×1,60 méteres felmenő rész falsíkjától minden irányban 30 centiméterrel ugrik ki.¹⁴ Kaba Melinda előzetes jelentésében szintén 60 cm magas alaptestekről ír, melyek (minden irányban) 15 centiméterrel szélesebbek a pilléرنél,¹⁵ a mellékelt alaprajzi és keresztmetszeti ábrán azonban jól kivehető, hogy az alaptestek nem minden esetben, nem minden irányban pontosan egyező mértékben nyúlnak túl a pillérek falsíkján.¹⁶ Bár a szövegben erre nem tér ki, a publikált fotókon¹⁷ látható, hogy az alapozás 3 réteg, a kvádereknél kisebbre és szabálytalan alakúra tört mészkőből, és nem 15 centiméteresnél nagyobb kövekből készült.

Az új ásatáson a 60–63. és 67–68. pillérek esetében volt lehetőségünk az alaptest tanulmányozására. Az alap kiugrása 10 és 37,5 cm között ingadozott, de sem pillérenként, sem irányonként nem bizonyult egységesnek. Általánosan megfigyelhető volt, hogy az alapozások a pilléreknel pontatlanabban, szabálytalanabb kontúrokkal készültek. Az alapozás mélységét csak a 63. pilléرنél mérhettük, itt elérte a 70 centimétert is. A hármás rétegződés itt is megfigyelhető volt, de a felület nagy részét habarcs, nem a benne lévő tört kövek adták. Az újból feltárt pilléralapok mindegyike szabálytalan alakú tört kövekből sok mészhabarcs hozzáadásával készült. Kaba Melinda újból kitárt ásatási árkaibanak metszetében vagy felületében (elsősorban a 63. és 67–68. pilléreknel) alapozási árok nem jelentkezett, az alaptesteket mindenütt érintetlen sötétbarna, agyagos termett talaj övezte. A fenti megfigyelések alapján úgy tűnik, a pillérek alapozását közvetlenül az alapgödörbe öntött, három rétegben betömörített (csömöszölt) opus caementitiummal oldották meg.

A pillérek: Foerk Ernő leírása szerint 1,05×1,60 m alapterületűek, magasságuk az alapzattól az ívvállakig 1,45 m, amit 10 sor, átlagosan 15 cm magas, felületesen kidolgozott mészkő kváder ad ki.¹⁸ Az egyes pillérek felmérése szerint 2,60–3,00 m távolságra vannak egymástól, a publikált ábrák alapján azonban, nyomon követhető, hogy hol az alaptestek, hol pedig a pillérek falsíkja közti távolságot méri és tünteti fel.¹⁹ Kaba Melinda 1,00×1,60 méteres, 15 cm magas kváderekből falazott, 1,45 m magas pillérekéről ír, melyek 3 méteres közökben követik egymást.²⁰ A későbbi ismertetések már lényegében azonos adatokat közölnek,²¹ bár előfordulnak eltérések is.²²

A 2003. évi ásatás során 9 esetben volt mérhető a pillérek kiterjedése a vezeték hosszirányában, ebből 8 esetben 1 méter +/- 5 cm, 1 esetben pedig 1,10 méter ez az adat. A pillérek szélessége egységesen 1,60 méter +/- 5 cm, a mérhető 8 esetben, a szomszédos pillérek falsíkjai közti távolság pedig szintén 5 centiméteres maximális pontatlansággal 3 méter (8 mérhető esetben). A méretek ingadozását nagyjából feloleli az a differencia, ami az egyes pillérek különböző pontjain vett méretek közt is adódhat, és lényegében az alapanyag és

¹³ FOERK 1923. 39, 41; 2. ábra, eltérő alaprajzi mértéket ad a 18. ábra

¹⁴ FOERK 1923. 39; 3. ábra, 18. ábra

¹⁵ KABA 1976. 226.

¹⁶ Pl. ZSIDI 2002. 60; PÓCZY 2003. 145.

¹⁷ Pl. PÓCZY 1980. 62.: pillérek távolsága 280–300 cm, alapterületük 160×110 cm.

¹³ Az utóbbi két név előfordulásairól: OPEL II. 181.

¹⁴ FOERK 1923. 41; 2. ábra, ettől eltérő méreteket mutat a 18. ábra

¹⁵ KABA 1976. 226.

¹⁶ KABA 1976. 61. ábra

¹⁷ KABA 1976. 235, 244. kép

építéstechnika velejárója. Jól mutatja ezt, hogy a pontatlanság nem halmozódik hosszirányban, tehát nem a kitűzéstől, hanem a kivitelezéstől ered. Az újra feltárt szakaszon egyetlen helyen, a 67. pillérnél volt mérhető a pillér teljes magassága, itt az ívváll legmagasabb pontja 1,50 méterre, legalacsonyabb pontja 1,40 méterre van az alapozás felszínétől. A vízvezeték pilléreinek alapanyaga a vizsgált területen pleisztocén kori édesvízi (v. „budakalászi”) mészkő, a falsíkokat kváder szerűen megformált, átlagosan 15 cm magas kövekből falazták, a pillérek belseje az alaptestekhez hasonló öntött falazat. (8. kép)

A boltívek: Valamennyi publikáció szabályos félkör mentén kialakított ívekkel rekonstruálja a vízvezeték, így a pillérek 3 méteres távolságából nem csak a 3 méteres fesztáv, de az intradoszon mért 1,50 méteres sugár is következik. Ennek ellenére Foerk Ernő három ábráján három különböző sugár szerepel: 1,45, 1,50 és 1,60 m,²³ a szövegben 1,50 méteres sugárra utal.²⁴ Kaba Melinda és Póczy Klára szintén 1,50 m magas ívekről ír.²⁵ Az ívek sugarára, alakjára vonatkozóan az új ásatás sem hozott a korábbiaktól eltérő eredményt.

Már Foerk Ernő is említi az íveket alkotó 45–50 cm széles (az ív sugarának irányában), 15 cm vastag kölemezeket.²⁶ A 18. ábrán azt is láthatjuk, hogy egy sorba 5 darab ilyen követ raktak, ezek közül 3 db 35 cm széles a rajz méretezése szerint. Kaba Melinda azonos méretekkel írja le az íveket alkotó köveket, az általa közölt fotókon kivehető, hogy legalább kétféle méretben, egy körülbelül 30 cm széles és egy 10–15 cm széles változatban készültek, és inkább öt és fél illetve öt és egyharmad kő került egy sorba.²⁷ Így lehetőség volt az egymást követő sorok 1/2 vagy 1/3 egységnyi eltolására.

A 2003. évi ásatáson nem találtunk egyetlen teljesen ép boltozati követ sem, a 67. és 68. pillérek melletti tömbökben megtapadt törött darabok közzetani vizsgálata azonban olyan tényre világított rá, ami nem csak hogy hiányzik a korábbi publikációkból, de a megépített rekonstrukció sem veszi figyelembe. A vezeték szerkezetének nagyobb részét alkotó pleisztocén kori édesvízi mészkővel szemben az ívek köveit egy szabad szemmel is jól megkülönböztethető, porózusabb, könnyebben megmunkálható anyagból, a Rákosi

Mészkő Formációba tartozó kőzetből készült.²⁸ (9. kép) Ennek a kőanyagnak a földrajzilag legközelebbi lelőhelye a Tétényi-fennsíkban van,²⁹ azonban ha a Duna folyásirányával szembeni vontatás, és a szárazföldi szállítás mellett az ókori viszonyoknak leginkább megfelelő folyásirányban történő szállítás lehetőségét mérlegeljük, még távolabbi lelőhelyek is számításba jöhetnek.

Kétféle kőanyag hasonló alkalmazására jó párhuzamot nyújt Köln római vízellátó rendszerének fővezetéke, ahol a második periódusban a keményebb vulkanikus kőzetből kialakított kis kváderekkel borított alacsony pillérekre tufából faragott tömbökből összeálló íveket helyeztek.³⁰

Az ívek feletti szerkezeti részekre vonatkozóan az új ásatás alig szolgáltat adatokkal, egyedül a 67. pillér maradványait is magában foglaló mészkő tömb nyugati oldalán volt megfigyelhető, hogy az ívek kövei felett szintén öntött falazat képezi az építmény belsejét. (22. kép)

AZ EGYES MARADVÁNYOK LEÍRÁSA³¹

60. pillér: (11, 14. kép)

Csak az alap feletti első kősor maradt meg, abból is hiányzik az északnyugati saroknál. Méretei: alapterület: 1,00/1,02×1,58/1,63, az alaptest kiugrása É: 0,23, D: 0,25, K: 0,20, Ny: 0,10. A 60. és 61. pillér közti távolság: 3,00/3,03.

61. pillér: (11, 15–16. kép)

Az első három kősor maradt meg épen. Méretei: alapterület: 1,01/1,03×1,63/1,65, az alaptest kiugrása: É: 0,25, D: 0,33, Ny: 0,23. A 61. és 62. pillér közti távolság: 2,95.

62. pillér: (11, 17. kép)

A pillér nyugati felén csak két kősor, keleten azonban az 5. kősor részlete is megmaradt. Méretei: alapterület: 1,00/1,05×1,59/1,63, az alaptest kiugrása: É: 0,20, D: 0,28, K: 0,18, Ny: 0,25.

63. pillér: (11, 18. kép)

A pillér felmenő részét teljesen kibányászták, csak az alapzat maradt fenn, az is részben dűlt. Déli felén Kaba Melinda ásatása során kisebb szondával keresték meg az alapozás alját, így a korábbi árok újbóli kitérítése után mérhető volt az alap 0,7 méteres mélysége. Az alaptest alapterülete 1,53/1,58×1,95.

²³ FOERK 1923. 2, 4, 18. ábra

²⁴ FOERK 1923. 41.

²⁵ KABA 1976. 226; PÓCZY 1980. 62.

²⁶ FOERK 1923. 41.

²⁷ KABA 1976. 226; 235, 237. kép

²⁸ HORVÁTH 2004. 11.

²⁹ HORVÁTH 2004. 12.

³⁰ HABEREY 1972. 29; 15–17. ábra

³¹ Az itt következő részben a méretadatok méterben értendők, a „/”jellel elválasztott szám párok a mérhető minimum és maximum értékét jelentik.

64. pillér: (12, 19. kép)

Csak a legalsó kősor maradt fenn. Mivel Kaba Melinda ásatása ezt a pillért nem érintette, mi sem bontottunk a lapkőves járósintnél mélyebbre, így a pillér kontúrja nem teljesen bontakozott ki, és az alapozás vizsgálatára sem volt mód. A pillér szélessége 0,98/1,00 méter. A 64. és 65. pillér közti távolság: 2,98/3,00.

65. pillér: (12, 20. kép)

A teljes első és a második kősor nagyobb része maradt meg. 1975-ben ez a pillér sem került feltárásra. Méretei: alapterülete: 1,02/1,04×1,55/1,58. A 65. és 66. pillér közti távolság: 3,00.

66. pillér: (12, 21. kép)

Az első kősor maradt meg. Méretei: alapterülete: 1,00/1,04×1,55/1,58. A 66. és 67. pillér közti távolság: 2,98/3,00.

67. pillér: (13, 22. kép)

A pillér területének nagyrészen csak az első kősor maradt fenn, a pillérhez keletről csatlakozó tömbben megtapadva azonban megmaradt a pillér keleti széle, így teljes keresztmetszet áll rendelkezésre a pillérértől kiinduló két boltív első néhány kövével együtt. Méretei: alapterülete: 0,98/1,03×1,59; magassága 1,40/1,50. Az alaptest kiugrása: D: 0,38. A 67. és 68. pillér közti távolság 2,98/3,03.

68. pillér: (13, 23. kép)

A pillér déli felén egy, északon két kősor maradt fenn. A 67. és 68. pillérek közöttől nyugatra elhelyezkedő tömbhöz, melyben szintén maradtak fenn a pillérhez tartozó részletek, egyetlen kövel kapcsolódik a pillér északnyugati sarkán. Méretei: alapterülete: 0,98/1,03×1,58/1,63. A 68. és 69. pillér közti távolság: 2,98/3,00.

69. pillér: (13, 24. kép)

Az első kősornak csaknem egésze, a második kősor részlete maradt fenn. Méretei: alapterülete: 1,10×1,63. Az 1,10 méteres szélesség határozott, a kivitelezés pontatlanságával nem magyarázható mértékű eltérés az eddig mért 1 méter körüli méretezéstől. A 69. és 70. pillér közti távolság: 2,95.

70. pillér: (13, 25. kép)

Az 1975. évi ásatás ezt a pillért nem érintette, de nekünk sem volt lehetőségünk teljes kibontására,

csak északkeleti sarkát dokumentálhattuk. Legáltalább egy kősora maradt fenn.

MÉSZKŐ TÖMBÖK A 67. ÉS 68. PILLÉREKNÉL (13, 22–23, 26–29. kép)

Már Foerk Ernő röviden ismerteti, majd Kerész Pál geológiai szakvéleményére alapozva Kaba Melinda is leírja a vízvezeték maradványait kísérő amorf tömbök kialakulásának folyamatát.³² Lényegében a vezeték által egykor szállított magas mésztartalmú forrásvízből kicsapódott mészkőről van szó. A puha, szivacsos szerkezetű kőzet azokon a pontokon alkotott tömböket, ahol a vízvezetékéből tartósan szivárgott a víz. A mészkőkiválások megmenekültek az aqueductus köveinek kibányászása során, mivel építkezésre kevésbé alkalmasak, így az építmény azon elemei, amelyek a tömbökben megtapadtak, vagy amelyeket a tömbök elfedtek szintén fennmaradtak. Néhány esetben az eredeti elemek csak lenyomat formájában voltak megfigyelhetőek. Szintén részben kedvezően hatott a vezeték részleteinek fennmaradására, hogy ezeken a pontokon a víz az építmény belsejében is utat talált magának, és kifejtette romboló-építő hatását, a belső üregek falán vékony laminákban vált ki a mésztufa.³³ A tömbök különös jelentőségét az adja, hogy épp a vezeték gyenge pontjait őrizte meg számunkra, ezek pedig több esetben vízkivételi helyekkel esnek egybe, vagy a vezeték pusztulásának valamely fázisában a vízszállítás végpontját jelentették.

2003-ban két ilyen tömb feltárása, és kiemelésének előkészítése volt az ásatás egyik fő célja. A szokatlan feladat tette különösen indokolttá geológus (Horváth Zoltán), grafikus (Kardos Árpád) és fotogrammetriai felmérést végző szakemberek (Györfy Ilona, Vajda József) bevonását a munkába. A tömbök értelmezése ennek a csapatmunkának a nyomán alakult ki.

A 67. pillértől keletre lévő tömb:

Nyugati felét a pillér keleti széle alkotja, kivehető a pillér keleti falsíkja, mely enyhén kelet felé dől (a kidőlés mértéke a tömb tetején 13,8 cm). Megmaradt a 66–67. pillérek közti és a 67–68. pillérek közti ívek néhány köve. Az északi ívnek 4, a délinek 6 kősorából maradt részlet. Északról látható, hogy az ív falazásakor a keleti falsíknál váltva keskenyebb és szélesebb köveket alkalmaztak. Az ívek feletti részen jól kivehető a falazat belsejénél alkalmazott öntött falazási technika. A tömb

³² FOERK 1923. 36; KABA 1976. 226–227.

³³ HORVÁTH 2004. 14; 3. fotó

tetején, a falsíktól 18 centiméterre szabálytalan, kerekded mélyedés látható, e köré szerveződnek a tömb nagyobb, nyugati felét alkotó vastag mésztufa kérgék. A tömb alja 0,6 méterre van a 67. pillér alapozása felett, észak-déli kiterjedése 1,53 m, kelet-nyugati kiterjedése 1,58 m, magassága 2,08 m. A Horváth Zoltán által vizsgált kőzetminták 90%-a pleisztocén kori édesvízi mészkő (a pillér kőanyaga), 10%-a a Rákosi Mészkő Formációba tartozik (az ívek kövei).³⁴

A 67. és 68. pillérek közöttől nyugatra lévő tömb:

A tömb nyugati felét a másik tömbhöz hasonló vastag kérgékből álló mésztufa alkotja, keleti felén több építési illetve javítási fázis maradványai és lenyomata figyelhető meg. A 67. és 68. pillérek közti ív nyugati falsíkját alkotó kövek egy részének lenyomata, és néhány apróbb töredéke maradt fenn, ezek is az ív eredeti vonalától részben elmozdulva. A lenyomatokból adódó falsík a pillér alsó kősorához képest 15 centiméterrel dől ki nyugatra. A tömb déli oldalán látható, hogy ezt a kidőlést egy támfallal igyekeztek megállítani a vezeték nyugati oldalán. (26–27. kép) További beavatkozások nyoma vehető ki a tömb keleti oldalán, a 67. pillér megtámasztására, a két pillér közti ív alátámasztására, illetve kihullott köveinek pótlására valószínűleg három, egymást kiegészítő fázisban falaztak a pillérek közé, az ív alá. (28–29. kép) Az első feltételezhető javítási fázisnak csak lenyomata, a további két fázisnak néhány köve is fennmaradt, így látható, hogy ezeket egyes kőanyagból, részben a vízvezeték ívköveinek újrahasznosításával készítették. A támfalakhoz tartozó különböző járószintek a tömb oldalában nem kivehetőek. A tömb észak-déli kiterjedése 2,85 m, kelet-nyugati kiterjedése 1,70 m, magassága 2,95 m, alja 0,5 méterre van a 68. pillér alapozása felett. A Horváth Zoltán által vizsgált kőzetminták 65%-a pleisztocén kori édesvízi mészkő (a vízvezeték anyaga), 15%-a a Szépvölgyi Mészkő Formációba (javítás), 5%-a a Fődolomit Formációba (javítás), 15%-a a Rákosi Mészkő Formációba tartozik (az ívek kövei, nagyrészt újrahasznosítva). 5% mesterséges képződménynek bizonyult.³⁵

A tömbben fennmaradt támasztó falazatok, javítások alapján úgy tűnik, a tömb kialakulása a javításokkal egy időszakban elkezdődött, a vezeték fenntartására irányuló erőfeszítések emlékeit pedig nehezen tehetnénk a római kornál későbbre. Az pedig ennél is bizonyosabbnak tűnik, hogy a

víz szivárgása, és így a tömb létrejötte olyan problémára vezethető vissza, ami már a római korban jelentkezett. Ezt a képet árnyalja talán a szomszédos 69. pillér szokottnál nagyobb szélessége is, ami esetleg arra utal, hogy a hely már a vezeték létesítésekor is speciális jelleggel bírhatott.

A VÍZVEZETÉK KUTATÁSÁNAK NYITOTT KÉRDÉSEI

Számos kérdés vizsgálatára eleve nem volt alkalmas a 2003. évi ásatás, ezek közé tartozott a vezeték lejtésének problémája is. A feltárt szakasz rövidegéből adódott, hogy a falazott kőcsatornával kialakított vezetésekre vonatkozóan Vitruvius által előírt 0,25% és 0,5% közötti értéket figyelembe véve 10–20 centiméteres szintkülönbséget kellett volna kimutatni.³⁶ (Természetesen ezt is csak abból a feltevésből kiindulva tehetjük volna, hogy a lejtést már az alaptestek megfelelő szintezésével döntően befolyásolták.) A lejtés kérdése nem csak önmagában, és nem csak a szakirodalomban mutatkozó bizonytalanság³⁷ miatt fontos, de hatással van egy sor olyan paraméterre, melyek döntően befolyásolhatják az Aquincum vízellátó rendszeréről alkotott képet. Ha például kísérlet képen 1%-os eséssel rekonstruálnánk a vezetékét, ez azt vonná maga után, hogy a terep lejtését is figyelembe véve több mint 10 méter magas víztornyot kéne feltételeznünk a forráscsoportnál ahhoz, hogy a víz a polgár város északi fala fölött átjuthasson. De hasonlóan döntő szerepe van annak rekonstruálására is, hogyan történt a vízemelés a forráscsoportnál.

Utóbbi probléma megoldása szintén nem áll előttünk világosan. A vezeték mentén fennmaradt mészkő tömbök méretéből és szerkezetéből fakad az ésszerű feltételezés, hogy a vezeték a római kor után is hosszú ideig működhett karbantartás nélkül,³⁸ ez pedig logikusan vonja maga után, hogy minél egyszerűbb, beavatkozást alig igénylő rendszerre gondoljunk.

Szintén bizonytalanság mutatkozik annak megítélésében, hogy iható (volt) e a Római Fürdő forráscsoportjának vize.³⁹ Talán érdekes adalék a kérdéshez, hogy az 1980-as évek elejéig időszakosan a Fővárosi Vízművek hálózatába táplálva értékesítették ivóvízként a forráscsoport vizét.⁴⁰

³⁶ Vitruvius 8.6.1.

³⁷ FOERK 1923. 40–41: nem megállapítható, a terep a Mária kő-Aquincum állomás szakaszon: 0,09%, Aquincum-Római fürdő szakaszon: 0,14%; NAGY 1942. 357: a Szőlőkert utcában feltárt vezeték analógiája alapján 0,7%; PÓCZY 1972. 25: 1–2%; PÓCZY 1980. 39: 1–2%; PÓCZY 1980. 54: 4,5%; PÓCZY 1980. 62: 4,1–2%; a további irodalmak általában 1–2%-os esést említenek.

³⁸ KABA 1976. 227.

³⁹ NAGY 1942. 357, 364: nem iható; PÓCZY 1972. 25: iható.

⁴⁰ LORBERER 1998. 59.

³⁴ HORVÁTH 2004. 9.

³⁵ HORVÁTH 2004. 10.

Számos feltárt, de csak említés szintjén publikált részlet közlésre vár, így a fővezetékéről történő leágaztatások, elosztóhelyek is.⁴¹ A vízvezetékhez kapcsolódó speciális leleteket (pl. ólom és kerámia csövek, egyéb alkatrészek) is érdemes lenne összegyűjteni, és mint anyagcsoportot köz-

ölni, az aquaeductust feltáró ásatások leletanyaga is többnyire publikálatlan. Mindezen kérdések és problémák felvillantása talán képet ad arról, mennyire távol vagyunk még Aquincum vízellátásának, mint rendszernek a részletes ismeretétől.⁴²

⁴¹ KABA 1976. 226; PÓCZY 1980. 62, 76; PÓCZY 1984. 21; KABA 1991. 32; ZSIDI 2002. 60; PÓCZY 2003. 145.

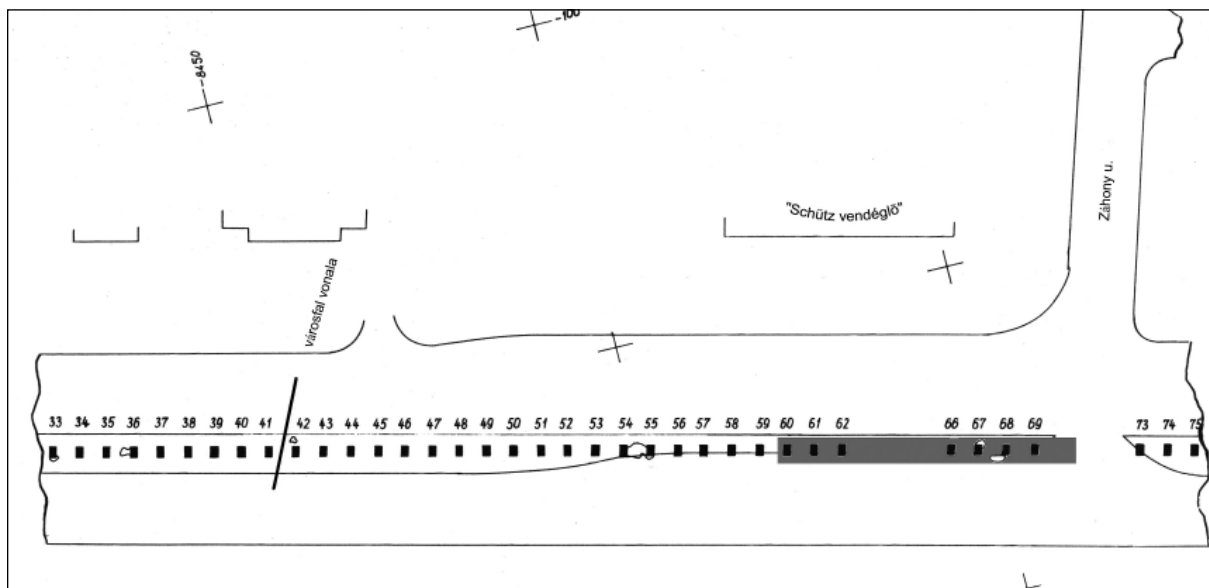
⁴² Ezúton mondok köszönetet mindazoknak, akik jelen dolgozat elkészültéhez segítséget nyújtottak: grafika: Kardos Árpád, alaprajz: Vajda József, Kovács Tibor, fotó: Horváth Zoltán, Komjáthy Péter. Külön köszönet Horváth Zoltán geológusnak.

IRODALOMJEGYZÉK

- BERNHARD BERNHARD, Helmut: Zur Diskussion um die Chronologie der Rhein-
zaberner Relieftöpfer. *Germania* 59. (1981), p. 79–93.
- FOERK 1923 FOERK Ernő: Az óbudai aquaeductus. *BudRég* 10. (1923), p. 35–55.
- HABEREY 1972 HABEREY, Waldemar: Die römischen Wasserleitungen nach Köln. Die
Technik der Wasserversorgung einer antiken Stadt. *Kunst und Alter-
tum am Rhein* 37. Bonn, 1972.
- HORVÁTH 2004 HORVÁTH Zoltán: Az Óbuda/Szentendrei út-Záhony utca keresz-
teződésében, a római vízvezeték környezetében található régészeti
lelőhely részletének geo-pedológiai vizsgálata. (az ásatás dokumentá-
ciójához csatolt jelentés)
- KABA 1976 KABA Melinda: Az aquincumi aquaeductus pilléereinek 1975. évi kuta-
tása (előzetes jelentés). *BudRég* 22. (1976), p. 225–228.
- KABA 1991 KABA Melinda: *Thermae maiores legionis II. adiutricis*. MHB 2. Bp.,
1991.
- LORBERER 1998 LORBERER Árpád: Felszíni és felszín alatti vizek. In: *Mesél Óbuda
földje, Óbuda-Békásmegyer természeti-táji értékei*. Bp., 1998.
- NAGY 1942 NAGY Lajos: *Budapest története 1. Budapest az ókorban*. Bp., 1942.
- OPEL II LŐRINCZ, Barnabás: *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*
2. Wien, 1999.
- PÓCZY 1972 PÓCZY Klára: Aquincum első aquaeductusa. *ArchÉrt* 99. (1972), p.
15–30.
- PÓCZY 1980 PÓCZY Klára: *Közművek a római kori Magyarországon*. Bp., 1980.
- PÓCZY 1984 PÓCZY Klára: *Aquincum-Castra, Canabae, Colonia* (Az 1976–1980.
közötti időszak ásatási eredményeinek összefoglalása.) *BudRég* 25.
(1984), p. 15–34.
- PÓCZY 1995 PÓCZY, Klára: Der Aquädukt im Stadtbild des Munizipiums von Aqu-
incum (Pannonien) In: *ARCVLIANA*. Avenches, 1995. p. 469–477.
- PÓCZY 2003 PÓCZY, Klára.: Wasserver- und Entsorgung, Gebäude des Stadtzent-
rums. In: *Forschungen in Aquincum 1969–2002. Aquincum Nostrum*
II/2. Bp., 2003. p 144–149.
- PÓCZY-ZSIDI 1992 PÓCZY, Klára - ZSIDI, Paula: *Römische Keramik in Aquincum*. Bp.,
1992
- Ri-Fi RICKEN, Heinrich: Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer in Rhein-
zabern. Textband mit Typenbilder zu Katalog VI der Ausgrabungen
von W. Ludowici in Rheinzabern 1901–1914-bearb. Von Charlotte
Fischer. *Mat. röm-germ. Keramik* 7. Bonn, 1963.
- ZSIDI 2002 ZSIDI Paula: *Aquincum polgárvárosa*. *MOYΣEION* 5. Bp., 2002.

NEW APPROACH TO THE AQUADUCT OF AQUINCUM

In 2003 due to the development of the junction of Szentendrei Road at Záhony Street the reinvestigation of a 40 metres section of the Roman Aquaduct was unavoidable. (*Fig. 1, 10–13*) Earlier excavations and other earthwork had destroyed most archaeological layers. In the course of the new research the earliest stoned pavement built after the construction of the aquaduct proved to be the first largest level for the investigation. Among the tasks of the excavation there were the hoisting and the archaeological preparation for the new exhibition of two chalk pieces that had exuded from the water leaking from the aquaduct. Original fragments of the construction of the aquaduct and remains of later, though still Roman period reconstruction and bits of supporting walls have survived sticking to the chalk pieces. (*Figs. 22–23, 26–29*). Analyse of stone-samples collected at the excavation site has shown that there were two types of stone used to build the aquaduct: one coming from nearby quarries, used frequently, being freshwater limestone – whereas the other one, transported from a larger distance, a workable stone called the limestone formation of Rákos. The latter one was used to shape the vaults of the aquaduct. (*Fig. 9*) The foundation of the posts and the inner part of the aquaduct were made cast-in-situ whereas the surface was made up of small ashlar (*Fig. 8*). Among the most significant finds of the excavation there are a fragment of a figural carving depicting a male torso (*Fig. 3*), a fragment of a grave inscription (*Figs. 4–5*), oil-lamp mould of a nearby potters' workshop (*Fig. 6*) and the negative of a terracotta sculpture. (*Fig. 7*)

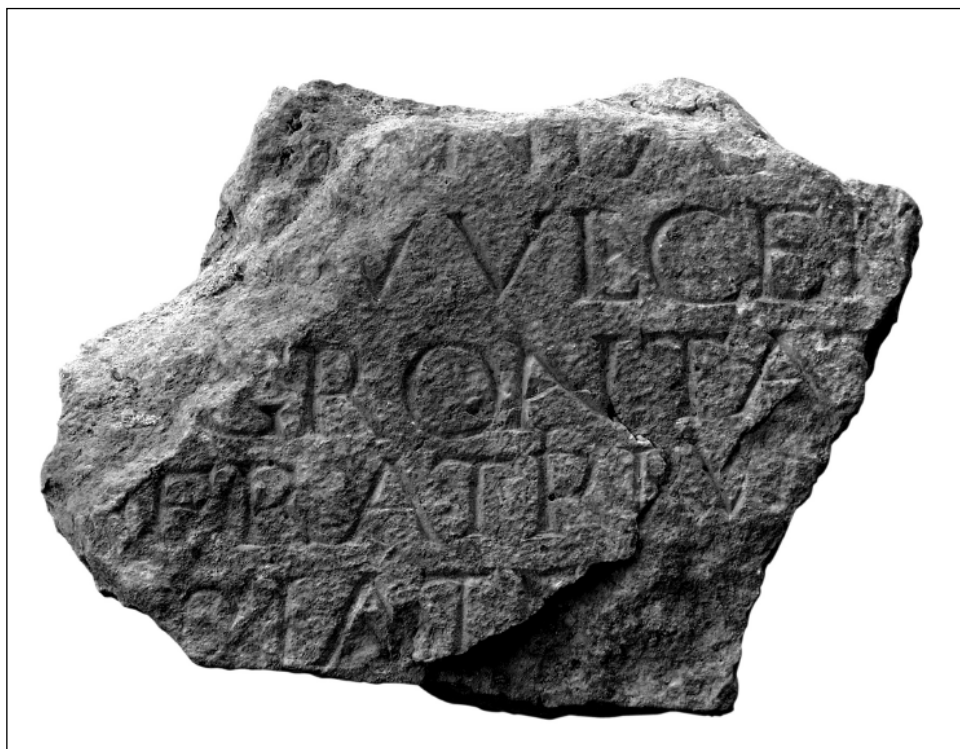
1. kép. Helyszínrajz

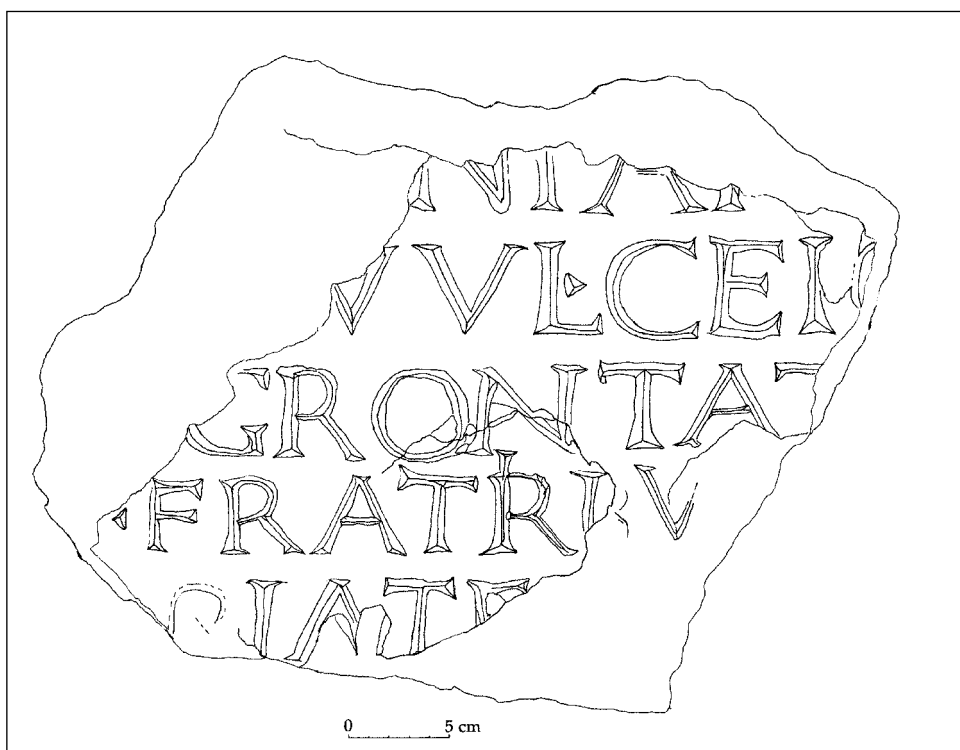
2. kép. A lekövezett járósíntbe ágyazódott sigillata töredékek

3. kép. Figurális mészkő faragvány töredéke

4. kép. Sírfelirat töredéke

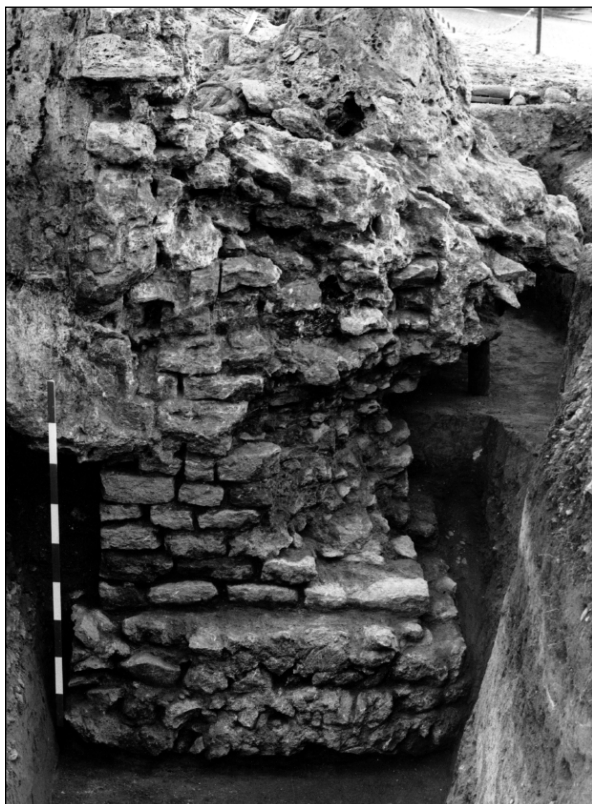
5. kép. Sírfelirat töredéke

6. kép. Mécses negatív

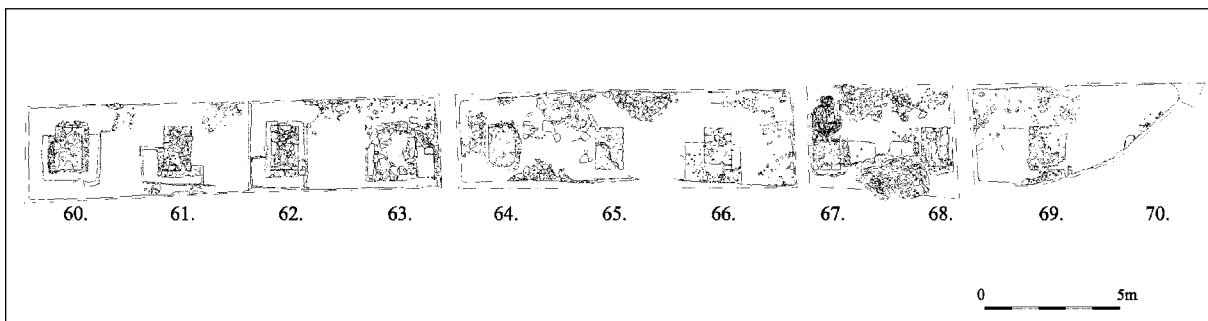
7. kép. Terrakotta szobornegatív

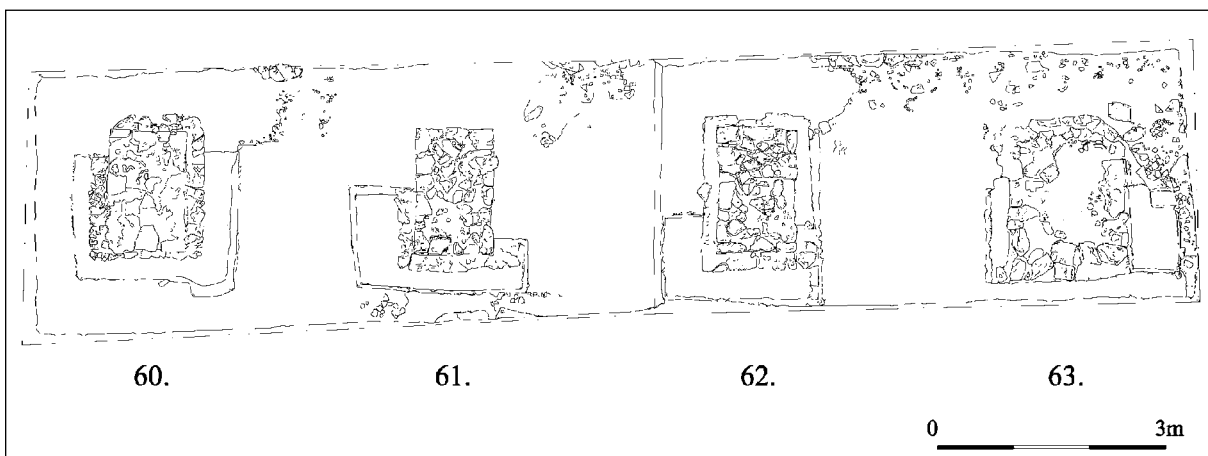
8. kép. Az 55. pillér délről (Kaba 1976. 244. kép)

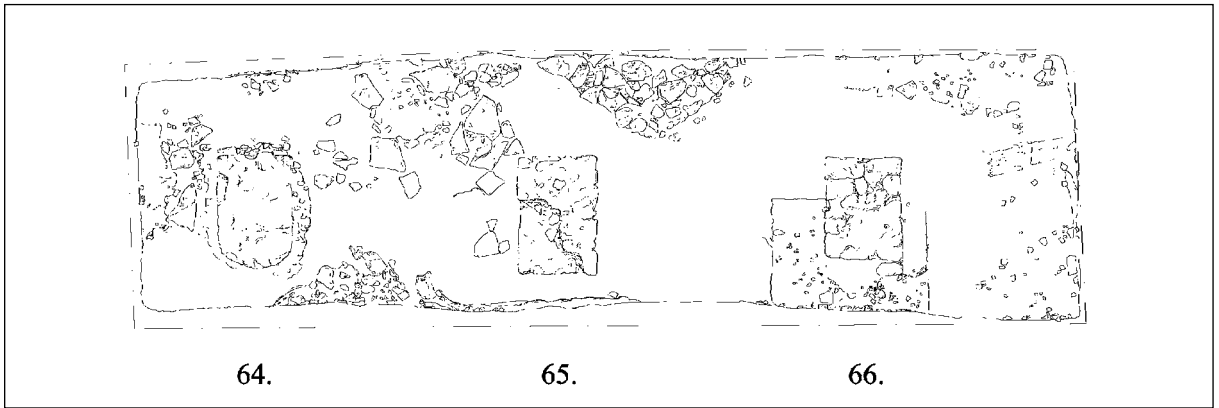
9. kép. A 44. pillér részlete nyugatról

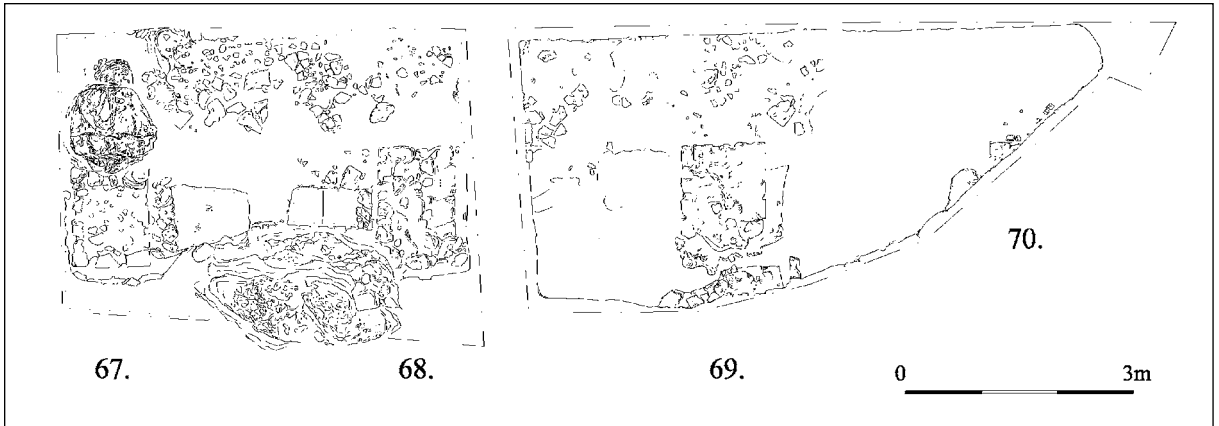
10. kép. Az ásatás összesítő alaprajza

11. kép. 60–63. pillérek, alaprajz

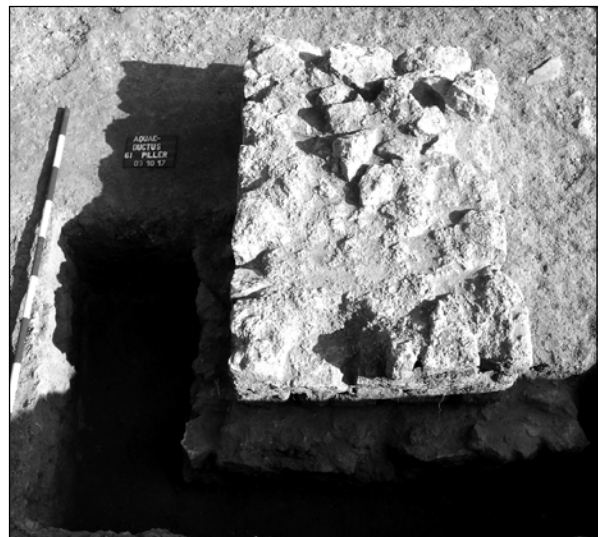
12. kép. 64–66. pillérek, alaprajz

13. kép. 67–70. pillérek, alaprajz

14. kép. 60. pillér nyugatról

15. kép. 61. pillér nyugatról

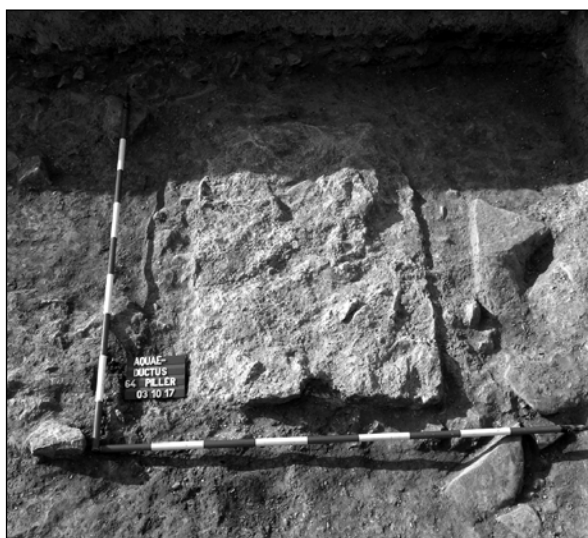
16. kép. 61. pillér északról

17. kép. 62. pillér északról

18. kép. 63. pillér északkeletről

19. kép. 64. pillér keletről

20. kép. 65. pillér keletről

21. kép. 66. pillér keletről

22. kép. 67. pillér nyugatról

23. kép. 68. pillér délkeletről

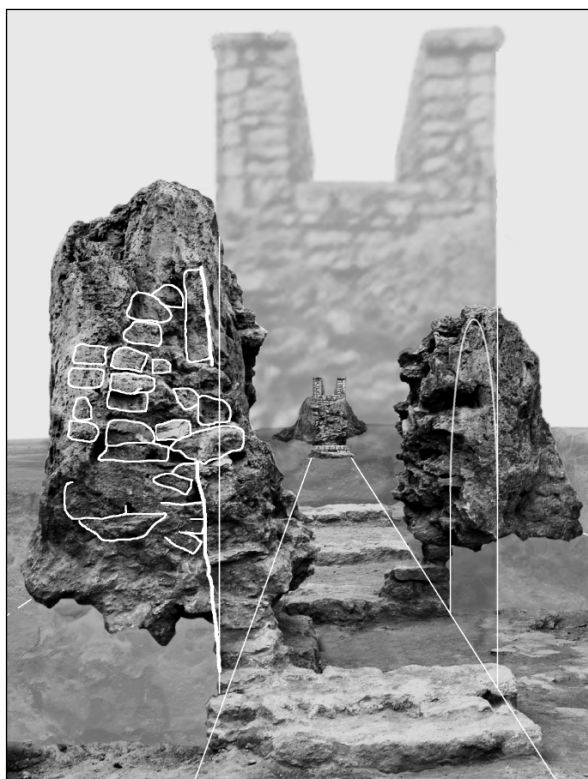
24. kép. 69 pillér keletről

25. kép. 70. pillér keletről

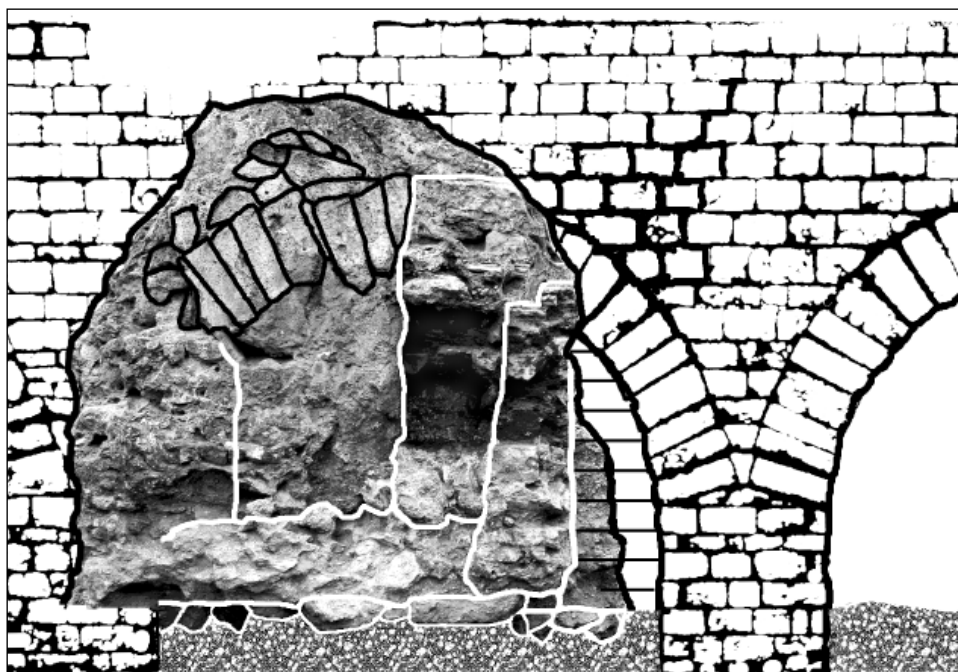
26. kép. A két tömb délről

27. kép. A vízvezeték rekonstrukciója délről a nyugati támfállal

28. kép. A 67–68. pillérek közöttől nyugatra lévő tömb keletről

29. kép. A vízvezeték rekonstrukciója keletről a 67–68. pillérek közti támfalakkal

KOROM ANITA

ADATOK A BARBOTINDÍSZES MEREDEK FALÚ TÁLAK KÉRDÉSÉHEZ A KÁPOSZTÁSMEGYERI CSÁSZÁRKORI TELEP KAPCSÁN

Budapesten a IV. kerületben 1985–1986-ban, a tervezett káposztásmegyeri II. sz. lakótelep területén a Budapesti Történeti Múzeum Nagy Margit vezetésével az építkezést megelőző ásatást folytatott.¹ A két éves munka során közel 7000 m²-en nagy kiterjedésű császárkori telep nyomait tárták fel.²

A lelőhely Budapest közigazgatási határához közel, a Szilágyi út, a Megyeri-patak és a Megyeri út által határolt nagyjából háromszög alakú sávban található. Ez a terület nem mondható egységesnek, a DK felől érkező, majd a Megyeri-patakba torkolló Óceán-árok nagyjából két egyenlő részre osztja. A D-i részen, az Óceán-paktól kb. 70 m-re, egy É-D-i irányú dombhát határozottan kiemelkedő tetején található az 1. sz. lelőhely. Ettől É-ra, a Megyeri-patakot kísérő É-D-i irányú, belső mélyedésekkel tagolt hátságon, helyezkedik el egymástól kb. 170 m-re a 2-es és 3-as sz. lelőhely (1. kép 1–2).

A Káposztásmegyeri telep igen fontos elemét képezi a Barbaricum kutatásának. Mindamellett, hogy Budapesten az eddig feltárt császárkori telepek közül a legnagyobb kiterjedésű ismert lelőhely, igen közel fekszik Pannónia K-i és a germán szállásterület D-i határához is.³ Jelen munkámban a település igen kis szeletével, mindössze egy objektumával, a 2. lelőhely 33-as számú gödrének leletanyagával foglalkozom, különös tekintettel egy ritka edénytípusra.

¹ RégFüz Ser. 1. No. 39. (1985), p. 51–52.; RégFüz Ser. 1. No. 40. (1986), p. 55–56.

² Ezúton szeretnék köszönetet mondani az ásatást vezető Nagy Margitnak, az objektum publikálásának lehetőségéért és a feldolgozás során nyújtott folyamatos segítségéért, hasznos tanácsaiért. Köszönet illeti Csernus Erzsébetet a rajzok és a képtáblák összeállításában, Tóth Csillát, és Reményi Lászlót a fotók elkészítésében nyújtott segítségükért, továbbá Horváth Friderikát a feldolgozás során nyújtott tanácsaiért.

³ Az utóbbi évek ásatási eredményei némileg megváltoztatták a korábban kialakult germán–szarmata határról alkotott képet. A 2. sz. főút ásatásakor feltárt császárkori telepek szarmata–kvád kevert leletanyagot eredményeztek (KULCSÁR 1997. 374.). Ez alapján feltételezik, hogy a Kr. u. 2–3. században ez a határvonal egészen a mai Budapest É-i határáig lenyúlhatott (KULCSÁR 2003. 81.).

2. lelőhely 33. objektum: megközelítőleg kör alakú folttal jelentkező, kissé ovális alakú, alja felé enyhén szűkülő oldalú, vízszintes fenekű gödör. Betöltésében közepén, szabálytalan foltban kiegészített agyagtapasztást találtak. Átm.: 105×114 cm, M.: 73 cm (1. kép 3–5). A kerámatöredékeken kívül jelentős mennyiségű állatcsontot is tartalmazott: égett és igen töredékes ló, juh, szarvasmarha, továbbá kis termetű kutya és fiatal szarvas agancstöredékeit.⁴

A GÖDÖRBŐL ELŐKERÜLT LELETANYAG LEÍRÁSA⁵

1. Gyorskorongolt, jól iszapolt, vékony falú, barnásszürke, külső oldalán sávosan simított tárolóedény egyenletesen szűkülő oldalának és egyenesen levágott, kissé deformálódott aljának töredéke. Ehhez az edényhez tartozik még számos össze nem illeszthető oldaltöredék. Fá.: 9,5; M.: 7,4; V.: 0,7 (2. kép 2).

2. Gyorskorongolt, jól iszapolt, téglavörös, rosszul kiegészített, vastag falú, Drag 37-es utánzatú tál gyűrűstalpának és ívelődő oldalának töredéke. Erősen kopott, alján nyomokban barnászöld bevonat látható. Fá.: 9,4 cm, M.: 3,5; V.: 0,9 (2. kép 1).

3. Gyorskorongolt, jól iszapolt, téglavörös, erősen kopott, külső oldalán lemezesen levált felületű, nagy méretű edény ívelt oldaltöredéke. Feltehetően az előző tálhoz tartozik. H.: 8,4; Sz.: 8,7 (2. kép 3).

4. Gyorskorongolt, jól iszapolt, barna, mindkét oldalán felfényezett, kopott edény profilált aljának és meredek falindításának töredéke. Fá.: 12,5; M.: 1,4; V.: 0,8 (2. kép 4).

5. Gyorskorongolt, jól iszapolt, szürkésbarna, mindkét oldalán felfényezett, kopott, meredek falú edény profilált aljának töredéke, alja koromfoltos. M.: 1,7; V.: 0,8 (2. kép 5).

6. Gyorskorongolt, jól iszapolt, barnászöld, kissé aszimmetrikus, mindkét oldalán és alján is vörösesbarna fémes fényű bevonatos, meredek falú mély tál, kiegészített. Erősen kopott pereme

⁴ A telep állatcsont anyagát Takács István határozta meg.

⁵ A leletek az Aquincumi Múzeumban találhatóak a 98.4.120–98.4.127-es leltári számon.

az edény síkjából enyhén kiugró és legömbölyített, meredek oldala kissé ívelődik. Oldalát pettyekből kialakított vertikális oszlopok sora tagolja. A töredékes edényen négy díszítési sor figyelhető meg, ezekben a cseppek nem azonos távolságokban, sőt néha nem is teljesen függőlegesen követik egymást. A négy oszlop közül a középső kettő egymáshoz viszonylag közel, a másik két sor kissé nagyobb távolságban van. Ez utóbbiakhoz, a harmadik díszítési elemnél vízszintesen jobbról és balról is újabb hasonló motívumok kapcsolódnak kissé kereszt alakú formát alkotva (3. kép 1a–1b). A csepegtetett technikával felvitt barbotinok valószínűleg nem azonos keménységű agyagból készülhettek, mivel helyenként kisebb, de jobban kiugró máshol viszont laposabb és szétfolyt körvonalú díszeket lehet megfigyelni (3. kép 1a–1b). Az applikált díszek rögzítése után, már száraz állapotban az edényt egy fémes fényű bevonatba mártották, a munka menetére az edényen látható ujjlenyomat utal. Alján erősen kopott kis peremgyűrű látható. Szá.: 11,6; M.: 7,8; Fá.: 11,6; V.: 0,7 (3. kép).

7. Gyorskorongolt, jól iszapolt, barnászörös, vörösbarna fémes fényű perem- és oldaltöredék. Anyaga, alakja, kidolgozása, és peremének mérete alapján valószínűleg az előző tál töredéke. Meredek oldala díszítetlen, másodlagosan égett. Szá.: 11,6; H.: 7,1; Sz.: 5; V.: 0,7 (2. kép 6).

8. Gyorskorongolt, jól iszapolt, barnászörös, vörösbarna fémes fényű, kopott aljtöredék. Anyaga, kidolgozása alapján valószínűleg a meredek falú tál töredéke. H.: 5,4; Sz.: 4,4; V.: 0,7 (2. kép 7).

A gödör kerámiatöredékei közül kevés a datálható értékű darab. A barna sávosan simított tárolóedény mind forma, mind díszítés tekintetében hosszú életű szarmata kerámiafajta.⁶ Hasonlóan tágabb időhatárra keltezhető a Drag. 37-es utánzatunk. Az 1. század végén – 2. század elején lehanyatló É-Itália import után a galliai árúk jelentek meg.⁷ Ekkor tűnik fel a Drag. 37-es forma is, utánzása Pannóniában már az 1. század végén megkezdődött, K-Pannóniában még a 3. században is tartott.⁸ Ezeknél a gyakran előforduló kerámia típusoknál érdekesebb a meredek falú tál datálásának és párhuzamainak kérdését megvizsgálni.

Edényünk legközelebbi analógiája forma és díszítés szempontjából Budapestről, az angyalföldi homokbányából ismert.⁹ A Magyar Nemzeti

Múzeum leltárkönyve szerint a tálát több lelettel együtt 1925-ben ajándékozták az intézménynek.¹⁰ Leírása: gyorskorongolt, jól iszapolt, téglavörös, jól kidolgozott, teljesen ép. Szájnyílása kissé ovális, pereme lekerekített, az edény síkjához képest enyhén megvastagodó, nyaka mély hornyolattal tagolt. A többi bemutatásra kerülő edénytől eltérően oldala csaknem teljesen függőleges és díszítése szabályosabb a, három, közel azonos távolságban lévő oszlopba rendezve ugyanaz a motívum ismétlődik. A függőleges oszlopok egy esetben öt, kettőben hat rácsöpögtetett technikával rögzített díszből állnak, melyeket kb. az edény középső sávjában, kereszt alakot formálva jobbról és balról is hasonló barbotincseppek kereteznek. Kis szabálytalanság az oszlopok ívében, a cseppek számában és ezzel összefüggésben, ezek nagyságában fedezhető fel. Mindegyik oszlopban az alsó applikált dísz egészen az edény aljáig lenyúlik, két esetben nem is teljes ívű. A tál mindkét oldalán és alján is rossz minőségű narancsosvörös bevonatú, egy helyen, az edény alsó részén ujjlenyomat látható. Alja erősen kopott, kis peremgyűrűs kiképzésű. Szá.: 12–12,4; M.: 10; Fá.: 11,7; V.: 0,7 (4. kép).

2003-ban Abony, Tatárhányás-dűlőben (39. lelőhely), a 4-es főutat elkerülő út építését megelőző feltáráskor egy szarmata temető részlete került napvilágra. Itt egy árokkal keretezett, kettős temetkezés 71-es, női sírjának mellékleteként helyezték a halott jobb lábához az előbbiekhöz hasonló meredek falú barbotinos edényt.¹¹ Gyorskorongolt, jól iszapolt, téglavörös, narancsvörös bevonatos, vékony falú, erősen kopott, töredékes állapotú tál. Szájnyílása kissé ovális, enyhén deformált pereme gyűrűsen megvastagodó, oldala kissé ívelt, alja peremgyűrűs kiképzésű. Oldalát a perem alatti

a bagi lelet kapcsán először Vaday Andrea ismertette (VADAY 1985. 28., 6.kép), majd a Gyulán 1998-ban megrendezett kiállításon is szerepelt (HAVASSY 1998. 162.).

¹⁰ A leletek az MNM-ban található, ltsz.: 43/1925.1–12.: 1 db terra sigillata csésze, 1-1 db szürke és vörös színű tál, 1 db kis méretű bögre, bronz fibula, 2 db bronz karperec, 2 db vas kés pengéje, vas lópatkó, gyöngyök, melyek március 6-án Klein Dávidné ajándékaként kerültek a múzeumba. A Klein-féle homokbánya területéről a következő napon a leltárkönyv tanulsága szerint a rendőrség újabb tárgyakat szolgáltatott be, ezek szintén a MNM-ban található, ltsz.: 44/1925. 1–4.: 5 db bronz gyöngy, 1-1 db bronz karperec és bronztöredékek. Március 14-én lelőhelyünkről Faragó E. Árpádtól a múzeum vétel útján jutott 40/1925-ös ltsz. alatt található terra sigillatához. A lelőhely a földrajzi leírások hiánya miatt pontosan nem azonosítható. Az ismertett régészeti anyag többsége szarmata jellegű, feltehetően sírból származik.

¹¹ Köszönettel tartozom az ásatást vezető Gulyás Gyöngyinek, aki lehetővé tette az edény közlését. A leletanyag leltározatlan.

⁶ VADAY 1996. 115.

⁷ GABLER 1967. 47.

⁸ GABLER-HORVÁTH 1996. 156.

⁹ A tál az MNM Római Gyűjteményében található a 43/1925.2 ltsz-on. Az edény nem ismeretlen a korszak kutatói számára,

sekély hornyolat és az alja között eltérő nagyságú barbotinokból álló vertikális oszlopok tagolják. Csak egyetlen motívum ismétlődik, a kettős párhuzamos, egymáshoz viszonylag közel fekvő függőleges díszsor. Ez háromszor tér vissza, egy esetben pedig szimpla, elég kopott, alig kidomborodó, kis méretű cseppekből álló sor látható. Kis talpgyűrűje van, alján erős korongolási nyomok figyelhetők meg, belül kissé ompaloszos. Szá.: 12,3–13; M.: 9; Fá.: 11,5; V.: 0,6 (6. kép).

Szintén sír melléklete volt Budapestről, Aquincum katonavárosának Ny-i temetőjéből, a Bécsi úti 181-es sírból előkerült igen töredékes applikált díszű edény.¹² A teljesen feldúlt sír leleteit egy helyre összedobálva találták, neme meghatározhatatlan, a bolygatás mértéke miatt pedig a hamvasztás típusát sem lehetett megállapítani.¹³ A gyorskorongolt, csillámos homokkal, kevés kerámiaüzalékkal és mészrögökkel soványított, vékony falú, erősen kopott, meredek falú tál töredéke kissé eltér az eddig bemutatottaktól. Színe világos okker színű, másodlagosan szürkére égett, a teljes felületét mindkét oldalon barnásvörös bevonattal látták el, mely az erős kopottság miatt csak nyomokban figyelhető meg. Pereme kissé megvastagodó és legömbölyített, enyhén ívelt oldaltöredéke rácsepegtetett technikával rögzített, négy darab barbotinból álló 1-1 függőlegesen futó sossal díszített. A barbotinoknál megfigyelhető egy utólagos korrigálás nyoma, a díszeket a csepegtetés után manuálisan kissé csúcsosra alakították. Az oszlopokat alkotó cseppek szabályos közönként követik egymást egészen az edény aljáig. A sorok között 1,5 cm a távolság. Sajnos a töredéken több motívumot nem lehet megfigyelni, de feltételezhető, hogy az edény felületét több helyen is hasonló módon díszíthették. Alja árkolással tagolt, közepe felé kissé elvékonyodik. Szá.: 11; M.: 6,4; Fá.: 12; V.: 0,5 (8. kép 1).¹⁴

¹² Az edénytöredékek az Aquincumi Múzeumban találhatóak, ltsz.: 86.7.525.

¹³ TOPÁL 1993. 66–67.

¹⁴ A 181-es sírban a következő tárgyak szerepeltek: 1. kétfülű, okkersárga, vörösbarna, sávós festésű korsó, 2. szemcsés soványítású mély tál peremtöredéke, 3. szemcsés soványítású korsó peremtöredéke, 4. okkersárga színű, sötétvörös bevonatú bögre töredéke, 5. homokos soványítású kis bögre aljtöredéke, 6. homokos soványítású, vörös színű, kis méretű bögre peremtöredéke, 7. rosszul kiégetett, okkersárga bögre peremtöredéke, 8. fent leírt mély tál, 9. széles szájú, szemcsés anyagú bögre töredéke, 10. barnásvörös Drag. 54-es sigillata tál töredéke, 11. Drag. 36-os sigillata utánzat halvány narancsvörös bevonat nyomával, 12. barnásvörös tál töredéke, 13. Antoninus Pius érme, 14. okkersárga, fényes sötétbarna bevonatos mécses töredéke, 15. csésze váltötöredéke, 16. deformálódott bronz lap töredéke (TOPÁL 1993. 66–67., Pl. 88., 111., 170).

1959-ben több más régészeti anyaggal együtt került a Szarvasi Múzeumba a helyi Gimnázium Gyűjteményéből a fentiekkel rokonságot mutató meredek falú tál.¹⁵ Gyorskorongolt, jól iszapolt, téglavörös, égetés előtt deformálódott, aszimmetrikus, erősen kopott edény. Deformálódott szája kissé ovális, legömbölyített pereme az edény síkjától alig különül el, szinte csak egy szabálytalan ívű hornyolat emeli ki. Az edény alsó harmadában egy újabb hornyolat díszíti, de az erős kopottság miatt ez az edény teljes felületén nem követhető. Narancsvörös bevonatára ugyanez vonatkozik, felületének nagy részén csak nyomokban figyelhető meg. Díszítőmotívuma az eddigiektől változatosabb, a 2-2 párhuzamosan futó barbotin oszlopot 1-1, szintén barbotincseppekből kialakított rozetta választja el (5. kép 1b). A barbotinokat rácsepegtetéssel rögzítették az edény falára, a függőleges ívet itt sem sikerült elérni. A cseppek néhol már leváltak az edény faláról, de lenyomatukból következtetni lehet egykori helyükre. Az edény hosszú használatára a rozetták állapota is utal, egyikük annyira kopott, hogy csak a középső része és néhány szirmot jelző szintén csepegtetéssel rögzített pötty figyelhető meg. Díszítése jól rekonstruálható, korongolása után először a hornyolatokat karcolták bele az edény falába, majd bőrkemény állapotban az edény anyagából készített applikált díszeket rögzítették, melyet sok esetben a hornyolatra helyeztek (5. kép 1b). Végezetül az égetés előtt, már száraz állapotban narancsvörös bevonatba mártották az edényt. Az egyik rozetta felett, közvetlenül a perem alatt egymást metsző bekarcolt vonal figyelhető meg (5. kép 1a). Az edény alja egyenesen levágott, kis pereme van. Szá.: 12,9–13,7; M.: 7,8; Fá.: 12,7–12,9; V.: 0,7 (5. kép).

Az edények bemutatása után röviden hasonlítsuk össze felépítésüket és díszítésüket. Magasságukat kivéve sok közös formai elemük van: peremformájuk, a perem alatti hornyolat, kissé ívelődő, meredek falkiképzésük és fenékformájuk szinte egyforma. Méretükben kis különbségek fedezhetők fel, a kaposztásmegyeri és a szarvasi edény kb. egyforma, az angyalföldi és az abonyi tál magasabb, a Bécsi úti pedig alacsonyabb az említettekénél. Gyorskorongoltak, jól iszapoltak, közülük négy téglavörös, a pannóniai darab pedig okker színű. Mindegyik edényt vékony narancsvörös vagy vörös bevonattal látták

¹⁵ A szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum Gyűjteményében található 53.45.1-es leltáriszámon. A lelettel Vaday Andrea foglalkozott a már említett bagi lelettel kapcsolatban (VADAY 1985. 28., 6.kép) továbbá felsorolás szintjén az MRT 8. kötet (MRT 8. 481., 33. t. 1. kép).

el, a káposztásmegyeri tálon viszont ez nem matt, hanem fémes fényű. Díszítésük kivitelezése egy-ségesnek mondható, csak minőségi különbségeket lehet felfedezni, legjobb kidolgozásának a Bécsi úti és az angyalföldi darab tűnik. Közös motívumként lép fel az angyalföldi tálal kivéve a párhuzamos, függőleges barbotinokból álló oszlop. A szarvasin ezek között rozetta díszek, a káposztásmegyerin pedig az angyalföldi edényen ábrázolt kereszt alakú motívumok tűnnek fel (7. kép).¹⁶

Kronológiailag az eddig ismert tálak egy időszakra datálhatók, a Bécsi úti leletet a sírban szereplő tárgyak alapján a publikáló a 2–3. századra helyezi,¹⁷ az abonyi darab szintén egy 2–3. századi sír melléklete volt,¹⁸ az angyalföldi edényt is erre a periódusra teszik¹⁹ és ebbe az időintervallumba illik bele a káposztásmegyeri tál is.

A formai jegyek és a díszítéstechnika alapján feltehetően ehhez az edénytípushoz tartozik több szürke töredék Gorsiumból²⁰ és egy budatétényi szürke, fényezett, kopott darab (8. kép 4).²¹ A Barbaricum területéről 2. sz. második fele – 3. sz. első felére datálható Lajosmizse-Felsőlajosról²² és a 3. századra datálható Üllő 5. sz. lelőhelyről, telepanyagból került elő hasonló töredék.²³ Kiskundorozsma-Nagyszék 451-es objektumában egy korongolt, téglaszínű, vörös bevonatos, erősen kopott, duzzadt peremű, barbotincseppekkel vertikálisan díszített, átfűrt oldaltöredék volt (8. kép 2).²⁴ A gödör, a westerndorfi és pfaffenhofeni sigillaták alapján a 3. sz. végére datálható. 2004-ben Kiskunhalas, TESCO lelőhelyen 2–3. századi telepanyagból, gödörből került elő terra sigillatával együtt egy korongolt, vörös színű, vékony falú, applikált díszű töredék (8. kép 3).²⁵

Az eddig ismert darabok alapján úgy tűnik, hogy gyakrabban fordulnak elő telepanyagban, mind-

össze két esetben tették csak halott mellé. Ha a rendelkezésre álló adatok alapján²⁶ a mennyiségi és területi összefüggéseket vizsgáljuk, kitűnik, hogy nyolc lelőhely a Barbaricum és mindössze három található Pannonia területén. Így a lelőhelyek földrajzi elhelyezkedése alapján inkább barbár terméknek tarthatnánk, azonban az edények kidolgozása és a díszítés technikája kétségtelenül római munkára utal, bár ebben a formában idegennek tűnik a provincia anyagában is.

A barbotin ismert motívum a római kerámiában, Bónis Éva a díszítés eredetét É-Itáliában keresi, ahol gyártásuk szerint a fémedények hatására indulhatott meg.²⁶ Pannóniai fazekasműhelyek több forrásból is megismerkedhettek ezzel a díszítésmóddal. Elsőként az 1. századtól a 2. század első feléig É-Itáliából importált barbotinos díszítésű sigillaták²⁷ és vékony falú csészék,²⁸ majd a 2. század elejétől egészen a 3. századig jelentkező barbotinnal, geometrikus motívummal díszített fémes fényű raetiai edények lehettek a pannóniai fazekasokra hatással.²⁹ A barbotincseppek az 2. század elején megjelenő mázas edényeken is feltűnnek,³⁰ a terra sigillatákon pedig szinte állandó motívumnak tekinthetők. A fent említettekre közösen jellemző, hogy az edények felületét nemcsak a meredek falú tálainkra jellemző cseppekkel, hanem más motívumokkal kombinálva díszítették. Csak barbotincseppekkel tagolt kerámia nem túl gyakori, a Rajna vidékéről ismerünk példákat az 1. sz. második feléből.³¹

A tálainkon megfigyelhető bevonat szintén jellemző a provinciális kerámiára már a kora császárkortól. A Római Birodalom egyik nagy újításának tekinthetjük az edény teljes felületét érintő bevonat technikájának elterjesztését, mely látványossága mellett egyben praktikus is volt, hiszen növelte az edény folyadéktartó képességét.³² Az újonnan megalapított provinciákban a hódítással kb. egy időben a kerámiaművesség elemei is elterjedtek, így a 2. századtól Pannóniában minden terra sigillata utánzatot készítő műhely képes volt hasonló jellegű felület kidolgozására.³³ Meredek falú tálainkon található firnisek azonos kidolgozásúak, fémes fényével csak a káposztásmegyeri tér el. Ez utóbbi bevonat típus import kerámiákon gyakori (pl. raeti-

¹⁶ A bécsi úti tál töredékessége miatt a díszítés terén mélyebb elemzésre nem alkalmas.

¹⁷ TOPÁL 1993. 67.

¹⁸ Az ásátást vezető Gulyás Gyöngyi régész szóbeli közlése.

¹⁹ HAVASSY 1998. 162.

²⁰ BÁNKI 1979. Taf. XXI. 264.; 1980. Taf. XVI. 349.-350.; 1983. Taf. LXXI. 414-416., 418.; 1987. Taf. XXVI. 507., 508.;

²¹ SZIRMAI 1978. 6. kép 4. Az edénytöredék az Aquincumi Múzeumban található, ltsz.: 76.6.193.

²² KULCSÁR-VÖRÖS 1989. 86. 11.kép 6.

²³ Az ásátást vezető Kulcsár Valéria régész szóbeli közlése.

²⁴ A darabra Sósikó Kornél hívta fel a figyelmem. Köszönettel tartozom az ásátást vezető Szalontai Csabának és Tóth Katalinnak, továbbá a feldolgozást végző Sósikó Kornélnak és Wilhelm Gábornak a darab közlésének lehetőségéért. Az edénytöredék a Móra Ferenc Múzeumban található, ltsz.: 34.451.113.

²⁵ Az ásátást vezető Rosta Szabolcs szóbeli közlése. Köszönettel tartozom a publikálás lehetőségéért. A leletanyag leltározatlan.

²⁶ Mind az ép edényeket, mind a töredékeket bevontam a vizsgálatba.

²⁷ GABLER 1964.

²⁸ SZÓNYI 1972.

²⁹ GABLER 1990. 199.

³⁰ KOCZTUR 1976.

³¹ GOSE 1950. 20., 29., Taf. 16.236, Taf. 25.331.

³² GOSE 1950. 15–16.

³³ PÓCZY 1957. 39.

ai árun), de a pannóniai leletanyag tanulság alapján helyi mesterek is készítették az 1-3. században.³⁴ A már szinte mázszerű vékony bevonat elkészítése valószínűleg az ólomházhoz hasonlóan nagyfokú tapasztaltságot igényelhetett.

A meredek falú, hengeres testű edény típus nem mondható túl gyakornak a római kerámiaformák között, de nem is teljesen idegen a provinciális anyagban. Peremkiképzésük, meredek faluk, kezdetleges talpgyűrűjük formailag párhuzamba hozható a Drag. 22-es, 1. századi, Claudius kori terra sigillatával is (9. kép 3).³⁵ Eddigi ismereteink szerint Pannóniában ez a típus csak szórványosan fordul elő, de Emonából, Parentiumból ismerünk hasonló formákat.³⁶ A kronológiai különbségek ellenére fontos a sigillata forma esetleges ismertének felvetése, mivel a szarvasi edényen látható applikált rozetta dísz valószínűleg sigillatákra vezethető vissza, továbbá a formai jegyek, különösen az edény alsó harmadában feltűnő hornyolat is erős hasonlóságot mutat a Drag. 22-es formával. A meredek falú római kerámiaák körét tovább vizsgálva egy esetben találtam, a Bécsi úti 126-128 sz. telken feltárt 4-es számú kemence leletei között egy hasonló, kissé meredek falú, enyhén kihajló peremű, piros festésű poharat.³⁷ Felmerülhet a forma eredetének vizsgálatakor a fémedények kérdése is, hiszen a káposztásmegyeri tál fémes fényű bevonatával erősen emlékeztet erre az edény csoportra. Azonban teljesen meggyőző formai párhuzama nincsen, laposabb, szélesebb bronz tálakat használtak, de a mélyebb, kisebb űrtartalmú, meredek falú típus hiányzik a fémedények köréből. Távollabbi párhuzamként ide sorolhatjuk a bronz tintatartókat, melyek azonban csak a cilindrikus testük miatt említhetők, mert mind magasságban, mind átmérőben távol állnak edényeinktől.³⁸ A talpgyűrűs kiképzéstől eltekintve alaki hasonlóság fedezhető fel a 2. sz. első felére keltezett ún. festékes tégelyek egy csoportjával is (9. kép 1-2).³⁹

Jól látható tehát, hogy külön mind a meredek falú kerámiaforma, mind a díszítés ismert a provinciális fazekasok körében, de együttes alkalmazásuk példa nélküli. Felmerülhet, hogy esetleg valamilyen formautáncnak kell tartani az edényeket. Nagyon

hasonlítanak mind forma, mind díszítésben a Saalburgban 1897-ben előkerült 135-260 közé keltezhető kútból származó faedények egyikére, a gabona mérőként használt háncsedényre.⁴⁰ (9. kép 4-5) A falemezből készített hengerszerűen kiképzett testet, két párhuzamosan futó, függőlegesen elhelyezett nittszegekkel erősítették össze, ez pedig visszatérő motívumként megtalálható meredek táljaink díszítésében.

Egyediségük és kidolgozásuk alapján díszedények közé sorolhatnánk őket, de a kopottságuk inkább a mindennapos használatot feltételezi. Hosszú használatra utal a szarvasi darabon a levált barbotinceppék nyoma is, ami összefüggésben van a készítés technikájával. A díszítést folyékony, pépes anyagból kanál vagy pipetta segítségével helyezték az edényre, így a stabilabb rögzítés hiánya miatt ezek a fogás során könnyen letörhettek.⁴¹

Ha a funkciójukat vizsgáljuk feltételezhető, hogy súlyuk miatt nem ivóedényként használhatták őket, hiszen ha a legnagyobb tál űrtartalmát kiszámoljuk kiderül, hogy az angyalföldi darab több mint egy liter folyadék befogadására volt alkalmas.⁴² Ha követjük azt az elgondolást, hogy a díszítéseknek nemcsak a látvány lehetett a kizárólagos céljuk, hanem igen sokszor praktikus okuk is volt,⁴³ felmerülhet, hogy a barbotinok esetleg csúszásgátlóként kerülhettek az edény felszínére. Ha jobban meggondoljuk fül hiányában egy ilyen meredek falú nagy átmérőjű tálát üresen is nehéz felemelni. Nem lehet továbbá az sem véletlen, hogy fenékméretük megegyezik a szájátmérővel. Mivel testük majdnem szabályos henger, a belső űrtartalmuk könnyen felbecsülhető, így az is feltételezhető, hogy esetleg mérőedényként is használhatták. Másrészt a nagy fenékmérető stabilitást biztosított az edényeknek, így alkalmassá tette folyékony állagú termékek befogadására, esetleg hosszabb idejű tárolására is. Párhuzamként a római korban használt bronz tintatartókat és a festékes tégelyeket említeném, melyek szintén hengeres alakúak.⁴⁴

A lelőhelyeket térképre vetítve jól látható, hogy négy Budapest területén, a többi pedig a Barbari-

³⁴ SZŐNYI 1974. 25.

³⁵ OSWALD-PRYCE 1920. 189-190. Pl. L.2., 10.

³⁶ ZABEHLICKY 1988. 230., Abb. 19. 82., 85.

³⁷ PARRAGI 1971. 68., 23. kép.1.

³⁸ 2-3. századra keltezhető bronz tintatartó került elő Óbuda, Testvérhegyről egy gyereksírból. M.: 5, Szá.: 3,5 cm (ZSIDI 1995. 55., 69. kép).

³⁹ Ilyen tégelyeket tártak fel Aquincumban, az ún. festőlakásban (NAGY 1958. 153. 12. kép 1-5) és Nida-Heddernheimben (BACHMANN-CZYSZ 1977. 91-95., Abb. 5., 7).

⁴⁰ BAATZ 1998. 66-67., 69. Abb. 2. 3. 5. Ugyanilyen császárkori háncsedény került elő még Oberadenben és Vindonissában (BAATZ 1998. 66., 67. Abb. 3.).

⁴¹ GABLER 1964. 7-8.

⁴² Az angyalföldi tál űrtartalma megközelítőleg 1130 cm³, a szarvasi edényé 1067 cm³, az abonyi 1069 cm³, a káposztásmegyeri 824 cm³ és a Bécsi úti 664 cm³.

⁴³ Ilyen például a Faltenbechereken megjelenő homokbeszórásos díszítés, mellyel megnövelték az edényfelületét, ezáltal a benne lévő folyadék gyorsabban hűlt le (GABLER-HORVÁTH 1996. 153.).

⁴⁴ NAGY 1958. 152-153.

cumba irányuló kereskedelmi útvonal mellett húzódik (9. kép 6). Anyaguk, kidolgozásuk alapján nem tarthatjuk importnak őket, inkább helyi mester termékeinek. A lelőhelyek elhelyezkedése azt sugallja, hogy edényeink gyártási helyét nagy valószínűséggel Aquincumban vagy környékén kell keresnünk. A tálakat hasonló méretűk, egyedi alakjuk, díszítésük, kidolgozásuk alapján egy műhely termékeinek tarthatjuk. A terra sigillaták és a pannóniai szürke kerámiákhoz képest, ahol a formatálak a fazekas műhelyeket jobban behatárolják a barbotindízes kerámiák gyárhoz kötése sokkal nehezebb, mivel a

barbotint kézzel teszik fel az edényre, így a készítő személyes stílusa határozza meg a végeredményt, ez viszont jelentősen megnehezíti a műhely megállapítását. Elsősorban az edény alapformája vihet közelebb a kérdéshez.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a 2-3. századra keltezhető, telepek és temetők anyagában egyaránt előforduló meredek falú, barbotinos edények kis csoportját a forma és a díszítés alapján provinciális terméknek tarthatjuk. A lelőhelyek földrajzi elhelyezkedése alapján a műhelyt valahol Aquincum területén vagy környékén kell keresnünk.

IRODALOMJEGYZÉK

- BAATZ 1998 BAATZ, Dietwulf: Römische Holzgefäße der Saalburg. Saalburg Jahrbuch 49. (1998), p. 66–75.
- BÁNKI 1979 BÁNKI, Zsuzsa: Forschungen in Gorsium im Jahren 1976. Alba Regia 17. (1979), p. 191–243.
- BÁNKI 1980 BÁNKI, Zsuzsa: Forschungen in Gorsium im Jahren 1977/78. Alba Regia 18. (1980), p. 157–264.
- BÁNKI 1983 BÁNKI, Zsuzsa: Forschungen in Gorsium im Jahren 1980. Alba Regia 20. (1983), p. 201–228.
- BÁNKI 1987 BÁNKI, Zsuzsa: Forschungen in Gorsium in den Jahren 1983/84. Alba Regia 23. (1987), p. 179–240.
- BACHMANN–CZYSZ 1977 BACHMANN, Hans-Gert – CZYSZ, Wolfgang: Das Grab eines römischen Malers aus Nida-Heddernheim. Germania 55. (1977), p. 85–107.
- BÓNIS 1942 BÓNIS, Éva: Die kaiserzeitlicher Keramik von Pannonien. DissPann 2/20. Bp., 1942.
- GABLER 1964 GABLER Dénes: Adatok az itáliai barbotinos sigillaták kérdéséhez. Arrabona 6. (1964), p. 5–17.
- GABLER 1967 GABLER Dénes: Arrabona legkorábbi sigillatái. Arrabona 9. (1967), p. 21–52.
- GABLER 1990 GABLER Dénes: Kereskedelem. In.: Pannonia régészeti kézikönyve. (Szerk. Mócsy A., Fitz J.) Bp., 1990. p. 185–209.
- GABLER–HORVÁTH 1996 GABLER Dénes – HORVÁTH Friderika: A szakályi terra sigillaták és helyük a bennszülött telep kerámia spektrumában. WMMÉ 19. (1996), p. 115–190.
- GASSNER 1991 GASSNER, Verena: Mittelkaiserzeitliche glasierte Keramik aus Pannonien. Carnuntum Jahrbuch (1991), p.
- GOSE 1950 GOSE, Erich: Gefässtypen der römischen keramik im Rheinland. Beiheft Bonner Jahrbücher 1 (1950)
- HAVASSY 1998 Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Szerk. HAVASSY Péter. (Gyulai Katalógusok 6.) Gyula, 1998.
- KOCZTUR 1976 KOCZTUR Éva: Applikált díszű mázas pohár a solymári római kori temetőből. ArchÉrt 103. (1976), p. 98–101.
- KULCSÁR–VÖRÖS 1989 KULCSÁR Valéria – VÖRÖS István: Szarmata telep Lajosmizse határában. Leletmentés az M5 útnál (Adalék a római kori utakhoz). Cumania 11. (1989), p. 67–93.
- KULCSÁR 1997 KULCSÁR Valéria: Császárkori telepátások a 2. számú főút nyomvonalában (Előzetes jelentés). In: Kutatások Pest megyében. Tudományos Konferencia I. Szentedre, 1997. p. 374–378.
- KULCSÁR 2003 KULCSÁR Valéria: Szarmata sírok Monor, Berekén (Pest megye). In: Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Bp., 2003. p. 79–85.
- MRT 8 Magyarország Régészeti Topográfiája 8. Békés Megye Régészeti Topográfiája IV/2. A szarvasi járás. Főszerk. Gerevich L. Bp., 1989.
- NAGY 1958 NAGY Tibor: Az aquincumi ún. festőlakás. BudRég 18. (1958), p. 149–180.
- OSWALD–PRYCE 1920 OSWALD, Felix – PRYCE, T. Davies: An introduction of the study of Terra Sigillata treated from a cronological standpoint. London, 1920.
- PARRAGI 1971 PARRAGI Györgyi: Koracsászárkori fazekasműhely Óbudán. ArchÉrt 98. (1971), p. 60–79.
- PÓCZY 1957 PÓCZY Klára: Keramik. In: Intercisa II. ArchHung 36. Bp., 1957. p. 29–139.

- SCHÖRGENDORFER 1942 SCHÖRGENDORFER, August: Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Brunn–München–Wien, 1942.
- SZIRMAI 1978 SZIRMAI Krisztina: Előzetes jelentés a budatétényi római telep feltárásáról, 1972–73. ArchÉrt 105. (1978), p. 54–66.
- SZÓNYI 1972 SZÓNYI Eszter: Észak-Itáliából importált császárkori agyagcsészék a Győri Xántus János Múzeumban. Arrabona 14. (1972), p. 5–25.
- SZÓNYI 1974 SZÓNYI Eszter: A győri Kálvária utcai római temető csontvázas sírjai. Arrabona 16. (1974), p. 5–44.
- TOPÁL 1993 TOPÁL, Judit: Roman cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Westen Cemetery (Bécsi Road) I. Bp., 1993.
- VADAY 1985 VADAY Andrea: A Bagi lelet. Újabb adat a későszarmata besimított kerámia kérdéséhez. ArchÉrt 112. (1985), p. 25–35.
- VADAY 1996 VADAY, Andrea: Cultural and landscape changes in South–East Hungary II. Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion). Bp., 1996.
- ZABEHLICKY 1988 ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER, S.: Gomolava Cronologie und stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südostenrogus 1986. Novi Sad, 1988.
- ZSIDI 1995 Istenek, katonák, polgárok Aquincumban. Kiállítás vezető. Szerk. ZSIDI Paula. Bp., 1995.

ANGABEN ZUR FRAGE DER STEILWANDIGEN SCHÜSSELN MIT BARBOTINVERZIERUNG IN VERBINDUNG MIT DER KAISERZEITLICHEN SIEDLUNG VON KÁPOSZTÁSMEGYER

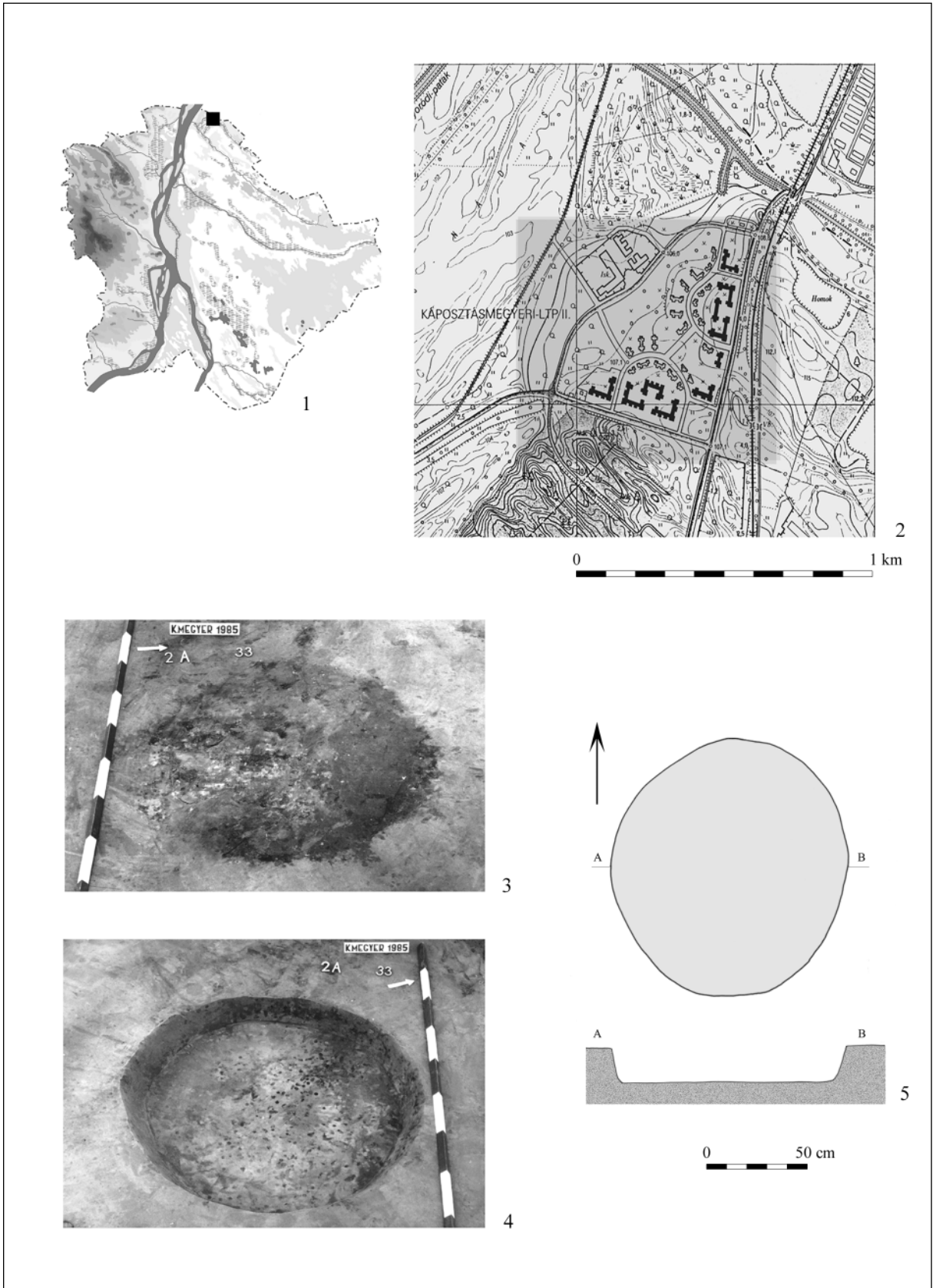
Im 4. Bezirk von Budapest, in Káposztásmegyér hat 1985-1986 das Historische Museum der Stadt Budapest unter der Leitung von Margit Nagy die Spuren einer weit ausgedehnten, kaiserzeitlichen Siedlung auf einer nahezu 7000 m² großes Gebiet freigelegt. Aus der Grube Nr. 33 des Fundortes Nr. 2 ist neben mehreren Keramikfragmenten eine schnell rotierte, steilwandige, mit Metallglanz glasierte Schüssel mit Barbotinverzierung zum Vorschein gekommen. Ihre Wand gliedert die Reihe von gleichlaufenden, aus Punkten ausgeformten, vertikalen Säulen. Vier unversehrte Parallelen des verhältnismäßig raren Gefäßstyps habe ich gefunden. Als Streufund ist eine orangenrot glasierte, mit kreuzförmig angeordneten Barbotinen verzierte, steilwandige Schüssel aus der Sandgrube von Angyalföld, Budapest in die Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums gekommen. Während der Ausgrabung in Abony, die die Bauarbeit der der Hauptstraße Nr. 4 ausweichende Weg vorbeugte, wurde im Jahr 2003 ein den vorigen ähnliches, steilwandiges Barbotingefäß als Beilage des Frauengrabes Nr. 71 der mit einem Graben umgebenen, sarmatischen Doppelbestattung aus dem 2-3. Jahrhundert, neben den rechten Bein des Verstorbenen gelegt. Die etwas gebogene Wand des stark abgebrauchten, orangenrot glasierten Gefäßes ist mit gleichlaufenden, senkrecht ausgeformten Barbotinsäulen dekoriert. Die dritte Parallel unseres Gefäßes ist in die Sammlung des Gymnasiums von Szarvas als Streufund gekommen. Die stark abgenutzte, orangenrot glasierte Schüssel wurde abweichend von den oben abbeschriebenen Gefäßen nicht nur mit senkrechten Barbotinen, sondern auch mit applizierten Rosetten mit der gleichen Technik verziert. Die letzte Parallele ist aus einem, auf dem 2-3. Jahrhundert datierten Aschengrab auf dem Gebiet von Pannonien, während der Freilegung der Bécsi Str. Nr. 184, Budapest zum Vorschein gekommen. Die steile Wand der schnell rotierten, kleineren, grauen Schüssel ist mit senkrecht gleichlaufenden Barbotinsäulen verziert. Aufgrund der Formmerk-

male und der Verzierungstechnik gehören mehrere Fragmente aus Gorsium und eine aus Budatétény annehmbar auch zu diesem Gefäßstyp. Aus dem barbarischen Gebiet sind Rand- und Wandfragmente mit applizierter Verzierung aus den Fundorten von Lajosmizse – Felsőlajos, von Üllő Nr. 5, von Kiskundorozsma – Nagyszék und von Kiskunhalas – TESCO bekannt.

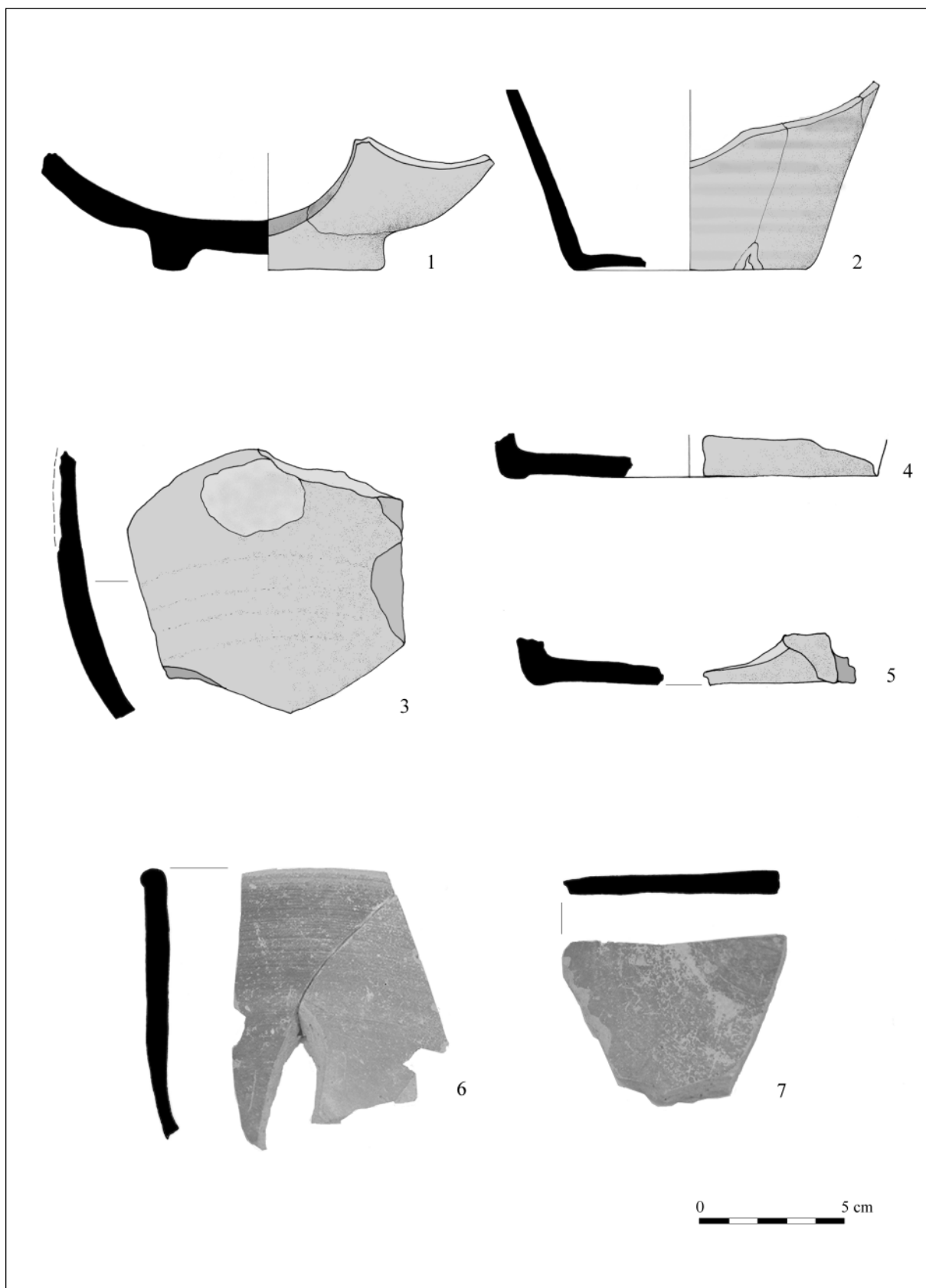
Von den Fundorten der oben besprochenen Gefäße sind acht auf dem Gebiet des Barbaricums und die anderen auf dem von Pannonien zu finden. Im Gegensatz zur geographischen Lage deuten die Ausarbeitung der Gefäße und die Technik der Dekoration eindeutig auf provinzielle Ware hin, obwohl sie in dieser Form im Material der Provinz als fremd vorkommen. Sowohl die steilwandige Keramikform, als auch die Verzierung sind einzeln im Kreis der pannonischen Töpfer bekannt, aber ihre gemeinsame Verwendung ist ohne Beispiel. Es könnte auftauchen, dass die Gefäße wahrscheinlich für eine irgendwelche Formnachbildung gehalten werden müssen. Sie sind sowohl in Form, als auch in Verzierung einem der in Saalburg 1897 geborgenen, zwischen 135–260 datierbaren, aus einem Brunnen stammenden Holzgefäße, nämlich dem mit parallel und vertikal angelegten Nieten befestigten Bastgefäß sehr ähnlich.

Aufgrund ihres Unikats und ihrer Ausarbeitung können sie unter die Edelgeschirre gereiht werden, aber ihre starke Abgebrauchtheit steht damit im Widerspruch. Während der Untersuchung ihrer Funktion regt ihre in der leichten Abschätzung des inneren Volumen helfende Zylinderform an, dass sie vielleicht als Messgefäße verwendet wurden. Die an ihre Wand applizierten Barbotinen konnten neben der Dekoration eventuell als Gleitschutz fungieren.

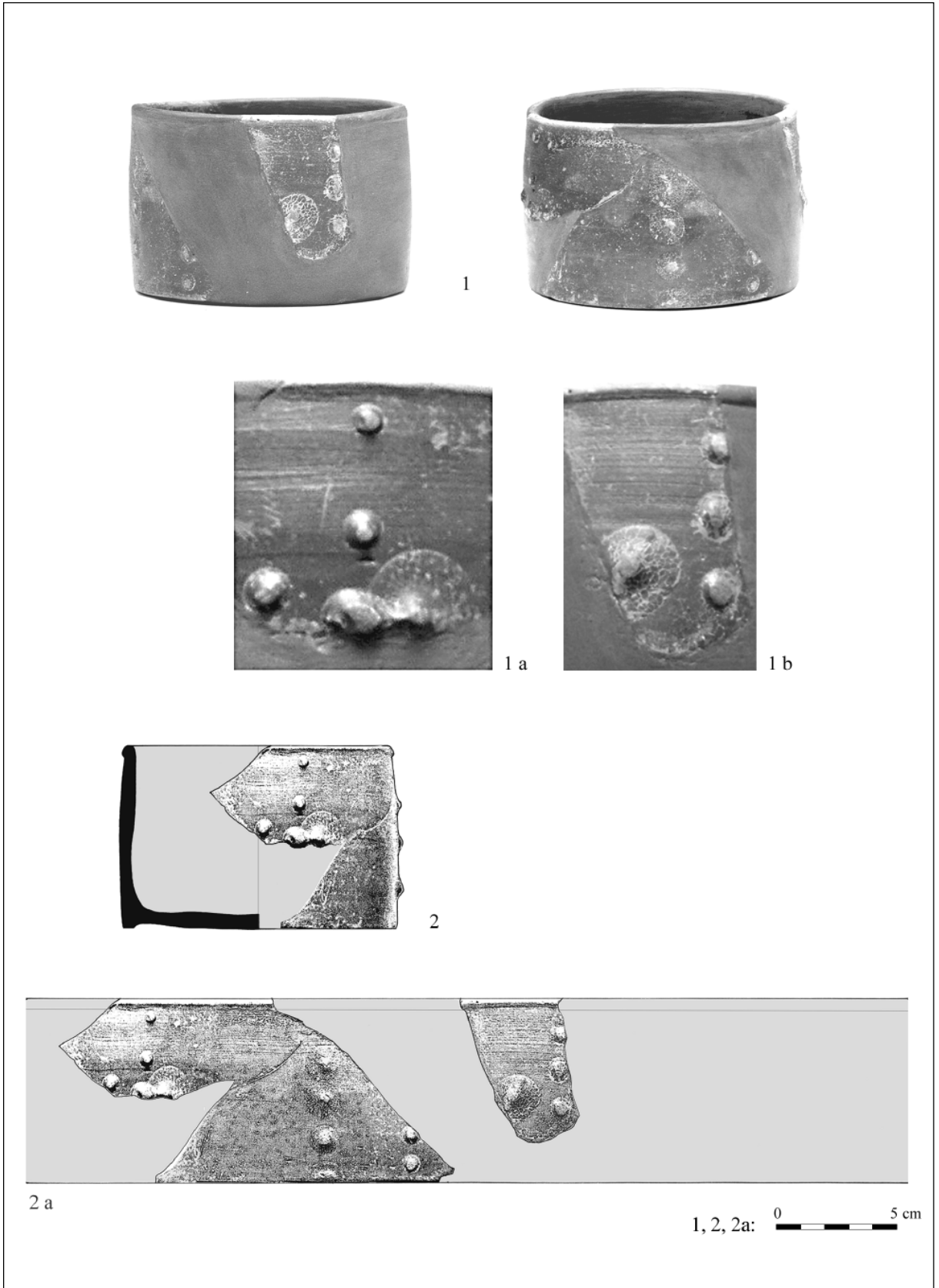
Aufgrund der geographischen Lage der Fundorte der bekannten steilwandigen Schüsseln muss der Produktionsort der auf das 2–3. Jahrhundert datierbaren, steilwandigen Barbotingefäße nach großer Wahrscheinlichkeit in Aquincum oder in dessen Umgebung gesucht werden.

1. kép. 1-2. A Budapest-Káposztásmegyéri lelőhely elhelyezkedése; 3-5. 2. lelőhely, 33-as gödör

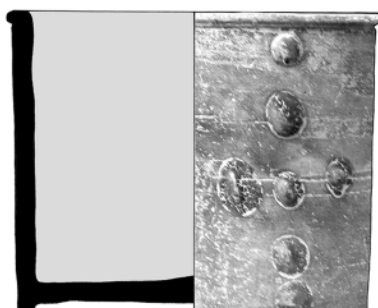
2. kép. 1–7.: 2. lelőhely, 33-as gödrének leletanyaga

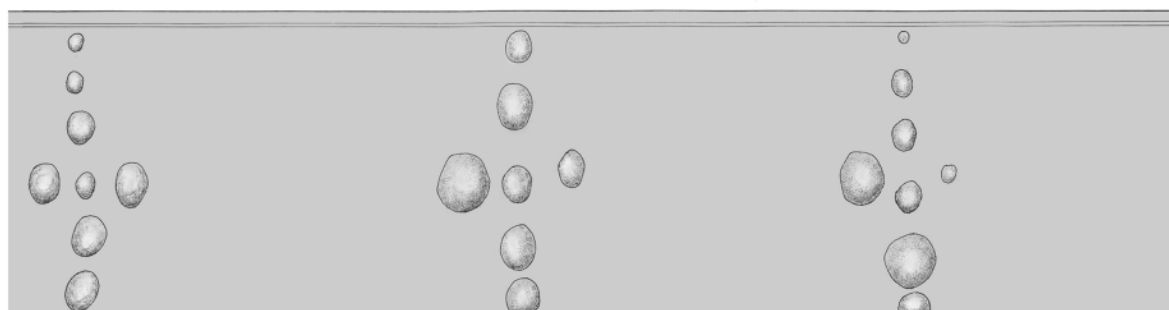
3. kép. A káposztásmegyeri merdek falú tál, 2. lelőhely, 33-as gödör. 1a-1b: részletfotó

1

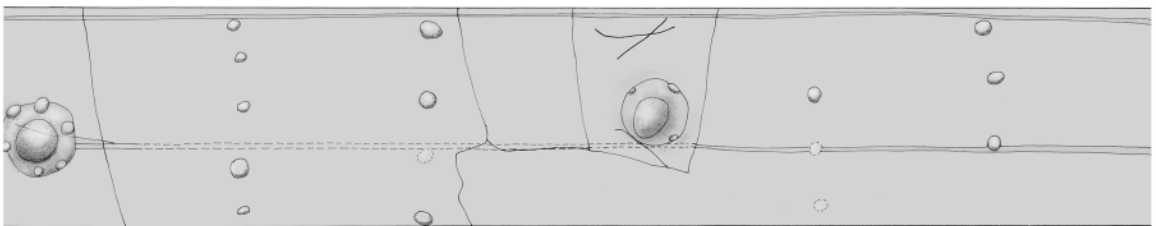
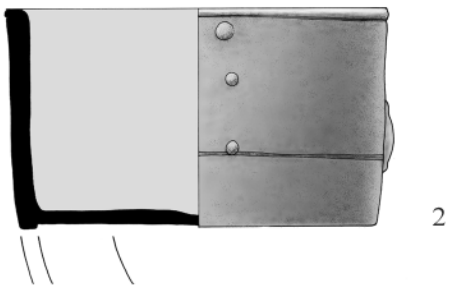
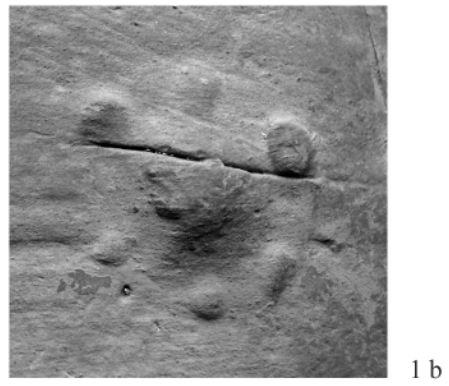
2

2 a

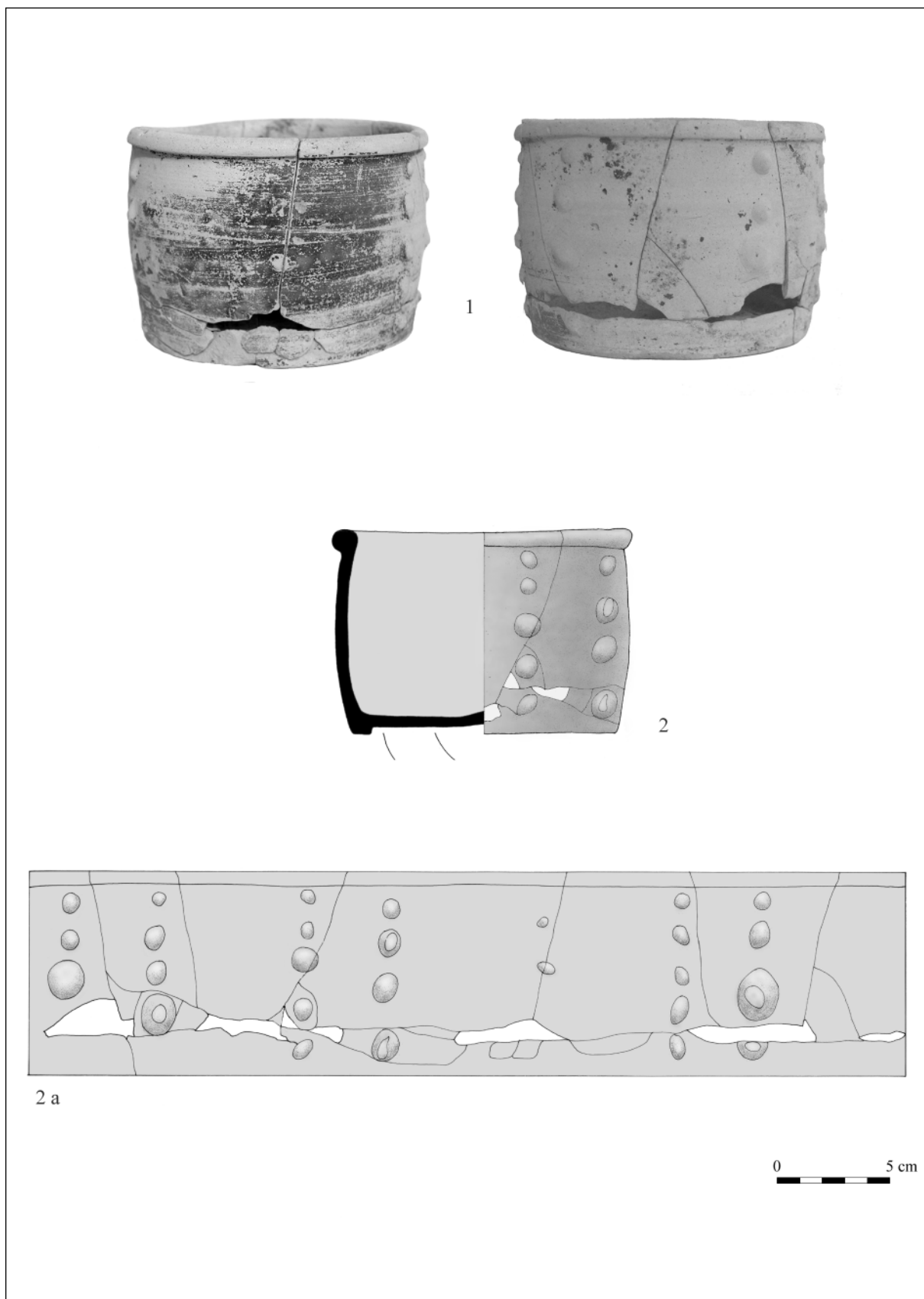
4. kép. Az angyalföldi barbotin díszes tál

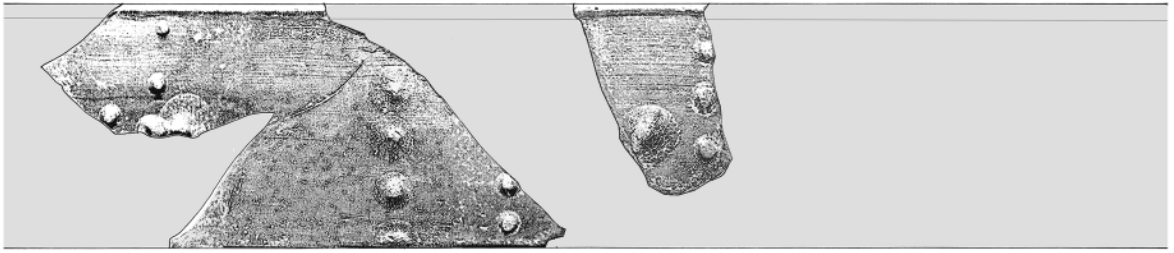
2 a

1, 2, 2a: 0 5 cm

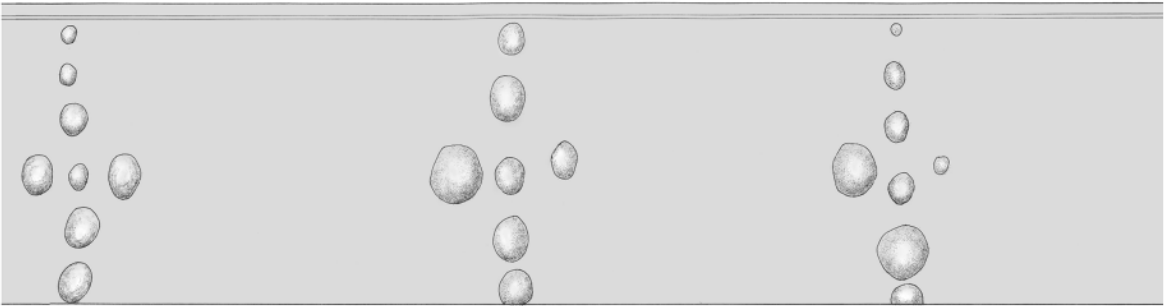
5. kép. A szarvasi tál. 1a-1b: részlet fotó

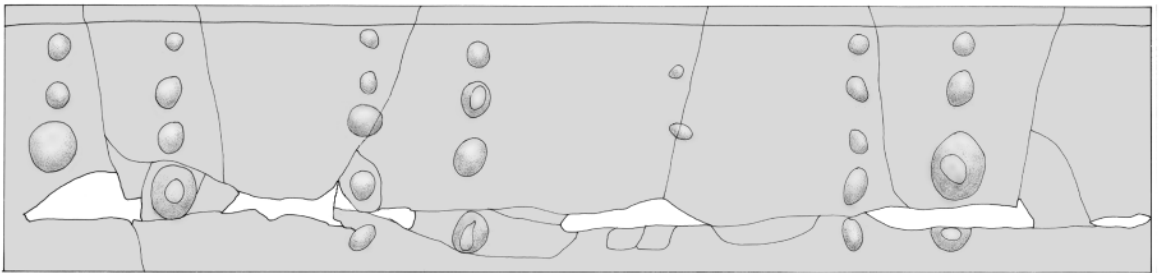
6. kép. Az abonyi meredek falú tál

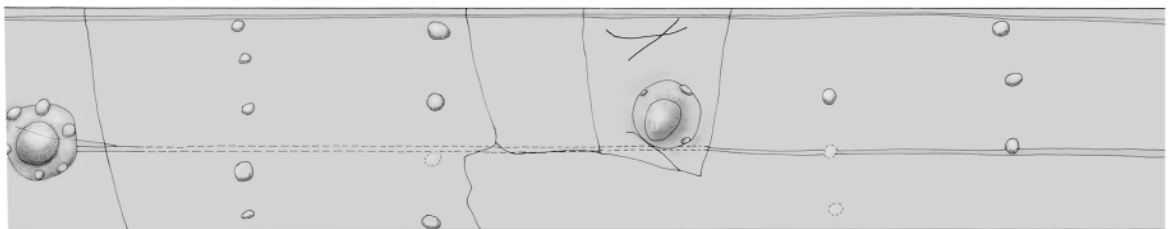
1

2

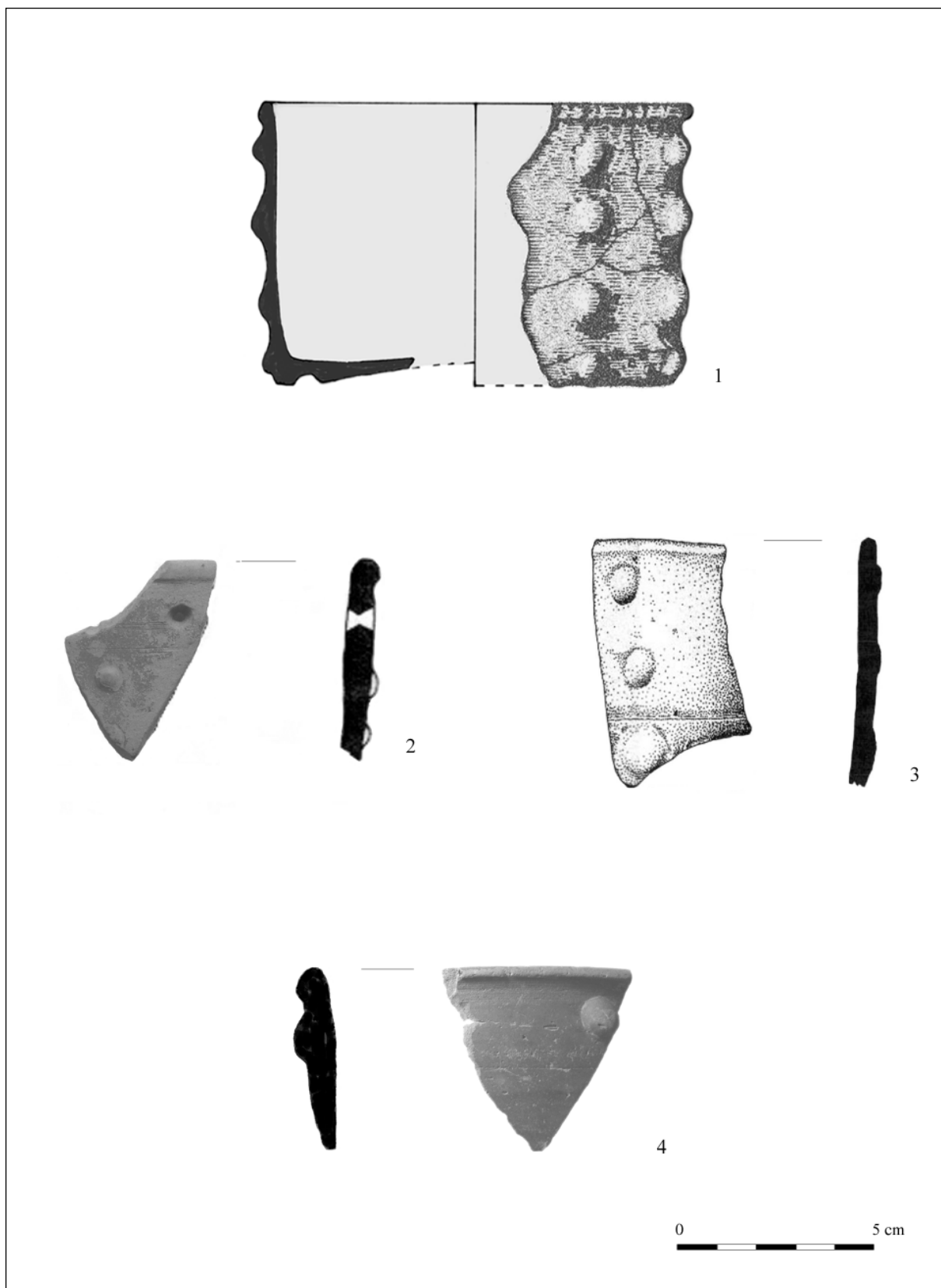

3

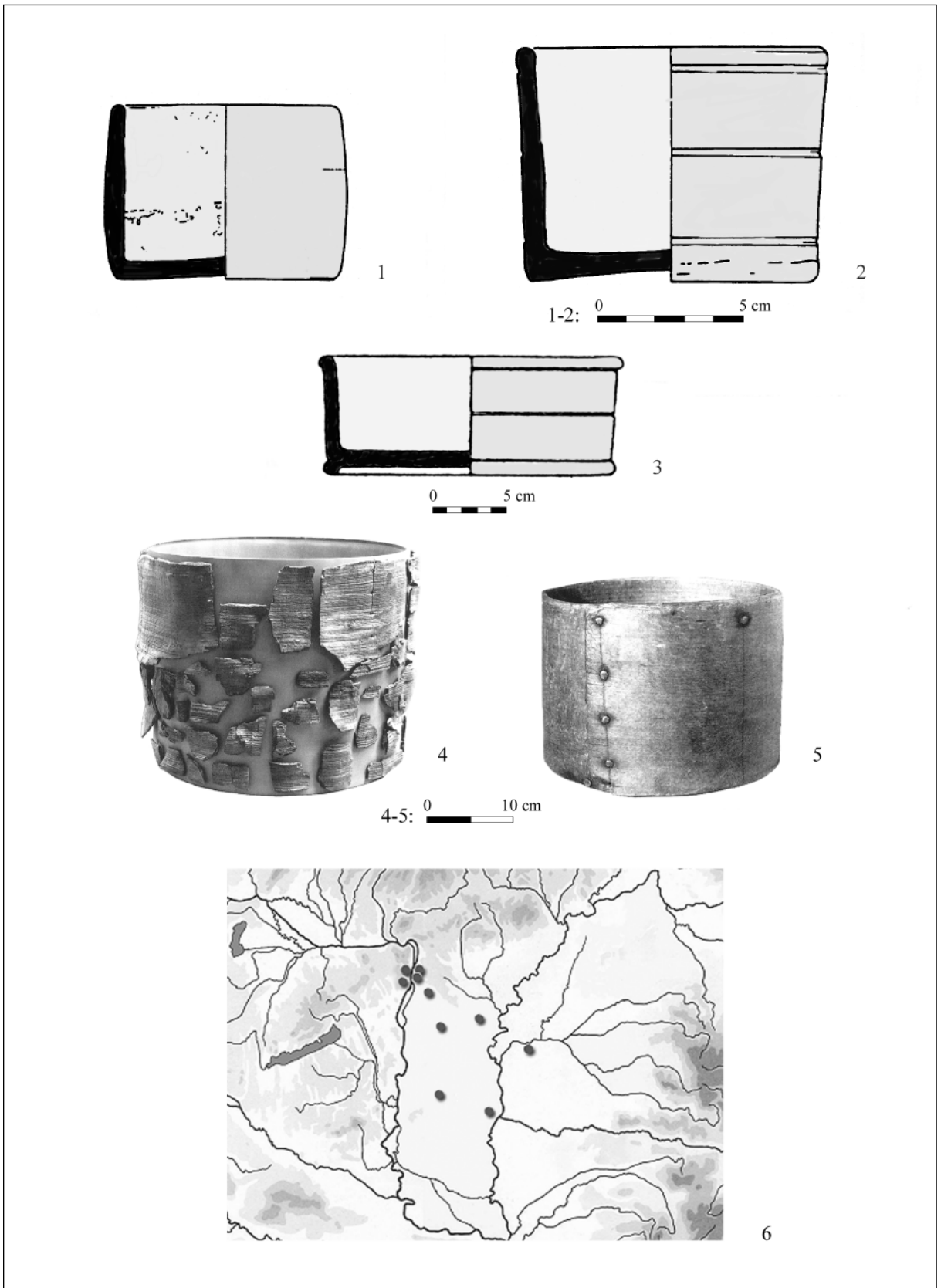

4

7. kép. A barbotin díszes tálak kiterített palás-rajzai: 1. Káposztásmegyér, 2. Angyalföld, 3. Abony, 4. Szarvas

8. kép. 1. A Bécsi úti edény (TOPÁL 1993) 2. Kiskundorozsma–Nagyszék; 3. Kiskunhalas, TESCO; 4. Budatétény (SZIRMAI 1978)

9. kép. 1-5. A merdek falú tálak formai párhuzamai. 1. Aquincum (NAGY 1958), 2: Nida–Heddernheim (BACHMANN–CZYSZ 1977), 3: Newstead (OSWALD–PRYCE 1920), 4: Saalburg; 5: 19. századi háncsedény (BAATZ 1998), 6. Az ismertett merdek falú tálak földrajzi elhelyezkedése.

T. LÁNG ORSOLYA – GRYNAEUS ANDRÁS

FA ÉPÍTŐANYAGOK AQUINCUMBAN: RÉGÉSZETI ÉS
DENDROKRONOLÓGIAI EREDMÉNYEK

A Római Birodalom legfontosabb építőanyagainak egyike a fa volt. A régészeti feltárások tanúsága szerint Aquincumban és környékén a Kr. u. 2. század eleji közigazgatási átszervezés és a városiasodást megelőzően alapvetően ezt az építőanyagot alkalmazták a különféle konstrukciók kialakításánál, és később is fontos építőanyag maradt, elsősorban vizes környezetben: hídfők, hídpillérek, kikötői konstrukciók, vagy kútházak készültek fából, de alkalmazták épületek felmenő falainak erősítésénél és természetesen a tetőszerkezetek kialakításánál is.¹

BEVEZETÉS

Az utóbbi évtized folyamán a természettudományos módszerek (dendrokronológia, geofizika, archaeomágnesség, geoarchaeopedológia) szerepe a magyarországi régészeti kutatásokban nagymértékben felértékelődött. Az egyre precízebbé váló módszerek nagy része ma még mindig információhiánnyal küzd, ami megnehezíti a pontos keltezés, folyamatos adatsorok létrejöttét. A nehézségek ellenére ezek a vizsgálati módszerek már most nagy segítséget nyújthatnak egy lelőhely objektumainak keletezéséhez, alátámaszthatják – adott esetben pedig megcáfolhatják – a régészeti adatok alapján történő datálást. Ez utóbbihoz szeretne segítséget nyújtani a jelen munka is, amikor a BTM Aquincumi Múzeumban őrzött, római kori lelőhelyekről előkerült fa építőanyagok dendrokronológiai vizsgálatának eredményeit ismerteti, és kísérletet tesz az adatok beillesztésére Aquincum római kori kronológiai vázába.

Az aquincumi kutatások több, mint száz éve alatt több alkalommal került elő szerves anyagú maradvány Aquincumból és környékéről (textiltö-

redékek, növényi- és esetenként fa maradványok). Famaradványokat elsősorban hordódongák formájában, kútbéleletként tártak fel. A kedvezőtlen talajviszonyok miatt kevésbé konzerválódott faanyagokat a régészeti feltárások korai időszakában azonban ritkán gyűjtötték, sok esetben pedig az előkerülési körülmények (nagy mélység, talajvíz) akadályozta kiemelésüket.

Az utóbbi negyven év régészeti kutatásai során – főként a pontosabbá váló ásatási módszereknek köszönhetően – egyre több (másodlagosan felhasznált) hordódonga, facölöp és gerenda került a múzeum gyűjteményébe. A 2001. évben pedig először nyílt lehetőség arra, hogy az Aquincumi Múzeum feltárásaiból származó teljes faanyagállomány dendrokronológiai és ehhez kapcsolódó xylotomiai vizsgálatát elvégezzük, és a kapott eredményeket felhasználva további, biztosabb keltezési támpontokat kapjunk Aquincum hármas településszerkezetének kialakulására és fejlődésére vonatkozóan.

A VIZSGÁLATI MÓDSZER

A jelen dolgozat csak az épületeknél felhasznált – tehát erre a célra készített – fa építőanyagokkal foglalkozik (cölöpök, gerendák) az egyéb faanyagokra (pl. kút- vagy gödörbéleletként felhasznált hordódongákra) a téma sajátossága miatt nem térhet ki.

Múzeumunk hat biztosan azonosítható lelőhelyről rendelkezik dendrokronológiai vizsgálatra alkalmas famaradványokkal. Nyilvántartunk olyan feltárást is, ahol ugyan dokumentáltak faanyagot, de különböző okok miatt nem volt lehetőség beszállítani a Múzeumba, illetve két olyan – részben konzervált – faanyag-csoportunk is van, amelyeknek dokumentációs adatok (fotók,

¹ Építőanyagokról általában legutóbb: Épitménytől az épületig 2002. 20. A fa, mint építőanyag a római korban: ADAM 1998. 91–405.

ásatási rajzok) alapján csak valószínűsíthetjük az előkerülési helyét. A lelőhelyek a következők (1. kép):

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az Aquincumból előkerült faanyagok kutatás-története – a leletípus ritkasága ellenére – hosszú

Lelőhely	Ásató	Év	Publikáció
Bp., III. ker. Hajógyári sziget, Hajógyári-öböl Ny-i part	Németh Margit (leletmentés)	2001.	KÉRDŐ-TÓTH 2003. 5.
Bp., III. ker. Mozaik u.	Zsidi Paula	1979.	ZSIDI 1999. 257–262.
Bp., III. ker. Filatori gát	Zsidi Paula (megelőző feltárás)	1999.	ZSIDI 1998. 65–71; ZSIDI 2000. 62–75; ZSIDI 2001. 59–67.
Bp., III. ker. Római Strandfürdő	Zsidi Paula – Láng Orsolya (megelőző feltárás)	2000–2001.	LÁNG 2001. 89–95; LÁNG 2002. 54–58.

Biztosan azonosítható lelőhelyek (Aquincumi Múzeumban őrzött faanyag)

Lelőhely	Ásató	Év	Publikáció
Bp., III. ker. Medve u.	Kérdő Katalin (megelőző feltárás)	1994	KÉRDŐ 1995. 19–20.
Bp., III. ker., Budaújlak	Máry Erzsébet	1993.	–

Biztosan azonosítható lelőhelyek (csak mintavételi lehetőség volt)

Lelőhely	Ásató	Év	Publikáció
Bp., III. ker. Budaújlak (Bécsi út 69–71)	Máry Erzsébet (megelőző feltárás)	1992.	MÁRY 1994a, 34–35; MÁRY 1994b, 34–35; MÁRY 1994c, 66; MÁRY 1996a, 34; MÁRY 1996b, 34; FÜLEKY-MÁRY 1999. 389–392; FÜLEKY-MÁRY 1998. 239–245.
Bp., III. ker., Római Strandfürdő	Póczy Klára	1964.	PÓCZY 1972. 15–30; PÓCZY 1980a. 3–26; PÓCZY 1980b. 55–60, és 40–42. képek

Valószínűsíthető lelőhelyek (Aquincumi Múzeumban őrzött faanyag)

Első lépésben a fa építőanyagokat külön-külön nyilvántartásba vettük: a lelőhely sorszámán és a cölöpök darabszámán túl feltüntettük az ásatót és az előkerülés évét is (ld. 1–5. táblázatok; pl. RF 1.1–3 = Római Fa 1. lelőhely, 1–3 darabok) (ld. Katalógus). A gerendákról leírást és rajzot készítettünk, lemértük őket. Ezt követően került sor a dendrokronológiai azonosítószámmal ellátott darabokból a mintavételre: az ép példányok esetében, így a feltételezhetően budaújlaki (azonosítási száma: 0129) a 2000–2001. évi római strandi (asz.: 0130) a hajógyár szigeti (asz.: 0131) és a Mozaik u.-i (asz.: 0132) lelőhelyek famaradványainál fűrőmagos mintavételre volt lehetőség. Két esetben a famaradványok töredékes állapota miatt csak fafajta meghatározásra került sor: Filatori gát (asz.: 10) ill. a 2000–2001. évi római strandi faletek egyikénél. A nagy valószínűséggel az 1964-es év Római strandi kutatásai során előkerült épebb facölöpök végeiről fűrészelt mintákat tudtunk venni.

múltra tekint vissza. Mivel – mint említettük – az ásatások során elsősorban hordódongákból, deszkákból készült kutak kerültek elő, elsősorban ezekkel foglalkozott (és foglalkozik ma is) a kutatás². Így említhetnénk pl. Kuzsinszky B. munkáját az ún. Gázgyári fazekas teleppel összefüggésben előkerült kutak faanyagának elemzésére³, vagy Pető M. kutatásait, aki a polgár város északkeleti sarkánál előkerült hordódongákkal foglalkozott⁴. Ezen esetekben azonban a fafajta meghatározáson volt a hangsúly. Készítési időpontjuk meghatározása csak lelkörülményeik, illetve a hordódongákba beégetett bélyegek alapján volt lehetséges. Mai értelemben vett dendrokronológiai vizsgálatra csak az utóbbi tíz évben nyílt lehetőség, így pl. 1994-ben, a Bp. II. Medve u. 4. sz. alatti feltárás során előke-

² Az aquincumi kutakhoz legutóbb ld.: VADAY 2003. 26, 33, 39, 43–44.

³ KUZSINSZKY 1932. 71–87. A fafajta meghatározásához: HOLLENDONNER 1916. 92–94. Ld. még: 2.lábj.

rült két faszerkezetű objektum – valószínűleg egy fabeléses gödör és egy kút esetében – amelyeknek dendrokronológiai elemzése Kr. u. 20 körüli kivágási időpontot határozott meg.⁵ (2. kép)

Szintén külön kategóriaként kell kezelnünk a fából készült használati és viseleti tárgyakat (pl. fésűk, tokok, dobozok, cipőmaradványok) amelyek elsősorban – ám nagyon ritkán – sírmellékletként fordulnak elő.⁶ Az általában csak nedves környezetben konzerválódó tárgyak közül az utóbbi években készült el az aquincumi fafésűk értékelése⁷ és azóta is folyamatosan kerülnek elő fa használati tárgyak az Aquincum környéki temetőásatások alkalmával.⁸

Az építőanyagként felhasznált faanyagokkal kapcsolatban azonban eddig kevés eredményt tudott felmutatni a kutatás. Ennek részben az az oka, hogy bár a – cölöphelyekből, lenyomatokból ítélve – a faszerkezetű épületek, utak gyakoriak voltak a római kori Aquincumban és környékén, a kedvezőtlen talajviszonyok miatt csak igen ritkán marad fenn vizsgálható állapotban pl. fagerenda.

Egyedüli példaként az 1874–75-ben regisztrált római hídpilléralapokat említhetjük, amelyek az ún. Fürdősziget kikotrásánál jelentkeztek. A híd a bal parti ellenerődöt, a Rákospatak torkolatánál kiépült Transaquincumot kötötte össze a Hajógyári szigettel. A cölöprácsozatra épített, agyagos, döngölt földdel tömörített „vasaló” alakú pilléralapokat Zsigmond G. mérte fel és rajzolta le.⁹ A faanyagokból, vagy egyéb leletekből azonban mára sajnos semmi nem maradt fenn, ezért a konstrukció keltezése bizonytalan.

Múzeumunkban az elmúlt 30–35 év során a meg-növekedett leletmentéseknek, megelőző feltárásoknak és a szerencsés talajviszonyoknak köszönhetően (nedves, mocsaras környezet) több feltárásból származnak jó állapotú fa építőanyagok.

A következőkben a fentiekben már csoportosított ásatásokat és az ott előkerült faanyagokat ismertetjük. A felsorolás lelőhelyek szerint dél felől halad északi irányba, a római topográfiának megfelelően.

FA ÉPÍTŐANYAGOK ÉS LELŐKÖRÜLMÉNYEIK

Az utóbbi évtized óbudai építkezései kapcsán elvégzett ásatások egyre több információt szolgáltatnak a katonaváros (*canabae*) szerkezetére, épületeiről.

Az 1993–94 években Máriy E. végzett kutatásokat a *canabae* déli részén, Budaújlakon, a Bécsi út – Bokor u. zónájában (III. Bécsi út 69–71.). Dr. Füleky Gy. közreműködésével a hegyek és a Duna között húzódó keskeny parti sávban a régészeti korszakok meghatározásán túl megkísérelték rekonstruálni a területen lezajlott környezeti változásokat is, a Kr. u. 1. sz. végétől kezdődően.¹⁰

A feltáró szerint a régészeti adatok alapján az 1. sz. végén nagy áradások pusztítottak itt, ennek hordaléka, gyökerestől kitépott vörösfenyő-törzsek, tölgyfagerendák, hordódongák előkerültek az ásatáson is. A 2. sz. elejétől azonban az eddig meglévő mélyebb területek, illetve a több ponton regisztrált Duna ág, vagy csatorna betemetődik, a terület feltöltődik. A romanizáció előrehaladtával, a gyors gazdasági fejlődés eredményeképpen a területen ipari létesítmények, út, temető, a hegyoldalon házak épülnek. Az időközben betemetődött Duna-ágot ismét hajózhatóvá teszik. A század második felétől azonban az erózió a hegyoldalról a sík területre mosta a humuszos talajt, így az itt húzódó objektumok elpusztulnak (ipartelep, temető) a csatorna (vagy folyóág) ismét betemetődik. A Kr. u. 3. sz. elején már lankássá vált hegyoldal alatt újjáépül az út, a sík terület teljesen feltöltődik, az egykori csatorna felett épületek állnak. Helyette új, a Dunára merőleges csatornahálózat épül ki. A 4. században a terület valószínűleg elnéptelenedik, a lakosság a tábor körül keres menedéket az egyre gyakoribbá váló barbár betörések miatt.

Az azóta elhunyt Máriy E. hagyatékának áttanulmányozása alapján valószínűleg a Kr. u. 1. századi hordalékos szintből származik az az öt darab, végükön kihegyezett facölöp, amelyeknek dendrokronológiai vizsgálata során kiderült, hogy két periódust képviselnek (1. táblázat/RF1.1.–7. 3. kép): az

⁴ PETŐ 1976. 201–207. A faanyagelemzéshez: STIEBER 1976. 209–214. Az aquincumi hordóbéleletű kutak legújabb összefoglalása: PETŐ 2003. 85–95.

⁵ Kérdő K. feltárása. Publikálatlan, előzetes jelentés: KÉRDŐ 1995. 19–20. A területéről nyert egyéb régészeti adatok alapján azonban valószínűbb a claudius kori keltezés. Az adatok jelenleg is feldolgozás alatt állnak: Kérdő K. szíves szóbeli közlése.

⁶ Számos fa tárgy (pl. viasztábla töredéke, doboz, cipőbetét- és talp) került elő az Aquincum környéki múmiasírokból: NAGY 1935. 4–5, 12–16, 20. Ugyanitt fafajmeghatározást is közöl a Táborhegyi múmiasírból származó fa dobozka és egyéb fa maradványok kapcsán: HOLLENDONNER 1935. 31–32. ld. még PÓCZY 1964. 178, 181–182.

⁷ T. BÍRÓ 2000. 115–130.

⁸ Legutóbb, 2003-ban egy fa hajtú és egy – valószínűleg – orvosi eszköz (*spatula*) fa dobozkájának(?) maradványa (III. Pók u.–Városhal u. – Nánási út, T. Láng O. ásatása, előzetes jelentés: LÁNG 2004, 82–89.)

⁹ Szerkezetével és analógiáival legutóbb Németh M. foglalkozott részletesen: NÉMETH 1999a. 141–159. Ld. még: MRÁV 2002. 24.

¹⁰ A feltárások eredményeiről több helyen is beszámoltak a szerzők: MÁRIY 1994a, 34–35; MÁRIY 1994b, 34–35; MÁRIY 1994c, 66; MÁRIY 1996a, 34; MÁRIY 1996b, 34; FÜLEKY–MÁRIY 1999. 389–392; FÜLEKY–MÁRIY 1998. 239–245. A rekonstrukciót némiképp vitatja: HABLE 2002. 271–272, 75. láb.

egyik csoport két gerendájának anyaga kocsányos tölgy (*RF 1.1. és 1.3.*). A közel négyzetes keresztmetszetű cölöpök a Kr. u. 1.század közepén kerülhettek kivágásra (kb.59 táján). A másik csoport két tagja, amelyeken két-két hosszanti irányú vájat figyelhető meg (*RF 1.4 és 1.5*) és amelyeket szintén kocsányos tölgyből faragtak ki, bizonytalan korú: a magyar adatsor alapján Kr. u. 51 tájára tehető a kivágás időpontja, a dél-német kronológia szerint viszont 284-ben vágták ki a fákat.¹¹ Az ötödik példány (*RF 1.2*) kocsánytalan tölgyből készült és nem volt keltezhető.

Az első, korábbi csoport 1. század közepére való keltezése egybevág a fent említett, és régészeti adatok alapján 1. sz. végére datált áradásos réteggel. Itt tehát a természettudományos kormeghatározás alátámasztotta a régész által meghatározott időpontot. A második csoport bizonytalan keltezése egyelőre csak tájékoztató jellegű adat, hiszen egyrészt nem pontosan ismert a gerendák előkerülési helye, másrészt azonban a magyar adatsor alapján kiszámolható adat, mely az 1. század közepét határozta meg közelebb áll a Máriy E. által meghatározott 1. század végi áradás időpontjához.

Ugyanezen ásató hagyatékából még két faanyag-minta került elő: egy szabályos, négyzetesre faragott, kocsányos tölgyből készített gerenda töredéke, amely valószínűleg szintén budaújlaki lelőhelyű és a vizsgálat szerint a későbbi periódus cölöpjeivel lehet egykorú (*RF 9.2*) (ld. fent).¹²

A második töredék egy szabálytalan, természetes formájában meghagyott feketefenyő- törzsből származik, kivágásának időpontja a jelenlegi adatsorok alapján nem volt megállapítható (*RF 9.1*). A két töredék pontos lelőhelye ismeretlen, valószínűleg úgyszintén a feltáró által áradásos réteggként értelmezett szintből lettek kiemelve (ld. fent).¹³

¹¹ A bizonytalanság oka az, hogy az eddig elvégzett dendrokronológiai kutatások alapján a korai római időkben a dél-német területre összeállított dendrokronológiai adatsorok jól használhatók Pannonia területén is, ez viszont nem igaz a késő-római korra. Jelenleg még nem határozható meg pontosan annak a vélhetően klímatis okokra visszavezethető, változásnak az időpontja, melynek következtében megszűnik a Kr. u. 1. századra jellemző, egész Közép-Európára kiterjedő egységes, és valószínűleg szubmediterrán jellegű klíma. Az eddigi eredmények alapján úgy tűnik, hogy erre az „eseményre” Kr. u. 200 tájt került sor. Sajnos a feltárásból származó famaradványok relatíve kevés évgyűrűt tartalmaztak, így nem dönthető el egyértelműen, hogy korai időkben származó pannoniai, vagy késői időből és a Duna felső folyása vidékéről származó faanyagot használtak fel az építők. Pannonia római kori éghajlatváltozásával kapcsolatban legutóbb ld: GRYNÆUS 2004. 96–98.

¹² A minta nagy valószínűséggel a 0129004.azonosítási számú cölöpről lett lehasítva.

¹³ A lelőhely részletes elemzését lásd: GRYNÆUS 1996. 40–41.

Észak felé haladva a következő terület, ahol lehetőség nyílt faminták gyűjtésére a Hajógyári szigeten álló helytartói palotától keletre húzódó zóna. A palotát jelenlegi tudásunk szerint Kr. u. 2. század első évtizede körül kezdték építeni, a 2. és 3. században többször átalakították, illetve hozzáépítettek.¹⁴ A teljes kiterjedésében máig sem pontosan ismert épületkomplexumot a diocletianusi reformok idejében hagyhatták el, a feltárások tanúsága szerint tervszerű kiürítéssel.¹⁵ Az utóbbi évek alacsony vízállásai miatt az ún. Hajógyári-öböl nyugati partjánál egy észak-déli irányban húzódó cölöpös konstrukció került elő. A 2001. év első hónapjában sikerült mintákat venni a konstrukcióból. A Németh M. és Málik É. által dokumentált mintavétel során 2 db kisméretű (kb. 1 m hosszú, 25 cm széles) félkör keresztmetszetű, kihegyezett végű cölöp került elő (*2. táblázat / RF 5.1–2: 4. kép*). A megfigyelések során további cölöpöket és famaradványokat is regisztráltak. A dendrokronológiai vizsgálat szerint mindkét darab kocsánytalan tölgyből készült, az elsőt Kr. u. 187, míg a másikat Kr. u. 130 táján vágták ki. Az építmény funkcióját egyelőre nem lehet meghatározni, az azonban valószínű, hogy a helytartói palota kiszolgáló egységeihez tartozott, talán a sziget délkelet felőli megközelítésében volt szerepe (híd, vagy kikötő¹⁶). A faanyagok kora alátámasztani látszik a régészeti adatok alapján kialakult képet, amely szerint a palota és csatolt részei folyamatosan épülhettek ki a 2. század folyamán, illetve több kisebb építkezés zajlott még egészen a 3. század utolsó harmadáig.¹⁷ (*5. kép*) A különböző korú cölöpök a konstrukció folyamatos megújításaira utalnak.

¹⁴ A palota ásatási eredményeinek és periodizációjának mai napig legteljesebb közlése: SZILÁGYI 1958. 53–77. Építési időpontjához röviden: Das Römische 1986. 107; HAJNÓCZI 1987. 128; KÉRDŐ 1996. 30.

¹⁵ A palota kiterjedésének megállapítására több kutatás is folyt az elmúlt években: KÉRDŐ 1996. 27–39; KÉRDŐ 1999. 138–141.

¹⁶ Egy, a palotához tartozó kikötőhelyet – a jelenleg látható cölöpkonstrukció ismerete nélkül – már Szilágyi J. is feltételezett: SZILÁGYI 1958. 60, 63.

¹⁷ SZILÁGYI 1958. 58–68. A területen legutóbb 2003. évben építkezéshez kapcsolódóan folyt megelőző kutatás, amelynek keretei között bűvárrégészeti módszerekkel tárták és mérték fel a cölöpszerkezetű objektum maradványait. A konstrukcióból kiemelték két facölöpöt is, amelyeknek dendrokronológiai vizsgálata alapján egyik kivágására a Kr. u. 126-os évben került sor (ez egybevág a régészeti adatokkal, illetve a 2001. év folyamán kiemelt cölöpök adataival) a másikat azonban Kr. u. 34-ben vágták ki. Ez utóbbi adat egyelőre nem értelmezhető, hiszen nem ismerünk a helytartói palota területén – és általában Aquincum településrészeiből – ilyen korai létesítményeket. Valószínűleg másodlagosan felhasznált cölöpről van szó. KÉRDŐ-TÓTH 2003. 5.

A fakonstrukciós létesítmény feltárása egyéb, fontos tanulságokkal is szolgált: a munka során szembe kellett nézni a dendrokronológiai kor-meghatározás alkalmazásának gondjával, vagy pontosabban, korlátozó tényezőjével: az előkerült és megvizsgált minták esetlegességével. A feltárás leletmentés voltából eredően nem nyílt lehetőség olyan minták kiemelésére, amelyek elhelyezkedéséből egyértelmű építéstörténeti következtetések lennének levonhatók. Ugyanígy esetleges, és sajnálatos módon alacsony, az előkerülő facölöpök száma, és a bennük megőrzött évgyűrűszáma is. Így az említett adatok tájékoztató jellegűek: jelzik az épületegyüttesben előforduló építési periódusokat és azt a ténytet, hogy ilyen maradványokra is lehetne számítani egy tervszerű ásatás során.

A Hajógyári sziget északnyugati végével szemben, a Mozaik utcánál Zsidi P. leletmentései nyomán vált ismerté egy hídfőállás és annak faanyaga. Az 1978–79-ben lezajlott ásatás során cölöpökre épült, kváderalapozású, sokszögű fal-konstrukció bontakozott ki, több fázissal.¹⁸ (6. kép) A szádfal négyzet keresztmetszetű, 20–25 cm átmérőjű, átlagosan 2 m hosszú, kihegyezett végű cölöpökből állt, amely mintegy keretül szolgált a kváderfalazásnak (3. táblázat /RF3.1–10.: 7. kép). A feltáró számításai szerint közel 205–260 db gerendát használhattak fel az építményhez. Az ásatás során kiderült, hogy a konstrukciót egy korábbi, leégett építményre építették. A gerendaszerkezetű építmény keltezését megnehezítette, hogy a római rétegeket már a vizes, iszapos szinten érték el, innen alig származott leletanyag. Az egyedüli támpontot egy kissé délebbre előkerült cölöptöredék szolgáltatta, amelyen még olvashatóak voltak a II AD jelek. A legio II adiutrixre utaló felirat kétségtelenné teszi, hogy katonai építkezésről van szó. Hasonló jelzések ismertek a Koblenz környéki római kori Rajna-híd faanyagáról is. A pannoniai viszonylatban egyelőre analógia nélkül álló szádfal-as technika legjobb párhuzamát Zsidi P. a Tyne folyót Chesternél átívelő római híd első periódusának esetében találta meg. Ez az ék alakban kialakított, erődszerű konstrukció már a Hadrianus falat megelőzően is állt, ami abból a szempontból jelentős, hogy a legio II adiutrixot innen vezénylik át Kr. u. 89–90-ben a Duna vonalához.¹⁹ A híd zónája a 2. század elejétől temetőként funkcionált, a hídfőállás így egy, a terület korábbi használatával függhetett össze.²⁰ A gerendák természettudomá-

nyos vizsgálata megerősíteni látszik az 1. század utolsó harmadában lezajlott építkezést, mivel itt az évgyűrű-kronológia szerint legkorábban Kr. u. 78-ban vághatták ki a kocsányos tölgy-cölöpöket.

A palotával és elérhetőségével kapcsolatos további objektum lehetett a fent említett Zsigmond G.-féle felmérések alapján regisztrált hídmarmadvány.

Az utóbbi területtől északnyugatra, a *canabae* és a polgárváros közötti területen, a későbbi Filatori gátnál a 1997 és 2000. évek között lezajlott leletmentések hoztak felszínre római kori objektumokat, több periódusból.²¹ Az 1999–2000-ben lefolytatott ásatások során az őskori jelenségek felett régészeti adatok alapján a Kr. u. 1–2. század fordulójára keltezhető, valószínűleg kétperiódusú katonai objektumok rajzolódtak ki, árokkal, paliszáddal, kapuval, cölöphelyekkel és gerendaszerkezetű úttal. A rendszer egésze az erős bolygatások miatt nem rajzolódhatott ki teljesen. A későbbiekben fürdőépület került a korai objektumok fölé, amelyet többször átépítettek. Az ásatási terület északi részére átnyúlt az ún. Kaszásdűlő-Raktárréti temető egyik 4. sz.-i sírparcellája is. A népvándorlás korában pedig egy avar falu házai használták fel a római kori építmények romjait. A feltárás során több famarmadvány is előkerült: egy feketefenyő cölöp töredéke (4. táblázat/ RF 4.) és 6 db egyéb, kisebb kocsányos tölgyfacölöp töredékei (4. táblázat/ RF 4. töredékek). Régészeti adatok alapján a feltáró az előkerült maradványokat a terület használatának 1. század végi periódusához köti, dendrokronológiai módszerrel azonban egyik darab sem volt keltezhető a maradványokban megőrződött évgyűrűk alacsony száma miatt.

Az aquincumi polgárvárosból, vagy közvetlen környékéről egyelőre nem ismerünk jó állapotban fennmaradt fa építőanyagokat. Következő példánk a várostól északra, az ún. Római strandfürdő területéről származik. A strand kiépülésekor (már 1959-től kezdve) és leginkább az 1964 nyarán folyó leletmentések során kiderült: ez a terület Aquincum fő, észak–déli irányú vízvezetékének forrása.²² Az ásatások alkalmával Póczy K. összesen 14 faszerkezetű kútházat tárt fel, ezeknek közepén tört fel a forrásvíz. A vizet forrásfoglalásokon és csöveken keresztül vezették a levélerezetszerűen futó kőcsatornába, majd innen került a víz a fővezetékbe. A kis épületek teljesen fából épültek, padlószintjüket agyagos és sóderes rétegekkel

¹⁸ ZSIDI 1999. 257–262.

¹⁹ Elsőként a Szeremségbe, majd onnan Aquincumba. Az irodalmi adatokhoz ld.: 18.lábj.

²⁰ ZSIDI 1997. 281.; ZSIDI 2002. 138.

²¹ ZSIDI 1998. 65–71; ZSIDI 2000. 62–75; ZSIDI 2001. 59–67.

²² A feltárások eredményeiről több publikáció is megjelent: PÓCZY 1972. 15–30; u.ő. 1980a. 3–26; PÓCZY 1980b. 55–60, és 40–42. képek

szigetelték le, főle kőlapok kerültek. A források körzetét szent ligetként tisztelték, erre utalnak a kútházakból előkerült oltárkövek, az áldozati szertartás során használt üvegedények, érmék stb. Az ásató megfigyelései szerint az együttes kiépítése a 2. század közepén indulhatott meg, Aquincum hármass településszerkezete pedig a 2-3. század fordulóján már biztosan közművesítve volt.²³

A feltárások során készült fotók és a feltáró leírásának tanúsága szerint a megtalálás pillanatában a kútházak fő fa szerkezeti elemei még jól megfigyelhetők voltak: a házacsok sarkain és oldalain négyzetes keresztmetszetű, kihegyezett végű gerendákat vertek le, majd ezeket keresztirányban deszkákkal dúcolták ki (8. kép). A hatalmas cölöpökben jól megfigyelhetők a csapolásnyomok.²⁴ Valószínűleg ezen kútház-elemek is részei az Aquincumi Múzeum egy 43 darabos gerendacsoportjának. A dendrokronológiai vizsgálatra került hét darab cölöp mindegyikét kocsányos tölgyfából faragták ki. Évszámokhoz köthető pontos kor meghatározásra azonban nem voltak alkalmasak, de annyi kiderült, hogy a hét mintából négy egymással jól összehasonlítható évgyűrűmintázatú volt, és ezek két periódust képviselnek, de kivágásuk között kb. 20 év telhetett el.

Abszolút adatok hiányában csak annyi mondható el, hogy amennyiben a vizsgált darabok ténylegesen a Római strandfürdőn előkerült kútházak faanyagát képezték, akkor a két különböző időben kivágott fagerenda-csoport jelenléte a kútházak megújításra, esetleg új források befoglalására utalhat.

A Római strand területén legközelebb a strand rekonstrukcióját megelőzően nyílt lehetőség régészeti kutatásokra. A 2000–2001.-ben lezajlott leletmentés során a legkülönbözőbb történelmi korok emlékegyét sikerült feltárni a terület déli részén.²⁵ Az ásatásokból kiderült, hogy az 1960-as években lebontott nagy hírű Tóvendéglő alatt a 17. században löpormalom állt, amely viszont római alapokra épült. Erre utaltak a másodlagosan beépített szarkofágok, a szórványos római leletanyag és közelben közműárok ásása közben előkerült római kori falrészlet is. Az újkori épületek alapjai alatt három darab, igen jó állapotú facölöp is előkerült (5. táblázat/ RF 6.1–3.: 9. kép). Ezek közül kettő (RF 6.1–2) – az 1964-ben feltárt példányokhoz hasonlóan – kör keresztmetszetű, végükön kihe-

gyezettek voltak, csapolásnyomokkal (10. kép). A két gerenda még eredeti helyén állt, és valószínűleg egy kútház utolsó darabjaiként használták fel őket a löpormalom építésénél (11. kép). Kivágásuk időpontja nem volt meghatározható, a vizsgálatok szerint azonban egyidősek, anyaguk – az 1964. évi ásatás cölöpjeitől eltérően – lucfenyő, amely az első ilyen lelet pannoniai viszonylatban.²⁶ A harmadik darab szórványként került elő a meddőből, anyaga kocsánytalan tölgy (RF 6.3). A szintén kihegyezett végű cölöp nem volt keltezhető.

A fenyőgerendák mellett további gerendák töredékei is előkerültek, kontextus nélkül, kimarkolt földből ill. metszetfalból. Ezek anyaga kocsánytalan tölgy, kivágásuk időpontja nem volt megállapítható.

A TECHNIKAI KIVITELEZÉS: MEGMUNKÁLÁS ÉS MESTEREK

A faanyag, mint régészeti lelet mellett érdemes kitérni a megmunkáláshoz szükséges eszközökre is, illetve az ácsmesterekre is. Mindkettőre számos régészeti bizonyítékkal rendelkezünk.

A mai napig legteljesebb ácsszerszám-leletegyüttes 1911-ben, a *canabae* területén (Szél u. 23.) egy épület terrazzopadlójáról került elő.²⁷ A 42 darabból álló, a Kr. u. 2-3. századra keltezhető, faanyagok durva és finomabb kidolgozására alkalmas eszközök közül a jelenleg tárgyalt építőanyagok kialakításhoz elsősorban a kivágás-ill. daraboláshoz szükséges szerszámokat használhatták fel. Így többek között pl. a *bipennis* (kivágáshoz, hasításhoz használt bárd) az ácsbárd, az *ascia* (balta), illetve a *securis* (ácsbárd) és a szekerce nyomait volt érdemes keresni a faanyagokon. A vágásnyomok tanulmányozása során sikerült több hasonló, vagy azonos szélességű hasításnymot találni: így pl. a Mozaik u.-i cölöpökön (RF 3.3, 3.4, 3.7, 3.8) a gerenda alsó harmadán, a kihegyezett részen 2–2.5 cm széles hasításnymok figyelhetők meg. Hasonló eredményre jutunk, ha a helytartói palota zónájából előkerült cölöpöket vizsgáljuk meg, itt is 2,5–3 cm széles lehasítás nyomai látszanak a cölöp kihegyezett végén (RF 5.1) illetve egy 4 cm széles nyom is kivehető (RF 5.2) (12.–13. képek).

Ezek a nyomok azonban keskenyek, és nem felelnek meg egy, gyűjteményünkben szereplő

²³ A munkálatok kezdete a források kerámiafoglalatai és a bélyeges téglák alapján keltezhető: PÖCZY 1972. 26. A közművesítéshez: PÖCZY 1972. 30.

²⁴ Ld. 20.lábj.; PÖCZY 1972. 26.

²⁵ LÁNG 2001. 89–95; LÁNG 2002. 54–58.

²⁶ Más fenyőfajta előfordul Pannoniában (jegenyefenyő, *Abies alba*) STIEBER 1976. 210.

²⁷ NAGY 1937. 155–168. Emellett ács-szerszámokat ismerünk még a Gázgyár területéről is, ill. egyéb ismeretlen aquincumi lelőhelyről is: Istenek, katonák 1995. 56–57, (kat. szám: 246–249). Építménytől az épületig... 2002. 54.

bárd pengeszélességének sem, készülhettek bármilyen szélesebb, baltaszerű eszközzel is.²⁸

Ígéretebbnek tűnik az a két ferde, 10, ill. 11 cm széles hasításnyom, amelyek szintén az ún. Mozaik u.-i hídfőállás egyik cölöpjén látszanak (RF 3.2) (14.–15. képek). Elképzelhető, hogy ezek *securistól* származnak.

Látható tehát, hogy azonos módszerrel alakították és hegyezték ki a cölöpöket, azonban nem sikerült olyan egyértelmű megmunkálási nyomot találni, amelyet egy bizonyos szerszámtípussal lehetne összefüggésbe hozni.

Az alapanyagok és a szerszámok mellett sok epigráfiai (és régészeti) adattal rendelkezünk a mesterekre (fabri) vonatkozóan is. Kollégiumuknak, a *collegium fabrum et centonariorum* nemcsak története, székháza, és orgonája ismert,²⁹ de tagjainak sírkövei alapján tudjuk, hogy önálló kőfaragóműhelyük is volt.³⁰ A síremlékek a *canabae* nyugati részéről,³¹ illetve a polgárváros ún. keleti temetőjéből származnak.³² Egy töredékes felirat alapján korábban feltételezték még a *collegium dendrophorum* jelenlétét is Aquincumban.³³

ÖSSZEFOGLALÁS, AZ EREDMÉNYEK KIÉRTÉKELÉSE

A régészeti és dendrokronológiai adatok összevetése után érdemes közelebbről megvizsgálni a településkomplexumban felhasznált famaradványokat fajuk alapján is. A mellékelt táblázatok adatai alapján jól látszik (1.–5. táblázat) hogy az Aquincum környékén leggyakrabban felhasznált faj a tölgy kocsányos (26 db, 72%) vagy kocsánytalan (6 db, 16%) változata. Elvétve előfordult a feketefenyő (2 db, 6%) és a lucfenyő is (2 db, 6%) (16. kép).

A tölgy (mindkét változata) a legelterjedtebb épületfa lehetett a római kori Pannoniában.³⁴

²⁸ Az Aquincumi Múzeumban jelenleg hozzáférhető (leltározott) gerendák lenagylására alkalmas ácsszerszámok (bárdok, fészék) mérhető pengeszélesség adatai:

Szerszám	Leletári szám	Lelőhely	Pengeszélesség
Ascia („kalapács”)	Ltsz.: 53. 544	Bp. III. Szél u. 23.	6 cm
Ascia („kalapács”)	Ltsz.: 50. 114	Bp. III. Szél u. 23.	7 cm
Securis (ácsbárd)	Ltsz.: 20. 276	Bp., III. Szél u. 23.	7,5 és 13,5 cm
Ascia („kalapács”)	Ltsz.: 30. 265	Bp., III. Szél u. 23.	7 cm
Securis (ácsbárd)	Ltsz.: 30. 266	Bp., III. Gázgyár	17 cm
Securis (ácsbárd)	Ltsz.: 50. 110	Bp., III. Gázgyár	13 cm
Fejsze	Ltsz.: 32. 479	Bp., III. Gázgyár	7 cm

²⁹ NAGY 1944. 192–194.

³⁰ A *collegium fabrum et centonariorum* sírköveiről és működéséről: NAGY 1937. 85–94, kőfaragóműhelyéhez: BURGER 1959. 9–26.

³¹ NÉMETH 1999b. nr. 73, 108, 127.

³² Egy részük valószínűleg másodlagos felhasználásban: u.ott nr.67, 68, 85, 101, és talán 131.

Népszerűségét nem csak az Aquincum környékén nyilván igen gyakori előfordulásának, hanem jó tulajdonságainak is köszönhető: id. Plinius szilárd-sága miatt javasolja pl. tetőelemnek, és igen tartós lehetett föld- vagy akár víz alatti építkezéseknél is.³⁵ Vitruvius kikötői létesítményeknél pl. gáthoz, mólóhoz, rakparthoz javasolja alkalmazását³⁶ (ld. pl. Mozaik u.-i hídfőállás, Óbudai sziget, Hajógyári öböl).

A két tölgyféle (kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.) és a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea* (Matuszka) Lieblein.)) azonos éghajlatú területen nő, de eltérő élőhelyet kedvel³⁷. A kocsányos változat a nedves területek jellegzetes fája, míg a kocsánytalan változat szárazságtűrő, így inkább a hegyvidéki területeken honos. Azaz az objektumok készítéséhez felhasznált faanyag nem egyetlen helyről származik, nem csak egymás „közeli” fákat vágta ki, a település tág környékéről szállítják a felhasználás helyszínére. A kutatás jelenlegi állása mellett még (!) nincs lehetőség arra, hogy a felhasználási szokásokon belül időbeli, vagy funkcióbeli különbségeket fedezzünk föl. A kutatások továbbfolytatásával, elegendő maradvány megvizsgálása után valószínűleg eldönthető lesz, hogy kezdetben csak a település szűk környékéről hozzák-e a fákat, vagy az építmény jellegéről függően keresik a legalkalmasabbnak vélt tölgyféléket, vállalva a távolabbi területről, a Budai-hegység belsejéből való szállítás feladatát.

A tölgygel szemben a fenyőfélék felhasználása Aquincum környékén sokkal ritkább volt, nyilván gyér lokális előfordulása miatt. A magas hegyekben élő, könnyen megmunkálható, puhább, ám viszonylag nagy teherbírású lucfenyőt pl. gerendának, árboznak javasolja Plinius,³⁸ föld alatt pedig akár vízvezeték-cső alapanyagként is hasz-

³³ A töredékes felirat a Gázgyár területéről származik. Az utolsó két sorban szereplő COL D col(legium) d[endr(ophorum) co/] NTUL (it)-ra történő kiegészítéséhez: NAGY 1942. 563; illetve SZILÁGYI 1969. 74, 81. A követ megvizsgálva azonban úgy tűnik, hogy a COL betűk után következő ~ jel már az alatta következő sor N(ummum) szavához tartozik. A felirat adataihoz és feloldásához nyújtott segítségért Németh Margitnak tartozunk köszönettel.

³⁴ PLINIUS, Nat.Hist III, 148, PRK 1990, 128. A viszonylag kevés számú, Pannoniára vonatkozó hasonló célú kutatás közül kiemelhetők a balcai villa famaradvány-vizsgálatai: a faanyag többsége itt is kocsányos tölgy volt: GRYNÆUS 2001. 197–202; GRYNÆUS 2002. 207–212.

³⁵ PLINIUS Nat.Hist. XVI, 15, 36; XVI, 22; XVI, 218–219.

³⁶ VITRUVIUS V, XII

³⁷ Éghajlati tényezőkhöz ld. 11. lábj.

³⁸ PLINIUS, Nat.Hist., XVI, 18, 41–43; XVI, 19, 48; XVI, 76, 195; XVI, 81, 222; XVI, 82, 225.

nálhatták.³⁹ A fenyőfélék használata kapcsán talán érdemes kitérni arra is, hogy – bár a hordódongák nem képezték tanulmányunk tárgyát – a kutatások során az is kiderült, hogy azok a hordók, amelyeket az ásatások során másodlagosan felhasználva találtak meg a feltárók, nem pannoniai eredetűek.⁴⁰ A dongák anyagául szolgáló fenyők a Duna felsőfolyása mentén, valószínűleg a Fekete-erdőben éltek. Így a dendrokronológia segítségével elvégzett keltezésük időrendi támpontokat adhatnak a kutatóknak, de a települések környezetének megismeréséhez nem nyerhetünk belőlük adatokat.

Viszont a kereskedelmi kapcsolatok elemzéséhez új(abb) szempontokat nyújtanak.

Fa építőanyagok Aquincum katonai és civil településrészeiről egyaránt kerültek elő keltezhető fa építőanyagok. A felsorolt lelőhelyek: a *canabae* déli része, a Helytartói palotának otthont adó Hajógyári sziget déli és északi részei, a polgárváros és a *canabae* közötti terület, illetve polgárvárostól északra fekvő forráskörzet régészeti alapokon történt keltezését alátámasztani látszanak a dendrokronológiai adatsorokból nyert abszolút dátumok.

³⁹ PLINIUS XVI, 81, 224. Ilyen megoldással találkozunk pl. Aachenben, vagy Dyfednél (Britannia), ahol a facsöveket agyaggal tapasztották ki, illetve végüket vas gallérral látták el is: WIKANDER 2000. 62. Ld. ehhez még: FORBES 1995. 150. Említi még : HODGE 1992. 112. J. André szerint azonban a fenyő, mint görcsökkel teli fafajta alakalmatlan a vízvezetésre: ld. u.ott, 419, 40.lábj.

⁴⁰ PETŐ 2003. 87. ill. VADAY 2003. 44.

IRODALOMJEGYZÉK

- ADAM 1998
BURGER 1959
- Das Römische
Építménytől az épületig 2002
- FORBES 1995
FÜLEKY-MÁRITY 1998
- FÜLEKY-MÁRITY 1999
- GRYNAEUS 1996
GRYNAEUS 2001
GRYNAEUS 2002
GRYNAEUS 2004
- HABLE 2002
- HAJNÓCZI 1987
HODGE 1992
HOLLENDONNER 1916
HOLLENDONNER 1935
- Istenek, katonák 1995
- KÉRDŐ 1995
KÉRDŐ 1996
KÉRDŐ 1999
- KÉRDŐ-TÓTH 2003
- KUZSINSZKY 1932
- LÁNG 2001
LÁNG 2002
- MÁRITY 1994a
MÁRITY 1994b
MÁRITY 1994c
- ADAM, Jean-Pierre: *L'arte di costruire presso i romani*. Milano, 1998.
BURGER Alice: *Kollégiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban*. BudRég 19. (1959), p. 9–26.
Das Römische Budapest. Hrs.: H. Polenz. Münster, 1986.
Építménytől az épületig-ásatástól a rekonstrukcióig. Őskori, római kori és népvándorlás kori épületrekonstrukciók és makettek. Időszaki kiállítás a BTM Aquincumi Múzeumában 2002. Jún. 25 – okt. 31. Kiállítási katalógus. Szerk. Zsidi Paula et al. Bp., 2002.
FORBES, R. J.: *Studies in Ancient Technology* 1. Leiden, 1995.
FÜLEKY György – MÁRITY Erzsébet: *Environmental Changes in Buda-újlak in the Roman Period*. In: *The Roman Town in a Modern City*. Aquincum Nostrum 2. Bp., 1998. p. 239–245.
FÜLEKY György – MÁRITY Erzsébet: *A táj képének változása Budaújlak térségében a római időktől napjainkig*. In: *A táj változásai a Kárpát medencében*. Gödöllő, 1999. p. 389–392.
GRYNAEUS András: *Dendrokronológiai kutatások Magyarországon (kandidátusi értekezés)* 1996.
GRYNAEUS András: *Fajtavizsgálatok a balácai villa faszénmaradványain*. Balácai Közlemények 6. (2001), p. 197–202.
GRYNAEUS András: *Újabb balácai faszenek vizsgálata*. Balácai Közlemények 7. (2002), p. 207–212.
GRYNAEUS András: *A magyarországi dendrokronológiai kutatás eredményei és új kérdései*. MHB 13. (2004), p. 87–102.
HABLE Tibor: *Óbuda-Újlak római kori topográfiájának vázlata*. BudRég 35. (2002), p. 267–278.
HAJNÓCZI Gyula: *Pannónia római romjai*. Bp., 1987.
HODGE, A. T.: *Roman Aqueducts and Water Supply*. London, 1992.
HOLLENDONNER F.: *Az aquincumi római hordók és kútrészek fája*. Botanikai közlemények 15. (1916) p. 92–94.
HOLLENDONNER F.: *A táborhegyi sír maradványának mikroszkópos vizsgálata*. Diss Pann I/4. Bp., 1935. p. 31–34.
Istenek, katonák, polgárok Aquincumban. Kiállítási vezető. szerk.: Zsidi P. Bp., 1995.
KÉRDŐ Katalin: *A Viziváros római kori beépítettségének kutatása 1991–1994*. AqFüz 1. (1995), p. 15–22.
KÉRDŐ Katalin: *Az aquincumi helytartói palota szondázó jellegű kutatása az Óbudai (Hajógyári)-szigeten*. AqFüz 3. (1996), p. 27–39.
KÉRDŐ Katalin: *Bp., III. ker. Óbudai (Hajógyári)-sziget (Az Aquincumi Múzeum kisebb leletmentései és szondázó jellegű feltárásai az 1998. Évbén)*. AqFüz 5. (1999), p. 138–141.
H. KÉRDŐ Katalin – TÓTH J. Attila: *Római kori rakpart maradványai a Hajógyári-öbölben* In: *Régészeti értékeink*. Szerk. Nagy L. Bp., 2003.
KUZSINSZKY Bálint: *A gázgyári római fazekastelep Aquincumban*. BudRég 11. (1932)
LÁNG Orsolya: *Kutatás a Római Strandfürdő területén*. AqFüz 7. (2001), p. 89–95.
LÁNG Orsolya: *Újabb kutatások a Római strandfürdő területén*. AqFüz 8. (2002), p. 54–58.
MÁRITY Erzsébet: *RégFüz Ser.1. 46 (1994) 50/3. p. 34–35.*
MÁRITY Erzsébet: *RégFüz Ser.1., 46 (1994) 50/4. p. 34–35.*
MÁRITY Erzsébet: *RégFüz Ser.1., 46 (1994) 92/2. p. 66.*

- MÁRITY 1996a MÁRITY Erzsébet: RégFüz Ser.1., 47 (1996) 49/4. p. 34.
- MÁRITY 1996b MÁRITY Erzsébet: RégFüz Ser.1., 47 (1996) 49/5.p. 34.
- MRÁV 2002 MRÁV, Zsolt: Die Brückenbauinschrift Hadrians aus Poetovio. *ComArchHung* (2002), p. 15–57.
- NAGY 1935 NAGY Lajos: Aquincumi múmiatemetkezések. *DissPann.* I/4. Bp., 1935.
- NAGY 1937 NAGY Lajos: Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos kőemlékek Szentendréről. *ArchÉrt* 50. (1937), p. 85–115.
- NAGY 1942 NAGY Lajos: Családi és társadalmi élet. In: *Budapest története 2.* Budapest (1942)
- NAGY 1944 NAGY Lajos: Az aquincumi polgárváros tűzoltóságának székháza. *Laurae Aquincenses II.* 1944.
- NÉMETH 1999a NÉMETH Margit: A rákospataki híd és az aquincumi Dunaszakaszhíd védelmének kérdései. In: *Pannonia kutatások. A Soproni S. emlékkonferencia előadásai* (Bölcske 1998. Október 7.). Szerk. Gaál A. Szekszárd, 1999. p. 141–159.
- NÉMETH 1999b NÉMETH Margit: *Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában.* Bp., 1999.
- PETŐ 1976 PETŐ Mária: A legújabb aquincumi fahordó lelet. *BudRég* 24. (1976), p. 201–207.
- PETŐ 2003 PETŐ Mária: Fassgefüllte Brunnen aus Aquincum. *Antaeus* 26. (2003), p. 85–95.
- PÓCZY 1964 PÓCZY Klára: Újabb aquincumi múmiasír. *ArchÉrt* 91. (1964), p. 176–189.
- PÓCZY 1972 PÓCZY Klára: Aquincum első aquaeductusa. *ArchÉrt* 99. (1972), p. 15–32.
- PÓCZY 1980a PÓCZY Klára: Szent kertületek Aquincum és Brigetio aquaeductusánál. *ArchÉrt* 107. (1980), p. 3–29.
- PÓCZY 1980b PÓCZY Klára: *Közművek a római kori Magyarországon.* Bp., 1980.
- PRK Pannonia Régészeti Kézikönyve. szerk.: Mócsy A., Fitz J. Bp., 1990.
- STIEBER 1976 STIEBER J.: Az 1975-ben Aquincumban feltárt hordók xyloptomiai vizsgálata. *BudRég* 24. (1976), p. 209–214.
- SZILÁGYI 1958 SZILÁGYI J.: Az aquincumi helytartói palota. *BudRég* 18. (1958), p. 53–77.
- SZILÁGYI 1969 SZILÁGYI János: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből III. *ArchÉrt* 96. (1969), p. 72–82.
- T. BÍRÓ 2000 T. BÍRÓ Mária: Fából készült fésűk maradványai Aquincumból. *Specimina Nova* 16. 2000 (2002), p. 115–130.
- T. LÁNG 2004 LÁNG Orsolya: Római kori temetőrészlet az aquincumi polgárváros északkeleti szomszédságában. *AqFüz* 10. (2004) p. 82–89.
- VADAY 2003 VADAY Andrea: Wells excavated in the Carpathian Basin during a decade. *Antaeus* 26. (2003), p. 25–68.
- WIKANDER 2000 WIKANDER Ö.: *Handbook of Ancient Water Technology.* Köln, 2000.
- ZSIDI 1997 ZSIDI Paula: A városkép változása az aquincumi polgárvárosban a 2.–3. század fordulóján. *BudRég* 31. (1997), p. 281–287.
- ZSIDI 1998 ZSIDI Paula: A római védműrendszer nyomai az aquincumi katonavároستól északra. *AqFüz* 4. (1998), p. 65–71.
- ZSIDI 1999 ZSIDI Paula: Hídfőállás az aquincumi polgárváros és katonaváros között. In: *Pannonia kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai* (Bölcske 1998. Október 7.). Szerk. Gaál A. Szekszárd, 1999. p. 257–274.
- ZSIDI 2000 ZSIDI Paula: Korarómai védműrendszer részlete és 2–3. Századi kőépület az aquincumi katonavároستól északra. *AqFüz* 6. (2000), p. 62–75.
- ZSIDI 2001 ZSIDI Paula: Településszerkezet kutatása az aquincumi katonavároستól északra. *AqFüz* 7. (2001), p. 59–67.
- ZSIDI 2002 ZSIDI Paula: Transformation of the Town Structure in the Civil Town of Aquincum during the Severi (AD. 193–235.) *ActaArchHung* 53. (2002), p. 132–149.

WOODEN CONSTRUCTING MATERIALS IN AQUINCUM:
ARCHAEOLOGICAL AND DENDROKRONOLOGICAL RESULTS

Over the last 40 years of archaeological research in Aquincum – especially because of more precise excavation methods – an increasing number of wooden posts and (reused) barrel-staves have come into the collections of the Aquincum Museum. Since 2001, dendrochronological and xylotomical research have been carried out on all these remains. The purpose of the present work is to compare the absolute dendrochronological data to archaeological information and try to fit these results within the chronological framework of Roman Aquincum. At present, this work only concerns the wooden-construction materials.

The numbered and documented pieces were discovered in both the civil and military settlements of Aquincum (*Fig. 1.*) The posts coming from the area of the canabae (Budaújlak, Bécsi Road – Bokor Street) which were probably swept away in an enormous flood, were from trees cut down in the middle of the AD 1st century (*Fig. 3.*) This data corresponds well with the opinion of the excavator based on archaeological observations, who dated this layer to the end of the 1st century.

Rows of wooden posts were observed in 2001 when water levels in the Danube were low, on the western banks of the so-called Hajógyári-lagoon (Hajógyári island) in the area of the governor's palace. Systematic research was carried out on these wooden remains in 2003 (*Fig. 4–5.*) According to the dendrochronological data, a part of the posts were from trees chopped down in AD 130 while others were from trees felled in AD 187. Thus the construction, which was renewed at least once, also corresponds with what is known about the building history of the palace: the complex and its adjacent areas were built during the AD 2nd century while later rebuilding took place up until the last third of the AD 3rd century.

Opposite the northwestern corner of Hajógyár island, on Mozaik street, stone walls resting on a foundation of wooden posts came to light in 1979. These were probably the remains of a bridge-head, part of the northern approaches to the island from the canabae (*Fig. 6–7.*) The carefully tapered posts were cut in AD 78 at the earliest. Beside the intact posts, a fragment was also discovered with the name of the legio II Adiutrix carved into it leaving no doubt as to the role of the army in the construction. The absolute dates derived from dendrochronological research supports the idea of the excavator, also based on the archaeological finds and historical

data: the bridge was probably constructed slightly after the legio had been stationed here. The closest analogy – from the technical point of view – can be found in Chester, the previous station of the legio II Adiutrix.

In the area between the canabae and the Civil Town of Aquincum in the area of the so-called Filatori gát, excavations carried out between 1999 and 2000 revealed parts of an early AD 1st–2nd century military type construction, a later bath-building, a few graves from the nearby Roman cemetery, semi-subterranean houses and other features from a village, dated to the Migration period (Avar). The wooden remains of pine (black pine) and oak (pendunculate) found here were unfortunately not datable.

Research was carried out between 1959–1964 in the area of the water-sources north of the Civil Town, near the so-called Római Swimming pool. Sources with wooden well-houses and channels were discovered here. These fed the most important north-south running Aquincum aqueduct. The wooden construction material of the houses was in good condition at the time of the discovery (*Fig. 8.*) although the oak (pendunculate) posts in the museum's collection, probably belonging to these houses were not datable. Similarly, the new excavations carried out in the same place between 2001–2002 brought to light huge, pointed, taped pine (spruce) and oak (durmast) could not be dated. They probably also belonged to some destroyed well-houses (*Fig. 9–11.*)

Other observations can also be made based on the above mentioned wooden materials: most were carefully tapered with square or semi-circular cross-sections, which – based on the manufacture wear – were formed in the same way, although nothing remained of certain kinds of equipment (for example: securis, dolabra etc.) (*Fig. 12–15.*)

The wooden posts found and examined so far, were mostly of pendunculate or durmast oak, rarely of spruce or black pine. (*Fig. 16.*) Because of the different environmental preferences of pendunculate or durmast oak (wet and dry areas) it is probable that they were transported from the wider territory of Aquincum depending on the requirements and functions of the intended constructions.

Wooden constructing-materials were found both in the Civil and Military parts of Aquincum. The archaeological dating of the sites listed above seems to be supported by the absolute dates derived from dendrochronology.

KATALÓGUS

Azonosító szám	Ásató, ásatás éve	Lelőhely	Objektum	Konstrukció
RF 1.1-7.	Márity E.? 1993	Budaújlak?	Áradásos réteg, egykori Duna-meder, vagy csatorna	Uszadék?
RF	Fafajta	Leírás		Kivágás időpontja
1.1	<i>Quercus petrea</i> (<i>Mattuschka</i>) Libl.	1.47 m hosszú, 15×20 cm-es oldalhosszúságú téglalap keresztmetszetű cölöp, végén kihegyezve		Kr. u. 59 táján
1.2.	<i>Quercus robur</i> L.	1,36 m hosszú, 13×10 cm oldalhosszúságú téglalap keresztmetszetű facölöp, kihegyezett alsó részén lefaragás nyomaival		-
1.3.	<i>Quercus petrea</i> (<i>Mattuschka</i>) Libl.	1,73 m hosszú, 15×15 cm oldalhosszúságú négyzet keresztmetszetű cölöp, felső harmadában újkori faragás nyomai, végén kihegyezve		Kr. u. 59. táján
1.4.	<i>Quercus robur</i> L.	2,1 m hosszú, H keresztmetszetű cölöp (kb. 17×13 cm) két szemközti oldalán egy-egy 90 cm hosszú és 10 cm széles vájattal, végén kihegyezve.		Kr. u. 51 (magyar adatsor) Kr. u. 284 (dél-német adatsor)
1.5	<i>Quercus robur</i> L.	1,92 m hosszú, H keresztmetszetű (kb. 16×14 cm) két szemközti oldalán egy-egy 90 cm hosszú és 10 cm széles vájattal, végén kihegyezve.		Kr. u. 51 (magyar adatsor) Kr. u. 284 dél-német adatsor)
1.6. (= 1.4) = 9.2	<i>Quercus robur</i> L.	Minta, szabályos, négyzetesre lefaragott cölöpből (18×14cm)		Kr. u. 51 (magyar adatsor) Kr. u. 284 (dél-német adatsor)
1.7. = 9.1	<i>Pinus nigra</i> Arn.	Minta, szabálytalan, természetes formában meghagyott faanyagból		-

1. táblázat

Azonosító szám	Ásató, ásatás éve	Lelőhely	Objektum	Konstrukció
RF 5.1-2.	Németh M. – Málík É. 2001	Óbudai sziget, Hajógyári- öböl, nyugati part	Kikötői létesítmény?	Cölöpsorok faltöredékekkel
RF	Fafajta	Leírás		Kivágás időpontja
5.1	<i>Quercus petrea</i> (<i>Mattuschka</i>) Libl.	1 m hosszú, félkör keresztmetszetű (r = 10 cm) kihegyezett végű cölöp		Kr. u. 187
5.2	<i>Quercus petrea</i> (<i>Mattuschka</i>) Libl.	97 cm hosszú, félkör keresztmetszetű (r = 10 cm) kihegyezett végű cölöp		Kr. u. 130

2. táblázat

Azonosító szám	Ásató, ásatás éve	Lelőhely	Objektum	Konstrukció
RF 3.1-10.	Zsidi P. 1979	III. Mozaik u.	Római kori hídfőállás	Cölöpalapozású kőfal, külső szádfallal
RF	Fajta	Leírás		Kivágás időpontja
3.1.	<i>Quercus robur</i> L.	2,19 m hosszú, közel 14×10 cm oldalhosszúságú téglalap keresztmetszetű cölöp, alsó részén kihegyezett, csúcsa négyzetesre faragott		-
3.2.	<i>Quercus robur</i> L.	2,07 m hosszú, 14×14 cm oldalhosszúságú, téglalap keresztmetszetű cölöp, alsó részén kihegyezett, csúcs négyzetesre faragott		-
3.3.	<i>Quercus robur</i> L.	2,2 m hosszú, 10×15 cm oldalhosszúságú téglalap keresztmetszetű cölöp, alsó részén kihegyezett, csúcsa négyzetesre faragott		Kr. u. 78
3.4.	<i>Quercus robur</i> L.	2,09 m hosszú, 10×22 cm oldalhosszúságú téglalap keresztmetszetű cölöp, alsó részén kihegyezett, csúcsa négyzetesre faragott		-
3.5.	<i>Quercus robur</i> L.	2,01 m hosszú, 12×11 cm oldalhosszúságú, téglalap keresztmetszetű cölöp, alsó részén kihegyezett, csúcs négyzetesre faragott		-
3.6.	<i>Quercus robur</i> L.	2,23 m hosszú, kb. Félkör keresztmetszetű (r = 8 cm) cölöp alsó része kihegyezett, csúcs négyzetesre faragott		-
3.7.	<i>Quercus robur</i> L.	2,04 m hosszú, közel kör keresztmetszetű (r = 6 cm) cölöp alsó részén kihegyezett, csúcsa négyzetesre faragott		-
3.8.	<i>Quercus robur</i> L.	1,93 m hosszú, 13×13 cm oldalhosszúságú négyzet keresztmetszetű cölöp, alsó részén kihegyezett, csúcsa négyzetesre faragott		-
3.9.	<i>Quercus robur</i> L.	1,96 m hosszú kb. 10×10 cm oldalhosszúságú négyzet keresztmetszetű cölöp, alsó részén kihegyezett, csúcsa négyzetesre faragott		Kr. u.78
3.10.	<i>Quercus robur</i> L.	2,08 m hosszú, 16×11 cm oldalhosszúságú téglalap keresztmetszetű cölöp, alsó részén kihegyezett, csúcsa négyzetesre faragott		Kr. u.78

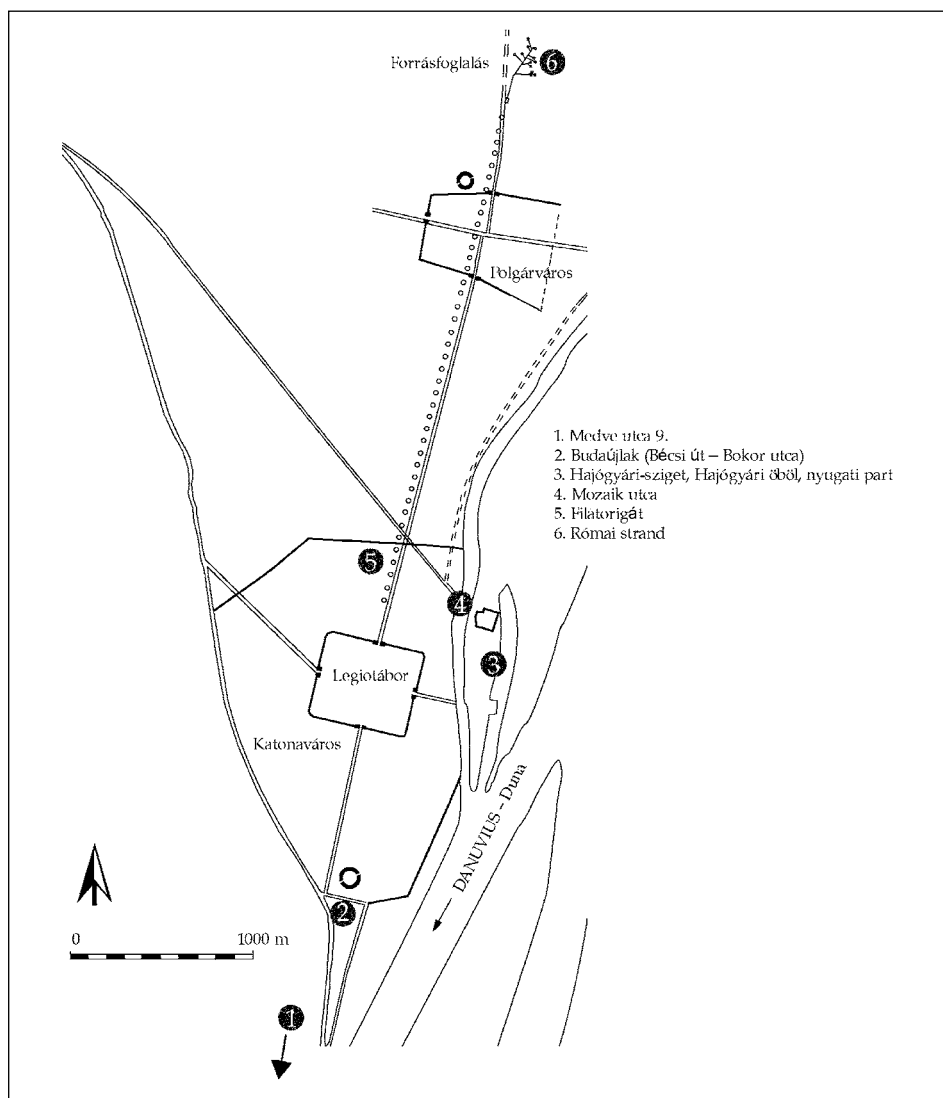
3. táblázat

Azonosító szám	Ásató, ásatás éve	Lelőhely	Objektum	Konstrukció
RF 4.	Zsidi P. 1999	III. Filatori gát	Korarárómai kori katonai objektum	Cölöpszerkezetű objektum
RF	Fajta	Leírás		Kivágás időpontja
4. töredékek	<i>Quercus robur</i> L.	Cölöptöredék		-
	<i>Pinus nigra</i> Arn.	Cölöptöredék		-

4. táblázat

Azonosító szám	Ásató, ásatás éve	Lelőhely	Objektum	Konstrukció
RF 6.1-3.	Zsidi P. – Láng O. 2000-2001.	Római Strand	Római kori forrásfoglalás	Kútház sarokpillérjei?
RF	Fajta	Leírás		Kivágás időpontja
6.1	<i>Picea abies</i> L.	1,73 m hosszú, kör keresztmetszetű (r =) cölöp, felületén összesen 8 db téglalap alakú csapolásnyommal, végén kihegyezett		-
6.2	<i>Picea abies</i> L.	1,75m hosszú, kör keresztmetszetű (r =) cölöp, felületén összesen 8 db téglalap alakú csapolásnyommal, végén kihegyezett		-
6.3	<i>Quercus petraea</i> (Mattuschka) Libl.	1,2 m hosszú, cm × cm oldalhosszúságú négyzet keresztmetszetű cölöp, végén kihegyezett		-

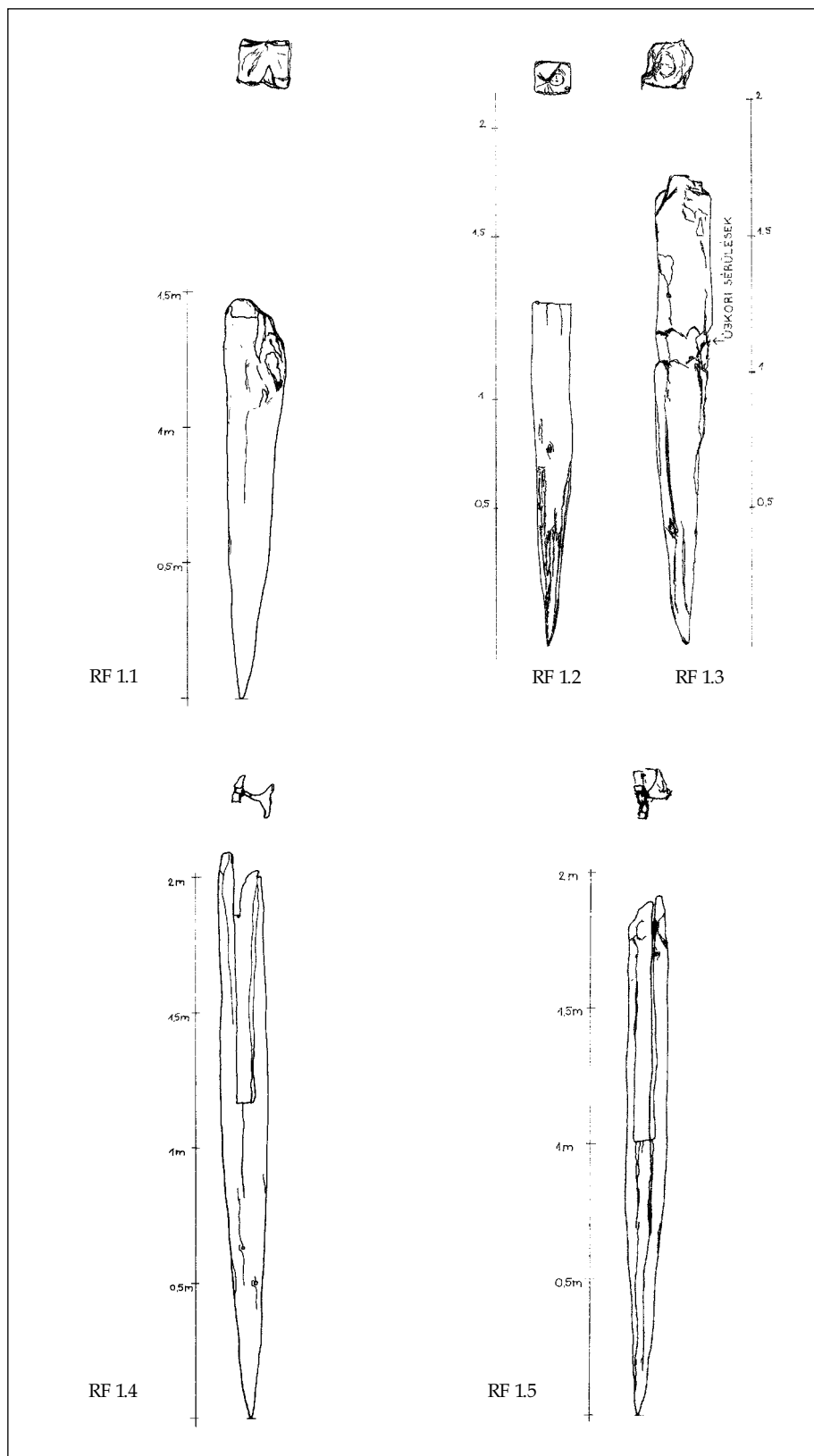
5. táblázat

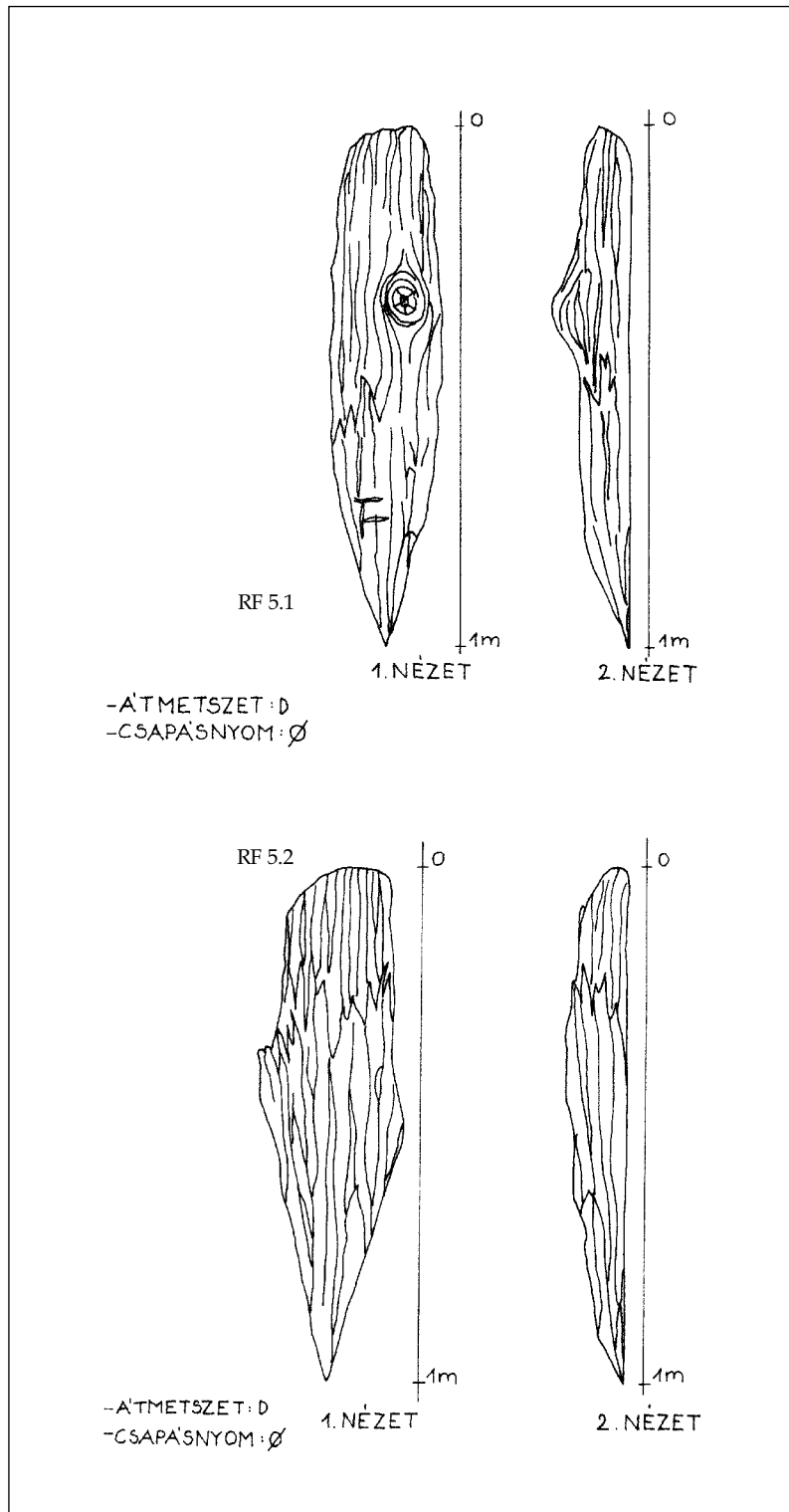
1. kép. Aquincum településrészei a fa építőanyagok lelőhelyeivel

2. kép. Faszervezetű objektum (kút, gödör?) feltárás közben (Bp., II. Medve u. 4.).
Fotó: Komjáthy P.

3. kép. Kihégyezett és vájtolt facölöpök Budatújlakról (Bp. III. Bécsi út – Bokor u.) RF1.1-5.
Rajz: Tortoriello Fiorella, Biri Elvira

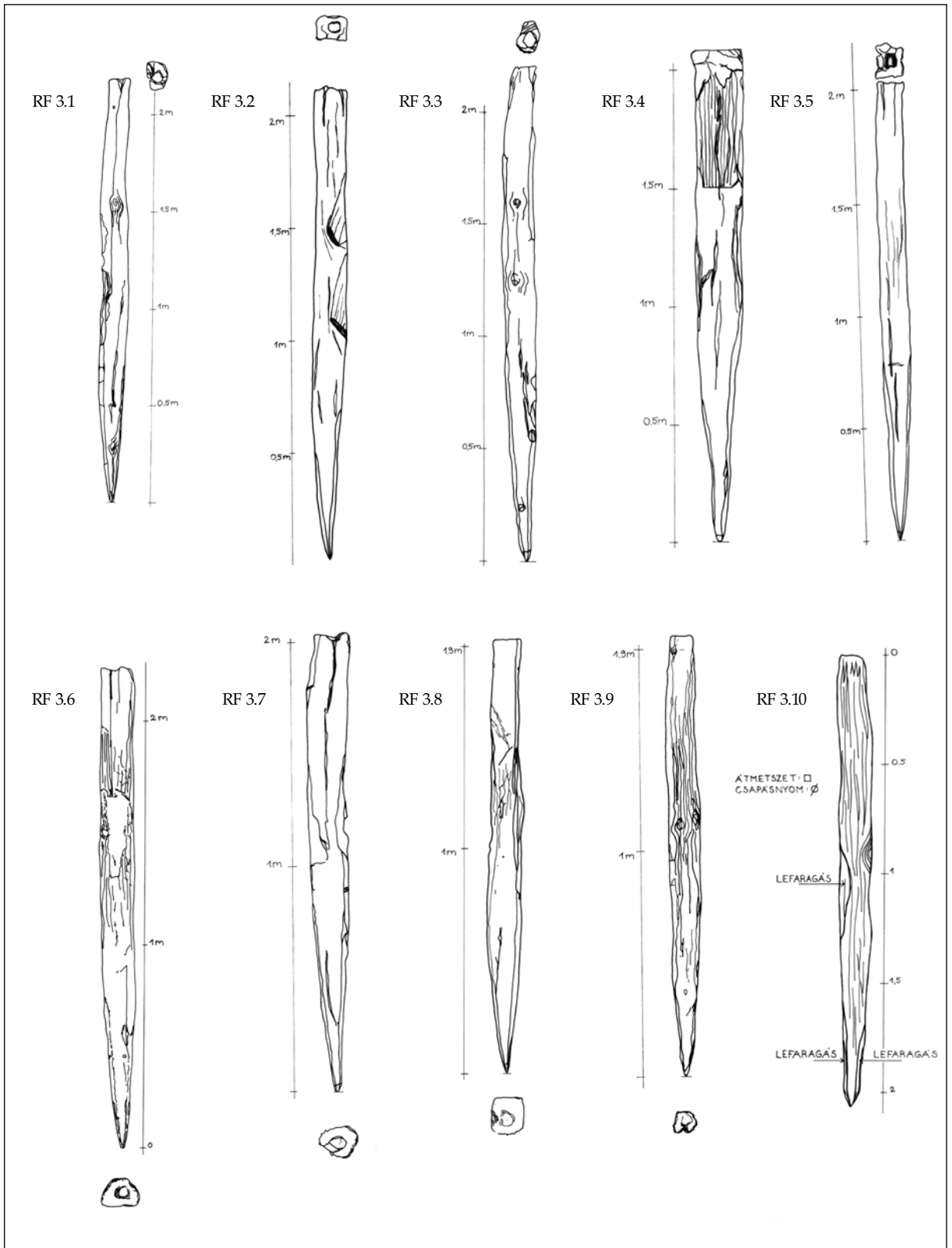
4. kép. Facólópök a Hajógyári -öböl nyugati partjáról (rakpart? kikötő?) Rajz: T. Láng Orsolya, Biri Elvira

5. kép. Cölöpsor részlete a Hajógyári öböl nyugati partján, feltárás közben. Fotó: Tóth J. Attila

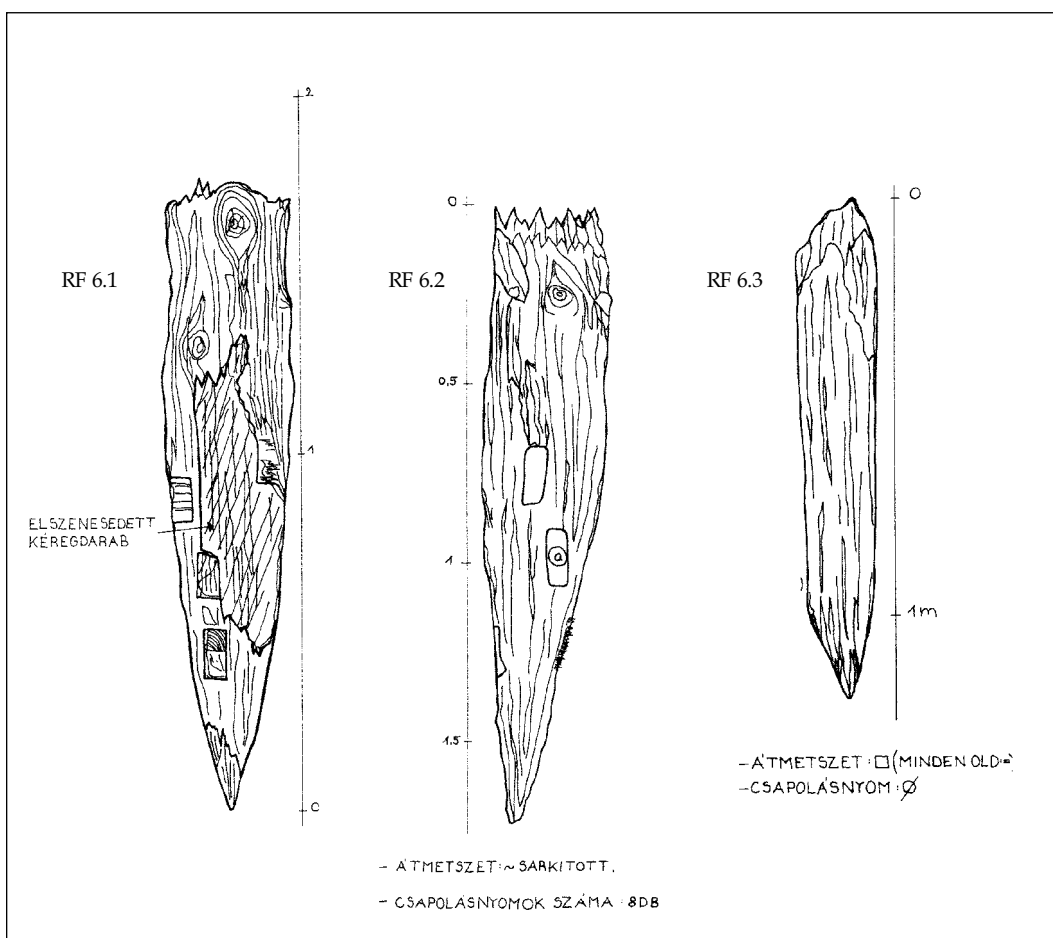
6. kép. Faalapozású kőfal az ún. Mozaik u.-i hídfőállásnál.
Fotó: Tóth J. Attila

7. kép. Kihelyezett facölöpök az ún. Mozaik u.-i hídfőállásból (Bp. III. Mozaik u.) RF 3.1–10.
 Rajz: Tortoriello Fiorella, T. Láng Orsolya, Biri Elvira

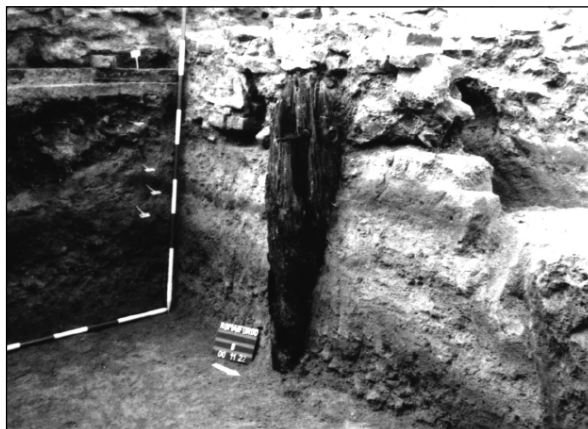
8. kép. Római kori kútház fa szerkezeti elemei feltárás közben (Bp., III. Római Strandfürdő, 1964. évi ásatás) Fotó: ArchÉrt 9. (1972), 19. 4. kép, VI. kútház.

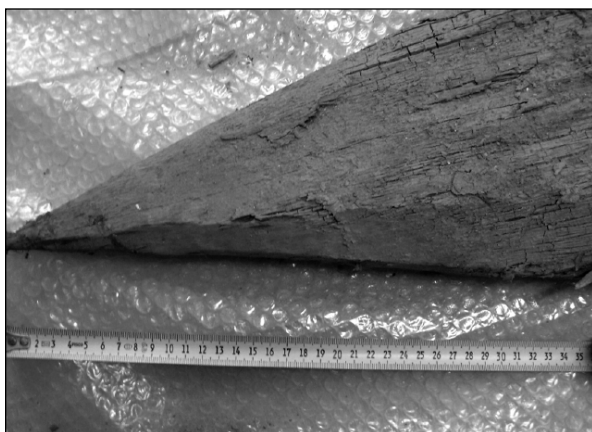
9. kép. Megmunkált facölöpök a Római Strand területéről (Bp., III. Római Strandfürdő, 2000–2001.évi feltárás) RF 6.1–3.
Rajz: T. Láng Orsolya, Tortoriello Fiorella

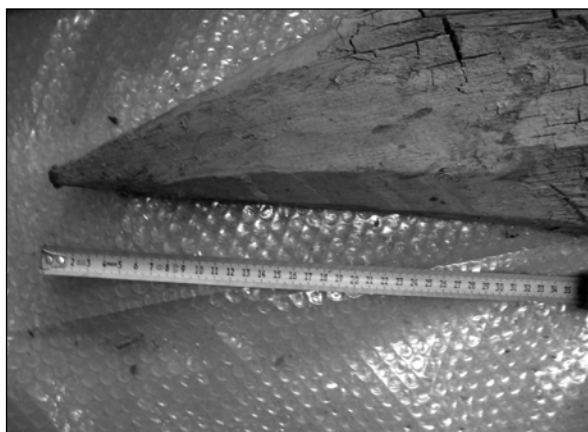
10. kép. Csapolásnyomok az RF 6.2. facölöpön. Fotó: T. Láng Orsolya

11. kép. Facölöp feltárás közben RF 6.1. Fotó: Komjáthy Péter

12. kép. Faragásnyom az RF5.1 facölöp alsó részén. Fotó: T. Láng O.

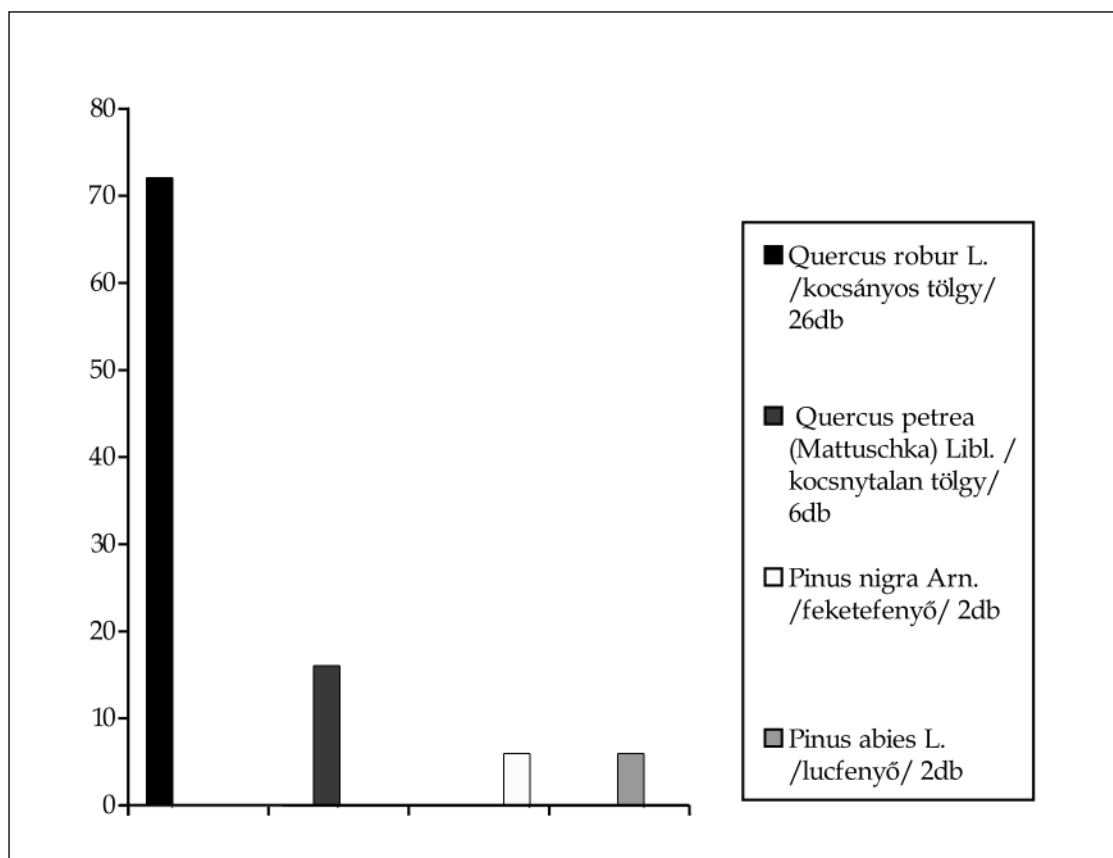
13. kép. Faragásnyom az RF5.2 facölöp alsó részén. Fotó: T. Láng O.

14. kép. 10 cm széles hasításnyom az RF3.2 cölöpön. T. Láng O.

15. kép. 11 cm széles hasításnyom az RF3.2 cölöpön. T. Láng O.

16. kép. Fajfajták megoszlása Aquincum hármás településkomplexumában

LASSÁNYI GÁBOR

A HELYI LAKOSSÁG TEMETŐJÉNEK RÉSZLETE AQUINCUM POLGÁRVÁROS TERRITÓRIUMÁN

2001. márciusában és áprilisában szondázó jellegű kutatást végeztünk a III. kerület Kunigunda útja 39. (1. kép) szám alatt egy készülő iroda és raktár-épület munkálataihoz kapcsolódva.¹

A terület közvetlen közelében, attól mintegy 300–350 m-re délkeletre, a Szőlőkert utca 6. szám alatt, 1995-ben Zsidi Paula tárt fel leletmentés során, római villához tartozó épületmaradványokat és egy Kr. u. 3. századi temetőrészletet.²

A Kunigunda útja 39.-ben végzett feltárás során 7 kora-császárkori sír került elő, amelyek közül 5 szórt-hamvasztásos rítusú, 2 pedig csontvázaz temetkezés volt.³ (2. kép)

A SÍROK LEÍRÁSA

1. sír (3. kép 1)

A sír a II. szonda nyugati oldalán helyezkedett el, néhány centiméterre a metszetfalba nyúlva. A 0,7×0,8 m-es és 0,5–0,6 m mély sír nagymennyiségű faszenet és égett csontot tartalmazott.

Melléklet: piros festésű, sárga anyagú benyomott falú pohár

2. sír (?) (3. kép 2)

Az objektum a II. szonda keleti oldalán, kissé a metszetfalba nyúlva helyezkedett el. Mérete 1,1×0,5 m lehetett. A sekély (0,26 m) teknő alakú objektum, elsősorban csak jellege alapján nevezhető sírnek, hiszen faszenet nem tartalmazott.

Mellékletek: Hosszú nyakú kékeszöld, átlátszó, balzsamos üvegedény töredéke⁴ (3. kép 2.1); sárgás, pirosas behúzott peremű tányér töredék, feketére átégett agyag (3. kép 2.2).

¹ A feltárási munkákat Dr. Zsidi Paula konzulens régésszel és Láng Orsolya kolléganóm közreműködésével végeztem. A kőanyag rajzait Kardos Árpád, a tárgyfotókat Komjáthy Péter készítette, a táblák elkészítésében Hárshegyri Piroksa nyújtott segítséget. Segítségüket ezúton is köszönöm

² ZSIDI 1998.

³ Az ásatás előzetes jelentése és a szondák részletes leírása: LASSÁNYI 2002.

⁴ Leginkább a Barkóczi 201–204-es formákra emlékezett, a mi példányunk fehér. BARKÓCZI 1988. 115–116.

3. sír (3. kép 3)

Az erősen faszenes betöltésű objektum viszonylag magasan a II. szonda keleti metszetfalában volt csak megfigyelhető, de az építési munkák szükségessé tették a kiemelését. Mérete észak–déli irányban kb. 0,7 m lehetett, mélysége 0,3 m.

Mellékletek: Szürke, kihajló peremű, durva felületű, grafitos kerámia pohár (3. kép 3.1); fehér, áttetsző falú, hosszúnyakú balzsamos üveg töredék (3. kép 3.2); fehér, áttetsző falú, üvegedény fültöredéke (3. kép 3.3).

4. sír (4. kép 1)

A II. szondában feltárt negyedik sír a sárga kőzetlisztes altalajba beásott csontvázaz rítusú temetkezés volt. A beásás feltja nem volt megfigyelhető, alja nagyjából az 1. sír magasságban volt. A közepes megtartású, 11–12 éves gyermek csontváza feküdt, észak–északkelet irányban, nyújtott testhelyzetben. Két keze eltemetéskor az alhas magaságában nyugodott. Melléklet nem volt a váz mellett. A gyermek csontjainak felszedése után derült ki, hogy a sír még egy 50–60 év körüli férfi váz maradványait tartalmazza, amely valószínűleg egy korábbi bolygatott temetkezéshez tartozott. (A csontvázak részletes elemzéséhez lásd „B” függelék)

5. sír (4. kép 2)

Az 5. számú sír feldúlt, csontvázaz temetkezés volt, a II. szondában a 4. sírtől mindössze 0,7 méterre helyezkedett el. A sír feltja a sárga kőzetlisztes altalajban nem volt megfigyelhető. A csontmaradványok elhelyezkedése alapján a temetkezés nagyjából a 4. sír mélységében feküdt, és nagyjából észak–déli tájolású lehetett. A sírban megmaradt a koponya és a combcsont néhány darabja, valamint kisebb csonttöredékek, amelyek egy igen idős férfi csontvázához tartoztak. (lásd „B” függelék)

6. sír (3. kép 6)

A 6. számú temetkezés a I. szondában a északkelet–délnyugat irányú köves útvonal, 2. periódusá-

nak szintje alatt helyezkedett el, benyúlva a nyugati metszetal alá. Mérete 0,5×0,6 m lehetett. A sírgödör mélysége kb. 0,4 m. A szórt hamvas temetkezés nagymennyiségű, faszenet és csontmaradványt tartalmazott.

Melléletek: Sárga egyfülű, földszínű anyagú egyfülű korszó (3. kép 6.1). A korszó belső falán fehér lerakódást figyeltünk meg. Gyulai Ferenc vizsgálatai alapján a fehér lerakódás, borkő, amelynek alapján a korszó bort tartalmazott. A korszó a sírgödör északnyugati sarkában helyezkedett el.

Szürke, durván korongolt, durva szemcsés, átgett agyagú fedő (3. kép 6.2); szürke, durva, grafitos felületű tányér, benne ételáldozattal, sertécsonttal (3. kép 6.3), benyomott falú, homokbeszórásos pohár töredék (3. kép 6.4); a 3. számú tányérből, bronz érem, olvashatatlan állapotban, alján a korrózió által konzervált textilmaradvánnyal (3. kép 6.5). A textil maradványok vizsgálatát Pásztókai-Szeőke Judit végezte. (lásd „A”. függelék)

Fehér, átlátszó, kihajló peremű üvegpohár töredék (3. kép 6.6). Fehér, átlátszó, kihajló peremű üvegpohár töredék (3. kép 6.7).

A 6. számú temetkezés leletanyagának vizsgálata érdekes bepillantást enged a temetkezési szertartás néhány mozzanatába. A hamvakat miután a sírgödörbe gyűjtötték, valamilyen textillel takarták le, ennek maradványai, a textilre helyezett érmen voltak megfigyelhetőek. (lásd A. függelék) Az érem fölé egy sertéskarajból⁵ álló ételáldozatot helyeztek, amely valószínűleg a halotti lakomán feltálat, valamilyen főtt ételből származhatott. Erre utal az edényből előkerült többi szerves maradvány, valamint a benyomott falú pohártöredék, amely valószínűleg véletlenül került a főzőedénybe. Az étellel megrakott tányérra, egy méretben nem a tányérhoz illő fedővel takarták le. A sír sarkába végül egy borral teli korszót helyeztek.

7. sír (3. kép 7)

Ez a temetkezés szintén az I. szonda déli végében helyezkedett el, befutva a keleti metszetal alá. A temetkezést egy nagyobb kő fedte le részben, amely mintegy 0,4 m-re a sírgödör alja fölött helyezkedett el. A sír, amelynek mérete 0,6×0,7 m, sok faszenet és némi fémsalakot tartalmazott.

Melléklet: firmamécses töredék (...)IS végződésű pecséttel. Sárga anyagú, külső felületén piros bevonnattal (3. kép 7.1).

SÍREMLÉKEK

A feltárt sírokhoz tartozó síremlékeket nem sikerült megfigyelnünk, viszont a I. és III. szondában megfigyelt, nagyjából északkelet–délnyugat irányú

út felső (2. periódus), lekövezett rétegébe beépített, szobrászati és faragott építészeti elemekből, arra következtethetünk, hogy gazdag síremlékek is álltak a temetőben.

Az útréteg megerősítésére két monumentális, profilált mészkőbázis töredéket (5. kép) is felhasználtak,⁶ amelyet nem valószínű, hogy túl nagy távolságból hoztak volna ide. Ezek feltehetően egy monumentális síremlékhez tartoztak.

További bolygatott síremlékre utal egy kevert rétegből előkerült urnafedő is. (6. kép 1)

A területen talált faragott kőemlékek közül kiemelkedik két szobordísz, az egyik egy szárnyas Ikarus szobor töredék, a másik tradicionális kelta viseletbe öltözött nő nagyméretű sírdombormű töredéke.

Ikarus-szobor töredék

A mészkő szobortöredék az I. szondából a kövezett útréteg és az újkori bolygatás határáról került elő.⁷ (6. kép 2) A furcsa formájú mészkődarabnak, kezdetben csak egyik síkja tűnt faragottnak, amelyik egy tenyérben kifordított bal kézfejet ábrázolt. A kőfaragvány részletes vizsgálata azonban világossá tette, hogy az ábrázolás nem domborműhöz, hanem széttárt karú sírszoborhoz, szárnyas Ikarus ábrázoláshoz tartozik. A tenyér felett a csuklón átfutó párhuzamos csík, a mesterséges szárnyat a karhoz rögzítő kötél ábrázolása, a tenyér mellett pedig megfigyelhetőek a szárnyhoz tartozó tollak.

A kőfaragvány formája arra utal, hogy a félköríves összekötőelem a másik karhoz vezetett, így a teljes ábrázolás közepén függőlegesen áttört volt a két kar között.

Ikarus ábrázolása, gyakori a pannoniai síremlékeken,⁸ több példáját ismerjük Aquincumból is. Ábrázolásunkhoz hasonló darab került elő Budafokon⁹ és található a Magyar Nemzeti Múzeumban, valószínűleg óbudai lelőhelyről.¹⁰

Eraviszkusz asszony sírszobor-töredéke

A III. számú szonda északi végében a kövezett út vonalától néhány méterre került elő az ásatás legszébb kőemléke, arccal felfelé. A mintegy 0,28 m magas 0,21 m széles mészkőből készült női fej egy nagyméretű sirtábla síkjából erősen kiemelkedő

⁵ A meghatározást Choyke Alice végezte.

⁶ A két töredék valószínű, hogy mérete alapján inkább síremlék bázisaként, mint párkányként szolgált. Hasonló profilált töredékek Aquincumból, Intercisából és Gorsiumból: Kiss 1987. Kat. XV. 22; XX. 35; XXII. 25.

⁷ A megfigyelésért köszönettel tartozom Kardos Árpádnak.

⁸ ERDÉLYI 1974. 105–107

⁹ Aquincumi Múzeum ltsz.:64.11.117 ; ERDÉLYI 1974. 106.

¹⁰ MNM ltsz. 62.185.1; ERDÉLYI 1974. 105.

sírdomborművéhez tartozott. (7. kép) Erre utal a fej erős frontalitása, a profilok kidolgozatlansága és a hátoldal viszonylag sík törésfelülete.

Az arcvonásokból csak a bal szem kialakítása maradt meg. Az arc erőteljes kopottsága arra utal, hogy kőfaragványt az útba beépítették, ahonnan aztán később az kimosódott. Az arc rekonstrukciós kísérletét Kardos Árpád végezte (lásd „C” függelék). Ha az arcvonások meg is semmisültek, a faragványon jól felismerhető jellegzetes, turbánszerű kelta eraviszkusz női fejedő részlete, amelynek alsó textilcsikja erőteljesen leszorította a haját és csak néhány tincs bukkant ki alóla. A bennszülött női viselet ábrázolása sírköveken a 2. századtól igen elterjedt északkelet Pannoniában és a 3. századig elejéig folyamatosan nyomon követhető.¹¹

A RÓMAI ÚT

A feltárás során a I. és a III. szondában kirajzolódott egy kövezett, sóderes római útvonal több fázisa. (2., 8. kép) A rétegtani megfigyeléseket a tavaszi feltárás során feltörő talajvíz meglehetősen megnehezítette, de az út legalább három fázisa volt egyértelműen elkülöníthető a metszetekben. Az útvonal iránya alapján könnyen valószínű, hogy a limesút és a Bécsi út vonalán fekvő római út között szolgált északkelet-délnyugat irányú összeköttetésként.¹²

I. fázis

A legkorábbi megfigyelhető fázist sárga kavicsos, sóderes útalapozás jellemzi. A talajvíz határán megfigyelt út nagyjából északkelet-délnyugat irányú és mintegy 6 méter széles lehetett (20 római láb). A III. szondában megfigyeltük ehhez az útréteghez tartozó déli köves útpadkát. Ez a fázis korábbi, mint a 7. és a 8. számú sír, így valószínűleg a 2. század elején épülhetett.

II. fázis

Az I. útréteg humuszos feltöltődése után az út megújított kövezetet kapott, amely jó állapotban a 3. szondában maradt meg. A kisebb kövekből készült kövezést, kissé haránt helyezték el. Úgy tűnik az út erőteljes erózióknak volt kitéve déli irányból, így

pontos szélességét nem tudjuk meghatározni. Ez a fázis valószínűleg a sírokkal egykorú, vagy azoknál valamivel későbbi.

III. fázis

A út utolsó megfigyelhető épített fázisát szétbontott síremlékekről származó építészeti elemek és faragványok beépítése jellemzi. A párkányzati elemeket és faragványokat elsősorban az útkátyúk és a feltöltésére és az útszélek megerősítésére használták fel. Az út ebben a korszakban, valószínűleg az erózió miatt meglehetősen szélesnek tűnik, az felső útréteghez tartozó kődarabok mintegy 8–10 m szélességben vannak szétszóródva.

Hogy ez a fázis melyik időszakra tehető nincsenek egyértelmű információink, de az biztos, hogy az utat legalább a 4. század közepéig használták, amelyre több nagyon kopott *folllis* is utal.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Kunigunda útja 39. alatt feltárt korai temető- és útrészlet fontos információval szolgál az aquincumi polgárváros délnyugati előterében élő lakosság etnikumával és életmódjával kapcsolatban. Az itt feltárt 4 hamvasztásos sír leletanyaga és jellege alapján nagyon hasonlít a solymári feltárt korai temető sírjaihoz.¹³ Ez a hasonlóság különösen szembeütő, ha a 6. sír, fedővel lezárt ételáldozatát nézzük.¹⁴ A solymári sírok, minden valószínűség szerint romanizált eraviszkusz településhez tartoznak, amiről a sírokban talált nagyszámú szárnyas fibula, és kelta fazekas tradíciót őrző edény is tanúskodik. A Kunigunda úti temetőben feltárt csontvázaz sírok felnőtt csontmaradványai mind erős fizikai munkáról tanúskodnak. (lásd „B” függelék)

A temetőt használó lakosság romanizációja esetünkben, a municipium közvetlen közelében, a sírmellékletek alapján nagyon erős lehetett. A monumentális síremlékmaradványok, valamint a sírfaragványok alapján elmondhatjuk, hogy a környéken jelentős vagyonnal rendelkező kelta származású lakosok is élhettek, akik a 2. századra átvették a római síremlék állítás szokását, de fontosnak tartották, hogy asszonyaikat tradicionális viseletben ábrázolják.

¹¹ ERDÉLYI 1974. 32.

¹² Valószínűleg ennek az útnak a déli szakasza került feltárássra a Raktárreáten a XIX század végén. HAMPEL 1891. 52.

¹³ KUCZTUR 1991.

¹⁴ VÖRÖS 1991.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDY 1959 ALFÖLDY Géza: Municipális középirtok Aquincum környékén. *AntTan* 6. (1959), p. 19–30.
- BARKÓCZI 1988 BARKÓCZI, László: Pannonische Glasfunde in Ungarn. Bp., 1988
- ERDÉLYI 1974 ERDÉLYI Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest, 1974.
- HAMPEL 1891 HAMPEL József: Aquincumi temetők. *BudRég* 3. (1891), p. 47–80.
- KISS 1987 KISS, Ákos: Pannonische Architecturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest, 1987.
- KUCZTUR 1991 V. KUCZTUR Éva: Kora császárkori temető Solymáron. *StComit* 21, (1991), p. 171–334.
- LASSÁNYI 2002 LASSÁNYI Gábor: Feltárások az aquincumi municipium közelében. *Aqfűz* 8. (2002), p. 59–66.
- NAGY 1942 NAGY Lajos: Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. In: *Budapest története 1.* Szerk. Szendi K. Budapest, 1942. p. 236–266.
- VÖRÖS 1991 VÖRÖS István: Temetési étel és állatáldozat leletei Solymár kora császárkori temetőjében. *StComit* 21. (1991), p. 344–363.
- ZSIDI 1998 ZSIDI Paula: Római kori villagazdaság részlete az aquincumi katonaváros és polgárváros között. *Aqfűz* 5. (1998), p. 99–108.
- ZSIDI 2002 ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosa. Bp., 2002.

NATIVE BURIALS ON THE TERRITORY OF AQUINCUM

In 2001 during a rescue excavation, we discovered remains of a roman cemetery and a road on the territory of the civil town of Aquincum. We excavated seven roman graves, namely five cremated and two inhumed burials. The burials according to grave-goods can be dated to 2nd century AD. One of the graves (grave n6) contained a small teller with food offering (pork loin) and a jar with remains of wine. (plate 3/Kat. 6.1–3) The paved road building phases discovered, next to, and in some cases over-

lying the graves can be dated to 2nd–4th c. AD. In a later phase the dismantled elements of the grave monuments were used to strengthen the road. (plate 5.–6.) The most beautiful finding of the excavation was a relief fragment from a funerary-stele woman represented in traditional Celtic head dress. The character of the cemetery and grave goods suggests that this graveyard belonged to a romanised Celtic community who lived in the 2nd c. AD on the close vicinity of the municipium.

A. FÜGGELÉK

PÁSZTÓKAI-SZEŐKE JUDIT: A 6. SÍRBAN TALÁLT TEXTILMARADVÁNYOK LEÍRÁSA

A Budapest III. kerületi Kunigunda útja 39. szám alatt előkerült 6. számú sírból származó bronzérem egyik oldalán két rétegben kb. két négyzetcentiméternyi felületen fémoxiddal átított textilmaradványt talált az ásató (9. kép). Az 1/1 vászonkötésű szövet két szálrendszerének (lánc

illetve vetülékszálak amelyek mindegyikének egy négyzetcentiméternyi területre eső száma 16 körüli) fonalai azonos vastagságúak, szabad szemmel azonban sodrásuk nem állapítható meg. Ez egykor valószínűleg a hamvakat letakaró lepel részét alkothatta.

B. FÜGGELÉK

MENDE BALÁZS: BUDAPEST, III. KUNIGUNDA U. 39. LELŐHELY
EMBERI CSONTMARADVÁNYAINAK VIZSGÁLATA

II. SZONDA 4. SÍR

A sír két egyén maradványait tartalmazta:

4/1. Infans II. korcsoportba tartozó gyermek töredékes koponyája és jó megtartású vázcsontjai (hosszúcsontok méretei jobb/bal mm: R 172/-, H 214/210, F 293/297, T 230/230). A fogazati statusból és hosszúcsontokból becsült elhalálzási életkor 10–11 év.

4/2. 50–60 éves férfi hiányos vázcsontozata. A koponya a mérhető abszolút méretek szerint igen rövid és keskeny, a homlok középszéles, az indexkategóriák szerint *ultrabrachycran* (a koponya méretei mm: M1 145, M8 137, M9 96, koponyajelző: 94,5). Számított testmagassága 168,91 cm, ami nagyközepes termetkategóriának felel meg (a hosszúcsontok

méretei jobb/bal mm: H-/327, F 450/450). A nyaki 3–4. és az ágyéki 3–5. csigolyán *spondylarthritis*nak imponáló elváltozások figyelhetők meg a csigolyatest szélein *osteophytoticus* kinövésekkel. A végtagcsontokon két gyógyult törés is megfigyelhető: a bal singcsont típusos törése az alsó harmadban, míg a bal szárkapocscsont felső harmadában lényeges *dislocatio* nélküli gyógyult haránttörés.

II. SZONDA, 5. SÍR

Maturus-senilis korú, robosztus csontozatú férfi töredékes és hiányos koponyája és vázcsontjai. A bal oldali orsócsont típusos helyen, enyhe *dislocatio*val gyógyult bajonetttörése, a L5-S1 csigolyán *spondylarthritis* nyoma látható. A csontmaradványok egy nagyon elhasználdott, erőteljes fizikai terhelésnek kitétt csontozatú egyénre engednek következtetni.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

ALEKSEEV, V. P. – DEBEC, G. F.: *Krainometriá.* Moskva, 1964.

ÉRY K. – KRALOVÁNSZKY A. – NEMESKÉRI J.: Történeti népszerűségek rekonstrukciójának reprezentációja. *Anthropológiai Közlemények* 7. (1963), p. 41–90.

FEREMBACH, D. – SCHWIDETZKY, I. – STLOUKAL, M.: *Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett.* *Homo* 30.2. (1979), p. 1–32.

MARTIN, R. – SALLER, K.: *Lehrbuch der Anthropologie.* Stuttgart, 1957.

SJOVOLD, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *J. Human Evol.* 5. (1990), p. 431–447.

UBELAKER, D. H.: *Human Skeletal Remains.* London, 1984.

C. FÜGGELÉK

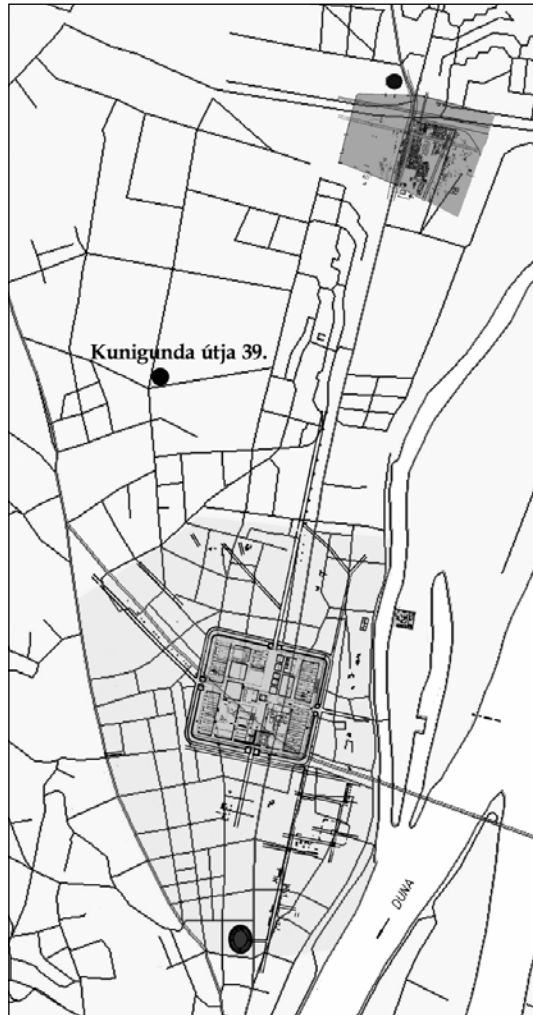
KARDOS ÁRPÁD: KELTA NŐI FEJ/SÍRTÁBLA-TÖREDÉK
SZÁMÍTÓGÉPES REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLETE

A töredék anyaga likacsos kő. Arcrésze nagyon sérült: zúzott, horzsolt, kopott. Orra, szája teljesen hiányzik, kiegészítésükre semmilyen támpontom sincs. Az arc jobb oldalán látható szem külső szemzuga, és közvetlen környéke tekinthető csak sérülésmentesnek. A megmaradt részek alapján úgy vélem a szobor alkotója jó arány-, és formaérzékkel rendelkező biztos kezű mester volt.

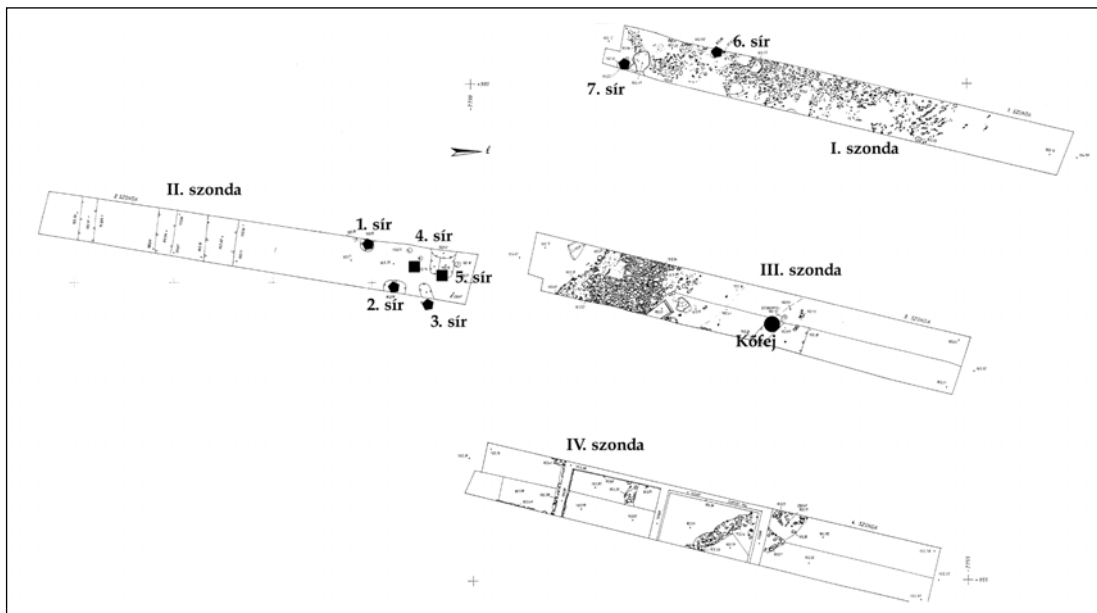
Először minden fontos nézetből, különböző fényviszonyok mellett fényképfelvételeket készítettem. Kiválasztottam egyet, mely a legalkalmasabbnak látszott arra, hogy a számítógépes munkához megfelelő alapot adjon (10. kép 1). A digitalizált képen eltüntettem a nagyobb anyaghibákat, a megmaradt formákat igyekeztem tovább építeni, pótolni a hiányzó részeket, és végül megjeleníteni az arc befoglaló alapformáját. A kevésbé sérült szemet könnyen ki lehetett egészíteni (10. kép 2). Ezután áttükröztem a másik oldalra, ahova jól illeszthető az ott látható külső szemzughoz. Ezzel kijelöltem a két

szem egymástól való távolságában az orrgyököt is (10. kép 3), majd létrehoztam egy „grafikus alapot”, melyet az ismert pontozásos technikával fejlesztettem tovább (10. kép 4).

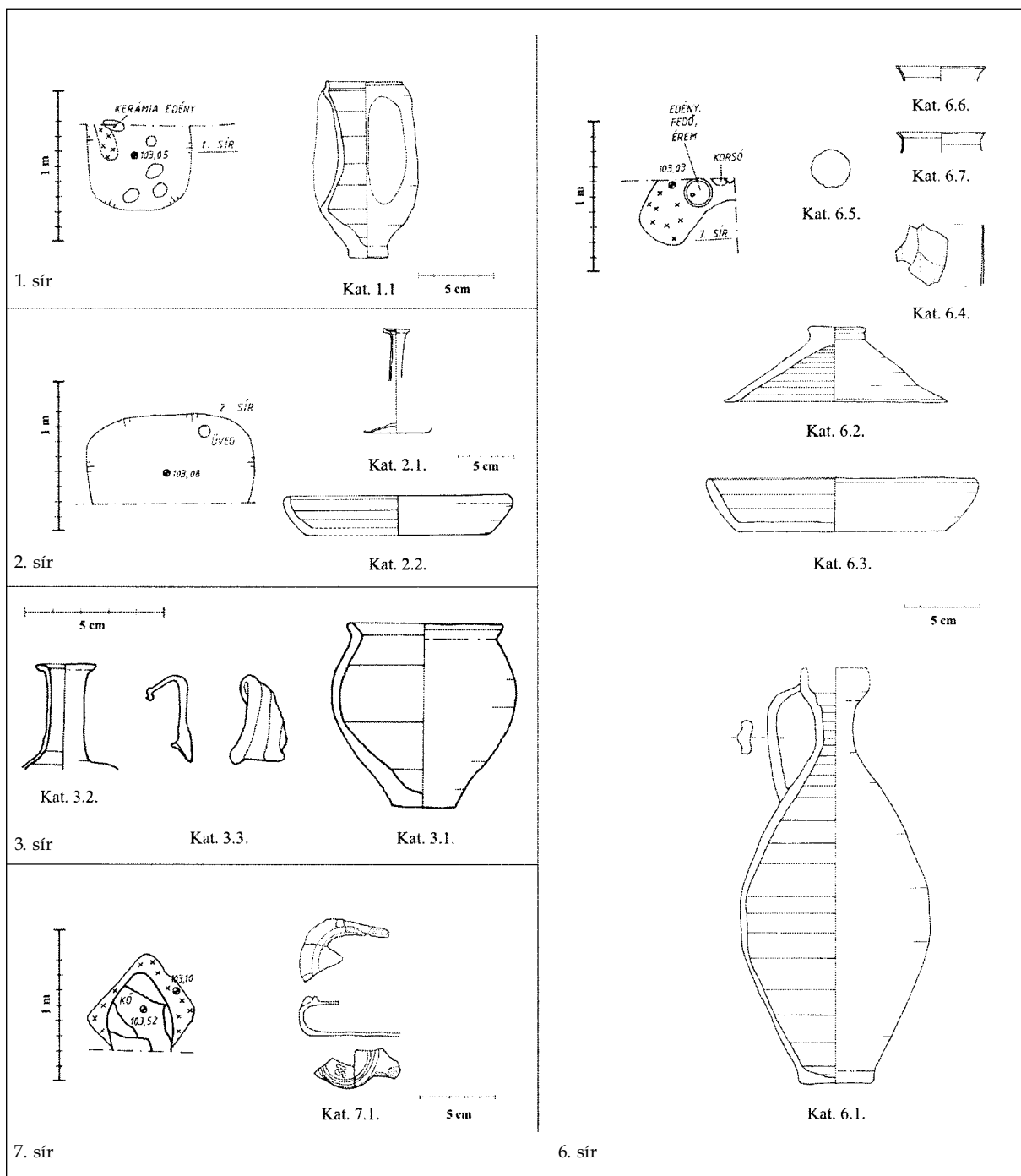
Reméltem, hogy találok a kőtárban olyan faragványt, melyet megbízhatóan tarthatnánk e mester munkájának, így felhasználhattam volna az orr és száj pótlásához. Az azonosításhoz elsősorban a szem jellegzetességei adtak lehetőséget, de nem leltem olyan darabra, melyet bátran használhattam volna erre a célra. Végeredményben csak jelzésértékű, ahogy én – előzetes tájékozódás után – megjelentettem a hiányzó részeket saját forma- és arányérzésem alapján. Úgy gondolom, itt van az ilyen próbálkozások határa. Olyan esetekben, mikor kevesebb a hiányzó rész, természetesen hitelesebb lehet a kiegészítés. Eredetileg ezeket a munkákat faragás után alapozták és festették. A számítógép e műveletek megjelenítésére is lehetőséget ad.

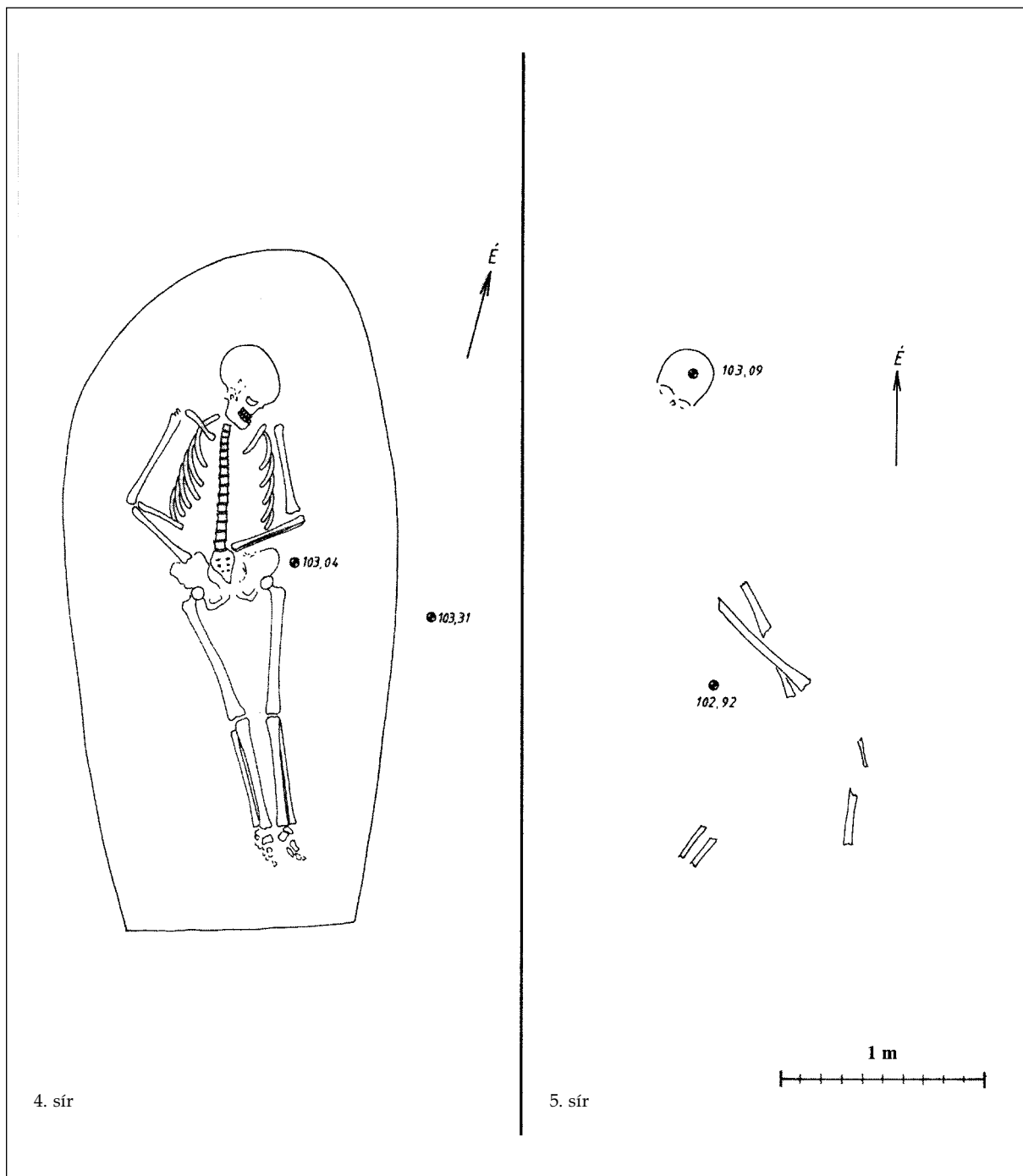
1. kép. Az ásatás helye Aquincum topográfiájában

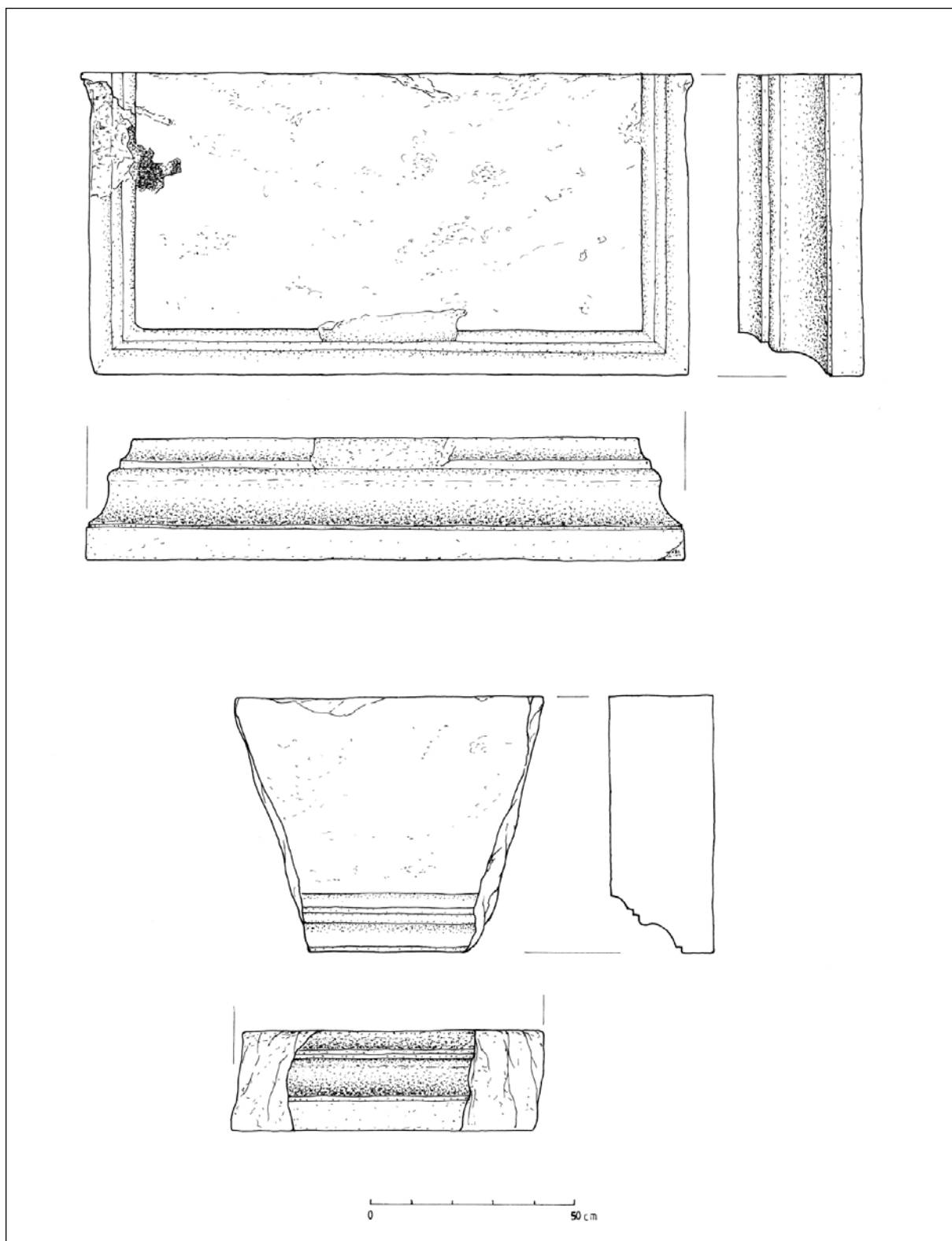
2. kép. Az ásatás összesítő helyszínrajza

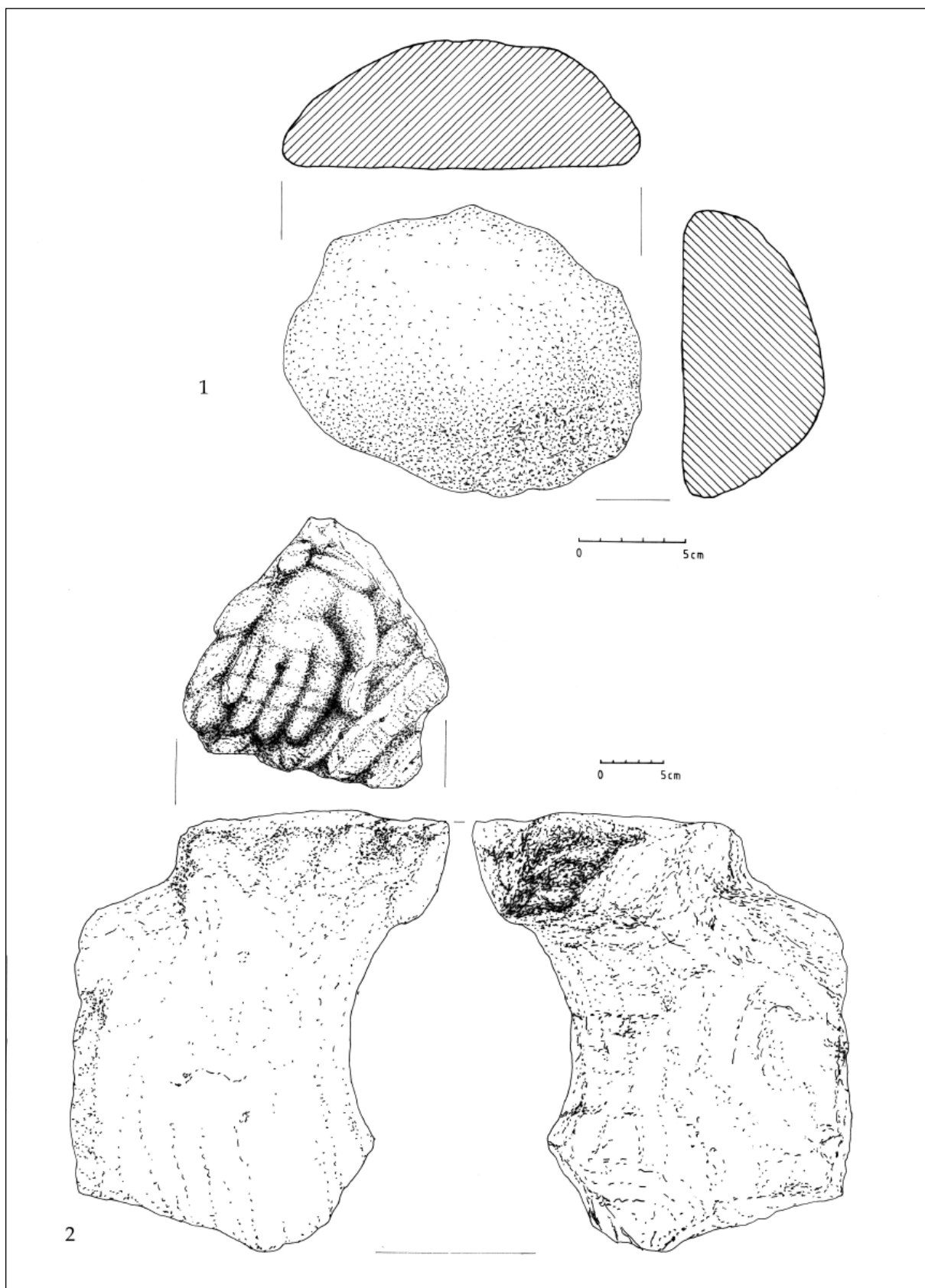
3. kép. Hamvasztásos sírok és mellékleteik

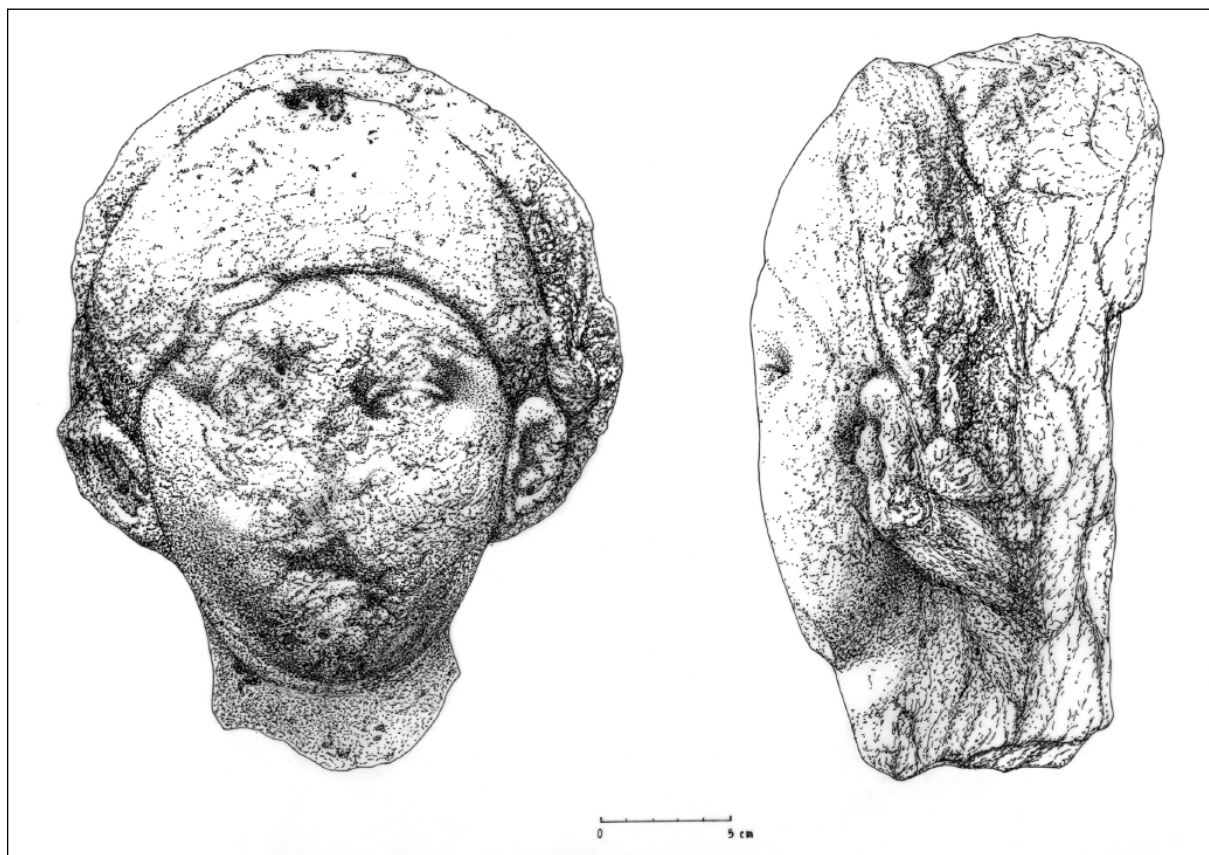
4. kép. Csontozás sírok

5. kép. Építészeti töredékek az útrétegből

6. kép. Kőfaragványok. 1: urnafedél; 2. Ikarus szobor töredéke

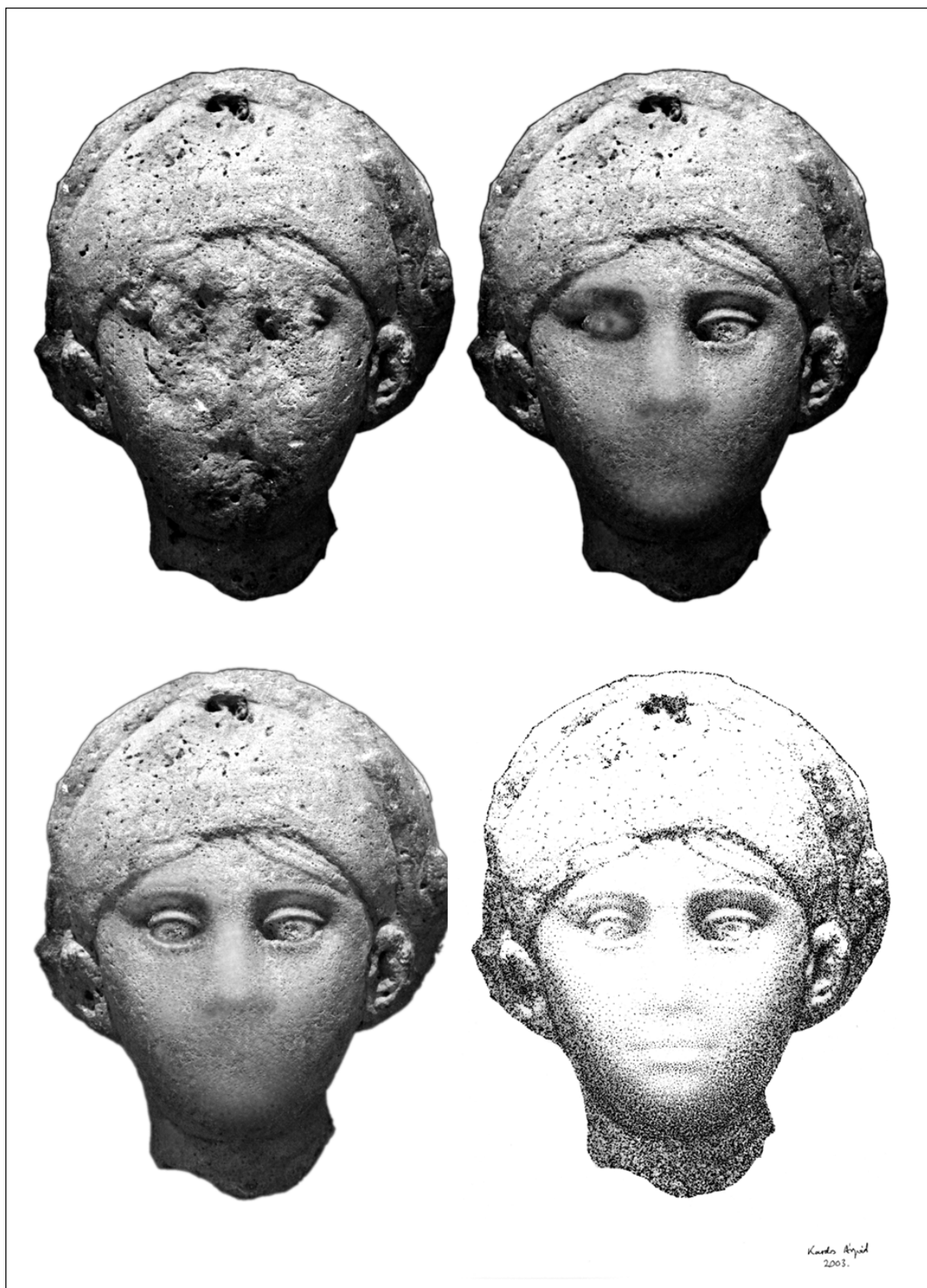
7. kép. Relieftöredék eraviszkusz viseletbe öltözött asszony ábrázolásával

8. kép. Az út részlete a III. szondában

9. kép. Az érem a textilmaradványokkal 6. sírból

10. kép. A sírtábla töredék rekonstrukciós kísérlete

TASSI MÁRTA

RÓMAI KUTYATEMETKEZÉS AQUINCUMBÓL

2003. április és június között az Auchan Óbuda építkezését megelőző leletmentés folyt az aquincumi polgárváros délkeleti előterében, Dr. Zsidi Paula és Lassányi Gábor vezetésével. A római kori emlékek közül került elő az a teljes kutyacsontváz, amelyről jelen írás szól.

A tárgyalt állat váza (amely szinte teljesen épen maradt meg) az E szelvény 159-es gödör más leletet nem tartalmazó betöltésében feküdt. Ebben a szelvényben egy több méter széles árokrendszer húzódott, amelyet a 2. század második felétől folyamatosan töltöttek fel polgárvárosi szeméttel. A kutyaváz ezen árokrendszer mellett feküdt. A beásási gödröt fedő rétegek, 2–3. századra datálhatóak, így az állat korát a feltárók az 1–2. századra keltezik.

AZ EGYED LEÍRÁSA

A kutya kan¹. (A csontok méreteit ld. a függelékben.) Magas korát (legalább tíz éves) nemcsak a nagymértékben kopott fogak mutatják, hanem a néhány csigolyatesten megfigyelhető, feltehetőleg ízületi gyulladás okozta csontkinövés, amelyek megjelenési valószínűsége az életkor előrehaladtával egyre nő. Feltehetőleg a szervezet egészére kiterjedő gyulladás miatt nőtt hozzá a szárcapocscsont egy része a sípcsonthoz is. E két ok (érett kor és betegség) a magyarázat arra is, hogy a felső fogsor számos foga hiányzik, (ld. incisivusok, mindkét első premoláris, a bal caninus és a jobb második premoláris) még az alveolusok is benőttek. A magas életkor és a betegségének látható nyomai arra utalnak, hogy természetes módon elpusztult, megbecsült házikedvencről van szó. Ezt mutatja az is, hogy a tetemet gondosan elföldelték.

Marmagassága² a hosszúcsontok alapján 58 cm. Ezzel az értékkel a közepes méretű kutyák közé tartozik, bár azok között viszonylag nagynak

számít. (Viszonyításul, a mai német juhászkutyák átlagos marmagassága 57–62 cm) (A mai és egyéb római kutyákkal való összehasonlítását ld. 1. ábra).

ÉRTÉKELÉS

Állattani szempontból a kutyák fajtájának meghatározása lenne a legérdekesebb feladat, azonban ez a legnehezebb. A tudatos emberi beavatkozások hatására viszonylag hamar kialakulnak új kutyafajták, de óvakodni kell attól, hogy a jelenlegieket egy az egyben visszavetítsük a római korba. Ettől függetlenül, a rómaiaknál már számolhatunk számos kutyafajtával. Ekkor jelennek meg az agarak, a tacskók és egyéb ölebek is.³ Ezek azonban aligha a mai fajták közvetlen ősei. A tisztánlátást nehezíti a különböző alakok egymással keveredésének lehetősége is.

A legtöbb ismeretünk a római ebekről Tác-Gorsium lelőhelyről származik.⁴ Innen ugyanis több tucat teljes, vagy részleges kutyaváz került elő, amelyek szép keresztmetszetet adják a kor állatainak. Bökönyi az ottani ebeket négy csoportba sorolja be a koponyák és a hosszúcsontok alapján. Az első csoportjába az ölebek, a másodikba a nagyobb tacskó méretű állatok, a harmadik, legtöbb egyedet számláló csoportba a méretben a mai foxterrier és a németjuhászok közé eső kutyák, míg a negyedikbe az agár-szerű ebek tartoznak. Az aquincumi kutya jellegzetességei alapján a harmadik, legnépesebb csoportba sorolható. Amint az ábrán is látható, ez idáig vizsgált római leletanyagokban ritkán kerülnek elő a szélsőségesen kicsi vagy nagy méretű állatok. Ez nem is meglepő, hiszen az ilyen extrém termetű állatok létüket a modern idők kutyatenyésztőinek köszönhetik. A római kutya nemcsak a korszaka, de a mai kutyák leggyakoribb marmagassági mérettartományába is beletartozik.

¹ A nem meghatározását a péniszcsontról egyértelművé teszi.

² KOUDELKA 1885. 127–153.

³ BÖKÖNYI 1974. 320–323.

⁴ BÖKÖNYI 1984.

A különböző korú kutyák koponyaméreteit eltérő szempontok alapján, számos diagramon összehasonlítottam, amelyek közül most kettőt mutatok be. Az elsőn (2. ábra) a különböző korszakból származó állatok koponyájának teljes hosszát (x tengely) vettem össze a felső negyedik premoláris fog hosszával (y tengely). Az ábrán jól látható, hogy a farkasok foga arányában mennyivel nagyobb háziasított utódaiknál. A római kori kutyák méreteik alapján a mai állatok középmezőnyét alkotják, és számos példány foga „farkas-szerű” arányokat mutat. Az aquincumi egyed ugyan a mai kutyák trendvonala alá esik, ebben azonban az is szerepet játszhat, hogy idős állattal állunk szemben, amelynek fogai jócskán kopottak.

A Rajna-Duna mentén lévő római lelőhelyek kutyáiról Joris Peters írt tanulmányt,⁵ amelyben a szápadlás méretei alapján összehasonlította azokat recens ebekkel. A módszerét alkalmazva (amelynek lényege, hogy az állatok szápadlásának szélességét elosztva annak hosszával, a kapott indexszám fajtákra jellemző) a kutya abba a méret-tartományba esik, amelyben a mai fajták közül az agár, a németjuhász és a dobermann található. (Ez természetesen nem fajták szerinti megfeleltetést jelent, csak méret- és aránybeli hasonlóságot). Az aquincumi kutyalet e két méretének egymáshoz viszonyított alakulását a 3. ábra mutatja.

Az összkép itt jóval homogénebb, mint az előző ábra esetén. A farkasok nem különülnek el olyan élesen a kutyáktól, ahogy az előbbi ábrán. Szinte az összes római eb (köztük az aquincumi is) a mai kutyák trendvonala fölé esik, és közvetlenül a kisebb farkasok alatt helyezkednek el. Ezek a vad őshöz hasonló arányok az állatok külsején (már ami a fejformát illeti) is meglátszottak. Mindkét ábrán megfigyelhető, hogy a vizsgált kutya nemcsak a római kori kutyák, de valamennyi vizsgált egyed középmezőnyébe esik.

KULTÚRTÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉS

A római korban a kutyák szerepe jórészt ugyanaz volt, mint napjainkban: őrző-védő funkciójukon kívül megtalálhatóak a vadászkopók szintű, mint a pásztorkutyák, vagy az ölebek. Katonai célokra is felhasználták őket, támadó, és hírvivő állatként.⁶ Természetesen a különböző

kutyafajták iránti igényt nagyban befolyásolta az adott település típusa. (Könnyű belátni, hogy pl. egy falusi településen nagyobb szükség volt pásztorkutyákra, mint ölebekre.) A rómaiak oly sok kutyát tartottak városaikban, hogy megkövetelték a figyelmeztető jelzés kirakását a kutyás házakon: „Cave canem” azaz „Vigyázz, a kutya harap!”

Bár ez jóval nehezebben lenne bizonyítható, nem lehet teljesen kizárni a kultikus áldozat lehetőségét sem. A görögök úgy tartották, a túlvilág bejáratát Cerberus, a háromfejű kutya őrzi. Ezt az elképzelést a rómaiak is átvették. A rómaiak a kultikus kutyaáldozatokat megtisztulás végett alkalmazták. A kutya a bűnbak szerepét töltötte be. Plutarkosz szerint ez a szokás a görögöktől ered. Az ebek szoros kapcsolatban voltak több istennel is, így például Marssal, Hekateiosszal, vagy akár a vadászó Dianával. Hitük szerint a kutya a gyógyítás szimbóluma, és hozzásegítheti a lelket az újjászületéshez. Ha nem is volt széles körben elterjedt, de olykor előfordult a kutyahús fogyasztása is, (mellesleg ez szintén ismert volt a görögöknél) mert ez, szerintük gyógyító hatással bírt, illetőleg megtisztította őket a betegségektől.⁷ Ez utóbbi értelmezés azonban az itt bemutatott, ép csontváz esetében teljesen kizárható. A megfigyelhető jelenségek alapján sokkal valószínűbbnek tűnik a bemutatott kutya házikedvenc volta, mint a kultikus szerepe.

KÖVETKEZTETÉSEK

Összefoglalásként megállapítható, hogy alkatát tekintve a kutya meglehetősen átlagos volt, úgy magassága, mint koponyája erre utal. Ahogy már említettem, a táci kutyák legnépesebb, harmadik csoportjába tartozik. Ezekre az állatok marmagassága 45 és 65 cm közé esik, és koponyaformájuk is hasonló. Jellemző rájuk a viszonylag keskeny, kevésbé boltozott agykoponya lapos homlokkal, és a meglehetősen széles orrcsont. Ami az aquincumi kutyát a többi eb fölé emeli, az a megkülönböztetett bánásmód, amelyben része lehetett. Erre utal nemcsak magas életkora és betegségének szemmel látható jelei, hanem az is, hogy ily gondosan temették el. Látható, hogy fontos szerepet töltött be valaki(-k)nek az életében. Emellett pedig újabb adalékkal szolgál a római kori állattartás és városi életmód sokoldalú, multidiszciplináris vizsgálatához.

⁷ Internet, Rick Strelan, Outside are the dogs and the sorcerers Critical Essay Biblical Theology Bulletin, Winter, 2003, Journal of theological studies 54 (2003): 154–57.

⁸ Driesch, A. von den A guide to the measurement of animal bones from archeological sites. Peabody Museum Bulletin 1. Harvard, Massachusetts, 1976, 42–45

⁵ JORIS 1997. 511, 523.

⁶ Internet, The partnership of dog and human

IRODALOMJEGYZÉK

- KOUDDELKA 1885 KOUDDELKA, F., Das Verhältniss der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Saugertieren. Verhandl. D. Naturforsch. Ver. Brünn 24. (1885), p. 127-153.
- BÖKÖNYI 1974 BÖKÖNYI, S., History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Bp., 1974, 320-323.
- BÖKÖNYI 1984 BÖKÖNYI, S., Animal husbandry and hunting in TÁC-Gorsium. The vertebrate fauna of a Roman town. Bp., 1984.
- JORIS 1997 JORIS, P. Der Hund in der Antike aus archaozoologischer Sicht. Anthropozoologica 25-26. (1997), p. 511, 523.

ROMAN DOG BURIAL FROM AQUINCUM

Generally, it can be said that regarding its features the dog was average – as it can be established both from its height and skull. As I have already mentioned, it belonged to the third group of the dogs of TÁC. Their whithers being at 45-65 ms and the shape of their skull was also similar. A rather thin, less vaulted skull with flat forehead and a fairly flat nose is characteristic of them. The dog found in Aquincum is distinct from the rest in the high level of treatment it received. It can be concluded also from its age and the visible traces of its illness, but the fact that it had been buried with such a great care. It is obvious that the dog played important role in someone's life. And apart from all this, it provides further details to the multidisciplinary study of Roman animal keeping and urban lifestyle.

Megnevezés (von den Driesch 1976 ⁶)	mm	Megnevezés (von den Driesch 1976 ⁶)	mm
Tetőhossz (P-Op)	203,4	Foramen magnum magassága (B-O)	14,7
Alaphossz (P-B)	183	Agytok szélesség (Eu-Eu)	59,1
Neurocranium hossza (N-B)	108,4	Az agykoponya legkisebb szélesség	37,8
A felső neurocranium hossza (F-Op)	100,3	Belső szemzugok közötti távolság (Ent-Ent)	43,8
Arckoponya hossz (P-N)	100,6	A szápadlás legnagyobb szélessége (Mol-Mol)	68,9
Arckoponya orális hossz (P-F).	115,6	A szápadlás legkisebb szélessége	39,2
Szápadlás hossz (P-St)	100,8	A szápadlás szélessége a szemfogak között	39,7
Moláris fogsorhossz (M1-M2)	19,2	Az orbita magassága	30,1
Premoláris fogsorhossz (P1-P4)	52,2	A koponya magassága saggitalis tarajjal	62,7
P4 hossz	17,4	A koponya magassága a taraj mellett	55,8
P4 szélesség	9,4	Az agykoponya magassága (B-Op)	43,4
Az agykoponya szélesség (Ot-Ot)	70,2	Az agykoponya hossza (St-B)	82,2
A cond.-k szélesség (Cond-Cond)	39	-	-

1. táblázat: Az aquincumi római kutya koponyaméretei

	Teljes hossz	P1-M3	mag.	M1h.	M1sz.	P1-P3	M1-M3
Dex.	148,2	74,2	59,9	19,3	8,1	40,6	33,8
Sin.	149,4	74,7		19,3	8,3	41,2	34,7

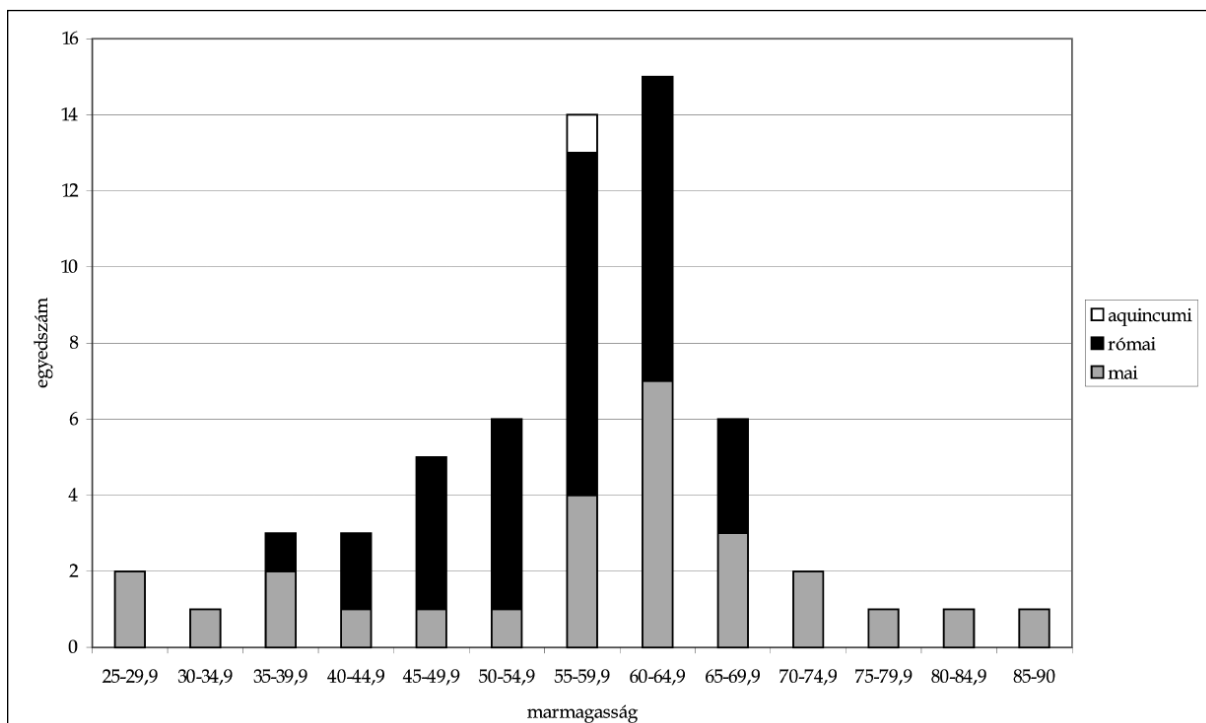
2. táblázat: Az állkapocs méretei

	Teljes hossz	Proximális		Diafizis		Disztális	
		szélesség	mélység	szélesség	mélység	szélesség	mélység
Humerus dex.	177,6	29,7	42,7	14,9	16,8	33,1	25
Sin.	177,0		42,5	15,2	16,8	33,2	25,4
Radius dex.	181,6	19,1	12,5	15,5	7,2	25,0	14,5
Sin.	180,5	19,4	12,6	15,4	7,8	24,8	14,7
Ulna dex.	207,4	26,8	13,6				
Femur dex.	193,4	40,4	19,1	14,9	15,4	33,1	36
Sin.	193	40,1	18,9	15	15,3	33,3	36,1
Tibia dex.	198,3	33,9	37,7			28,5	17,6
Sin.	197,1	33,7	37,5				17,6

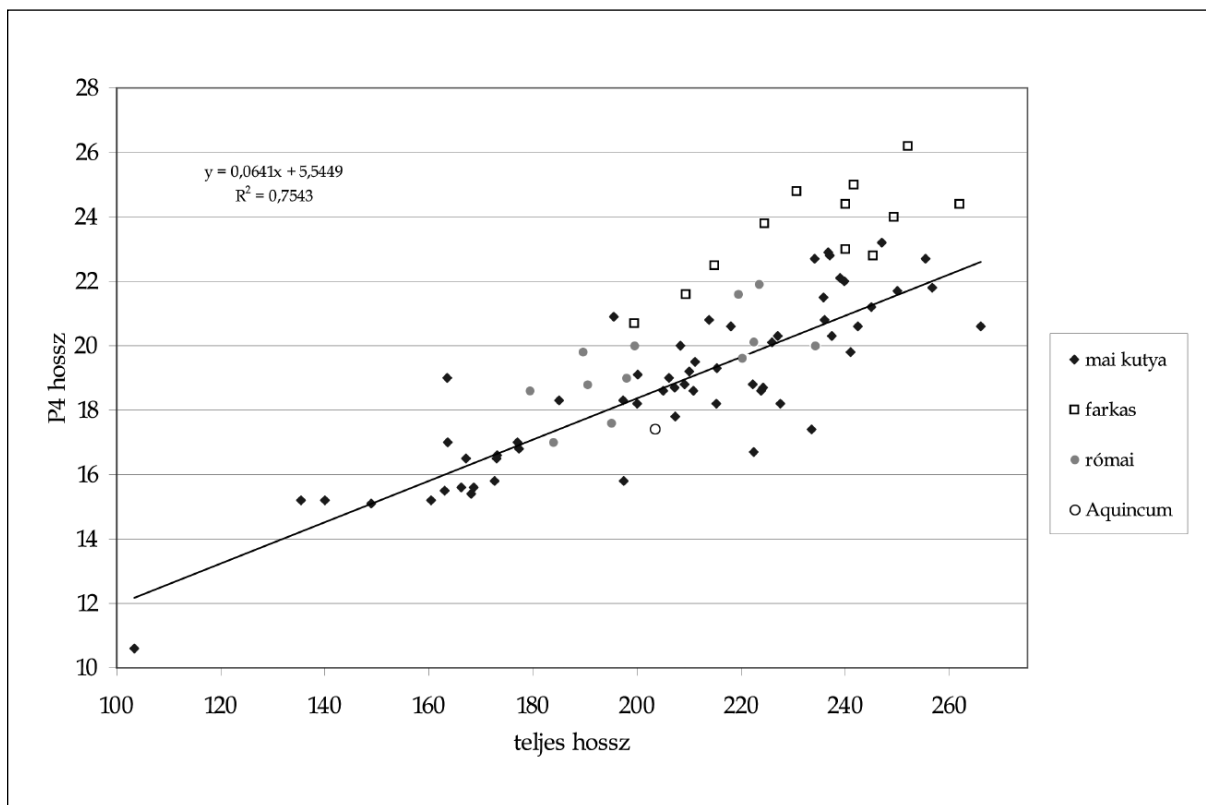
3. táblázat: Az aquincumi római kutya hosszúcsont méretei

McII.		McIII.		McIV.		McV.		Mt. II.	Mt. III.	Mt. IV.		Mt. V.	
Dex.	Sin.	Dex.	Sin.	Dex.	Sin.	Dex.	Sin.	Dex.	Sin.	Dex.	Sin.	Dex.	Sin.
62,5	63,0	77,7	76,9	69,2	69,0	58,5	58,6	68,8	70,5	78,6	79,5	71,7	70,5

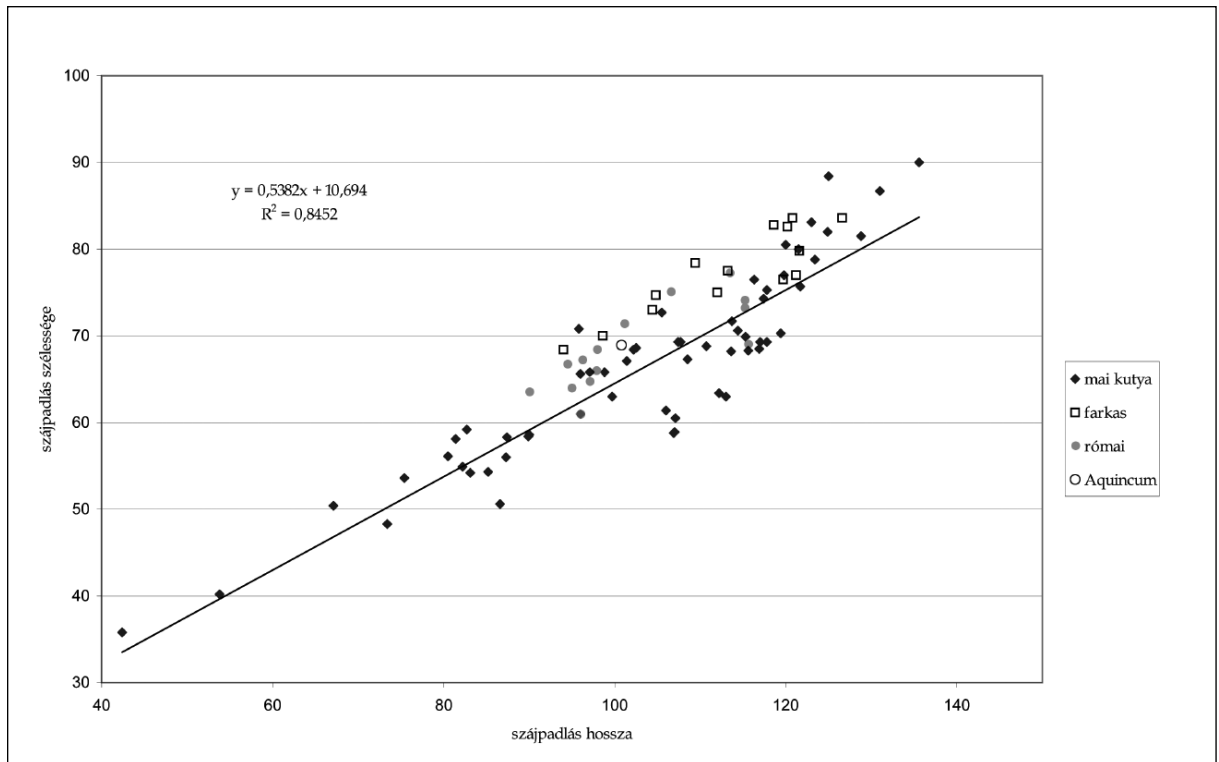
4. táblázat: Az aquincumi római kutya metapodiumainak hossza

1. ábra: Mai és római kori kutyák marmagasságának eloszlása

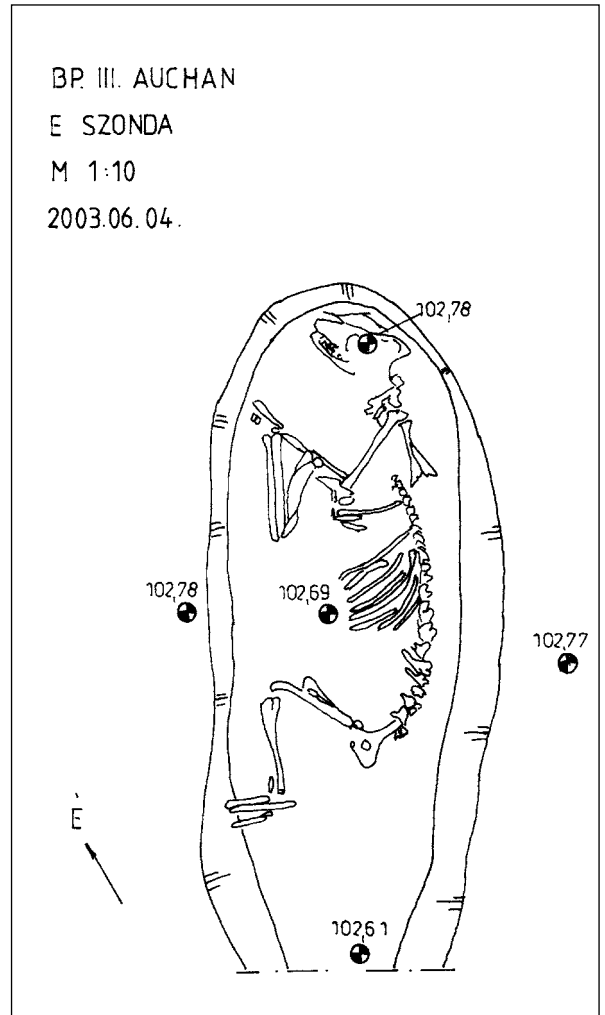
2. ábra: A felső P4 fog hosszának alakulása a koponya teljes hosszának függvényében.

3. ábra: A különböző korszakokból származó kutyák szájpadlásának hosszának (x tengely) és a szájpadlás szélességének (y tengely) összehasonlítása.

1. kép. Az aquincumi kutya koponyája (a-b)

2. kép. Ásatási rajz

GYULAI FERENC – KÁLLAY MIKLÓS

RÓMAI KORI BORMARADVÁNY EGY AQUINCUM TERÜLETÉN
TALÁLT 2. SZÁZADI HAMVASZTÁSOS SÍR KORSÓJÁBAN

1. ELŐZMÉNY

Budapest Aquincum területén (Kunigunda útja 39.) egy 2. sz.-i római hamvasztásos sírban Lassányi Gábor régész 2001-ben olyan korszót talált, amelynek nyakán, oldalán és alján szürkésfehér vékony cementálódott vékony réteget lehetett megfigyelni. A földnyomás miatt kissé megsérült kancsót egykoron lezárták. Feltehetően itallal együtt temették az elhunyt mellé.

A korszóból annak nyakáról, aljáról és oldaláról a rácementálódott rétegből in situ 3 db mintát vettünk.

2. ANYAG ÉS MÓDSZER

Italmaradványból származó szilárd maradék létrejöttéről az alábbiak feltételezhetőek: természetes körülmények között – minden különlegesebb külső beavatkozás nélkül – az ital elveszti illó alkotórészeit, „beszárad”; gyakorlatilag tehát az ún. összes extraktból van szó, amely szerves savakat, cukrot, glicerint stb. tartalmazhat.

Azon feltételezés bizonyítását, hogy a maradvány borból származik, nagyban megnehezíti az a tény, hogy az alkoholos erjedés termékei (alkoholok, aromaanyagok, glicerin stb.), de egyéb alkotórészek is – mint pl. az almasav- az eltelt idő alatt kémiai ill. mikrobiológiailag – sőt fizikailag (tenzio) – a mintából már bizonyosan eltávoztak, így azonosításukra nincs lehetőség. Az extrakt tartalom más nehezebben lebomló összetevői (pl. borkósav ill. sói) azonban megmaradhattak.

A bort feltételező megközelítésünk csak indirekt lehet: a maradéokban kimutathatók-e olyan komponensek, amelyek a bor nem illó alkotórészeit képezik, továbbá ezek szőlőből származnak-e?

A mintákon az alábbi vizsgálatokat végeztük el:

2.1. Oldási próbák

A minták forró vízben részlegesen, 1 normál sósavban széndioxid gáz képződése közben jól, de nem teljesen oldódtak.

2.2. Kémiai vizsgálatok

A mintából 10 g/l-es koncentrációjú oldatokat készítettünk oldószereként. Szűrés után ezeket használtuk analízisre.

2.2.1. Borkósav-meghatározás

A borkósav ill. sói ammónium-metavanadáttal savas közegben narancssárga színű komplexet alkotnak, mely szín spektrofotometriásan mérhető.

A mintákból különböző oldószerekkel készített oldatok intenzíven adták a színreakciót.

A mérési eredmények a következők:

Minta	Borkósav g/g minta
1. minta	0,03
2. minta	0,02
3. minta	0,03

2.2.2. Fémösszetétel-mérés

AAS-technikát használva, a savas oldatból az alábbi fémkoncentrációk mérhetők:

Minta Fémion	1. mg/g minta	2. mg/g minta	3. mg/g minta
K	0,22	0,24	0,20
Ca	10,50	13,30	9,30
Mg	1,81	1,56	1,44
Na	0,20	0,29	0,22
Cu	0,007	-	-
Fe	1,33	2,13	0,85
Al	0,85	6,27	1,21
Si	0,90	1,99	1,55
Sr	0,73	0,39	0,32
Pb	-	-	-
P	0,17	0,91	0,24

2.2.3. Polifenolok vizsgálata

Minhárom minta oldatában – értelemszerűen a lúgosban erősebben – jelentkezett a borászatban használatos módszer szerint a polifenolok Folin-Ciocalteu reakciója.

A lúgos oldatból vanillines színreakció alapján polimerizálható polifenolokat – katechineket és leukoantocianinokat – sikerült detektálni.

A rendelkezésünkre álló kalibráció a kis mintamennyiségek miatt a mennyiségi kiértékelést nem tette lehetővé. Ezekből az értékekből messzemenő következtetéseket amúgy sem lehetett volna levonni, hiszen a hőhatásból eredő bomlások a komponensek egymáshoz való arányát általunk nem követhető módon befolyásolhatták.

Alapvetően fontos azonban, hogy a polifenol-vegyületek a mintákból egyértelműen kimutathatók voltak.

2.2.4. Fehérje-vizsgálatok

A lúgos oldatból az ismert biuret-színreakció alapján fehérjék jelenléte mutatható ki a mintákból.

3. EREDMÉNYEK

A mintákon elvégzett forró vizes és sósavas oldások borkőre (KH-tartarát, borkősav stb., ill. egyéb szerves komponensekre) engednek következtetni.

A borkősav-mérési adatokból megállapítható, hogy a mintákban a borkősav ill. annak sói találhatóak.

A minőségi összetételt tekintve a szőlőben és a borban megtalálható fémek fordulnak elő. Ami ezek közül lényeges: a fő sóképzők – a K^+ és a Ca^{2+} jelen vannak.

A borra jellemző polifenolok és fehérjék kimutatására ill. mennyiségi meghatározására szolgáló módszerekkel kvalitatíve sikerült a mintákból azokat egyértelműen kimutatni.

4. KÖVETKEZTETÉS

Az elvégzett analitikai vizsgálatok a 2. századból származó korszából származó három mintában a bor szárazanyagára jellemző összetételt mutattunk ki, különös tekintettel a borkősavra, amely csak a szőlőre ill. a borra jellemző. A mért értékek egymáshoz képest lényeges különbséget nem mutattak. A jelenlevő polifenolok és fehérjék, továbbá az előforduló fémionok (kálium, nátrium, kalcium és magnézium) is ezt támasztják alá. A szokásosnál magasabb kalcium érték az edény anyagából származhat.

A fenti adatok alapján, a régészeti megfontolásokat is figyelembe véve kijelenthető, hogy a korszokban bormaradvány lehet, különös tekintettel arra, hogy a mintákban jelenlevő borkősav ill. sói csak a szőlőre jellemzőek, egyéb gyümölcsök gyakorlatilag nem tartalmazzák.

A leletanyag páratlan jelentőségű, hiszen a Kárpát-medencéből eddig mindössze három italmaradványról van tudomásunk: Fehérvárcturgó–Eresztvényi erdő egyik Hallstatt C korú fejedelmi sír ugyan csak általunk elemzett bormaradványáról, Intercisa lelőhelyen az egyik lepecsételt üvegben talált vízzel kevert olajjal azonosított italmaradványról,¹ és Szekszárdról egy állítólagos római kori borleletről.²

¹ Fűzes szíves szóbeli közlése.

² SÁGI–FÜZES 1966.

IRODALOMJEGYZÉK

GYULAI-KÁLLAY 2002

GYULAI Ferenc – KÁLLAY Miklós: Italmaradványok a Kárpát-medencében. In: Borok és korok. Benyák Z., Benyák F. (eds.). Bp., p. 113–114.

SÁGI-FÜZES 1966

SÁGI Károly – FÜZES Miklós: A régészeti-növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése (The fundamentals of archaeobotany and some methodological problems). Múzeumi Módszertani Füzetek 5. (1966), 71 p.

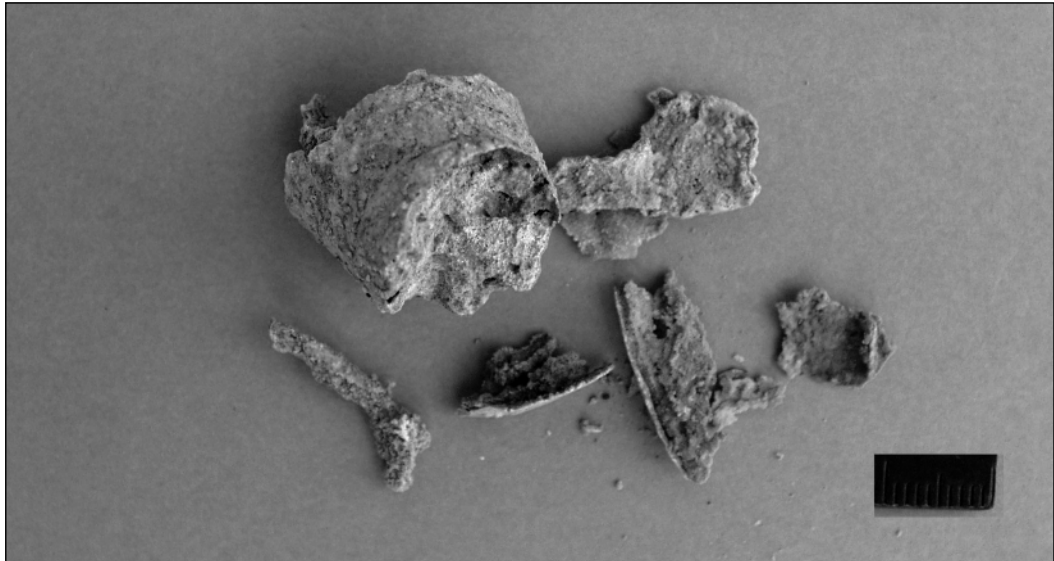
REMAIN OF ROMAN-TIME WINE IN A JUG FOUND IN A
CREMATION BURIAL FROM THE 2nd CENTURY

Chemical analysis has detected a composition characteristic wine residue in three samples from jugs dating to the 2nd century, bulking in tartaric acid, characteristic solely for wine or grapes. The measured quantities did not show significant dissimilarities. The polyphenols and proteins, the metallic ions (potassium, sodium, calcium and magnesium) also affirm it. The calcium rate being higher than the average may itself. originate from the material of the vessel.

Summing up the above mentioned results, with a special regard to the fact that the tartaric acid and its salts are exclusively characteristic of grapes,

whereas other fruits practically do not contain any of them, it can be claimed that the jugs contain remains of wine.

The significance of the find is beyond compare, as there have been only three remains of drinks altogether from the Carpathian basin: wine remain detected by our team in a Hallstatt C period regal grave in the forest of Fehérvárcturgó-Eresztvény, a remain of drink identified as the mixture of oil and water found in a sealed flask at the site called Intercisa, (a kind oral information of Füzes) and a supposed wine find from Szekszárd (SÁGI-FÜZES 1966).

1. kép. Bormaradvány a Budapest, Kunigunda útja 39. sz. alatti 2. századi római hamvasztásos sírban talált korsóból. Kovács Tünde felvétele.

NÉMETH MARGIT

AZ AQUINCUMI THERMAE MAIORES
FUNKCIÓVÁLTÁSÁHOZ A 4. SZÁZADBAN

Az aquincumi 2–3. századi legiotáborban lévő nagy fürdő feltárásáról eddig megjelent publikációk több-kevesebb részletességgel foglalkoztak az épület alaprajzi elemzésével, átépítéseivel (1. kép), sőt azzal az általában nehezen megválaszolható kérdéssel is, hogy mi volt az épület sorsa ill. funkciója a római uralom megszűnése utáni évszázadokban.¹ Ez utóbbi kérdés városi ásatások esetében gyakran igen nehezen válaszolható meg, mert a későbbi periódusok rétegei a középkortól a legújabb korig folyamatosan be- és átépített területeken többnyire elpusztultak. A cikk a történeti topográfia szempontjából különlegesen fontos építmény 4. századi szerepével foglalkozik.

A *thermae maiores* esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy fennmaradt a 268. évi újjáépítési felirat² (2. kép), amelyből tudható, hogy az épületet a 260 évi súlyos pusztításokat okozó háború után romjaiból újjáépítve, oszlopcsarnokokkal, új bejáratokkal ellátva 268-ban adták át ismét a katonák használatába.³ Ez az újjáépítés feltehetőleg a katonai közfürdő használatának legutolsó fázisához sorolható, és nemcsak az olyan látványos munkákat foglalhatta magában, mint a feliraton is említett sérült bejáratok és *porticus*ok újjáépítése, hanem pl valószínűleg, a *frigidarium* medencéjének patkóalakúvá való bővítését is.⁴ (1. kép, 24 és 25.sz.; 3. kép)

Érdeemes azonban egy másik, talán még fontosabb problémával is foglalkozni, amelyet a publikációk csak röviden érintenek. Ez az épületen a 4. században végrehajtott változtatások vizsgálata és az azok nyomán létrejött új épület rendeltetésének meghatározása, alaprajzának elemzése. Ezeknek

a változtatásoknak az elkülönítése már csak azért is lényeges, mert köztudottan az addigi legiotábor is teljesen átformálódik ebben az időben. A 4. században I. Constantinus alatt egy új táborba költözik át a *legio*, amelyet a korábbi tábor keleti oldalához emeltek egészen közel a Duna-parthoz.⁵ Ettől az időtől kezdve a fürdő többé nem a tulajdonképpeni legiotábor területére esik, hanem egy teljesen megváltozott funkciójú területre. Ezt a körülményt az épület átépítésének értelmezésekor figyelembe kell venni (4. kép, a–b). Az alábbi megfontolások alapjául a *thermae maiores* legutolsó publikációja szolgál.⁶

A 2–3. SZÁZADI LEGIOTÁBOR ÉPÜLETEI A 4. SZÁZADBAN

A korábbi legiotábor többi épületének 4. századi sorsa elsősorban elhelyezkedésén múltott, így a *praetentura* a korábbi tábornál É–D-i irányban jóval kiterjedtebb új erőd mögötti jól védett területen feküdt, amelynek védelméhez a táborfalakon kívül nyugat felől még a *principia* díszkapuja is hozzájárulhatott⁷ (4b. kép).

A *retentura* déli felében egy ÉNY–DK-i irányú falba épített földalatti vízvezetékét már a korábbi épületek romjai fölött vezettek, a két táborkaput a *porta principalis dextra*-t és a *porta decumana*-t összekötő diagonális vonalon, ugyanakkor a korábbi tábor középső részén még megfigyelhető volt az utak használata.⁸ (4b. kép)

A *praetentura* eddig ismert épületrészletei használatban voltak, de jórészt átépítésen estek keresztül. A *tribunus laticlavus* háza, az ásatási megfigyelések szerint még lakott volt.⁹ A *praetentura* északi felében lévő magtárak

¹ SCHÖNVISNER 1778; NAGY 1933; NAGY 1942. 538–542; KABA 1986; KABA 1991.

² CIL III 3525=10492; ALFÖLDI 1943; utoljára FITZ 1994. 1050, Nr. 689,2.

³ A korszakban végzett építkezésekről ld. PÓCZY 1990. 695. A *via principalis* keleti oldalán megfigyelt *porticus* maradványokról ld. KOCSIS 1982. 32, 36.; KOCSIS 1983. 37 sk.; KOCSIS 1984. 42 sk.

⁴ KABA 1991. 54.

⁵ PÓCZY–NÉMETH 1986. 400. skk.; NÉMETH In: FORSCHUNGEN 2003. 90. sk.

⁶ KABA 1991.

⁷ PÓCZY 1990. 692. skk.

⁸ PÓCZY–NÉMETH 1986. 401 sk.; NÉMETH In: FORSCHUNGEN 2003. 90. sk.

⁹ KOCSIS 1990. 712.; KOCSIS 1991. 121, 142, 153. Az épület rendeltetése a 4. sz.-ban egyelőre tisztázatlan.

(*horrea*) valószínűleg nagyobb átalakítás nélkül használatban maradtak¹⁰. Az egykori legénységi kaszárnyakat azonban átépítették vagy lebontották és fölējük új épületeket emeltek. Sajnos, a megtalált későrómai maradványok alaprajzát a leletmentő ásások területi behatároltsága miatt nem lehetett teljesen megrajzolni. Az egyik kaszárnya fölé emelt későrómai épület érdemel itt említést, amelynek sokszögletű apszisát sikerült az ásások során megfigyelni, s amely egy csarnoképület része lehetett¹¹ (4b. kép).

A THERMAE MAIORES ÁTÉPÍTÉSE A 4. SZÁZADBAN

A fürdő átépítésének eredményeként a korábbtól teljesen eltérő épület jött létre. Valamennyi korábbi medencét feltöltötték és fölējük szilárd – általában téglá vagy terrazzo – padlóburkolatot helyeztek és így új helyiségeket alakítottak ki¹² (1. kép, 11, 24, 25, 29, 30, 35. sz., ld. még 5a és 5b. kép). Sikerült egy ilyen feltöltésre helyezett téglamozaik-padló részletét bemutatva megőrizni az épület északi részében (6. kép).

Szintemelések¹³, a *hypocaustum* rendszer javítása, átalakítása az épület több pontján ugyancsak megfigyelhető¹⁴ (1. kép, 10, 24, 29, 30, 33, 34, 35, 40, 41. sz.; 9, 10, 11. kép). A 4. században a *hypocaustum* rendszer javítása jellegzetesen épített téglából történik, és az oszlopok nem egy tömbből faragottak, mint a korábbi periódusok idejében.¹⁵ Hasonlóképpen történt ez pl a savariai későantik palota esetében is.¹⁶

A 40–41. sz. helyiségeket egy korábbi, nagyobb *tepidarium* kettéosztásával hozták létre.¹⁷ Ahol szükséges volt, a falakat is visszabontották (1. kép, 24, 25, 30. sz.) és új, téglalap alakú helyiséget alakítottak ki, mint pl. a már említett patkó alakúvá bővített 24. sz. medence vagy a mellette lévő kör alaprajzú 30. sz. *sudatorium* helyén az épület nyugati felében¹⁸ (1. kép, 29. sz.; 7. a–b. kép; 8. kép). A vele szemközti oldalon lévő, szintén *sudatorium*ként meghatározott 35. sz. helyiség¹⁹ esetében megalapozottan feltételezhetjük,

hogy az apszis eredetileg a *tepidarium* (az eddigi interpretációban egyébként hiányzó) medencéje lehetett (1. kép 35. sz.). Ez a helyiség ugyanis még Schönvisner 18. századi feltárása során került elő. Az akkor közölt alaprajzon világosan kivehető, hogy az apszis területén négyzetes téglából épített hypocaustum oszlopok voltak, és csak a terem nyugati, négyszögletes részén állottak azok a monolit, kerek átmérőjű oszlopok, amelyek a fürdő korábbi periódusában mindenütt egységesen kimutathatók²⁰ (12. kép). A kétféle *suspensura* későbbi javításra ill. átépítésre utal: A téglából épített pillérek mindig a később létesített vagy átépített helyiségekben jelennek meg, vagyis a 4. századi építési periódushoz köthetők.²¹ Esetünkben ez azt jelenti, hogy a helyiség keleti végében eredetileg egy medence volt, és a padlót csak később terjesztették ki az egész teremre. Az apszisban jelenleg is látható, javított mozaikpadló maradvány²² kétségtelenül e késői átépítés eredménye.

Az épület két oldalán kialakított folyosórendszer (1. kép, 31. és 38. sz.) ugyancsak a 4. századi átalakítás során jött létre. A keleti oldalon (1. kép, 38. sz.) a fölőtte lévő mai úttest ill. járda miatt régészetileg csak kisebb mértékben volt vizsgálható.²³

A 4. SZÁZADI BŐVÍTÉSEK – A NYUGATI FÜRDŐSZÁRNY, A KERTI MEDENCE ÉS AZ ÉPÜLET BEJÁRATA

A *palaestra* délnyugati sarkánál a 7. sz. helyiségbe két medencét is beleépítettek, egy félkörívű és egy négyszögletű (1. kép 6. és 8. sz.). Ettől nyugatra pedig új, néhány további fűtött helyiséget (1. kép 3, 4, 5. sz.) létesítettek, amelyeket az ásató privát fürdőként értelmezett.²⁴ Mivel ezeknek a helyiségeknek a részletei már több mint 30 évvel ezelőtt, az ott lévő Flórián Áruház gépekkel kimarkolt alapozási gödrében előkerültek,²⁵ e fürdőszárny teljes alaprajza csak közelítőleg rajzolható meg. Az átalakított 7. sz. helyiség a benne lévő medencékkel is e fürdő részét képezhette.

Az eredeti épület egyik bejárata, amint azt az ásató is megállapította, e későrómai fürdőtől délre lévő területen feltételezhető, s ugyanitt alakíthatták ki a későrómai épület bejáratát is.²⁶ (1. kép 20. sz.)

¹⁰ SZIRMAI 1984b.

¹¹ SZIRMAI–ALTMANN 1976. 235, 241; PÓCZY–ZSIDI 2003. 64, TÓTH 1994. 256. sk.

¹² KABA 1991. 17 sk, 22, 24, Abb. 48–51.

¹³ A 33, 34, 43. sz. helyiségekben 95 cm-es padlószint-emelést figyeltek meg: KABA 1991. 25. sk.

¹⁴ KABA 1991. 30, 33 f., 40. sk.

¹⁵ SZIRMAI 1984. 139 (A *thermae maiores* területén végzett feltárás).

¹⁶ Ld. TÓTH 1975. 21. kép.

¹⁷ KABA 1991. 27 sk.

¹⁸ KABA 1991. 22, 24. Ezen a helyen az épület pusztulását figyelték meg.

¹⁹ KABA 1991. 26 sk.

²⁰ SCHÖNVISNER 1778. 14 skk.; Az 1930. évi ásásokról: NAGY 1942. 540 skk. Az apsziszos termet a közvetett fűtés miatt ugyancsak tepidariumként határozta meg. Az apszis fala abban az időben már nem volt meg.

²¹ Ld. fent 13, 14. j.

²² SCHÖNVISNER 1778. 2 skk.; KABA 1991. 30.

²³ KABA 1991. 25., 27.

²⁴ KABA 1991. 54. A hypocaustum rendszer itt téglából épített pillérekkel készült.

²⁵ SZIRMAI 1984. 136 skk., 158 skk., 6–8. kép.

²⁶ KABA 1991. 21.

A főbejáratok mind a 2–3. századi fürdő, mind a későrómai épület esetében a főutakról, tehát az egykori *via praetoria* és a *via principalis dextra* mentén húzódó porticusok felől nyílhattak, de ezek feltárása nem volt lehetséges, mindössze a porticus részleteit figyelték meg.²⁷

A kaput dél felől egy olyan támpilléres fal határolja,²⁸ amely a mellette lévő téglalapalakú helyiséggel együtt a korábbi 24. sz. hidegvizes medence fölé nyúlik, ezzel egyértelműen a fürdő utáni periódushoz sorolható. Ez a fal határolja a már említett (1. kép 31. sz.) késői folyosót is nyugat felől.²⁹ Ennek az L alakú fal által közrefogott felületbe „ültették be” azt a nagyméretű medencét, amely az épület kertjét díszítette. (1. kép 28. sz.)

A THERMAE MAIORES ÁTÉPÍTÉSÉNEK IDEJE

Az így kialakított épület átépítésének időpontját és annak pontos fázisait a teljes leletanyag vizsgálata nélkül nehéz lenne meghatározni. Az előkerült érmek túlnyomó többsége az I. Constantinus és I. Valentinianus uralkodása közötti időszakból származik.³⁰ A Valentinianus kori téglabélyegek az időszakban végzett építkezésekre ill. renoválásokra engednek következtetni. Az átépített *thermae maiores* helyiségeiben a padlóburkolatok többszöri javítgatása a helyiségek hosszú használati idejét bizonyítja.³¹ Az épületet végül is tűzvész pusztította el; a *terminus post quem* a téglabélyegek alapján Valentinianus uralkodásának ideje.³² A legkésőbbi előkerült érem I. Theodosius idejéből való.³³ Az ásatási megfigyelések és leletek alapján a fürdő új hasznosítást célzó átépítése tehát I. Constantinus alatt történhetett, de a továbbiakban is sor került építkezésekre, renoválásra, még Valentinianus uralkodásának ideje alatt is. Az egész épület – vagy legalább is egyes részei – pusztulása Valentinianus uralkodása végére, vagy inkább az azt követő időszakra tehető.

A KÉSŐANTIK PALOTA

A *thermae maiores*ből így kialakított épület túlzás nélkül későantik palotának minősíthető (5a. és 5b. kép). A nagy termék sorozata, a folyosók – amelyeken a személyzet forgalma és a helyiségek fűtése a lakók

zavarása nélkül megtörténhetett – az önálló nyugati fürdőszárny, a *porticusszal* körülvett kert, benne a nagy vízmedencével, együttesen egy monumentális építményt képeztek. Fontos része volt az épületnek az egykori hatalmas *palaestra* (1. kép 2. sz.), amely különféle reprezentációs célokra (ünnepek, gyűlések, küldöttségek fogadása stb.) éppen olyan alkalmas volt, mint a mozaikpadlóval díszített apszisos terem a kisebb fogadásokra.³⁴ (1. kép 35. sz.) A *thermae maiores* mint a legiotábor legnagyobb épülete, a maga 120×140 m alapterületével kínálta magát ezekre a célokra. Méretei azt az alapterületet is meghaladták, amely a legiotábor *praetoriuma* számára rendelkezésre állhatott. Méretéből és alaprajzi beosztásából következőleg az átépített *thermae maiores* mindenképpen a legioparancsnoknál magasabb rangú személy ill. hivatal, vagyis a legmagasabb állami reprezentáció céljára szolgáló palota lehetett.

E palota létrejött minden bizonnyal a későrómai erőd építésének a következménye. A szarmatákkal vívott háborúk I. Constantinus császár alatt új legiotábor felépítését tették szükségessé valamint a már korábban átalakított közigazgatási szervezet igényeinek megfelelő átépítéseket, ill. új topográfiai rend kialakítását. A Diocletianus uralkodása alatt létrehozott Valeria provinciát egy *praeses* és egy *dux* igazgatta. Noha a székhelyükről a rendelkezésre álló források hiányossága miatt megoszlanak a vélemények, annyi mindenképpen feltételezhető, hogy legalább a *dux* székhelye továbbra is a korábbi helytartói székhely, vagyis Aquincum maradt.³⁵

TOPOGRÁFIAI ÚJJÁRENDEZÉS A 4. SZÁZADBAN – A KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETEK FUNKCIÓVÁLTÁSA

A Hajógyár szigeti helytartói palotát már a 3. század utolsó harmadában feladták, de a budai oldalon vele szemben fekvő katonavárosi dunaparti területet még tovább használhatták a korábbi közigazgatási funkciójának megfelelően akár az új későrómai erőd megépítéséig³⁶ (14, 15, 16. kép). Ezt követően, a 4. században megépült dunaparti későrómai erőd magába foglalta ezt a területet, amely így régi szerepét már nem tölthette be. Az

²⁷ Ld. 3. jegyzet.

²⁸ KABA 1991. 23, a 28. sz. medence leírásánál.

²⁹ KABA 1991. 25, a 31. sz. helyiség leírásánál.

³⁰ KABA 1991. 59 sk. 1. század: 3 érem, 2. század (Traianus): 2 érem, 3. század: 11 érem, ebből 8 db. 268 utáni, 4. század: 35 érem, ebből Constantinus-dinasztia 22 db., Valentinianus-dinasztia 11 db. A legkésőbbi érem: I. Theodosius.

³¹ KABA 1991. 30, pl. a 11, 24, 25, 29, 33, 35. sz. helyiségek

³² KABA 1991. 24., 61.

³³ Ld. fent a 28 j. és KABA 1991. 60.

³⁴ A magán- és középület megkülönböztetéséhez ld. ELLIS 1985 alaprajzi elemzését.

³⁵ *Pannonia* provincia átszervezésének problematikájához ld.: FITZ 1993–1994. 1180 sk., 1184, 1185. Feltételezhető, hogy a *dux* székhelye továbbra is Aquincum maradt, a *praeses* székhelyétől Diocletianus uralkodása alatt Aquincumon és Sopianaeen kívül FITZ 1993–1994, 1181 szerint Gorsium is szóba jöhet, ez utóbbi két hely mellett reprezentatív építkezéseik és pénzforgalmuk szól, de közvetlen epigráfiai vagy egyéb bizonyíték nem áll rendelkezésre erre vonatkozóan.

³⁶ NÉMETH In: FORSCHUNGEN 2003. 61 sk., 91.

új későrómai legiotábor, amely a civil lakosság egy részének is menedéket nyújtott, túl szűk volt ahhoz, hogy védett helyet biztosítson egy ilyen méretű palota és további reprezentációs épületek számára. A korábbi *canabae* e részének funkcióváltására tehát legkésőbb éppen a későrómai erőd megépültekor kerülhetett sor. Az új közigazgatási negyed a későrómai erőd mögötti biztonságos területen, a korábbi legiotábor védett centrális részében, az egykori *praetenturában*, a *via praetoria* mentén helyezkedett el, (16. kép) amint ezt nemcsak az egykori fürdőépület, hanem további, az egykori kaszárnyák lebontott falai fölé épült középületek maradványai bizonyítják.

Korábbi fürdők ilyenféle állami, reprezentációs felhasználása nem egyedülálló a 4. században. Így pl. a trieri Kaiserthermen esett át hasonló átépítésen a 4. században, amelynek eredményeképpen egy saját fürdővel kiegészített palota jött létre.³⁷

A helytartói székhelyeken szükséges volt a hasonló luxusépületek létesítése, nemcsak a helytartó részére, hanem azért is, hogy a provinciában tett császárlátogatások alkalmával az uralkodónak és kíséretének méltó elhelyezést nyújthassanak. Többnyire a *praetorium*, vagyis a helytartói palota volt e célra a leginkább alkalmas.³⁸ A későrómai időkben gyakran már meglévő épületek, köztük fürdők átépítésével hoztak létre ilyen palotákat. Ez történt pl. a savariai *aula palatina* esetében is, ahol egy korábbi épületet

alakították át és egészítették ki egy fürdőszárnnyal a *praeses* palotája számára.³⁹ A carnuntumi ún. Palastruine késői építési periódusában úgyszintén egy reprezentációs célú palotát alakítottak ki.⁴⁰ Regensburgban a legiotábor fürdőjét luxusépületté alakították át; a Korrmarkton feltárt maradványok azonban csak kis részét képezik az együttesnek.⁴¹ A sűrű középkori és újkori beépítettség miatt nem lehetett az egész épületet feltárni.

Az épület funkciója – topográfiai helyzete, alaprajzi szerkezete és építészeti kialakítása alapján ítélve – minden bizonnyal a későantik kormányzáshoz kapcsolódhatott. Aquincum esetében a katonai közigazgatás igényelhetett a legkésőbbi időkben is ilyen reprezentatív és monumentális palotát, amelyet még közel a római uralom legvégéig használhatott. Erre a célra az átépített *thermae maiores* kiválóan alkalmas volt. A téglabélyegek, az éremforgalom,⁴² nemkülönben a padlóburkolatok javítgatásai azt bizonyítják, hogy az épület mint a *dux* palotája, majdnem egy évszázadig szolgálhatott *Valeria* provincia katonai vezetőjének székhelyül.⁴³ A palota nem egyedül állt, hanem más közeli reprezentációs épületekkel együtt alkotta a közigazgatási negyedet.⁴⁴ (16. kép) Ezekhez tartozhatott a korábbi legénységi kaszárnyák fölé emelt apszisos csarnoképület is. A környéken ezeken felül még egyéb maradványok is előkerültek, amelyek hasonló jellegű épületekre utalnak.⁴⁵

³⁷ KRÜGER–KRENCKER 1929. 151–173; BRÜHL 1975–1990. Bd. II 72., Anm. 82., 74 sk. Anm. 106–112. A fürdőépület rendeltetése az átépítést követően vitatott, de többek között felvetették, hogy a császári család ott időző tagjainak szolgálhatott lakóhelyül.

³⁸ HAENSCH 1997; BRÜHL 1975–1990. *passim*, ld. még lent a 44. jegyzetet; TÓTH 1973. 130 skk.

³⁹ TÓTH 1973; TÓTH 1975. A fürdőszárnnyról ld. TÓTH 1975. 40, 44.

⁴⁰ STIGLITZ–KANDLER–JOBST 1977. 610.

⁴¹ DIETZ–OSTERHAUS 1979. 202–204, 216.

⁴² Ld. fent 30. jegyzet.

⁴³ NÉMETH In: FORSCHUNGEN 2003. 61 sk., 91.

⁴⁴ A közigazgatási negyedhez ld. TÓTH 1973. 130.; HAENSCH 1997. 377 skk., BRÜHL 1975–1990. Bd. I, 21, 63; Bd. II 73 skk., 203 sk.

⁴⁵ SZIRMAI 1976.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDI 1943 ALFÖLDI, András: Aquincumi adalék a Kr. u. 268. év történetéhez. *BudRég* 13. (1943), p. 33–43.
- BAKKER 1984 BAKKER, Lothar: Zur Topographie der Provinzhauptstadt Augusta Vindelicum. In: *Geschichte der Stadt Augsburg von der Römerzeit bis zur Gegenwart* (Hrsg. G. Gottlieb u.a.). Stuttgart, 1984.
- BRÜHL 1975–1990 BRÜHL, Carlrichard: Palatium und Civitas. In: *Studien zur Profantopographie spätantiker Civitates vom 3. bis zum 13. Jahrhundert* Bd. 1. Gallien. Köln–Wien, 1975.; Bd. 2. Belgica I, beide Germanien und Raetia II. Köln–Wien, 1990.
- DIETZ–OSTERHAUS 1979 DIETZ, K. – OSTERHAUS, U. – RIECKHOFF–PAULI, S. – SPINDLER, K.: *Regensburg zur Römerzeit*. Regensburg, 1979.
- ELLIS 1985 ELLIS, S.: The “Palace of the Dux” at Apollonia and related Houses. In: *Cyrenaica in Antiquity* (Barker, G., Lloyd, J., Reynolds, J., eds.) BAR IS 236. Oxford, 1985. p. 15–25.
- FITZ 1993–1995 FITZ, Jenő, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV*. Bp., 1993–1995.
- FORSCHUNGEN 2003 *Forschungen in Aquincum 1969–2002. Aquincum Nostrum II/2.* (red. P. Zsidi) Bp., 2003.
- HAENSCH 1997 HAENSCH, Rudolf: *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit. Kölner Forschungen 7* (Mainz 1997)
- KABA 1986 KABA, Melinda: Die „Thermae maiores“ in Aquincum. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1984*. Stuttgart, 1986. p. 336–340.
- KABA 1991 KABA, Melinda: *Thermae maiores legionis II adiutricis*. MHB 7. Bp., 1991.
- KOCSIS 1982 Kocsis László: *RégFüz* 35. 1982,
- KOCSIS 1983 Kocsis László *RégFüz* 36; 1983, 37.;
- KOCSIS 1984 Kocsis László *RégFüz* 37, 1984, 42 sk.
- KOCSIS 1990 KOCSIS, László: Zur Periodisierung des Hauses des tribunus laticlavus im Legionslager von Aquincum. In: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum Wien, 1990*. p. 709–714.
- KOCSIS 1991 (KOCSIS, László et al) *A tribunus laticlavusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legiotáborban* (Előzetes jelentés). *BudRég* 28. (1991), p. 117–197.
- KRENCKER–KRÜGER 1929 KRENCKER, Daniel – KRÜGER, Emil: *Die Trierer Kaiserthermen*. Augsburg, 1929
- NAGY 1933 NAGY, Lajos: *A második segédlégio nagyobbik fürdőjének maradványai a Flórián-téren – Rudera thermarum maiorum in castris legionis II adiutricis reperta*. Bp., 1933.
- NAGY 1942 NAGY, Lajos, *Aquincum katonai fürdői*. In: *Budapest története 1. Budapest az ókorban*. Bp., 1942. p. 537–544.
- NÉMETH 1991 NÉMETH, Margit: *Aquincum. Feltárások az 1981–1988 közötti időszakban*. *BudRég* 28. (1991), p. 91–105.
- PÓCZY 1990 PÓCZY, Klára: Zur Baugeschichte des Legionslagers von Aquincum zwischen 269–320. In: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. RLÖ 36. Wien, 1990. p. 689–702.

- PÓCZY-NÉMETH 1986 PÓCZY, Klára - NÉMETH, Margit et al: Das Legionslager von Aquincum. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms 3. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983. Stuttgart, 1986. p. 398-403.
- SCHÖNVISNER 1778 SCHÖNVISNER, Stephanus: De ruderibus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno MDCCLXXVIII repertis partim nondum vulgatis liber unicus. Budaë, 1778.
- STIGLITZ-KANDLER-JOBST 1977 STIGLITZ, H. - KANDLER, M. - JOBST, W.: Carnuntum. In: ANRW II/6. (1977), p. 583-730
- SZIRMAI 1984a SZIRMAI Krisztina: Az aquincumi 2-3. sz.-i legióstábor praetenturája. BudRég 25. (1984), p. 135-179.
- SZIRMAI 1984b Szirmai Krisztina: Régészeti Füzetek 37, 1984
- SZIRMAI-ALTMANN 1976 SZIRMAI, Krisztina - ALTMANN Julianna: Előzetes jelentés a ferencesek temploma és a via praetoriától északra húzódó római kori épületmaradványok régészeti kutatásáról. BudRég 24. (1976), p. 233-240, 241
- TÓTH 1973 TÓTH, Endre: Late antique imperial palace in Savaria (The question of the so-called Quirinus basilica). ActaArchHung 25. (1973), p. 117-137.
- TÓTH 1975 TÓTH, Endre: A savariai császári palota építéstörténetéhez. ArchÉrt 102. (1975), p. 25-44, 45.
- TÓTH 1994 TÓTH, Endre, Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnisse. In: Das Christentum im Bayerischen Raum. (ed. Boshof, E., Wolff, H.) Köln-Wien, 1994. p. 256-257.

ZUR FUNKTION DER THERMAE MAIORES VON AQUINCUM IM 4. JAHRHUNDERT

Der Aufsatz behandelt die Rolle der großen Thermen¹ (*thermae maiores*) im Legionslager von Aquincum im 4. Jahrhundert. Gemeint sind die Änderungen, die im 4. Jahrhundert an dem Gebäude durchgeführt wurden sowie die Bestimmung der weiteren Funktion des erneuerten Gebäudes (Abb. 1; Abb. 5 a–b). Im 4. Jahrhundert, vermutlich unter *Constantinus I.*, zieht die Legion in ein neues Lager um, das man an der östlichen Seite des bisherigen, direkt an der Donau, errichtet hatte. Von da an befinden sich die *thermae maiores* nicht mehr innerhalb des eigentlichen Legionslagers, sondern außerhalb in einem Bereich mit veränderter Funktion^{7–11} (Abb. 3–4).

Aus der Neubauinschrift aus dem Jahre 268 (Abb. 2) erfahren wir, daß das Gebäude, nachdem es im Krieg des Jahres 260 verwüstet worden war, aus den Trümmern wiedererrichtet und, mit neuen Eingangstoren und Kollonnaden versehen, den Legionssoldaten übergeben wurde (2–3). Mit dieser Wiederherstellung, fassen wir wahrscheinlich die letzte Nutzungsphase als öffentliches Militärbad.⁴

Im Zuge der spätromischen Umbauten der *thermae maiores* entstand ein völlig anders strukturierter Bau (Abb. 5.a–5.b). Alle früheren Becken wurden aufgefüllt und neue Räume gestaltet mit soliden Böden, vorwiegend Ziegeln oder Terrazzo¹² (Abb. 1, Nr. 11, 24, 25, 29, 30, 35; Abb. 3; vgl. Abb. 5.a–5.b). Bodenniveau-Erhöhungen (13) und die Ausbesserung bzw. der Umbau von Hypocaust-Einrichtungen¹⁴ sind in mehreren Räumen des Gebäudes zu beobachten (Abb. 1, Nr. 10, 24, 29, 30, 33, 34, 35, 40, 41; Abb. 9, 10, 11). Die Verbesserungen der Hypocaust-Anlagen wurden charakteristisch für diese Zeit mit quadratischen Ziegelpfeilern und nicht mit den früheren Bauperioden angehörenden, monolithen runden Steinsäulen ausgeführt.¹⁵ Ähnliches geschah z. B. auch im spätantiken Palast in Savaria.¹⁶ Die Räume Nr. 40–41 sind durch die Zweiteilung eines früheren größeren Tepidarium-Raumes entstanden.¹⁷ Wo es nötig war, wurden Mauern teilweise abgerissen (Abb. 1, Nr. 24, 25, 30) und darüber neue rechteckige Räume errichtet¹⁸ (Abb. 1, Nr. 29; Abb. 7.a–b; Abb. 8). Bei Raum Nr. 35, der bisher als *sudatorium* interpretiert wurde¹⁹, kann man begründet daran denken, daß sich hier ursprünglich das (in der bisherigen Interpretation fehlende) Becken des Tepidariums befand. Bei der Freilegung im 18. Jahrhundert hat Schönvisner im östlichen Apsidenteil einen Mosaikboden und darunter im Hypocaust aus Ziegeln gebaute Pfeiler dokumentiert,

während im westlichen Teil des Raumes aus Stein gehauene monolithe Säulen – wie für die früheren Bauperioden der Thermen überall nachweisbar – den Boden trugen²⁰ (Abb. 12). Die Ziegelpfeiler sind mit der Bauperiode des 4. Jhs. zu verbinden²¹, also in der Apside, am östlichen Ende des Raumes, war ursprünglich ein Becken, und erst später hat man den durchlaufenden Boden auf den ganzen Raum ausgedehnt. Im Apsidenteil erhaltene und später ausgebesserte Mosaikbodenreste gehörten zweifellos zur spätantiken Umbauperiode²². Lange Korridore an den beiden Seiten des Gebäudes gehören ebenfalls in diesen spätromischen Kontext²³ (Abb. 1, Nr. 31 u. 38). An der östlichen Seite konnten sie wegen der darüberliegenden modernen Fahrbahn und dem Bürgersteig jedoch nur in beschränktem Maße erforscht werden (Abb. 1, Nr. 38).

Im Raum Nr. 7, bei der SW-Ecke der *palaestra*, hat man im 4. Jh. zwei Kaltwasserbecken eingebaut, ein quadratisches und ein halbkreisförmiges (Abb. 1, Nr. 6 u. 8). Westlich dieses Raumes entstanden drei weitere beheizte Räume und ein Apsis, vermutlich Warmwasserbecken²⁴ (Abb. 1, Nr. 3–5, Abb. 13). Der Komplex wurde von der Ausgräberin als spätromisches Privatbad gedeutet.²⁵

Ein Eingangstor des 4. Jhs. läßt sich in diesem Bereich lokalisieren²⁶ (Abb. 1, Nr. 20). Die Haupttore der eigentlichen Thermen und ebenso der spätromischen Anlage dürfen dagegen im Bereich der *porticus* entlang der Hauptstraßen (*via praetoria*, *via principalis dextra*) vermutet werden; ihre Freilegung war aber nicht möglich, lediglich Teile der *porticus* wurden beobachtet.²⁷ Der Eingang südlich des Privatbades wird im Süden durch eine Stützpfilermauer begrenzt²⁸ (Abb. 1, Nr. 20). Diese Mauer grenzt auch den NS-Korridor (Abb. 1, Nr. 31) von Westen her ab.²⁹ Im L-förmigen Winkel dieser Mauer liegt ein großes Wasserbecken, das den Garten des spätromischen Gebäudes schmückte (Abb. 1, Nr. 28).

Der genaue Zeitpunkt der spätromischen Baumaßnahmen im Bereich der Lagerthermen läßt sich ohne eine ausführliche Analyse des gesamten Fundmaterials kaum ermitteln. Die überwiegende Mehrzahl der Fundmünzen stammt zumindest aus der Zeitspanne *Constantinus I* bis *Valentinianus I.*³⁰ In die Regierungszeit des letzteren gehören überdies mehrere Ziegelstempel. Die mehrmaligen Ausbesserungen der Bodenbeläge zeugen jedenfalls für eine längere Nutzungsdauer des Baukomplexes.³¹ Das Gebäude wurde schließlich durch einen

Feuerbrand zerstört; in diesem Zusammenhang sind die Ziegelstempel aus der Zeit des *Valentinianus* als *terminus post quem* zu werten³². Die jüngste Fundmünze stammt allerdings aus der Zeit des *Theodosius I.*³³ Der Umbau und die Umnutzung der *thermae maiores* scheint wohl unter Kaiser *Constantinus I.* erfolgt zu sein, wobei es auch später noch zu weitere Bautätigkeit bzw. Renovierungen bis in die Jahre des *Valentinianus* gekommen ist. Die Zerstörung der Gesamtanlage oder von Teilbereichen dürfte am Ende oder nach dessen Regierungszeit anzunehmen sein.

Das in den *thermae maiores* neu entstandene Gebäude kann mit Sicherheit als spätantiker Palast bezeichnet werden (*Abb. 5.a und 5.b*). Die Abfolge großer Säle, die Korridore – in denen der Dienstbotenverkehr ohne Störung der Bewohner verlief und die Beheizung der Räume erfolgte – der separate westliche Badeflügel und der von *porticus* umgebene Garten mit dem großen Wasserbecken, bildeten ein monumentales Bauwerk. Ein wichtiger Teil des Gebäudes war die ehemalige große palaestra (*Abb. 1, Nr. 2*), die für umfangreiche Repräsentationszwecke (Feierlichkeiten, Versammlungen usw.) bestens geeignet war ebenso wie der Apsidensaal mit dem Mosaikboden für kleinere Empfänge (*Abb. 1, Nr. 35*). Die *thermae maiores* als der größte Bau des Legionslagers des 2.–3. Jhs. mit ihrer Grundfläche von 120×140 m boten sich für diesen Zweck in vorzüglicher Weise an.³⁴

Die Umnutzung der alten Thermenanlage im spätrömischen Aquincum für Repräsentationszwecke steht im 4. Jh. im römischen Reich nicht isoliert da. So wurden z.B. in Trier die Kaiserthermen ebenfalls in einen mit gesondertem Bad versehenen Palast umgestaltet.³⁷

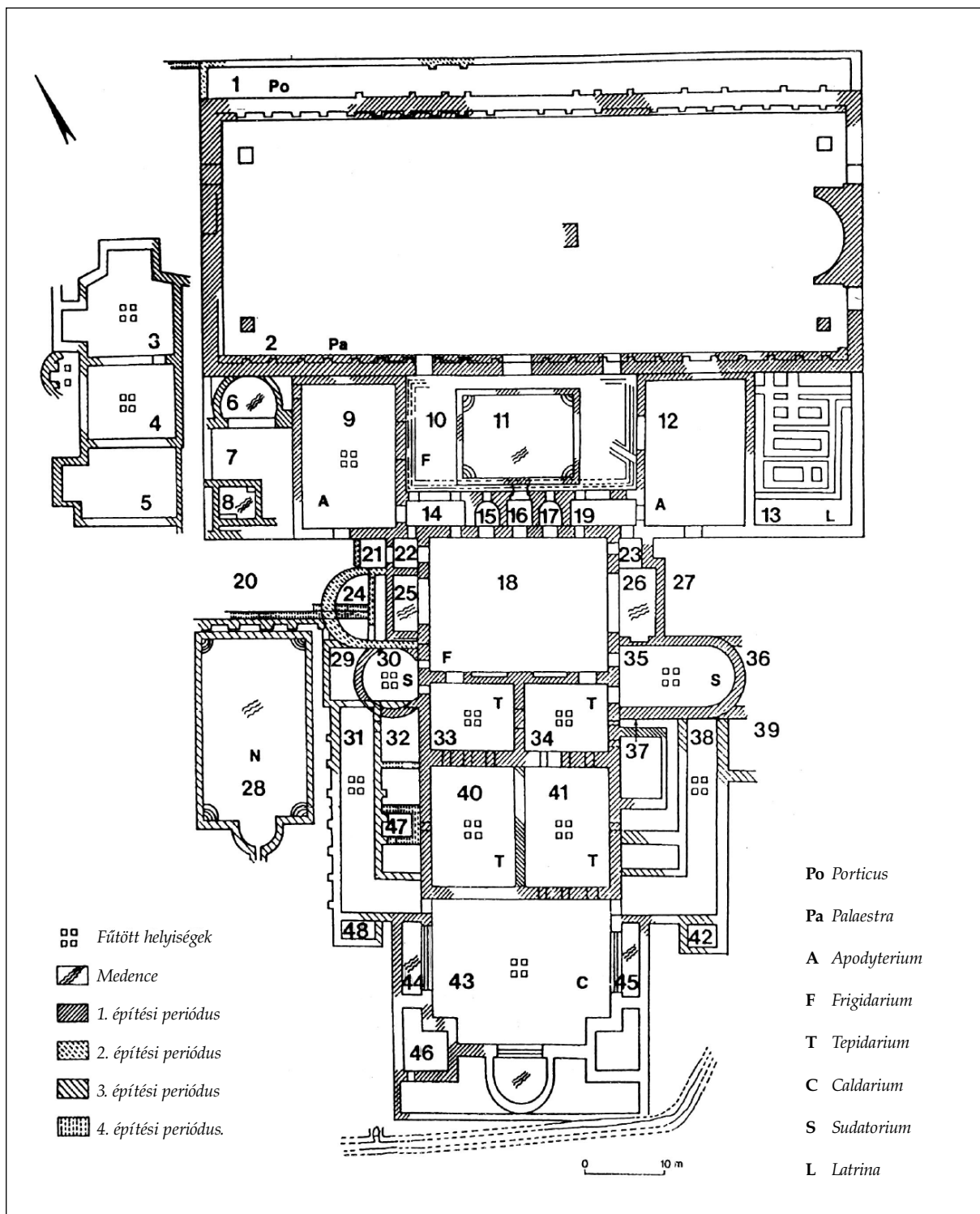
Die Entstehung dieses Palastes ist sicherlich in engem Zusammenhang mit der Errichtung der spätrömischen Festung zu sehen. Die Sarmatenkriege unter Kaiser *Constantinus I.* machten den Bau eines neuen Legionslagers erforderlich sowie verschiedene Umbauten bzw. eine topographische Neuordnung notwendig, um so den Bedürfnissen der schon früher umorganisierten Provinzverwaltung Rechnung zu tragen.³⁵

Die Statthalterresidenz auf der Hajógyári (Schiffswerft) – Insel wurde schon in dem letzten

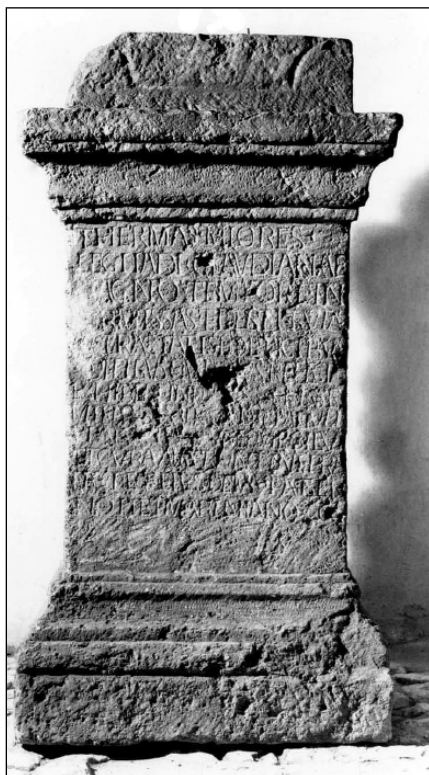
Drittel des 3. Jahrhunderts aufgegeben, aber das ihr gegenüber am rechten Donauufer gelegene Viertel der *canabae* dürfte gemäß seiner früheren Verwaltungsfunktion weiter genutzt worden sein, eventuell sogar bis zum Bau der spätrömischen Festung (*Abb. 14, 15, 16*). Daß das neue Verwaltungsviertel in dem sicheren Gelände hinter der neuen Festung, und zwar im geschützten, zentralen Teil des älteren Legionslagers, nämlich in der ehemaligen *praetentura*, lag,³⁶ darauf deuten nicht nur die umgebauten Reste der früheren Thermen hin, sondern auch andere, über den abgerissenen Mauern der Kasernen errichtete öffentliche Gebäude.

Von der Größe und Struktur her muß das Gebäude auf jeden Fall für eine Amtsperson mit höherem Rang als dem eines Legionskommandeurs bestimmt gewesen sein, und hatte also wohl höchster Staatsrepräsentation zu dienen. Die umgebauten *thermae maiores* waren dafür vorzüglich geeignet. Nach Ausweis der Ziegelstempel, der Münzen⁴² wie auch der Ausbesserungen der Fußböden scheint die Anlage gut ein Jahrhundert lang als Sitz des *dux* der Provinz *Valeria* gedient zu haben.⁴³ Das Gebäude stand nicht für sich alleine, sondern bildete mit den anderen Repräsentationsbauten in der direkten Nachbarschaft ein eigenes Verwaltungsviertel.⁴⁴ Mit zu diesen Anlagen könnte die über einer früheren Mannschaftsbaracke errichtete Apsidenhalle gehören. Überdies sind in der Nähe noch andere Reste gefunden worden, die auf weitere Gebäude ähnlichen Charakters hinweisen.⁴⁵

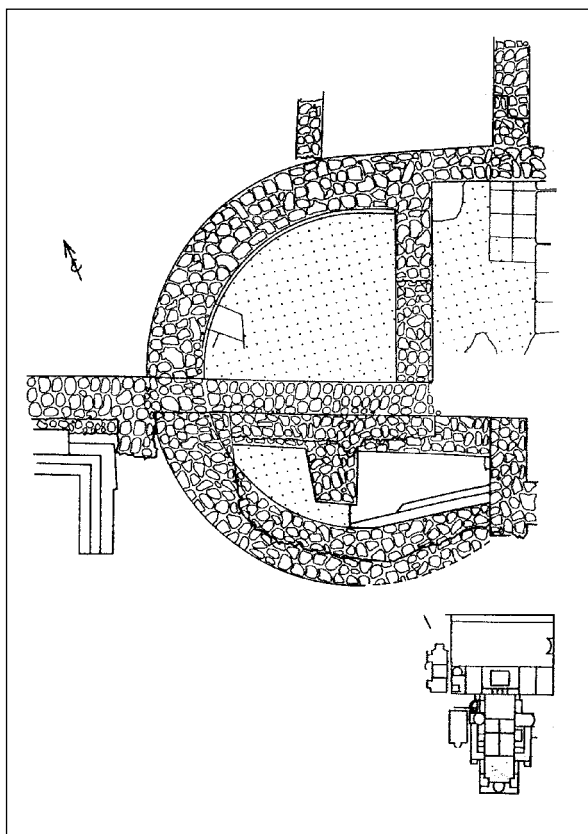
In spätrömischer Zeit hat man mehrfach solche Paläste durch Umbau schon vorhandener Bauten, u.a. von Thermenanlagen, geschaffen. So geschah es auch im Falle der *aula palatina* in Savaria.³⁹ Dort wurde ein bestehendes Gebäude für den Sitz des *praeses* umgebaut und mit einem Badeflügel versehen. In der jüngeren Bauperiode der sog. Palastrine von Carnuntum läßt sich gleichfalls ein derartiger repräsentative Palast fassen.⁴⁰ Ebenso sind in Regensburg die Thermen des Legionslagers in solch einen luxuriösen Baukörper umgestaltet worden. Die freielegten Reste auf dem dortigen Kornmarkt bilden allerdings nur einen kleinen Teil der gesamten Anlage.⁴¹

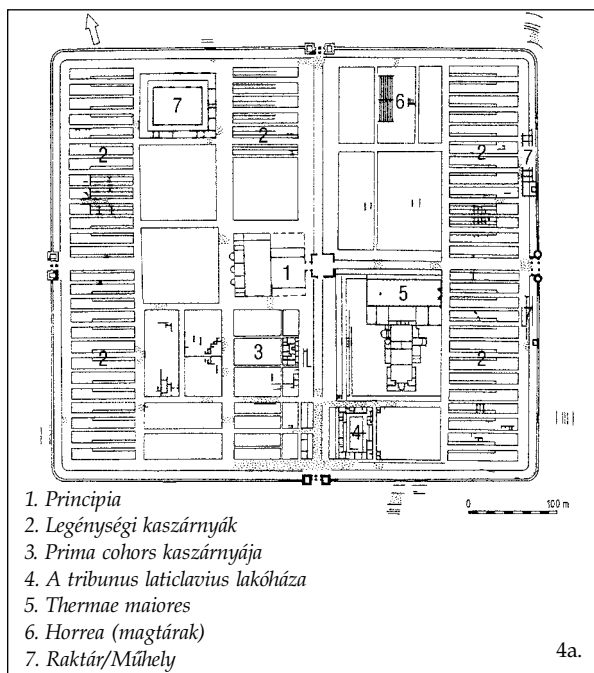
1. kép. A thermae maiores a 2.- 4. században. Összesítő alaprajz. (Kaba 1991. 2 kép nyomán)

2. kép. A thermae maiores újjáépítési felirata (Kr. u. 268).

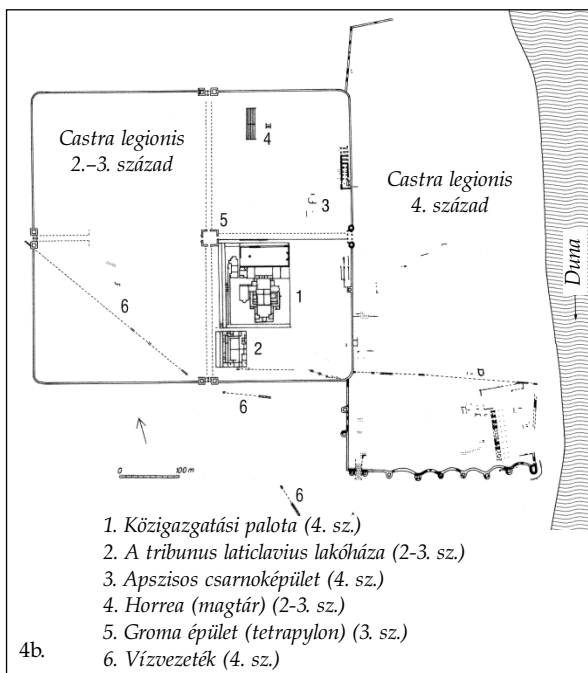
3. kép. A 24. sz. hidegvoizes medence átépítései a 3–4. században (KABA 1991. 48. kép nyomán).

1. Principia
2. Legénységi kaszárnyák
3. Prima cohors kaszárnyája
4. A tribunus laticlavius lakóháza
5. Thermae maiores
6. Horrea (magtárak)
7. Raktár/Műhely

4a.

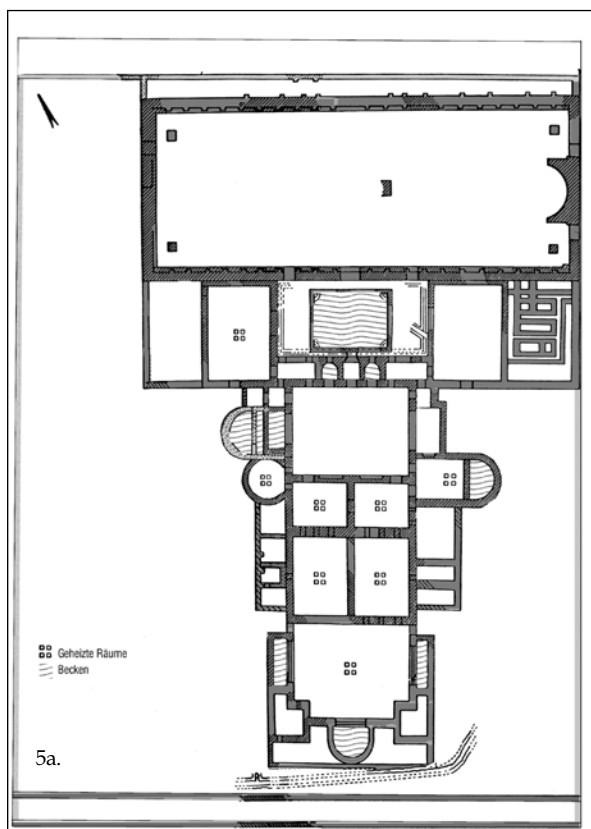
4. kép. a. Az aquincumi legiotábor a 2–3. században.

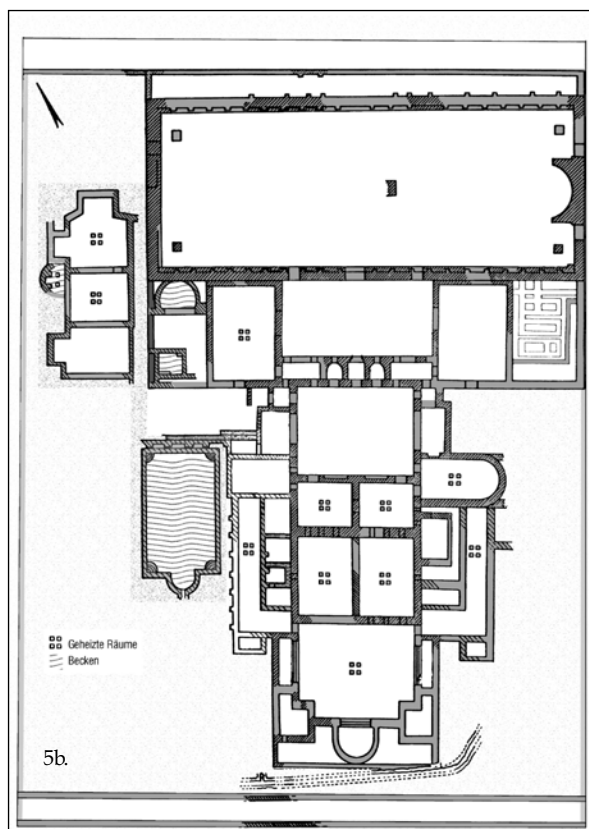
1. Közigazgatási palota (4. sz.)
2. A tribunus laticlavius lakóháza (2-3. sz.)
3. Apszisos csarnoképület (4. sz.)
4. Horrea (magtár) (2-3. sz.)
5. Groma épület (tetrapylon) (3. sz.)
6. Vízvezeték (4. sz.)

4b.

4. kép. b. Az aquincumi legiotábor a 4. században.

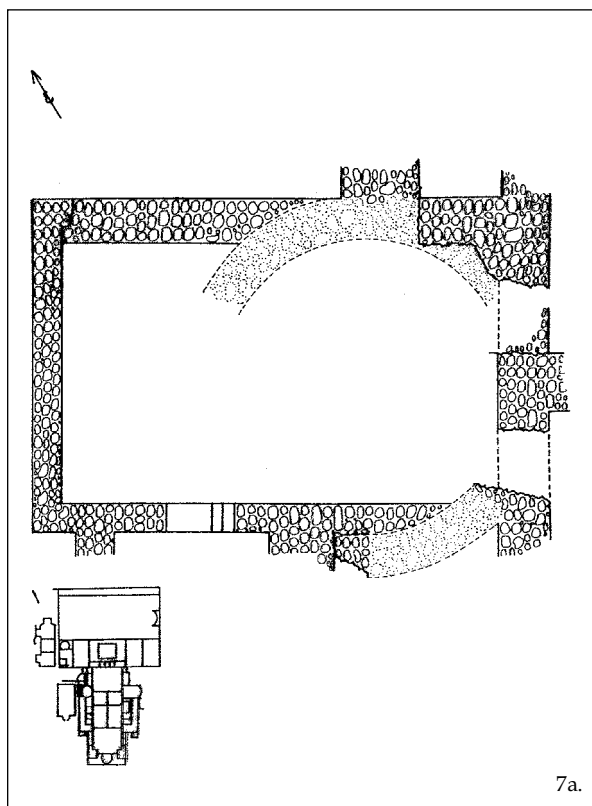
5. kép. a. A thermae maiores a 2–3. században.

5. kép. b. A thermae maiores a 4. századi átépítés után.

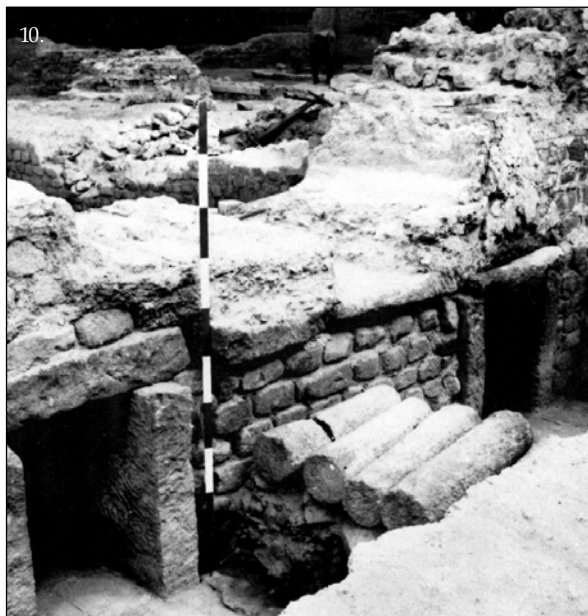
6. kép. Téglapadló a 10. számú helyiségben a feltöltött 11. számú medence fölött (4. század).

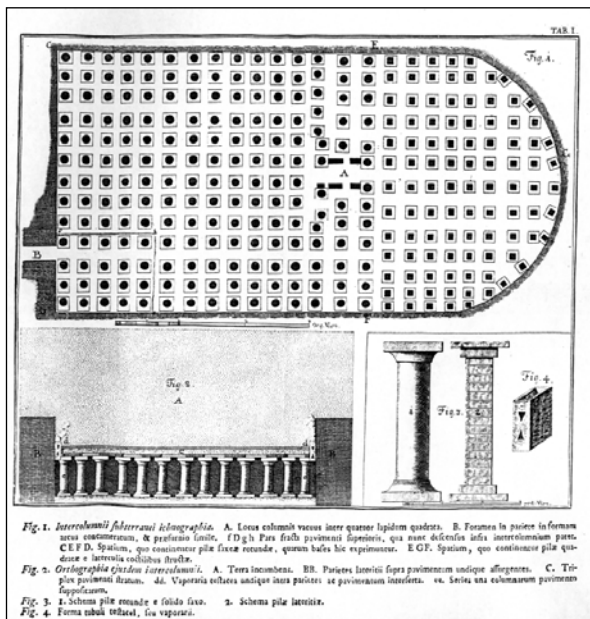
7. kép. a–b. A korábbi 30. sz. sudatorium fölött kialakított 29. sz. helyiség. (Kaba 1991. 58. kép nyomán)

8. kép. A 29. sz. helyiség téglapadlója (4. század) (Kaba 1991. 59. kép nyomán)

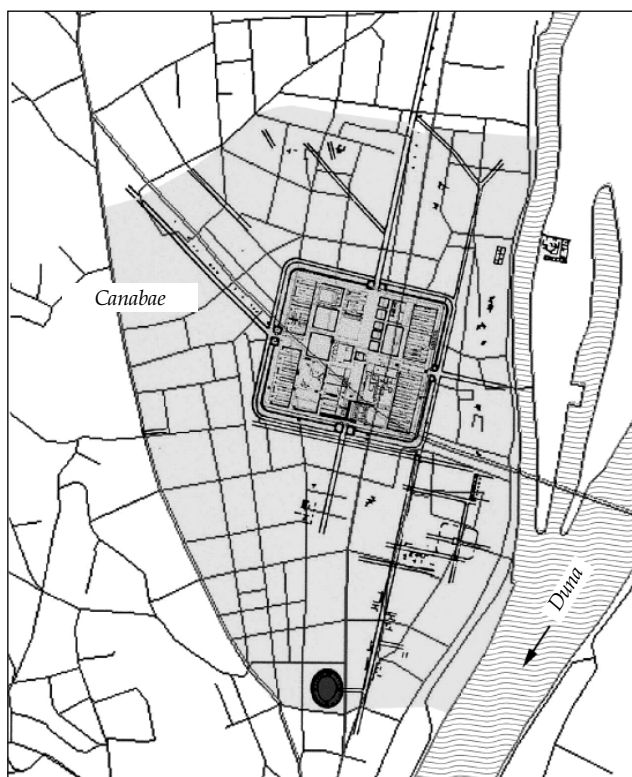
9–11. kép. A hypocaustum rendszer 4. századi átépítése a 40. és a 33. sz. helyiségekben. (Kaba 1991. 68. kép nyomán)

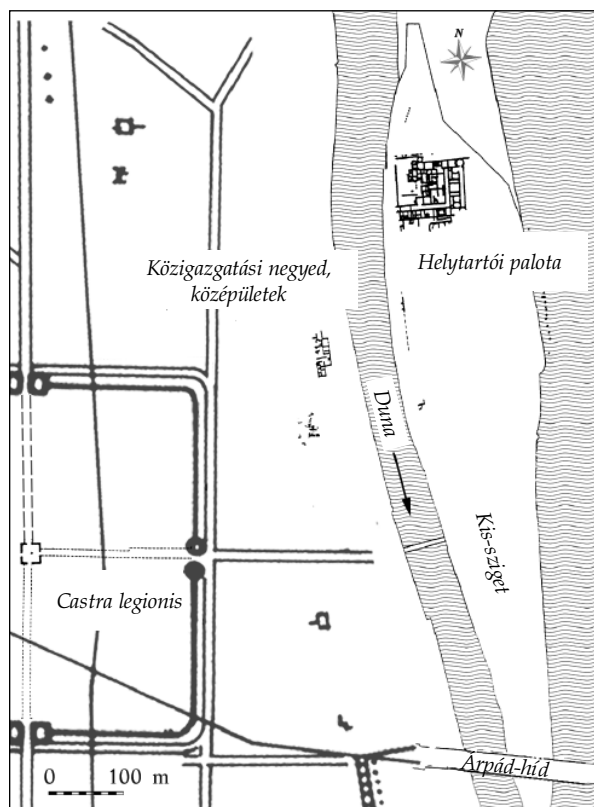
12. kép. A 35 sz. apsziszos terem 4. századi alaprajza (Schönwisner 1778. nyomán).
(A = valószínűleg lefolyó csatorna maradványa)

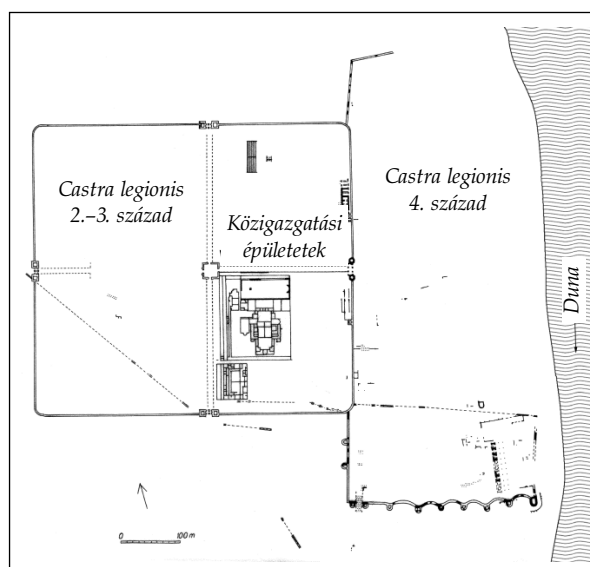
13. kép. A nyugati fürdőszárny 3., 4., 5. sz. helyiségei (4. század).
(Kaba 1991. 21. kép nyomán)

14. kép. Az aquincumi katonaváros és legiotábor a 3. században.

15. kép. A közigazgatási épületek elhelyezkedése a katonavárosban a 2-3. században.

16. kép. A közigazgatási épületek elhelyezkedése a korábbi praetentura területén a 4. században.

SZILÁGYI MAGDOLNA

KÉSŐ CSÁSZÁRKORI BULLÁK ÉS AMULETTKAPSZULÁK
AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN

Ásatási beszámolók, temetőpublikációk alapján 17 dunántúli lelőhelyről – zömmel sírokból – csaknem száz római kori amulettkapszulát ismerünk (1. kép).¹ Leggyakoribb a lapított gömb alakú kapszulával és egyetlen függesztőfüllel ellátott típus (Kat. A). Ezeket a hosszúkás amulettkapszuláktól való megkülönböztetésképpen a továbbiakban bulláknak² nevezzük. A bullák már a 2. században feltűntek Pannoniában, ám – részben a hamvasztásos rítusnak köszönhetően – e korai példányok nem nagy számban maradtak fenn.³ A 3. századból már lényegesen több bulla ismert, s viseletük a római kor végéig nyomon követhető egész Pannonia területén. A két-három függesztőfüllel ellátott hosszúkás amulettkapszulák (Kat. B) a bullákhoz képest később, a 3. században jelentek meg Pannoniában. A közép- és késő-avarokori emlékműanyagból szintén ismerünk hosszúkás kapszulákat (s hozzájuk képest elenyésző számban bullákat), melyekhez bizánci kapcsolataik révén juthattak az avarok.⁴

Noha a bullák és hosszúkás amulettkapszulák vallás- és orvostörténeti vonatkozásban egyaránt jelentőséggel bírnak, a magyarországi múzeumokban őrzött példányok felgyűjtése, és előfordulásuk feltérképezése mindezekig nem történt meg. Egyedül Intercisa esetében került sor a bullák önálló tárgytípusként történő katalogizálására és sok

szempontú elemzésére.⁵ A fenti okok alapján az Aquincumi Múzeumban őrzött bullák és amulettkapszulák elemzésével, valamint lelőköörülményeik értékelésével igyekszem hozzájárulni e tárgytípusokról alkotott ismereteink teljesebbé tételéhez. Emellett az eddig közlésre került dunántúli lelőhelyű példányok áttekintése révén szeretnék összehasonlító adatokkal szolgálni a dolgozat és az újabb kutatások számára.

Az Aquincumi Múzeum gyűjteményében található bullák (Kat. A/2–25; 3–15. kép) kapszulája többnyire kör alakú, de előfordul az ovális és tojásdad forma is. Átmérője 1,4–2,5 cm. A függesztőfül többnyire rövid és széles (0,3–0,4×0,9–1 cm). A 2 cm-nél nagyobb átmérőjű kapszulával rendelkező darabok esetén előfordul hosszú és keskeny (0,8×0,5–0,6 cm) szalagfűl is. Rendszerint egyetlen fémlemezről alakították ki őket úgy, hogy a piskóta alakúra kivágott fémlapot a domborítást és az esetleges díszítést követően kettéhajlították. A középső elvékonyodó részből lett a függesztőfül, a kapszulát a két illeszkedő konkáv lemez képezi (3–5., 7–10., 14. kép). Nem példa nélküli azonban a két darabból készült bulla sem, ahol a függesztőfüleket szegecs segítségével fogták össze (6. 13. kép). A kapszula belsejébe általában vászonba csavart növényi részeket, vagy illóolajjal átitatott textildarabot helyeztek.⁶ Végül háromféleképpen zárhatták össze a kapszula széléit. Az egyenes peremű kapszulákat (a) forrasztással (5., 7., 9. kép), vagy (b) rombusz alakú fémkapcsok segítségével (10. kép) rögzítették egymáshoz. Leggyakrabban azonban (c) a kapszula előlapjának peremét fűrészfogszerűen alakították ki, s az apró fogacskákat egyszerűen a hátlap peremére hajtogatták (3., 4., 12. kép).

Az Aquincumból származó három hosszúkás amulettkapszula (Kat. B/1–3; 16–18. kép) mind-

¹ A publikált pannoni bullák feldolgozása szakdolgozat részeként elkészült, s a CEU-ELTE Középkori Könyvtárban kézirat formájában megtekinthető: SZILÁGYI Magdolna: The Meaning and Use of Bullae in Late Classical Pannonia in Their Imperial Context. Bp., 2004.

² A bulla szó jelentése eredetileg vízbuborék, majd innen számos gömb illetve kör alakú tárgy (pl. bútor darabokat, ládát, ajtószárnyat díszítő szegfejek, övek kerek szegecsei, gyermekek lapított gömbszerű amulettkapszulája) megnevezésére használták a rómaiak. ERNOUT-MEILLET I. 78, s.v. „bulla”; DAREMBERG-SAGLIO I. 754, s.v. „bulla”; TLL II. 2241–2242, s.v. „bulla”.

³ Aquincum környékéről három 2. századi bulla került elő (Kat. A/1, 17, 20), 2–3. századi példányok ismertek Brigetio (Kat. A/28–30), Majs (Kat. A/77), Solymár (Kat. A/78) lelőhelyekről.

⁴ PÁSZTOR 1986. 129–133, 12–14. kép; VIDA 2002. 183, Taf. 9.

⁵ ALFÖLDI 1957. 444–445, 454–455; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 99–107.

⁶ Kivéteklént említendő az a 2. századi, közelebről meg nem határozható aquincumi lelőhelyről származó bulla, amely egy görög feliratú ezüstlapocskát, és egy Traianus érmét foglalt magában (Kat. A/1).

egyike aranyból készült.⁷ Alakjuk henger illetve hatoldalú hasáb, hosszuk egyenként 2,3, 3,1 és 7,4 cm. A lemezből hajlított kapszulák egyik végére fémelemez forrasztottak, belsejüket fehér pasztával töltötték ki, majd másik végüket is fémelemezrel zárták le.

ANYAGUK ÉS DÍSZÍTÉSÜK

Az Aquincumi Múzeum gyűjteményéből 17 bronz és 2 arany bullát, valamint 3 arany amulettkapszulát

sikerült megvizsgálnom.⁸ Habár a pannoniai emlékanyagban nem ismeretlenek az ezüsből készült bullák és amulettkapszulák sem,⁹ Aquincumból nem került elő ilyen. Az 1. táblázat alapján igazolható – s, a teljes pannoniai emlékanyagra helytálló¹⁰ – megfigyelés, hogy a nemesfémből készült bullák és hosszúságú kapszulák függesztőfüle, (s olykor a kapszula is) bordákkal, granulációval, vagy gravírozással díszített. Az arany és ezüst példányok tehát mind anyaguknál, mind díszítésüknél fogva ékszereknek

Kat.	Anyag		Kapszula			Függesztőfül		
			Forma		Átmérő			
	Arany	Bronz	Hosszú	Kerek		Hossza	Szélessége	Bordázott
B/1	•		•		–	0.4	0.2	•
B/2	•		•		–	0.8	0.2	•
B/3	•		•		–	0.5	0.2	•
A/6	•			•	2.0	0.5	0.5	•
A/7	•			•	1.6	0.6	0.4	•
A/22		•		•	2.4	1.5	0.7	
A/24		•		•	2.2	0.4	0.9	
A/23		•		•	2.1×3.8	0.8	0.9	
A/20		•		•	2.1	–	0.2	
A/16		•		•	2.0	–	0.9	
A/25		•		•	2.0	–	–	
A/8		•		•	2.0	0.4	1	
A/17		•		•	2.0	0.8	0.6	
A/21		•		•	1.9	–	0.6	
A/12		•		•	1.9	0.5	1	
A/19		•		•	1.6	0.3	0.9	
A/3		•		•	1.6	0.7	0.5	
A/9		•		•	1.4	0.3	0.1	

1. táblázat. Az aquincumi bullák és hosszúságú kapszulák anyaga, formai jellemzői

Kat.	Összetétel				
	Cu	Fe	As	Ag	Sn
A/20	91.5	0.41	0	0	7.9
A/23	99.1	nyomokban	0.7	nyomokban	0
A/25	94.5	0.2	nyomokban	0	5.2

2. táblázat. Három aquincumi bronz bulla anyagvizsgálatának eredménye

⁷ A pannoniai emlékanyagban találunk arany (Kat. B/5, 6, 14), ezüst (Kat. B/4, 8) és bronz (Kat. B/7, 10, 11, 12, 13, 15) példányokat is.

⁸ A bronz bullák száma egész Pannoniában messze meghaladja a nemesfémből készült példányokét: 17 különböző pannoniai lelőhelyről származó 79 db bulla között 72 bronz, 4 arany és 3 ezüst példányt találunk. Az Intercisából származó 39 db bulla között például 38 bronz és 1 ezüst darab szerepel.

⁹ Ezüsből készült bullák Intercisa (Kat. A/57), Majs (Kat. A/77), és Tricciana (Kat. A/80) lelőhelyekről kerültek elő. Hossz-

szűk ezüst amulettkapszulákat találtak Arrabona (Kat. B/4), és Mursella (Kat. B/8) területén.

¹⁰ Díszített bullák és hosszúságú kapszulák Pannoniából: csillag motívummal díszített ezüst bulla Triccianából, (Kat. A/80), arany bulla bordás függesztőfülű a kői 5. sírból (Kat. A/74), Silvanus feliratú hatszögletű aranykapszula Arrabonából (Kat. B/5), bordázott fülű hosszúságú ezüstkapszula Mursellából (Kat. B/8), granulációval díszített hengeres aranykapszula Sopianae-ből (Kat. B/14).

tekinthetők, melyek egyszersmind tanúskodtak viselőjük előkelő vagyoni helyzetéről. Megjegyzendő továbbá, hogy Plinius feljegyzése szerint a rómaiak az aranyról úgy tartották, megvédi a gyermekeket a rontástól.¹¹ Nem kizárt tehát, hogy az aranyból készült bullák és hosszúkás kapszulák már anyaguk révén is amulettnek minősültek. (1. táblázat)

kisebb mennyiségben előforduló többi elem (vas, arzén, ezüst), bizonyosan kohósítás során került a bronzba. A vizsgált minták fémanyaga összességében megfelel a bronzlemezből kialakított római kori tárgyak összetételének, s nem tartalmaznak olyan fémeket (pl. arany, ezüst), amit bajelhárító céllal tudatosan használtak volna ötvözésre.¹³

Kat.	A temetkezés jellemzői			A kapszula előfordulása	Idő
	Rítus	Típus	Irányítás		
A/6, B/1	csontváz	kőkoporsó	Ny-K	bal vállnál	3. sz.
A/7, A10, A/11, B/3	csontváz	kőkoporsó	É-D	nyaknál	3. sz.
B/2	csontváz	kőkoporsó	?	?	3. sz.
A/12	csontváz	téglasír	É-D	?	4. sz.
A/18	csontváz	kőkoporsó	ÉNy-DK	bordák alatt	4. sz. közepe
A/19	csontváz	kőkoporsó	ÉK-DNy	nyaknál	4. sz. közepe
A/20	hamvasztás	szórt hamvas; égett, vakolt sírfal	?	-	2. sz. első harmada
A/21	hamvasztás	szórt hamvas; égés nélküli, vakolatlan sírfal	?	-	?
A/22	hamvasztás	szórt hamvas; égett, vakolt sírfal	?	-	3. sz. első harmada
A/23	csontváz	egyszerű földsisír	K-NY	jobb vállnál	4. sz.
A/24	csontváz	téglasír	K-NY	nyaknál	4. sz.
A/25	csontváz	egyszerű földsisír	ÉK-DNY	a jobb felkar és alkar hajlatában	3-4. sz.

3. Táblázat. A bullák és hosszúkás kapszulák lelőköri körülményeinek összehasonlító táblázata

A bronzból készült bullákat anyaguk, apró méretük és egyszerűségük miatt, aligha hordhatták előkelő társadalmi vagy vagyoni állapotra utaló ékszerként. Meg kellett vizsgálnunk tehát, hogy anyagukban található-e olyan fém, ami a bullák mágikus szerepére utalhat. Próbaképpen három késő római kori példányt röntgenemissziós elemzésnek vetettünk alá.¹² A vizsgálatra szánt bullákat Aquincum három különböző temetőjéből választottuk úgy, hogy viselőik között legyen férfi, nő és gyermek. Az eredmények (2. táblázat) jól mutatják a réz igen magas arányát a többi fémhez képest. A réz után a mintákból nagyobb mennyiségben kimutatható fém az ón volt, amely tudatos ötvözés, vagy a vegyes ércek együttes kohósítása eredményeként kerülhetett a bronzba. A bullák anyagában

LELŐKÖRÜLMÉNYEK

Az Aquincumi Múzeumban található bullák többsége (18 db) sírból került elő (2. kép), a többi szórvány, vagy régi ásatásból származó, nem meghatározható aquincumi lelőhelyű darab. A sírból származó bullák és amulettkapszulák¹⁴ lelőköri körülményeire vonatkozóan az alábbi megfigyeléseket lehet tenni (3. táblázat):

- A) A temetkezés rítusa az amulettkapszulák esetében kizárólag, a bullák esetében többnyire csontváz. A hamvasztásos sírokból származó bullák száma elenyésző.
- B) A csontváz rítuson belül előforduló sírtípusok (egyszerű földsisír, téglasír, kőkoporsó) megfelel-

¹¹ PLIN. Nat. hist. 33.25.84.

¹² A vizsgálatokat Költő László végezte a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága Régészeti Osztályán röntgenemissziós analízátor segítségével.

¹³ A lemezből római kori tárgyak többnyire vörösrezet, ónbronzt, esetleg sárgarezet (Cu+Zn) tartalmaztak. Kőszónnel tartozom Verebes Anettnek, aki segítségemre volt az anyagvizsgálat eredményének értelmezésében.

¹⁴ A három amulettkapszula közül kettő bullákkal együtt került elő, ezért a lelőköri körülmények vizsgálatánál nem látom értelmét, hogy külön tárgyaljam őket.

nek a késő császárkorban leginkább elterjedt temetkezési módoknak.¹⁵

- C) A sírok irányítása változó.
D) A bulla és amuletkapszula rendszerint a viselőnek megfelelő helyről, a nyak tájékáról került elő.
E) A sírok csaknem minden esetben tartalmaztak mellékeleteket. (4–5. táblázat)

Összességében megállapítható, hogy a vizsgált sírok nem bírnak olyan közös jellegzetességekkel (pl. egyöntetű rítus, egyszerű sírgödör, domináns É-D, vagy NY-K irányítás, mellékeletek lábhoz történő elhelyezése, mellékeletek hiánya),¹⁶ melyek alapján a bullák vagy amuletkapszulák viselőit egyértelműen egy adott vallási¹⁷ vagy etnikai csoporthoz lehetne sorolni.

KÍSÉRŐ MELLÉKLETEK

A sírmellékeletek között (4. táblázat) nem szerepel olyan lelet, amely állandó, vagy gyakori kísérője volna a bulláknak vagy amuletkapszuláknak, s utalhatna az elhunytak vallási, vagy etnikai hovatartozására. A viseleti tárgyak (5. táblázat) közül a női és gyermek sírokban a nyak körül talált gyöngyököt és medálokat szeretném kiemelni, melyeket a bullákkal és amuletkapszulákkal együtt nyakláncra fűzve viselhetett tulajdonosuk. A gyöngyök és medálok egy részének anyaguk (pl. borostyán,¹⁸ arany¹⁹) miatt gyógyító, illetve bajelhárító szerepet tulajdoníthattak. Alakja miatt tulajdoníthattak apotropaikus szerepet annak a Bécsi út 166. szám alatti női sírban talált hétszögletű gyűrűnek, amely egy bullával, és egy amuletkapszulával együtt a váz

Kat.	Kerámia				Üveg								Ezüst			Bronz					Vas					Ólom	Csont				Faládika	Érem						
	Fazék	Korsó (lagoena)	Bögre (olla)	Fedő (operculum)	Pálcák	Korsó (lagoena)	Laguncula	Pohár	Unguentarium	Inf undi bulum	Illatszeres üveg	Ládikaveret	Tükör	Tű	Ládikaveret	Tükör	Stilus	Tű	Egyéb	Olló	Dárdaheg	Ácskapocs	Szeg	Egyéb	Tükör	Orsó	Tű	Egyéb										
A/6, B/1																																						
A/7, A/10, A/11, B/3											1	x												x				2		1								
B/2					2						1													x						2	x			2				
A/12																																						
A/14																																						
A/15																																						1
A/18						1		1	1		1			x					x																x		1	
A/19		1		1	2		2	1		1										1	1																	
A/20		1	3												1		2	1				1							1								1	
A/21																																						
A/22		2									1			x									x			1											1	
A/23			1															1																				
A/24			2					1																														
A/25																1							1	x														

4. táblázat. Bullákkal és amuletkapszulákkal előkerült sírmellékek

¹⁵ vö. LÁNYI 1990. 249.

¹⁶ Arra vonatkozólag, hogyan tükröződik a vallás és az etnikum a temetkezési szokásokban lásd LÁNYI 1972. 130; LÁNYI 1990. 249–250.

¹⁷ A ságvári temető leletanyagának elemzése kapcsán a bullákat és amuletkapszulákat Burger Alice zsidó amuletteknek határozta meg. BURGER 1966. 146, 159–163. Nem zárhatjuk ki annak

a lehetőségét, hogy a bullák, – különösen a hosszúkas amuletkapszulák – viselői között voltak zsidó vallású egyének, ám úgy gondolom a kérdéses vázak vallási és etnikai hovatartozásának biztosabb meghatározásához egy átfogó, több pannoniai lelőhelyet érintő temetőelemzésre volna szükség.

¹⁸ PLIN. Nat. hist. 37.12.

¹⁹ PLIN. Nat. hist. 33.25.84.

Kat.	Arany							Ezüst Ruhadisz v. diadém	Bronz				Vas			Csont				Üveg		Boros- tyán		Üvegpaszta gyöngy	
	Hajtű	Hajháló	Fülbevaló	Gyöngy	Bulla	Amulettkapszula	Medál		Gyűrű	Fülbevaló	Bulla	Fibula	Karkötő	Fibula	Karperec	Óveszt	Hajtű	Fésű	Gyöngy	Karperec	Hajtű	Gyöngy	Medál		Gyöngy
A/6, B/1					1	1	1																		
A/7, A/10, A/11, B/3	2	x	2	30	1	1	3			2						1	1		1	2	25		1		2
B/2					1			1															1		
A/12										1															
A/14										1															18
A/15										1															
A/18										1	1	3		1				1	1			1			
A/19										1												2			
A/20										1			1												
A/21										1															
A/22								x	1	1												1			12
A/23										1															
A/24										1		1													
A/25										1					1										

5. táblázat. Bullákkal és amulettkapszulákkal előkerült viseleti tárgyak

bal válla mellől került elő.²⁰ Szimbolikus szerepe lehetett még az üvegyöngyök színeinek is, ám a színek szimbolikája nem lehetett egységes a birodalom minden részén,²¹ így pannoniai használatukra az írott források nem nyújtanak segítséget.

A viseleti tárgyak táblázatára (5. táblázat) tekintve szembevetjük, hogy az arany ékszerek – többek között az arany bullák – kizárólag amulettkapszulákkal együtt kerültek elő. Másfelől figyelemreméltó, hogy egy-két üvegedényen kívül szinte alig találunk sirmellékleteket ezekben a sírokban (4. táblázat). Az aquincumi leletanyagban tehát jól elkülöníthető a három amulettkapszulát viselő személy azoktól, akik bronz bullát viseltek, ám ahhoz, hogy a megfigyelt jelenségeket egyértelműen vagyoni, illetve etnikai okokkal magyarázzuk mindenképpen több pannoniai példára volna szükség.

A VÁZAK NEME ÉS ÉLETKORA

A bullák és amulettkapszulák viselői szinte kizárólag gyermekek (7/14) és felnőtt nők (5/14)

²⁰ Szilágyi János a gyűrű bajelhárító szerepére a hetes szám mágikus jelentőségéből következtetett. SZILÁGYI 1950. 308.

²¹ SWIFT 2003. 346–347.

voltak (6. táblázat). A római gyermekek bullaviseelési szokását az antik források is alátámasztják. A gyermekek születésük napján, vagy a névadási ceremónia (*dies nominum, nominalia*)²² keretében apjuktól szerencsehozó bullát kaptak. A források szerint a 14–16 éves kort elérő fiúk a gyermekkort jelképező bullát és bíborszegélyű togát (*toga praetexta*) ünnepélyes szertartás keretében elhelyezték a házi istenek (*Lares, Penates*) oltárán, s magukra öltötték a férfiak togáját (*toga virilis*).²³

Arról hallgatnak a források, hogy a lányok mikor váltak meg bullájuktól, de mivel az ő gyermekkoruk a házassággal ért véget, általánosan elfogadott nézet szerint a fiúkkal közel egy időben ők is letették bullájukat.²⁴ Aquincum – és más pannoniai városok – esetében ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy itt igen nagy számban kerültek elő bullák felnőtt nők sírjából, amit aligha magyarázhatunk pusztán azzal, hogy valamennyien hajadonok voltak.

²² JOHNSTON 1932. § 97.

²³ PERS. 5.30–31; SCHOL. Pers. 5.31; PORPH. Hor. Sat. 1.5.65; SCHOL. Hor. Sat. 1.5.65–66.

²⁴ PWRE III. s.v. „bulla”; JOHNSTON 1932, §99.

A bullák és a hosszúkás kapszulák gyakran foglaltak magukba növényi részeket (szőlő, rózsatüske, koriander, oroszlánszáj)²⁵ vagy varázsfeliratos ezüstlapocskát.²⁶ Az orvosi témájú ókori források gyakran ajánlják „bűvereklyét” (*praebia*,²⁷ *remedia*) tartalmazó kapszula (*bulla*,²⁸ *lupinum*,²⁹ *tubulus*)³⁰ nyakba akasztását betegség megelőzésére, gyógyítására, illetőleg rontás elhárítására. Epigráfiai adatok igazolják, hogy Aquincumban, miként Pannonia más városaiban a férfiakhoz képest igen magas volt a 10 év alatti gyermekek és a nők halálozási arányszáma.³¹ Ha a fentiekhez hozzávesszük, hogy a gyermekek és nők fizikumukból, valamint jogi és anyagi helyzetükből adódóan társadalmilag is kiszolgáltatottabbak voltak a férfiaknál, kézenfekvőnek tűnik miért épp ők hordtak a nyakukban bullákat és hosszúkás amulettkapszulákat.

A BULLÁK ÉS HOSSZÚKÁS KAPSZULÁK HASZNÁLATA

Az antik források segítségével nyomon követhető miként terjedt el az etruszkoktól származó³² *bulla* használata a római társadalmon belül, és mely korokban milyen szerepet tölthetett be ez az ékszer. Az arany bulláknak a köztársaságkor végéig státuszjelölő szerepük volt. Viselésükre kezdetben csak a patríciusok,³³ majd a szenátorcsaládok³⁴ és lovagok³⁵ gyermekei is jogosultak voltak. A Kr. e. 2. századtól már minden szabad születésű (*ingenuus*)³⁶ gyermek, a Kr. u. 1. századtól a felszabadított rabszolgák (*libertini*)³⁷ is hordhattak aranyból készült bullát. Ettől kezdve az arany *bulla* az előkelő társadalmi rang helyett a jobb vagyoni állapot jelképeként szerepel a forrásokban. A bullát emellett mindenkor bajelhárító (*apotropaikus*) és szerencsehozó amulettként akasztották a gyermekek – különösen fiúk – nyakába,³⁸ akik 14–16 éves

korukig állandó jelleggel viselték őket.³⁹ Azok, akik alacsony társadalmi rangjuknál, majd pedig anyagi helyzetüknél fogva nem engedhették meg maguknak, hogy aranyból készíttessék, más anyagból, például bőrből készült bullát (*bulla scortea*), vagy bőrszíjat (*lorum*)⁴⁰ adtak gyermeküknek.⁴¹

A pannoniai bullaviselet szokására nincsenek közvetlen forrásos adataink, ezért ennek meghatározását a leletek és lelőköri körülményeik segítségével kell elvégeznünk. A pannoniai bullák többnyire bronzból készült, apró, díszítetlen példányok voltak, melyek aligha szolgálhattak rang, vagy előkelő vagyoni állapot jelölésére. Nem utalhattak egyértelműen viselőjük gyermekkorára sem, hiszen a gyermekek sírjai mellett éppúgy megtalálhatóak felnőtt nők sírjaiban. A kapszulákból előkerülő textilbe csavart különféle növényi maradványok alapján valószínűsíthető, hogy bajelhárító, betegségmegelőző, gyógyító céllal viselték a társadalmilag és egészségileg egyaránt legkiszolgáltatottabb gyermekek és nők.

A hosszúkás amulettkapszulák eredete Itália helyett Észak-Afrikában és a Közel Keleten keresendő. Előzményeik az egyiptomi közép-birodalom idejére keltezhetőek.⁴² Az egyiptomhoz hasonlóan a szír és pun ötvösművészetből is ismertek arany és ezüst amulettkapszulák.⁴³ A római korban példányaik eljutottak a Római Birodalom legtávolabbi nyugati provinciáiba is.⁴⁴ A római kapszulákból leggyakrabban görög nyelvű mágikus, vagy gnosztikus feliratú arany- illetve ezüstlap⁴⁵ került elő, ritkán előfordul bennük más anyag, például kén⁴⁶ is.

³⁸ CIC. Verr. 1.152; IUV. 5.164; MACR. Sat. 1.6.10–11,

³⁹ A forrásokon kívül antik szobrok tanúskodnak a római gyermekek és ifjak *bulla* viseléséről, melyek gyűjtését és feldolgozását Hans. R. Goette végezte el. GOETTE 1986. 154–164.

⁴⁰ IUV. 5.165; SCHOL. IUV. 5. 164; PLIN. Nat. hist. 33.4.10

⁴¹ FICORONI 1732. 22–24; PWRE III. 1049; DAREMBERG-SAGLIO I. 755.

⁴² Az egyiptomi függők alakja lényegében megegyezik a rómaiak által is használt kapszulákéval, ám felfüggesztésük leginkább függőlegesen történt. JOHNS–POTTER 1983. 25. A római korra keltezhető egyiptomi múmiaportrék már vízszintesen ábrázolják az amulettkapszulákat, pl. PARLASCA 1966. Taf. 17, Abb. 1 (Varsó, Ltsz. 127191), Taf. 50, Abb. 1–2. (Tel Aviv, Ltsz. 152658; Dublin, Ltsz. 1902: 4).

⁴³ HEURGON 1958. 57–58.

⁴⁴ Néhány példa a Római Birodalom nyugati provinciáiból előkerült hosszúkás amulettkapszulákra: Kastell Vermania (GARBSCH 1971. 138), Gellep (SIEBOURG 1896. 125), Autun (Autun 1987, Kat. 367), Vertault (HEURGON 1958. 59) a Planche (PONCET 1889. 517–538; HEURGON 1958. 58) Thetford (JOHNS–POTTER 1983. 99; JOHNS 1996. 104), York (MACGREGOR 1976. 10–11, Fig. 8, 72; JOHNS–POTTER 1983. 99.)

⁴⁵ SIEBOURG 1896. 123–153.

⁴⁶ A Thetfordból származó kincsletben kettő, a Ténésből származó kincsletben egy hosszúkás amulettkapszula kénnel

²⁵ Szőlőszem (Kat. A/22) és rózsatüske (Kat. A/23) aquincumi lelőhelyű bullákban volt. Koriander (*Coriandrum sativum*) ágcskát és leveleket tartalmazott a Keszthely-Dobogó 47. sírjában talált *bulla* (Kat. A/72). Carnuntumban koriander-magvak kerültek elő egy bullából, egy másikban pedig meghatározatlan fűszerek voltak. GROLLER 1909. 59; SÁGI 1954. 67. Egy Intercisa lelőhelyű *bulla* oroszlánszáj (*Antirrhinum*) toktermését rejtette. FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 97.

²⁶ Feliratos ezüstlapot tartalmazott egy aquincumi *bulla* (Kat. A/1) és egy ságvári hosszúkás kapszula (Kat. B/10).

²⁷ VARRO Ling. 7.107; PAUL. FEST. p. 238.

²⁸ MARCELL. Med. 8.50.

²⁹ MARCELL. Med. 8.50; Med. 15.52; Med. 28.51.

³⁰ MARCELL. Med. 28.26, Med. 28.51.

³¹ SZILÁGYI 1959. 241.

³² PAUL. FEST. 323; IUV.5.164

³³ MACR. Sat. 1.6.11

³⁴ LIV. 26.36.5–7.

³⁵ PLIN. Nat. hist. 33.10.

³⁶ CIC. Verr. 1.152

³⁷ SUET. Rhet. 1.26.

A hosszúkás kapszulák viseletét átvették a keresztények is, akik különféle ereklyéket, csontot, földet⁴⁷ hordtak benne. A hosszúkás kapszulák használata származási helyükön élt legtovább: Bizáncban még a 9. században is keresztény ereklyetartóként hordták, Perzsiában a 12–13. században is használták, sőt Észak-Afrikában még ma is viselik azokat.⁴⁸

A fentiek alapján kézenfekvőnek tűnik, hogy a pannoniai hosszúkás amulettkapszulák eredetét keleten keressük. Ezt megerősíteni látszik az a tény, hogy pannoniai megjelenésük egybeesik a keleti népek (kisázsiaiak, szírek, északafrikaiak, zsidók) nagyarányú bevándorlásával. Tartalmuk is – mágikus feliratú ezüstlap (*Kat. B/10*), textilmaradvány (*Kat. B/15*) – arra enged következtetni, hogy a Római Birodalom más provinciáihoz hasonlóan Pannoniában is apotropaikus céllal viselték őket.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Aquincumi Múzeum bulláinak és hosszúkás kapszuláinak vizsgálata során számos

eltérő vonást sikerült megfigyelni a két tárgytípus között. A bullák a 2. és 4. század közé keltezhető, többnyire bronzlemezről készült, egyszerű – ritkábban nemesfémből kialakított díszített – függők, melyek textil, illetve növényi maradványokat rejtettek magukban. A hosszúkás kapszulák Pannoniában a 3. századtól voltak használatban, s a bulláktól eltérően leginkább nemesfémből készültek. A hosszúkás kapszulák anyaga és kísérő mellékletei arról tanúskodnak, hogy viselőik a társadalom vagyonosabb réteghez tartoztak. (Figyelemreméltó, hogy Aquincumban hosszúkás kapszulák mellett – a bulláktól eltérően – minden esetben arany ékszereket találunk.) Szemben a jellegzetesen római bullákkal, a hosszúkás kapszulák keleti eredetű ékszerek lehetnek. A különbségek ellenére a két tárgytípus használati köre Pannoniában megegyezett: mindkettőt apotropaikus, betegségmegelőző és gyógyító amuletteket tartalmazó kapszulaként viselheték a nők és gyermekek.⁴⁹

volt kitöltve. A kapszulákból előkerülő kén minden bizonnyal kettős célt szolgálhatott. Egyrészt gyógyító, fertőtlenítő szerepe lehetett, amire Plinius leírásából lehet következtetni, PLIN. Nat. hist. 35. 174–177. Másrészt a kén kétségkívül gyakorlati célt is szolgált azáltal, hogy megőrizte a kapszula formáját. JOHNS–POTTER 1983. 25–26.

⁴⁷ A Ténés kincslelet keresztény tárgyai (egy keresztekkel ellátott medál, és egy christogramos ampulla) valószínűsítik, hogy

a kincshez tartozó kisebbik kapszulában talált föld és meszes réteg (csontpor?) a szentkultusszal hozható összefüggésbe. HEURGON 1958. 57–58.

⁴⁸ JOHNS–POTTER 1983. 25; HEURGON 1958. 58, n. 1.

⁴⁹ Köszönettel tartozom Láng Orsolyának, Madarassy Orsolyának és Zsidi Paulának, amiért hozzájárultak, hogy a dolgozatban közlétegyem az ásatásaikból származó publikálatlan bullákat és azok lelőköörülményeit.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDI 1957 R. ALFÖLDI, Mária: Perlen-Ketten-Anhänger. In: Intercisa (Dunapentele) II. Gestichte der Stadt in der Römerzeit. R. Alföldi, Mária et al. ArchHung 36. Bp., 1957. p. 440-455.
- Autun 1987 Autun Augustodunum Capitale des Éduens. Ouvrage Réalisé a partir de l'exposition qui s'est tenue a l'hotel de ville d'autun du 16 Mars au Octobre 1985. Ville d'Autun: Musée Rolin, 1987.
- BARKÓCZI 1960 BARKÓCZI László: Későrómai temető Pilismaróton. FolArch 12. (1960), p. 111-132.
- BILKEI 1979 BILKEI, Irén: Griechischen Inschriften des römischen Ungarns. Alba Regia 17. (1979), p. 23-48.
- BÍRÓ 1959 BÍRÓ Endre: Kisárpási későrómai temető. ArchÉrt 86. (1959), p. 173-176.
- BURGER 1966 SZ. BURGER, Alice: The Late Roman Cemetery at Ságvár. ActaArchHung 18. (1966), p. 99-234.
- BURGER 1972 SZ. BURGER Alice: Rómaikori temető Majson. ArchÉrt 99. (1972), p. 64-100.
- BURGER 1974 SZ. BURGER Alice: Rómaikori temető Somodor-pusztán. ArchÉrt 101. (1974), p. 64-101.
- BURGER 1985-86 SZ. BURGER, Alice: The Roman Villa and Mausoleum at Kóvágószőlős, Near Pécs (Sopiana). Excavations 1977-1982. JPMÉ 30-31. (1985-86), p. 65-229.
- DAREMBERG-SAGLIO I. DAREMBERG, Ch. - Saglio, Edm: Dictionnaire des Antiquités Greques et Romaines 1. Paris, 1877.
- DOMBAY 1956 DOMBAY János: Későrómai temetők Baranyában. JPMÉ 2. (1956), p. 181-330.
- ERNOUT-MEILLET I. ERNOUT, A. - MILLET, A. Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine, Histoire des Mots 1. Paris, 1959.
- FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977 FACSAR, Gábor - SKOFLEK, I. - SALAMON, Ágnes: Eine Kapsel Frucht (Antirrhnum) aus einer römischen Bulla und Bullen aus Bestallugen von Intercisa. MAIU 7. (1977), p. 93-108.
- FACSÁDY 2001 R. FACSÁDY, Annamária: Le parure et le costume traditionels. In: Romains de Hongrie. Ed. Annamária R. Facsády, Paula Zsidi. Lyon, 2001. p. 42-48.
- FICORONI 1732 FICORONI, Francesco: La bolla d'oro de fanciulli nobili e quella de libertini. Roma, 1732.
- FÜLEP 1984 FÜLEP, Ferenc: Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. ArchHung 50. Bp., 1984.
- GARBSCH 1971 GARBSCH, Jochen: Spätromische Schatzfunde aus Kastell Vermania. Germania 49. (1971), p. 137-154
- GOETTE 1986 GOETTE, Hans Rupprecht: Die Bulla. Bjb 186. (1986), p. 133-164.
- GROLLER 1909 GROLLER, Max v: Die Grabungen in Carnununtum. RLÖ 10. (1909), p. 1-78.
- HEURGON 1958 HEURGON, Jacques: Le Trésor de Ténès. Paris, 1958.
- JOHNS-POTTER 1983 JOHNS, Catherine - POTTER, Timothy: The Thetford Treasure. London, 1983.
- JOHNS 1996 JOHNS, Catherine: The Jewellery of Roman Britain. Celtic and Classical Traditions. Ann Arbor : The University of Michigan Press, 1996.
- JOHNSTON 1932 JOHNSTON, Harold Whetstone: The Private Life of the Romans. Rev. Mary Johnston. Scott: Foresman, 1932.

- JORDAN 1985 JORDAN, D. R.: The inscribed gold tablet from Vigna Codini. *American Journal of Archaeology* 89. (1985), p. 162-167.
- KOCZTUR 1991 KOCZTUR Éva: Kora császárkori temető Solymáron. *StCom* 21. (1991), p. 171-335.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Péter, szerk.: *Corpus Inscriptorum Graecarum Pannonicarum*. Debrecen, 1998.
- KUBINYI 1946-48 KUBINYI Mária Krisztina: A ságvári római sírmező egyik sírjában talált varázstábla. *ArchÉrt* 7. (1946-48), p. 276-279.
- KUZSINSZKY 1923 KUZSINSZKY Bálint: Aquincumi sírlelet. *BudRég* 10. (1923), p. 56-73.
- KUZSINSZKY 1933 KUZSINSZKY Bálint: Aquincum. Az ásátások és a múzeum ismertetése. Bp., 1933.
- LÁNYI 1972 LÁNYI Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *ActaArchHung* 24. (1972), p. 53-214.
- LÁNYI 1990 LÁNYI Vera: Temetkezés. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk. Mócsy A., Fitz J. Bp., 1990. p. 243-250.
- LIPP 1885 LIPP Vilmos: A fenéki sírmező. *ArchKözl* 14. (1885), p. 137-159.
- MACGREGOR 1976 MACGREGOR, A.: Finds from a Roman sewer system and an adjacent building in Church Street. York, 1976.
- PARLASCA 1966 PARLASCA, Klaus: Mumienporträts und Verwandte Denkmäler. Weisbaden, 1966.
- PARRAGI 1964 PARRAGI Györgyi: Újabb késő-római leletek a Bécsi úton. *BudRég* 21. (1964), p. 215-237.
- PÁSZTOR 1986 PÁSZTOR Adrienn: Adatok a közép-avarkor ékszerviseletének kérdéséhez. *ArchÉrt* 113. (1986), p. 113-134.
- POLENZ 1986 POLENZ, Harmut - POLENZ, Helga: Das römische Budapest. Neue Ausgrabungen und Funde in Aquincum. Münster, 1986.
- PONCET 1889 PONCET, E: Le Trésor de Planche. *Revue Numismatique Ser. 3e, 7.* (1889), p. 517-538.
- PWRE III Paulys Real-Encyklopädie der Classischen Alterswissenschaft 3. WISSOVA, Georg. Stuttgart, 1899.
- SÁGI 1954 SÁGI Károly: Temetők. In: *Intercisa (Dunapentele-Szálinváros) I.* Sági, Károly et al. *ArchHung* 33. Bp., 1954. p. 44-100.
- SÁGI 1960 SÁGI, Károly: Die Spätromische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. *ActaArchHung* 12 (1960) 187-256.
- SALAMON-BARKÓCZI 1973 SALAMON, Ágnes - BARKÓCZI, László: Archäologische Angaben zu Spätromischen Geschichte des Pannonischen Limes-Gräberfelder von Intercisa I. *MAIU* 4. (1973), p. 73-95.
- SIEBOURG 1896 SIEBOURG, Max: Ein gnostisches Goldamulet aus Gellep. *Bjb* 10. (1896), p. 124-153.
- SWIFT 2003 SWIFT, Ellen: Late-Roman bead necklaces and bracelets. *Journal of Roman Archaeology* 16. (2003), p. 336-349.
- SZABÓ 1995 SZABÓ, Klára: *Aquileia-Aquincum*. Budapest, 1995.
- SZILÁGYI 1950 SZILÁGYI János: Jelentés a Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945-1948. évek folyamán. *BudRég* 15. (1950), p. 303-323.
- SZILÁGYI 1959 SZILÁGYI János: Adatok az átlagos élettartam kérdéseire Aquincumban és Pannonia más részeiben. *AntTan* 6. (1959), p. 31-80, 221-243.
- SZIRMAI 1995 SZIRMAI, Krisztina: Small Bronze and Iron Finds from the Vicus of the Military Fort Budapest-Albertfalva." In: S.T.A.M. Mols, A.M. Gerhoutl-Witteween, H. Kars, A. Koster, W.J.Th. Peters, W.J.H. Wittems, ed., *Ancient Bronzes. Acta of the 12th International Congress on the Ancient Bronzes*. Nijmegen: Provincial Museum, G. M. Kam, *NAR* 18. (1995), p. 427-433.

- SZÓNYI 1974 SZÓNYI Eszter: A győri Kálvária utcai római temető csontvázas sírjai. Arrabona 16. (1974), p. 5–44.
- SZÓNYI 1979 SZÓNYI Eszter: Arrabona késő római temető I. Vasútállomás környéki temető. Arrabona 21. (1979), p. 5–57.
- SZÓNYI 1986 SZÓNYI Eszter: Arrabona késő római temető II. Nádorváros. Arrabona 22–23. (1986), p. 5–34.
- TOPÁL 1993 TOPÁL, Judit: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery. Bécsi Road. Vol. 1. Bp., 1993. (Aquincum Nostrum)
- TOPÁL 2003 TOPÁL, Judit: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery. Bécsi Road. Vol. 2. Bp., 2003. (Aquincum Nostrum)
- TÓTH 1979 TÓTH, Endre: Römische Gold- und Silbergegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum; Goldringe. *FoArch* 30. (1979), p. 157–182.
- TÓTH 1980 TÓTH, Endre: *Silvanus Viator*. Alba Regia 13. (1980), p. 91–101.
- TLL II Thesaurus Linguae Latinae II. Leipzig, 1900–1906.
- VÁGÓ-BÓNA 1976 VÁGÓ, Eszter-BÓNA, István. Die Gräberfelder von Intercisa I. Der Spätromische Südostfriedhof. Bp., 1976.
- VIDA 2002 VIDA, Tivadar: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 11. (2002), p. 179–211.
- ZSIDI 1995 ZSIDI Paula: Istenek, katonák, polgárok. Kiállítás az Aquincumi Múzeum megnyitásának 100. évfordulója alkalmából. Bp., 1995.

FORRÁSJEGYZÉK

RÖVIDÍTÉS	SZERZŐ NEVE	MŰ CÍME
CIC. Verr.	M. Tullius Cicero	<i>In Caium Verrem</i>
IUV.	D. Iunius Iuvenalis	<i>Satirae</i>
LIV.	Titus Livius	<i>Ab Urbe Condita</i>
MACR. Sat.	A. Theodosius Macrobius	<i>Saturnalia</i>
MARCELL. Med.	Marcellus Ulpius	<i>De Medicamentis Liber</i>
PAUL. FEST.	Paulus Diaconus	<i>Excerpta ex Libris Pompeii Festi de Significatione Verborum.</i>
PERS.	A. Persius Flaccus	<i>Satirae</i>
PLIN. Hist. nat.	G. Plinius Secundus	<i>Naturalis Historia</i>
PORPH. Hor. Sat.	Pomponius Porphyrius	<i>Commentarii in Horatium Flaccum.</i>
SCHOL. Hor. Sat.		<i>Pseudacronis Scholia in Hortatum Vetustiora</i>
SCHOL. IUV.		<i>Scholia in Iuvenalem vetustiora</i>
SCHOL. Pers.		<i>Scholia Bernensina in A. Persium Flaccum</i>
SUET. Rhet.	G. Suetonius Tranquillus	<i>De Rhetoribus</i>
VARRO. Ling.	M. Terentius Varro	<i>De Lingua Latina</i>

BULLAE AND TUBULAR AMULET CAPSULES IN THE AQUINCUM MUSEUM

Seventeen Transdanubian Roman sites have to date yielded amulet capsules with globular or tubular forms. Apart from Intercisa, these amulet capsules have not yet been discussed as a group of artefacts. In my paper I analysed the amulet capsules in the collection of the Museum of Aquincum. In addition, I catalogued nearly one hundred Pannonian amulet capsules of both forms and referred to them as comparative material for the items of Aquincum provenance. The characteristics and use of Pannonian amulet capsules may be summarised as follows. The wearing of globular amulet capsules (bullae) in Pannonia dates between the AD 2nd and 4th centuries. Most of them were undecorated bronze lockets of 1.5–2.5 cm diameter, which enclosed pie-

ces of textile and/or remains of plants. The tubular amulet capsules were used in Roman Pannonia from the 3rd century onwards, and as opposed to the bullae, they were almost exclusively made of gold or silver. While bullae had been brought to Pannonia by the Romans, tubular amulet capsules seem to have been of eastern origin. In contrast to bullae, tubular capsules in Aquincum are always found together with gold gravegoods, which indicates that they were worn by more affluent people. In spite of the numerous differences, both globular and tubular capsules were used in the same way in Pannonia: they were worn as containers of charms by women and children to ward off misfortune and disease.

KATALÓGUS

A) Bullák

Kat.	Lelőhely	Anyag	Méret (cm)	Tartalom	Idő	Ltsz.	Gyűjt.	Irodalom
1.	Aquincum, (Óbuda, Aranyhegy-árok)	bronz	Átm: 3	ezüst lap	2. sz.	30236	AQM	SZILÁGYI 1950. 66, 28. kép; BILKEI 1979. Kat. 16; ZSIDI 1995. Kat. 215.
2.	Aquincum (Óbuda)	bronz	Átm: 1,8	?	?	37527	AQM	publikálatlan
3.	Aquincum (Óbuda)	bronz	2,2×1,6	?	?	50779	AQM	publikálatlan
4.	Aquincum (Óbuda)	bronz	Átm: 2,5	?	?	51026	AQM	publikálatlan
5.	Aquincum (Óbuda)	bronz	3,5×2,5	?	?	51043	AQM	publikálatlan
6.	Aquincum, Katonaváros Nyugati temető, (Óbuda, Bohn téglagyár, Bécsi út 166.)	arany	2,5×2	?	3. sz.	51363	AQM	SZILÁGYI 1950. 308, 3. kép; ZSIDI 1995. Kat. 448.
7.	Aquincum, Katonaváros, Nyugati temető, 27. sír (Óbuda, Bécsi út 102.)	arany	2,3×1,6	homok	3. sz.	51472	AQM	KUZSINSZKY 1923. 63, 2/3. kép; KUZSINSZKY 1933. 41; SZABÓ 1995. Kat. 20; TOPÁL 2003, 59, Pl. 173, Fig. 27/25.
8.	Aquincum, Polgárváros (Óbuda, Gázgyár)	bronz	2,1×2	?	?	54116	AQM	publikálatlan
9.	Aquincum (Óbuda)	bronz	1,7×1,4	?	?	54211	AQM	publikálatlan
10.	Aquincum (Óbuda)	bronz	?	?	3. sz.	?	elveszett	KUZSINSZKY 1923. 67, 4/9. kép; TOPÁL 2003. 59, Pl. 173, Fig. 27/30.
11.	Aquincum (Óbuda)	bronz	?	?	3. sz.	?	elveszett	KUZSINSZKY 1923. 67, 4/10. kép; TOPÁL 2003. 59, Pl. 173, Fig. 27/31.
12.	Aquincum, Katonaváros, 1. sír (Óbuda, Bécsi út, Kísérleti lakótelep, 514/a)	bronz	2,4×1,9	?	4. sz.	61.1.13	AQM	PARRAGI 1964. 215, 15. kép.
13.	Aquincum, Katonaváros, Északi temető, 134. sír (Óbuda, Bogdáni út)	bronz	Átm: 2,1	?	4. sz.	82.9.10	AQM	POLENZ 1986. Kat. 616.
14.	Aquincum, Katonaváros, Északi temető, 305. sír (Óbuda, Bogdáni út)	bronz	Átm: 2,1	?	?	82.9.200	AQM	publikálatlan (Zsidi Paula ásatása, 1980–81)
15.	Aquincum, Katonaváros, Északi temető, 322. sír (Óbuda, Bogdáni út)	bronz	Átm: 2,5	?	3. sz.	82.9.215	AQM	publikálatlan (Zsidi Paula ásatása, 1980–81)
16.	Aquincum, a polgárváros és a katonaváros közötti terület, római villa kevert felső rétege (Óbuda, Kaszásdűlő, Csikós u.)	bronz	Átm: 2	?	4. sz.	82.10.29	AQM	POLENZ 1986. Kat. 205.

KÉSŐ CSÁSZÁRKORI BULLÁK ÉS AMULETTKAPSZULÁK AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN

Kat.	Lelőhely	Anyag	Méret (cm)	Tartalom	Idő	Ltsz.	Gyűjt.	Irodalom
17.	Limes menti auxiliáris tábor vicusa (Albertfalva, Hunyadi J. u. 18, 2/B)	bronz	2,9×1,9	?	2. sz.	84.4.312/A	AQM	SZIRMAI 1995. Kat. 24; ZSIDI 1995, Kat. 470.
18.	Aquincum, Katonaváros, Nyugati temető, VII. sírmező, 5. sír (Óbuda, Bécsi út, 269.)	bronz	2,2×1,9	szerves maradvány	4. sz. közepe	87.2.17	AQM	TOPÁL 1993. 70-71, Pl. 91, Fig. 5/11.
19.	Aquincum, Katonaváros, Nyugati temető, VII. sírmező, 7. sír (Óbuda, Bécsi út, 269.)	bronz	1,9×1,6	?	3-4. sz.	87.2.44	AQM	TOPÁL 1993. 71-72, Pl. 92, Fig. 7/8.
20.	Aquincum, Katonaváros, Nyugati temető, V. sírmező, 6. sír (Óbuda, Bécsi út-Perényi u.)	bronz	2,6×2,1	?	2. sz.	88.4.32	AQM	TOPÁL 2003. 96-97.
21.	Aquincum, Katonaváros, Nyugati temető, V. sírmező, 13. sír (Óbuda, Bécsi út-Perényi u.)	bronz	2,1×1,9	?	?	88.4.57	AQM	TOPÁL 2003. 9, Pl. 6, Fig. 13, Pl. 122, Fig. 13/1.
22.	Aquincum, Katonaváros, Nyugati temető, V. sírmező, 28. sír (Óbuda, Bécsi út-Perényi u.)	bronz	3,9×2,4	szőlőszem	3. sz.	88.4.137	AQM	TOPÁL 2003. 15, Pl. 13, Fig. 28/7, Pl. 128, Fig. 28/7.
23.	Aquincum, Katonaváros, 73. sír (Óbuda, Vályog u. 6.)	bronz	3,8×2,1	rózsa-tüske	?	leltározatlan	AQM	Publikálatlan (Madarassy Orsolya ásatása, 2001. 03. 07)
24.	Aquincum, Katonaváros, 41. sír (Óbuda, Vályog u. 14.)	bronz	2,5×2,2	?	?	leltározatlan	AQM	Publikálatlan (Madarassy Orsolya ásatása, 1998. 04. 01)
25.	Aquincum, a polgárvároستól ÉK-re, 8. sír (Óbuda, Pók u.-Nánási, u.)	bronz	2,6×2	szerves maradvány	?	leltározatlan	AQM	Publikálatlan (T. Láng Orsolya ásatása. 2003.05.07)
26.	Arrabona (Győr, Grábgyár, 3. sír)	bronz	?	?	3-4. sz.	53.197.9	XJM	SZÓNYI 1986. 8-9, 1. tábla, 3/4. kép.
27.	Arrabona (Győr, Kálvária u.)	bronz	4×1,3	?	?	53.156.80	XJM	SZÓNYI 1974. 21, 7 kép.
28.	Brigetio (Ószőny)	bronz	?	?	2-3. sz.	K 519 C	Kállay gyűjt.	SÁGI 1954. 68.
29.	Brigetio (Ószőny)	bronz	?	?	2-3. sz.	K 333a	Kállay gyűjt.	SÁGI 1954. 68.
30.	Brigetio (Ószőny)	arany	?	?	2-3. sz.	?	Basch gyűjt.	SÁGI 1954. 68.
31.	Castra ad Herculem, 15. sír (Pilismarót)	bronz	Átm: 2,3	?	?	8/1937-47	MNM	BARKÓCZI 1960. 116, 31/20. kép.
32.	Intercisa (Dunapentele Dunatújváros)	bronz	2,6×2	növényi részek és textil	?	85/1906-410	MNM	ALFÖLDI 1957. Kat. 3, Abb. 95/1; FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 1.

Kat.	Lelőhely	Anyag	Méret (cm)	Tartalom	Idő	Ltsz.	Gyűjt.	Irodalom
33.	Intercisa	bronz	2,4×1,9	?	?	14/1907-72	MNM	ALFÖLDI 1957. Kat. 4; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 2.
34.	Intercisa	bronz	2,4×1,9	?	?	14/1907-99	MNM	ALFÖLDI 1957. Kat. 5, Abb. 95/2; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 3.
35.	Intercisa, IV. sírmező, 8. sír	bronz	?	textil	?	?	?	FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 105, Taf. 43, Abb. 4/8.
36.	Intercisa, VI. sírmező, 4. sír	bronz	2,3×1,4	?	?	46/1907-37	MNM	ALFÖLDI 1957, 454, Kat. 6; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 43, Abb. IV/4 (!).
37.	Intercisa, VI. sírmező, 25. sír	bronz	Átm: 2,5	?	?	46/1907-67	MNM	ALFÖLDI 1957, 454, Kat. 7; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 43, Abb. VI/25.
38.	Intercisa	bronz	3,2×1,9	textil	?	8/1908-30	MNM	ALFÖLDI 1957. 454, Kat. 8
39.	Intercisa	bronz	Átm: 2	textil	?	8/1908-47	MNM	ALFÖLDI 1957. 454, Kat. 12; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 4.
40.	Intercisa	bronz	H: 1,9	?	?	28/1908-391	MNM	ALFÖLDI 1957. 454, Kat. 14; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 5.
41.	Intercisa	bronz	2,2×1,7	textil	?	28/1908-392	MNM	ALFÖLDI 1957. 454, Kat. 15; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 6.
43.	Intercisa	bronz	2,2×1,8	textil	?	28/1908-393	MNM	ALFÖLDI 1957. 454, Kat. 16; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 7.
44.	Intercisa	bronz	Átm: 2	?	?	90/1908-150	MNM	ALFÖLDI 1957. 454, Kat. 19; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 8.
45.	Intercisa	bronz	2,4×1,7	?	?	105/1910-12	MNM	ALFÖLDI 1957. 454, Kat. 21, Abb. 95/3; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 12.
46.	Intercisa	bronz	?	?	?	193/1910-20	MNM	FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 9.
47.	Intercisa, XVIII. sírmező, 27. sír	bronz	3×1,5	növényi részek	?	194/1910-47	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 23; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 43, Abb. XVIII/27.
48.	Intercisa, XVIII. sírmező, 30. sír	bronz	3,5×2,1	?	?	194/1910-51	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 24, Abb. 95/4; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 43, Abb. XVIII/30.

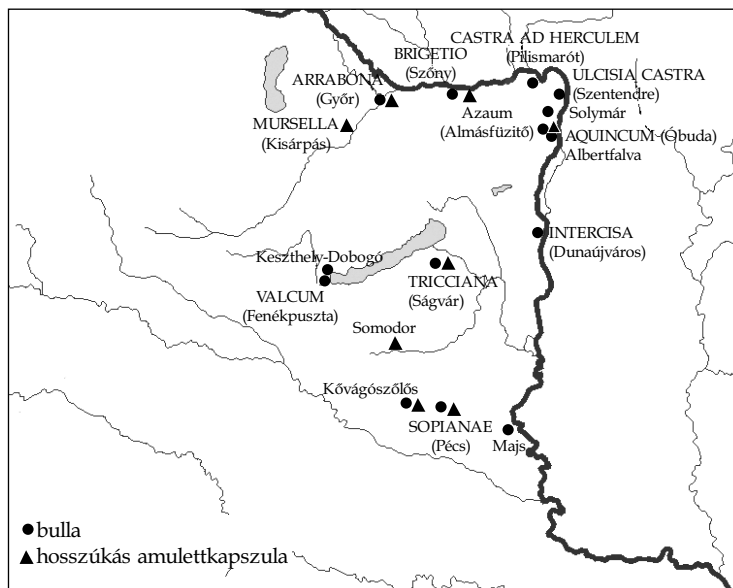
KÉSŐ CSÁSZÁRKORI BULLÁK ÉS AMULETTKAPSZULÁK AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN

Kat.	Lelőhely	Anyag	Méret (cm)	Tartalom	Idő	Ltsz.	Gyűjt.	Irodalom
49.	Intercisa, XX. sírmező, 8. sír.	bronz	Átm: 2	?	?	75/1911-42	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 26; FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 43, Abb. XX/8
50.	Intercisa, XX. sírmező, 10. sír	bronz	?	?	?	elveszett	MNM	FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 43, Abb. XX/10.
51.	Intercisa	bronz	3,3×1,9	?	?	75/1911-234	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 29; FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 10.
52.	Intercisa	bronz	?	?	?	75/1911-?	MNM	FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 44, Abb. 11.
53.	Intercisa, XXII. sírmező	bronz	3×2,5	?	?	100/1912-?	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 30.
54.	Intercisa, XXIII. sírmező, 35. sír	bronz	?	?	?	1913-?	MNM	SALAMON-BARKÓCZI 1973. 78.
55.	Intercisa, XXIII. sírmező, 68. sír.	bronz	2×1,7	?	?	97/1913-181	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 31; SALAMON-BARKÓCZI, 1973. 80, Taf. 25/4; FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, Taf. 43, Abb. XXIII/68.
56.	Intercisa, XXIII. sírmező, 43. sír	bronz	2,9×2,4	?	?	97/1913-182	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 32; SALAMON-BARKÓCZI, 1973. 78, Taf. 24, Abb. 8; FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 43, Abb. XXIII/43.
57.	Intercisa, XXIV. sírmező, 18. sír	ezüst	?	növényi részek	?	?	?	FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 43, Abb. XXIV/18.
58.	Intercisa, XXV. sírmező, 9. sír.	bronz	2,5×2,1	növényi részek	?	5514	IKM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 43; FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 44, Abb. XXV/29 (!).
59.	Intercisa, XXV. sírmező, 9. sír.	bronz	2×1,6	növényi részek	?	5515	IKM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 44; FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 44, Abb. XXV/29 (!).
60.	Intercisa, XXV. sírmező, 14. sír	bronz	2,4×2	?	?	5560	IKM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 45; FAC SAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 44, Abb. XXV/34 (!).
61.	Intercisa, XXVI. sírmező	bronz	1,6×1,8	?	?	125/1922-34	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 33.
62.	Intercisa, XXVI. sírmező	bronz	1,8×2,4	?	?	125/1922-35	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 34.
63.	Intercisa, XXVI. sírmező	bronz	3,2×3,4	?	?	125/1922-36	MNM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 35.
64.	Intercisa	bronz	?	növényi részek és textil	?	2459	IKM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 40.
65.	Intercisa	bronz	Átm: 1,9	?	?	2769	IKM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 41, Taf. LXXVIII, Abb. 14

Kat.	Lelőhely	Anyag	Méret (cm)	Tartalom	Idő	Ltsz.	Gyűjt.	Irodalom
66.	Intercisa	bronz	Átm: 1,9	?	?	?	IKM	ALFÖLDI 1957. 455, Kat. 46.
67.	Intercisa, 47. sír	bronz	Átm: 2,8?	?	?	3/1950-129	MNM	SÁGI 1957. 67, Taf. 23, Abb. 5; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 44, Abb. 1949/47.
68.	Intercisa, 91. sír	bronz	Átm: 2,1	?	?	65.11.39.1	IM	VÁGÓ-BÓNA 1976. 30-31, Taf. 6, Abb. 91; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 106, Taf. 45, Abb. 91.
69.	Intercisa, 100. sír	bronz	3,2×2,4	textil	?	65.11.44.1	IM	VÁGÓ-BÓNA 1976. 32, Taf. 7, Abb. 100/2; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 45, Abb. 100.
70.	Intercisa, 165. sír.	bronz	Átm: 2,5	?	?	66.1.30.1	IM	VÁGÓ-BÓNA 1976. 40, Taf. 9, Abb. 165/1, Taf. XLII, Abb. 1; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, Taf. 46, Abb. 165/1.
71.	Intercisa, 1109. sír	bronz	2,5×1,8	?	?	70.1109.5	IM	VÁGÓ-BÓNA 1976. 77, Taf. 18, Abb. 1009/2; FACSAR-SKOFLEK-SALAMON 1977. 100, 107, Taf. 45, 1109.
72.	Keszthely-Dobogó, 47. sír	bronz	?	Korian- der (?) ág, levelek	3-4. sz.	?	BM	SÁGI 1960. 216, Abb. 64/4
73.	Keszthely-Fenekpuszta	?	?	?	4-5. sz.	?	?	LIPP 1885. 155, 3. tábla, 10a-b.
74.	Kő, 5. sír	arany	2,3×1,6	?	?	26.14.1941	JPM	DOMBAY 1956. 239-240, 31. tábla, 6. kép.
75.	Kővágószőlős	bronz	Átm: 2,3	?	?	R.84.16.8	JPM	BURGER 1985-86. 161.
76.	Kővágószőlős	bronz	Átm: 1,8	?	?	R. 83.103.3	JPM	BURGER 1985-86. 202.
77.	Majs, 25. sír	ezüst	?	?	2-3. sz.	?	?	BURGER 1972. 71, 27. kép: 25/6.
78.	Solymár, 146. sír.	bronz	Átm: 2,5	?	2-3. sz.	125.7	MNM	KOCZTUR 1991. 35. tábla 146/11. kép.
79.	Sopianae (Pécs), L/4. sír	?	Átm: 1,8	textil	?	R 69.5.2	JPM	FÜLEP 1984. 102-103, 209, Fig. 98: 4/2.
80.	Tricciana (Ságvár) 141. sír	ezüst	Átm:2,3	?	?	?	?	BURGER 1966. 113, Fig. 103: 141/3.
81.	Tricciana (Ságvár) 261. sír	bronz	3,1×2,4	?	?	62.355.5	MNM	BURGER 1966. 126, Fig. 114: 261/7.

B) Hosszúkás amulettkapszulák

Kat.	Lelőhely	Anyag	Hossza (cm)	Tartalom	Idő	Ltsz.	Gyűjt.	Irodalom
1.	Aquincum, Katonaváros, Nyugati temető (Óbuda, Bohn téglagyár, Bécsi út 166.)	arany	2,3	?	3. sz.	51364	AQM	SZILÁGYI 1950. 308, 3. kép; ZSIDI 1995. Kat. 450.
2.	Aquincum, Katonaváros, Nyugati temető (Óbuda, Bécsi út 89, 9. sír)	arany	7,4	fehér paszta	3. sz.	51462	AQM	SZABÓ 1995. 89, 108, Kat. 210; TOPÁL 2003. 56, Pl. 170, Fig. 9/5.
3.	Aquincum, Katonaváros, nyugati temető (Óbuda, Bécsi út 102, 27. sír)	arany	3,1	?	3. sz.	51470	AQM	KUZSINSZKY 1923. 62–63, 2/2. kép; KUZSINSZKY 1933. 41; SZABÓ 1995. Kat. 206; ZSIDI 1995. Kat. 451; FACSA DY 2001. 37. kép; TOPÁL 2003. 59, Pl. 172, Fig. 27/24.
4.	Arrabona (Győr, Kálvária u. 6, 2. sír)	ezüst	2,8	?	?	56.177.13	XJM	SZÓNYI 1979. 7, 1. tábla. 2/1.
5.	Arrabona (Győr)	arany	4,5x7,5	?	4. sz.	117/1885	MNM	TÓTH 1979. Kat. 16, Abb. 10; TÓTH 1980. Kat. 7, Abb. 8–9.
6.	Azaum (Almásfüzitő)	arany	?	?	?	?	?	KUZSINSZKY 1923. 62.
7.	Kővágószőlős	bronz	5,2	?	?	R.84.16.5	JPM	BURGER 1985–86. 202.
8.	Mursella (Kisárpás), Kőhíd-dűlő, 121. sír.	ezüst	2,5	?	4. sz.	?	XJM	BÍRÓ 1959. 174, 51. tábla, 2. kép.
10.	Tricciana (Ságvár), 114. sír	bronz	4,4	ezüst lap	3–4. sz.	9/1939/4	MNM	BURGER 1966. 110, Fig. 86, Fig. 101: 114/2; KUBINYI 1946–48. 276–277, 38. tábla; BILKEI 1979. Kat. 31; JORDAN 1985. 165–166, Kat. 24; KOVÁCS 1998. Kat. 95, 12. kép.
11.	Tricciana (Ságvár), 264. sír.	bronz	4,2	?	?	62.357.5	MNM	BURGER 1966. 126, Fig. 115: 264/5.
12.	Tricciana (Ságvár), 314. sír	bronz	4,5	?	?	62.390/2	MNM	BURGER 1966. 132, Fig. 120: 314/3A.
13.	Somodor, Somodor-pusztá, 11. sír	bronz	3,6	?	?	1906.2.24–25	MNM	BURGER 1974. 2. kép: 11/24–25.
14.	Sopianae (Pécs)	arany	?	?	3. sz.	108/1912.18	MNM	FÜLEP 1984. 72, 214, Pl. 36/1.
15.	Sopianae, L/91. sír.	bronz	4,2	textil	?	69.69.2–3	JPM	FÜLEP 1984. 125–126, 209, Fig. 108/1–2.

1. kép. Pannonia térképe a római kori bullák és hosszúkás kapszulák dunántúli lelőhelyeinek feltüntetésével

2. kép. Aquincum helyrajzi vázlata a vizsgált bullák és hosszúkás kapszulák lelőhelyeinek feltüntetésével: 1. Bécsi út 89., 2. Bécsi út 102., 3. Vályog u. 6., 4. Vályog u. 14., 5. Bécsi út, kísérleti lakótelep, 6. Bécsi út – Perényi u., 7. Bécsi út 166., 8. Bogdáni út, 9. Kaszásdűlő, Csikós u., 10. Pök u. – Nánási u. – Városfal u., 11. Gázgyár, 12. Aranyhegy-árok

3. kép. Arany bulla. Ltsz. 51363 (Kat. A/6)

4. kép. Arany bulla. Ltsz. 51472 (Kat. A/7)

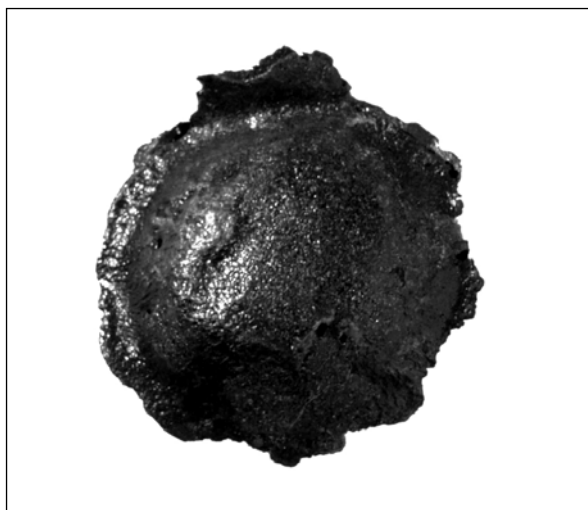
5. kép. Bronz bulla fele. Ltsz. 54116 (Kat. A/8)

6. kép. Bronz bulla (?) fele. Ltsz. 54211 (Kat. A/9)

7. kép. Bronz bulla. Ltsz. 61.1.13 (Kat. A/12)

8. kép. Bronz bulla. Ltsz. 82.10.29 (Kat. A/16)

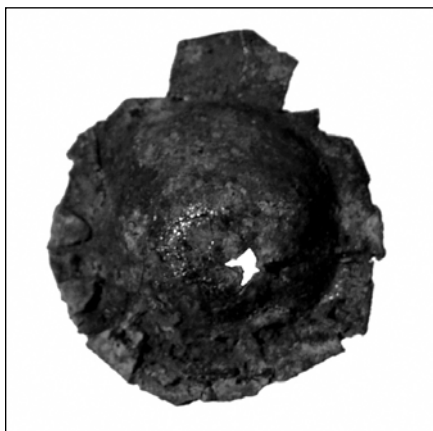
9. kép. Bronz bulla torquesre fűzve. Ltsz. 84.4.312/a. (Kat. A/17)

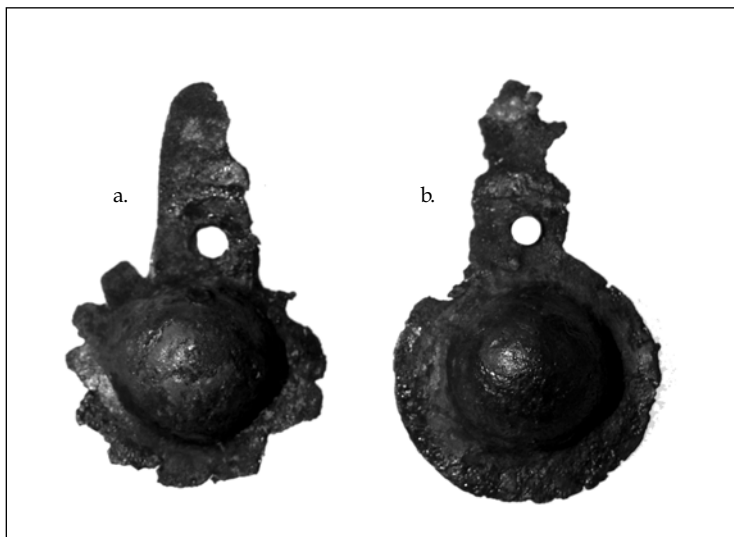
10. kép. Bronz bulla. Ltsz. 87.2.44. (Kat. A/19)

11. kép. Bronz bulla fele. Ltsz. 88.4.32. (Kat. A/20)

12. kép. Bronz bulla. Ltsz. 88.4.57 (Kat. A/21)

13 a-b. kép. Bronz bulla elő és hátlapja. Ltsz. 88.4.137 (Kat. A/22)

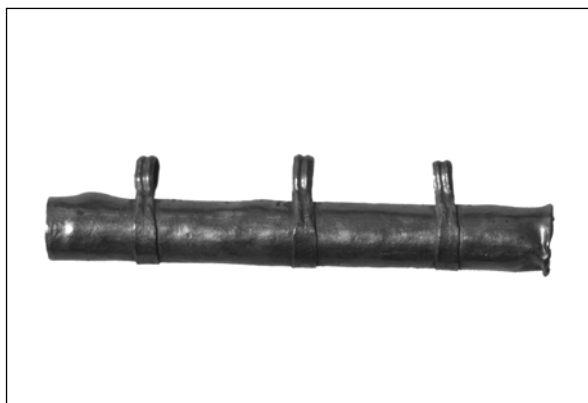
14. kép. Bronz bulla. Leltározatlan. (Kat. A/23)

15. kép. Bronz bulla. Leltározatlan. (Kat. A/25)

16. kép. Arany amulettkapszula. Ltsz. 51364. (Kat. B/1)

17. kép. Arany amulettkapszula. Ltsz. 51462. (Kat. B/2)

18. kép. Arany amulettkapszula. Ltsz. 51470. (Kat. B/3)

SZIRMAI KRISZTINA

A KATONAI FELSZERELÉS KORAI ÁBRÁZOLÁSAI AQUINCUMBAN

A markomann háborúkat követő periódusban készült aquincumi kőemlékek katonai felszeréseinek ábrázolásaival kapcsolatos eredmények publikálása után,¹ az aquincumi katonai felszerelés korai ábrázolásait is ismertetjük, értékeljük. Hoffiler Victor a Római fegyverek a Magyar Nemzeti Múzeum kőemlékein című tanulmányában – közel 100 évvel ezelőtt – még csak két korai aquincumi emlékekkel foglalkozott.² A katonai felszerelés korai aquincumi ábrázolásai is jelentősen bővültek az elmúlt időszakban, ezért is tartjuk fontosnak ezt a témát. Ezenkívül kísérletet teszünk arra is, hogy a korai és a markomann háborúk utáni aquincumi katonai felszerelés – ábrázolások sajátosságait összefoglaljuk.

1. *Tiberius Claudius lovaskatona sírsztéléje (1. kép)*

A Császárfürdő környékéről származó sírkövön a mellképpel ellátott fülke és a felirat között egy keskeny mezőben a balra tartó, lovát ugrató katonát faragták ki. A lovas, a felemelt jobb kezével egy lándzsát fog, a baljával egy umbóval ellátott nagy téglalapalakú pajzsot tart.³ Ez a sírkő a felirat és a stílus alapján a Claudius korban készült.

2. *Sírsztélé mellképpel és lovasjelenettel (2. kép)*

A Corvin téren talált síremléken egy balra tartó, nyereggel ellátott, lovát ugrató katona tűnt fel. A lovas baljával egy téglalapalakú pajzsot fog.⁴ Ez a kőemlék a kőfaragás stílusa szerint már az I. század végén készült.

3. *Sírsztélé töredéke lovasjelenettel (3. kép)*

Az óbudai, a Bécsi útról származó síremléken egy jobbra tartó, lépegető, nyereggel ellátott lovát kantárszáron vezető lovász jelent meg, aki baljában egy szalaggal átkötött lándzsát tart.⁵ A kőemléket az I. század végén faragták.

4. *Sírsztélé töredéke (4. kép)*

A Nemzeti Múzeum gyűjteményéhez tartozó aquincumi kőemlék felirata alatt egy figurát véstek ki, baljában ovális pajzsral.⁶ A felirat említi cohors I. Vindelicorum csapatnevet. Ez a kőemlék – a felirat szerint – az I. század végéről származik.⁷

5. *Caius Castricius Victor sírsztéléje (5. kép)*

Az Aquincumi Múzeum egyik legismertebb egészalakos sírköve a Corvin térről, a Caius Castricius Victor Comoból származó miles síremléke. Ez az első teljes alakábrázolás Kelet-Pannoniában, a Claudius korára datált Rajna-vidéki egészalakos ábrázolások után.⁸ Az ábrázoláson kilenc katonai felszerelés ismerhető fel. A katona fején kivésték a szarvakkal és az arcvédő lemezekkel ellátott sisakot. A legionarius bal kezével az ovális formájú, Medúza fővel és villámcsomókkal díszített, kerettel ellátott pajzsra támaszkodik, jobbában két hajtódárdát (pila) tart. Caius Castricius Victor nyakán a nyakvédő puhább anyaga is felismerhető. A miles rövid ujjú, derékig érő sodronyínget (lorica) visel. Az alakon, a derék alatt, térdig érő phalerákkal díszített bőrszalagokból álló ún. kötényt ábrázoltak. A páncéling felett bal vállról jobbra egy fémkorongokkal díszített hevederre (balteus) erősítették a katona jobboldalára a gombos markolatú kardokat. A figura baloldalán, a derék vonalában egy rövidebb, keskeny pengéjű tört is kifaragtak. Caius Castricius Victor sírköve – a felirat és a faragás stílusa miatt – a 90-es években készült.⁹

6. *Titus Claudius Victor centurio mellszobra (6. kép)*

A mellszobor néhai Máriy Erzsébet közöletlen, Bécsi úti ásatásáról származik. A sírszobor korongfibulájára egy sisakos fejét véstek. A felirat

¹ SZIRMAI 2002b. 131–133.; SZIRMAI 2002a. 600–608.

² HOFFILER 1909. 314–328.

³ BURGER 1956. 192.; NÉMETH 1999. 17. 23. sz.

⁴ BURGER 1956. 192.; NÉMETH 1999. 16. 20. sz.

⁵ NÉMETH 1999. 18. 26. sz.

⁶ RÖMER-DESJARDINS 1873. 173. sz.

⁷ LÓRINCZ 2001. 294. 468. sz.

⁸ NAGY 1943. 469.

⁹ NÉMETH 1999. 19. 31. sz.

és a büst sajátosságai miatt a köemlék az I. század végére – 2. század elejére keltezhető.¹⁰

7. *Sírsztélé töredéke szélísten protomékkal (7. kép)*

A Nemzeti Múzeumban őrzött óbudai lelőhelyű sírkövön a mellképes fülkében az elhunyt katona jobbában egy gombos markolatú kardot tart. A mellkép alatti keskeny mezőben bőrszíjjakkal, nyereggel, phalerákkal ellátott, jobbra tartó lovát vezető katona, bal kezében egy lándzsát fog. Ez a köemlék a kőfaragás alapján a 2. század elején készült, Traianus korában.¹¹

8. *Medaillon (8. kép)*

A Filatori gátnál feltárt római temetőből származó, Nemzeti Múzeumban őrzött medaillonon az elhunyt mellképe mögött kifaragták a baloldalon, a lándzsa felső részét. A köemlék – a faragása után – Traianus alatt készült el.¹²

9. *Sírsztélé töredék mellképpel és lovasjelenettel (9. kép)*

Az óbudai lelőhelyű, Nemzeti Múzeum gyűjteményéhez tartozó sírkövön az elhunyt férfi jobb kezében egy gombos markolatú kard van és a mellképes mező alatti keskeny mezőben a lovas katonát baljában umbóval ellátott ovális pajzzsal és két dárdaival ábrázolták. A figurától jobbra a két egymás felé néző ló tűnt fel azonos felemelt lábtartással. A lovakon felismerhető a nyereg, a bőrszíjak, és a phalerák, a zablakarika is. Ez a sírkőtöredék a jellegzetes faragás miatt ugyancsak Traianus kori.¹³

10. *Sírsztélé lovas katona ábrázolásával (10. kép)*

Ez az aquincumi lelőhelyű sírkő is a Nemzeti Múzeumban található. A síremlék mellképes része helyén egy katonát véstek ki balra lépegető lovával együtt. A kőtöredéken a zablakarikával, nyereggel, bőrszíjjakkal ellátott lovon ülő katona előrenyújtott baljával, szalaggal megkötött lándzsát tart. A sírkő töredék a faragás miatt a Traianus kor műve.¹⁴

11. *Publius Aelius Mestrius sírsztéléje (11. kép)*

Az óbudai lelőhelyű sírkövet a Nemzeti Múzeumban őrzik. Publius Aelius Mestrius egészalakos síremlékén a katona jobb kezében lándzsát tart, és a jobb oldalra egy gombos markolatú kardot faragtak ki. A köemlék a felirat és az ábrázolás

jellegzetessége miatt már a Hadrianus korában készülhetett.¹⁵

12. *Marcus Lucillius Germanus sírsztéléje (12. kép)*

Az Óbudán talált köemléken, Marcus Lucillius Germanus signifer egész alakos ábrázolásán, a figura jobb kezében a signum alsó része és a hozzátartozó nagyobb fémkorongok (phalerae) körvonalai is megmaradtak.¹⁶ A sírkő – faragása után – a Hadrianus kor terméke.

13. *Sírsztélé felirat nélkül (13. kép)*

A Nemzeti Múzeum óbudai lelőhelyű sírkövén a mellkép alatti keskeny mezőben kivétek egy nyereggel ellátott lovát jobbra vezető lovászt, jobbában egy felemelt nagy ovális pajzzsal.¹⁷ A köemlék a Hadrianus korában készült.

14. *Aelius Quintus sírsztéléje (14. kép)*

Aelius Quintus cornicen óbudai emléken az elhunyt jobb vállán egy kürtöt faragtak ki. Az epigrafiai és a szobrászati adatok alapján a köemlék a 2. század első felére datálható.¹⁸

15. *Sírsztélé mellképpel (15. kép)*

A Március 15-e térről származó töredéken az elhunyt katona jobb oldalára egy gombos markolatú kardot véstek ki.¹⁹ Ez a sírkő is a 2. század első felében működő egyik helyi kőfaragóműhely termékei közé sorolható.

16. *Titus Flavius Magnus sírépítményének oldallapja (16. kép)*

A Március 15-e téren találták Titus Flavius Magnus centurio sírépítményének oldallapját is. Az oldallap bal keskeny oldalára valószínűleg egy signumot véstek ki. A korábbi kutatás ezt lefelé fordított kardnak és egy kerek pajzsnak határozta meg. A köemléken a festés nyomai is megmaradtak. A felirat és a szobrászati kivitelezés miatt ez az emlék is a 2. század első felében készült.²⁰

A mellékelt táblázat alapján (17. kép) a következőket állapíthatjuk meg:

1. Aquincumban már 16 korai köemléken jelentkezett katonai felszerelés ábrázolás.

¹⁰ AUGUSTUS–ATTILA 2000. 39.Nr.282.; AQUINCUM 2003. 66. 26.Kat. sz.

¹¹ NAGY 1971. 113.

¹² NAGY 1971. 119.

¹³ NAGY 1971. 112.

¹⁴ SCHOBBER 1923. 45. 38.

¹⁵ NAGY 1971. 116.

¹⁶ NÉMETH 1999. 26.52. sz.

¹⁷ SCHOBBER 1923. 255. sz.

¹⁸ NÉMETH 1999. 23. 45. sz.

¹⁹ NAGY 1971. 30.

²⁰ KUZSINSZKY 1900. 49–50.; NAGY 1928. 69–70.; NÉMETH 1999. 29–30.62. sz. – Itt jegyezzük meg, hogy a köemlék bal keskeny oldalának megfelelő fotózására – a jelenlegi elhelyezés miatt – nincs mód.

2. A legkorábbi katonai jellegű tárgyak: a téglalapalakú pajzs és a lándzsa tűnt fel az egy *Claudius* kori, aquincumi kőemléken. (1.) Az 1. század végére datált síremlékeken újdonság: a szarvakkal ellátott sisak (5.), a téglalapalakú pajzs (2.), és már az új ovális formájú pajzs is megjelent. (5.) Új elem: a páncéling (5.) sőt a heveder (*balteus*) ábrázolása is. (5.) Az újdonságok között a szalaggal ellátott lándzsa. (3.), a gombos markolatú kardok (5.), tör (5.) dupla dárdák (5.) és az ún. kötény (5.) kivésését is felismerjük az aquincumi kőemlékeken. A 2. század elején egy mellszobor korongfibuláján faragtak ki egy sisakos fejet (6.). Az ovális pajzsot is megtaláljuk újra (9.), de a lándzsa (7, 8, 11) és a szalagos lándzsa (10.) ábrázolása ismét feltűnt. Megtaláljuk e korszak emlékei között is a gombos markolatú kardokat (7, 9.) és a dupla dárdát. (9.) A *Hadrianus* kori emlékek között új elem a phalerákkal ellátott *signum* képe. (12.) A 2. század első felében is megtalálható Aquincumban az ovális pajzs (13.), és a gombos markolatú kard. (15.) Új képtípus: egy kürt ábrázolása az elhunyt jobb vállán ismerhető fel. (14.) Új elem: a kerek pajzs belső oldalának faragása, (16.) és egy újabb típusú, félholddal ellátott *signum* (16.) kivésése ebben a korban.

3. A következő táblázat (18. kép) pedig azokat a katonai felszereléseket ábrázoló korai feliratos köveket tartalmazza, melyek nevekre, a katonai beosztásra, illetve a csapattestre utalnak. A katonai beosztások közül a *miles*, a *centurio*, az *optio*, a *signifer* és a *cornicen* tűnt fel. A 8 feliratos katonai felszerelést mutató kőemlékeken *Caius Castricius Victor*, *Titus Claudius Victor*, *P. Aelius Mestrius*, *M. Lucillius Germanus*, *Aelius Quintus* és *Titus Flavius Magnus* neve olvasható. A csapattestek közül a *cohors I. Vindelicorum* és a *legio II. adiutrix* jelent meg.

Amennyiben a korai és a későbbi periódusban készült katonai felszerelés ábrázolásokat összegezzük, (19. kép) összesen a 28 aquincumi kőemlékről megállapítható, hogy az aquincumi kőemlékeken összesen 23 típusú katonai felszerelést ábrázoltak. A katonai felszerelésből 14 alaptípus ismerhető fel: a sisak, a páncéling, a korongfibula sisakos fejével, a *balteus*, a pajzs, a lándzsa, a kard, a tör, a dárda, a kötény, a *signum*, a kürt, az öv, végül a lábpáncél. Ezen belül a sisaknál, a páncélingnél, a pajzsnál, a lándzsánál, a *signum*nál végül a katonai övnél figyeltünk meg több változatot. Ezek a katonai felszerelések eddig 61 esetben jelentkeztek az eddig publikált aquincumi emlékeken.

A korai periódusban, az egyik kőemléken az I. típusú szarvakkal ellátott *sisakon* (5.) kívül a II.

típusú szarv nélküli sisak ábrázolása is feltűnt egy korongfibulán. (6.) A markomann háborúk után is megtalálható a II. típusú, szarv nélküli sisak képe egy helytartói oltáron. (12.) Mint aquincumi leletet itt kell megemlíteni az I. századi aquincumi legio táborból származó bronz *legionarius* sisakot.²¹ A kőemlékeken a *páncéling* fajták közül az I. típusú loricát, a *sodronyínget*²² a korai (5.) és a későbbi periódusban is megtaláltuk, (3–4.) viszont a páncéling II. típusa, a *lorica segmentata* már csak a későbbi periódus ábrázolásán tűnt fel. (12.) A bronzkorongokkal ellátott *heveder*, azaz *balteus* képét megtaláltuk úgy a korai (5.), mint a későbbi emlékeken is. (3, 12.) A *balteust* a korai ábrázoláson a bal vállról jobbra vésték ki, (5.) a markomann háborúk után a jobb vállra faragott *balteus* is feltűnt. (3, 12.) Egy sírkövön a *fegyvertár kulcsának* képe csak a markomann háborúk után jelentkezett az elhunyt, *custos armorum* beosztásban szolgált katona jobb kezében. (1.) Amennyiben a következő táblázatot megnézzük (20. kép) az alábbi tényeket rögzíthetjük. A kifaragott *pajzsok*²³ közül az I. típusú, téglalap alakú pajzsokat csak a korai emlékek ábrázolásai igazolják. (1, 2.), de itt már a II. típusú ovális pajzsok kivésései is megjelentek. (4, 5.), de ezt az utóbbi típust a későbbi periódus is tükrözi. (7, 12.) A III. típusú kerek pajzs belső oldala egy korai emléken tűnt fel (16.). Az emlékeken a pajzsot a korai és a későbbi időkben is mindig a baloldalon ábrázolták. (1, 2, 4, 5, 9.) egy ábrázolás kivételével (13.), ahol ez jobboldalt jelent meg. Egy pajzshoz tartozó pajzsdudort is őriz az Aquincumi Múzeum.²⁴ Az I. típusú lándzsa jelenlétét a korai köveken a jobb kézben, (1, 11.), de a bal kézben is megtalálhatók. (7, 8.) A markomann háborúk után az I. típusú lándzsa a jobb kézben fedezhető fel az aquincumi domborműven. (12.) Korai lándzsákat is tudunk említeni az aquincumi gyűjteményből.²⁵ A II. típusú szalaggal megkötött lándzsát bal kézben helyezték el a sírköveken a korai periódusban (3, 10.) a markomann háborúk után ez a katonai felszerelés már hiányzik. A gombos markolatú *kard*²⁶ ábrázolását több ízben a korai. (5- duplán, 7, 9, 11, 15.) és a későbbi periódusban is felhasználták. (2.–2×, 7, 9) A domborműveken a tör ábrázolást, a baloldalon a korai *Castricius* kő mutatja (5.), de a markomann háborúk után az aquincumi emléke-

²¹ KOC SIS 1984. 227–246.

²² BISHOP–COULSTON 1989. 45.

²³ BISHOP–COULSTON 1989. 29–30, 42.

²⁴ AQUINCUM 1995. 42., 41. Kat. sz.

²⁵ AQUINCUM 1995. 41. 36–37. Kat. sz.

²⁶ BISHOP–COULSTON 1989. 49.; GERHARTL–HUBRECHT 1990. 99–102.; BIBORSKI 1993. 91–130.; SZIRMAI 1997. 155–161.

ken is több ízben megjelent, de mindig az elhunyt baloldalán. (7, 12.) Az Aquincumi Múzeum több tört, illetve annak maradványait is őrzi.²⁷ A dupla *dárda*ábrázolást²⁸ csak a korai kövek ábrázolásai mutatják. (5, 9), hol az elhunyt bal vagy jobb oldalán. A *kürtöt*²⁹ az ábrázolásokon, a korai emléken a figura jobb oldalára vésték ki (14.), de a későbbi periódusban a kürt már a baloldalt látható. (7.) A *signum* négy változatát faragták ki Aquincumban, a korai periódusban, a korongokkal ellátott típust (12. sz.), és egy újabb típust a félholddal egy korai köemlék őrzi. (16.) Az ún. III. típusú *beneficiarius* és a IV. típusú kézábrázolásos *signum* viszont már a markomann háborúk utáni ábrázolásokon tűnt fel. (6, 11. sz.). A jelvény (*signum*) mindig a jobboldalra került a síremlékeken a korai (12.) és a későbbi periódusban. (11.) Az aquincumi gyűjteményben megtalálható egy I. sz-i vasból készült, *hasta* formájú, bronz élvédővel ellátott *signum* Albertfalváról, de vannak itt adatok a későbbi *signum*okra is.³⁰ A *katonai öv*³¹ három típusa csak a későbbi periódusban, a markomann háborúk után jelentkezett: ezek a téglalap alakú (I. típus), kerek alakú csatos (II. típus) és a III. típusú csomóval ellátott változatok. (11, 7, 8, 9, 10, 3.) A korongokkal ellátott *kötény*ábrázolást³² mindkét periódusban, a korai (5.) és a későbbi ábrázolásokon is feltűnik. (9, 10.) A lószerszámok³³

közül nyergeket is felismertük részben takarókkal (2, 3, 7, 9, 10, 13.), de a bőrszíjak (7, 9, 10.), a phalérák (7, 9.), és a zablakarikák (9, 10.) is kimutathatók az aquincumi korai domborműves ábrázolásokon. A hevederre (*balteusra*), és a kötényre alkalmas különböző méretű bronzkorongokra, valamint lószerszámdíszekre³⁴ is vannak adatok az aquincumi raktárban. A *lábpáncél* jelölését csak a 3. század középső évtizedeiből mutattuk be egy aquincumi helytartói oltáron. (12.)

Az újabb pannoniai kutatás a fegyvereket a római halomsírok szemszögéből vizsgálja³⁵. Kiseb, újabb pannoniai összefoglalások kapcsán említésre kerültek a katonai felszerelések is, sőt a sisakokkal kapcsolatban két újabb publikáció is megjelent.³⁶ Az újabb aquincumi ásatások, leletmentések is adtak katonai felszerelésre vonatkozó újabb adatokat.³⁷ Legutóbb az aquincumi katonavárosban találtak egy ezüst fibulát harcoló gladiátorokkal teljes felszerelésben.³⁸ Az aquincumi lelőhelyű, a korai és a markomann háborúk után készült katonai felszereléseket ábrázoló emlékek és a válogatott aquincumi leletek rövid bemutatásával, és értékelésével, valamint az újabb katonai jellegű válogatott aquincumi emlékek megemlítésével szeretnénk hozzájárulni a pannoniai katonai felszerelésre vonatkozó anyag feldolgozásához, publikálásához.³⁹

²⁷ BISHOP-COULSTON 1989, 28-29.; GERHARTL-HUBRECHT 1990, 102-107.; AQUINCUM 1986, 163., Nr.kat.37.; SZIRMAI 1997, 155-161.

²⁸ MARCHANT 1990, 1-6.; PETULESCU 1991, 35-58.

²⁹ PÓCZY 1997, 215-219.; TOPÁL 2002, 1-15.; TOPÁL 2003, 254-258.

³⁰ SZIRMAI 1999, 691-697.; SZIRMAI 2000a, 161-167.; AQUINCUM 1995, 42., 53-54.Kat. sz.

³¹ UBL 2002, 275-285.

³² BISHOP-COULSTON 1989, 11.

³³ Teljesség igénye nélkül lószerszámokra ld. PALÁGYI 1986, 389-397.; BISHOP 1988, 67-195.; PALÁGYI 1995, 401-408; SZIRMAI 1997a, 171-177.; PALÁGYI 2000, 535-544.; PALÁGYI 2003, 1-35.

³⁴ AQUINCUM 1995, 43, 60-61. sz., 44.83, 85-86.Kat. sz.

³⁵ PALÁGYI-NAGY 2002, 86-91.; MÁRTON 2002, 117-152.

³⁶ AUGUSTUS-ATTILA 2000, 11-32, 37-40.; AUGUSTUS-ATTILA Ausstellungskatalog 2000, 8-11, 15, 32-34., LYON 2001, Cat.Nr.22-27, 72-75; KOCSIS 1998, 138-142; KOCSIS 2003, 521-552.

³⁷ KOCSIS 2000, 98.; HABLE-MÁRTON 2001, 26.; ZSIDI 2001, 80-81.; HABLE 2003, 46.; KIRCHHOF 2003, 189.

³⁸ MADARASSY-KIRCHHOF 2003, 190-191.; FORSCHUNGEN 261, Abb.3.

³⁹ A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kövekkel kapcsolatban itt köszönöm meg KOCSIS László, Mráv Zsolt és Szabó Ádám közreműködését. A rajzi munkákért köszönettel tartozom Czirják Pálné Málík Évának, Kolozsvári Krisztiánnak, valamint Toma Adrianának. A fotókat pedig Dabasi Andrásnak és Komjáthy Péternek köszönöm.

IRODALOMJEGYZÉK

- AQUINCUM 1986
AQUINCUM 1995
AQUINCUM 2003
AUGUSTUS–ATTILA 2000
AUGUSTUS–ATTILA 2000
BIBORSKI 1993
BISHOP 1988
BISHOP–COULSTON 1989
BURGER 1956
FORSCHUNGEN 2003
GERHARTL–HUBRECHT 1990
HABLE 2003
HABLE–MÁRTON 2001
HOFFILER 1909
KIRCHHOF 2003
KOC SIS 1984
KOC SIS 1998
KOC SIS 2003
KUZSINSZKY 1900
LYON 2001
LÓRINCZ 2001
MADARASSY–KIRCHHOF 2003
- Das römische Budapest (Hrsg. H. Polenz). Münster, 1986.
Gods, soldiers, citizens in Aquincum. An exhibition to celebrate the 100 year centennial of the Founding of the Aquincum Museum. (ed. P. Zsidi). Bp., 1995.
Aquincum. Rimania Budapesti. A rómaiak Budapesten. (Szerk: Endrődi A., Facsády A., Zsidi P.). Bp., 2003.
Von Augustus bis Attila. Leben Am ungarisches Donaulimes. Stuttgart, 2000.
Von Augustus-bis Attila. Ausstellungskatalog. (Kat. red. L. Kocsis). Bp., 2000.
BIBORSKI, M.: Die Schwerter des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. aus dem römischen Imperium und dem Barbaricum. In: Specimina Nova (1994) p. 91–130.
BISHOP, M. C.: Cavalry equipment of the Roman Army in the first century AD. Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. BAR Int. Ser. 394. 67–195
BISHOP, M. C. – COULSTON, J. C.: Roman Military equipment. Shire Archaeology 1989.
BURGER Alice: Lovas sírkövek Pannoniában Az i. u. I. századból. ArchÉrt 83. (1956), p. 191–197.
Forschungen in Aquincum 1969–2002. In: Aquincum Nostrum 2/2. (Red. P. Zsidi). Bp., 2003.
GERHARTL, A. M. – WITTEWEN–HUBRECHT, A.V.M.: Survey of swords and daggers in the Provinzial Museum G. M. Kam. Nijmegen. Journal of Roman Military Equipment Studies 1. (1990), p. 99–107.
HABLE Tibor: Két ásatás – az aquincumi canabae déli szélén. AqFüz 9. (2003), p. 33–47.
HABLE Tibor – MÁRTON András: Újabb sírok az aquincumi katonaváros nyugati temetőjéből. AqFüz. 7. (2001), p. 21–37.
HOFFILER V.: Római fegyverek a Magyar Nemzeti Múzeum kőemlékein. ArchÉrt 29. (1909), p. 314–328.
KIRCHHOF Anita: Budapest, III. Selmeci utca 17 – Zápor utca 23. AqFüz 9. (2003), p. 188–9.
KOC SIS László: I. századi sisak az aquincumi legióstáborból. BudRég 25. (1984), p. 227–246.
KOC SIS László: Lovassági sisak Albertfalváról. BudRég 32. (1998), p. 135–142.
KOC SIS, László: A new late roman Helmet from Hetény in the Hungarian National Museum. Pannonica. Provincialiae et Archaeologia. Eugenio Fitz octogenario dedicata. Hrsg: Á. Szabó, E. Tóth. In: Libelli Archaeologici Ser. Nov. 1. Bp., 2003. p. 521–552.
KUZSINSZKY Bálint: Újabb kőemlékek az Aquincumi Múzeumban. (ung.) BudRég 7. (1900), p. 1–66.
Romains de Hongrie. Ier–Ve siècles après J. C. (Coord. techn: A. Facsády, P. Zsidi). Lyon, 2001.
LÓRINCZ Barnabás: Die römischen Hilfstruppen In: Pannonien während der Principatszeit. Teil 1. (Die Inschriften. Wiener Archäologische Studien 3.) Wien, 2001.
MADARASSY Orsolya – KIRCHHOF Anita: Budapest III. Selmeci utca 29. AqFüz 9. (2003), p. 190–191.

- MARCHANT 1990 MARCHANT, D.: Roman weapons in Great Britain a case study: spearheads, problems in dating and typology. *Journal of Roman Military Equipment – Studies* 1. (1990), p. 1–6.
- MÁRTON 2002 MÁRTON András: Roman Burial with a Weapon from the Bécsi road cemetery (Aquincum – Budapest). *CommArchHung* (2002), p. 117–152.
- NAGY L. 1928 NAGY Lajos: Pelta díszítés a pannoniai köemlékeken. *ArchÉrt* 42. (1928) 68–95, 314–315.
- NAGY T. 1943 NAGY Tibor: A Castricius stélé kora. *BudRég* 13. (1943), p. 463–470., 569–572.
- NAGY T. 1971 NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. *BudRég* 22. (1971), p. 103–160.
- NÉMETH 1999 NÉMETH Margit: *Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában* Bp., 1999.
- PALÁGYI 1986 PALÁGYI, Sylvia: Über Pferdegeschirr und Jochrekonstruktionen von Inota. *Studien zu den Militärgrenzen Roms. III. In: Forschungen und Berichte zur Vor und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 20. Stuttgart, 1986. p. 389–397.
- PALÁGYI 1989 PALÁGYI, Sylvia: Rekonstruktions Möglichkeiten des Pferdegeschirrfunde aus Pannonien. *Roman Military Equipment. The Sources of Evidence. BAR IS 476. Oxford, 1989. p. 23–142.*
- PALÁGYI 1995 PALÁGYI, Sylvia: Ein neuer Pferdegeschirrfund aus Pannonien und Möglichkeiten seiner Rekonstruktion. *Acta of the 12th International Congress on ancient Bronzes. Nijmegen 1992. Amersfoort. Nijmegen. Nederlandse Archeologische Rapporten 18. (1995), p. 401–408.*
- PALÁGYI 2000 PALÁGYI, Sylvia: Joche aus Pannonien. *Kölner Jahrbuch* 33. (2000), p. 535–544.
- PALÁGYI 2003 PALÁGYI Sylvia: Római kori lószerszám és járomveretek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből.
- PALÁGYI–NAGY 2002 PALÁGYI Sylvia – NAGY: Römerzeitliche Hügelgräber in Transdanubien (Ungarn). Bp., 2002
- PETULESCU 1991 PETULESCU, L.: Bronze spearheads and Spear butts from Dacia. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 2. (1991), p. 35–58.
- PÓCZY 1997 PÓCZY Klára: Berufsmusiker aus Pannonischen Städten. In: *KOMOS. Festschrift Für Thuri Lorenz zum 65 Geburtstag. Wien, 1997.*
- RÓMER–DESJARDINS 1873 RÓMER Flóris – DESJARDINS E.: *A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos emlékei. Bp., 1873.*
- SCHOBER 1923 SCHOBER, A.: Die römische Grabsteine Von Noricum und Pannonien. Wien, 1923.
- SZIRMAI 1997 SZIRMAI Krisztina: Adlocutio Aquincumban. *CommArchHung* (1997), p. 155–161.
- SZIRMAI 1997a SZIRMAI, Krisztina: Niello decorated horseharness ornament from Albertfalva. *Balácai Közlemények* 5. (1997), p. 171–177.
- SZIRMAI 1999 SZIRMAI, Krisztina: A new find from the Military vicus of Budapest–Albertfalva. *RFS* 17. (1997).1999. 691–698.
- SZIRMAI 2000 SZIRMAI Krisztina: Jelvény (signum) Albertfalváról. *ArchÉrt* 123–124. (2000), p. 161–167.
- SZIRMAI 2002a SZIRMAI Krisztina: A katonai felszerelés ábrázolásai Aquincumban a markomann háborúk után. *Specimina Nova* 16. (2000), p. 131–152.
- SZIRMAI 2002b SZIRMAI, Krisztina: Military equipment Depicted in Aquincum after the Marcomannic Wars I. *Bronzi Antichi. Produzione e tecnologia cura di Alessandra Giumla-Mair*) In: *Monographies Instrumentum* 21. Montagnac, 2002. p. 600–608.
- TOPÁL 2002 TOPÁL, Judit: Musikalische Denkmäler in der römischen Sammlung von Aquincum (Budapest). *Studia Musicologia* 43. (2002), p. 1–15.

- TOPÁL 2003 TOPÁL, Judit: Musikdenkmäler aus Aquincum. In: FORSCHUNGEN. Bp., 2003. p. 254–258.
- UBL 2002 UBL, H.: Ein "Ringschnallencingulum" aus Lauriacum. Miles Romanus dal Po al Danubio nel Tardoantico. In: Atti Del Convegno Internazionale Pordenone Concordia Sagittaria 17–19. Marzo 2000. (a cura di M. Buora). Pordenone, 2002. p. 275–285.
- ZSIDI 2001 ZSIDI Paula: Kutatások az aquincumi polgárvárostól keletre lévő területen. AqFüz 7. (2001), p. 76–84.

EARLY DEPICTIONS OF MILITARY EQUIPMENT IN AQUINCUM

Newest research approaches the weapons from the perspective of Roman tumuli. Some recent smaller comprehensive studies have reflected on military equipment, and two new publications on helmets have come out. New archaeological and rescue excavations have also brought up information concerning military equipment. The latest one was a silver fibula with fully equipped, fighting gladiators, found in the military town of Aquincum. We would like to contribute to the investigation and publication of the material related to Pannonian military equipment by the short presentation and evaluation of relics depicting armaments made after the early and marcomanic wars and the newest selected military finds of Aquincum.

1. kép: Tiberius Claudius sírsztéléje

2. kép: Sírsztélé mellképpel és lovasjelenettel

3. kép: Sírsztélé töredéke lovasjelenettel

4. kép: Sírsztélé töredéke

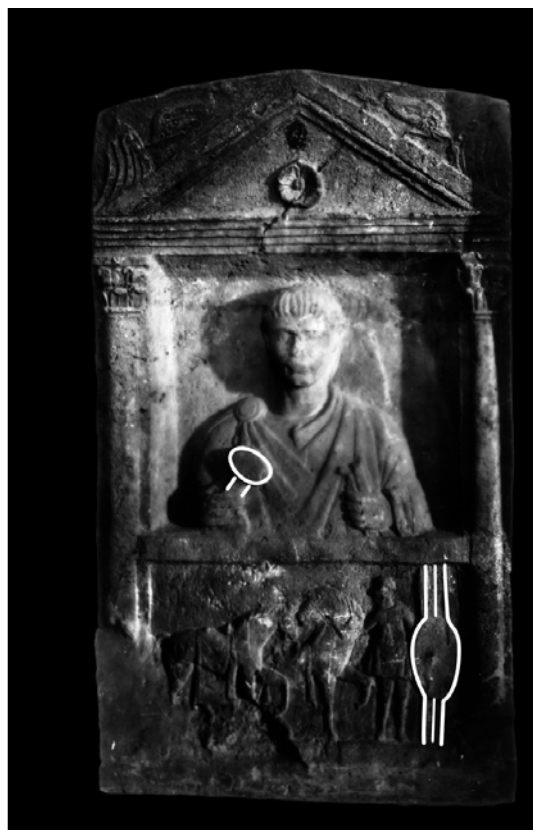
5. kép: Caius Castricius Victor sírsztéléje

6. kép: Titus Claudius Victor centurio mellszobra (részlet)

7. kép: Sírsztélé töredéke szélísten protomékkal

8. kép: Medaillon

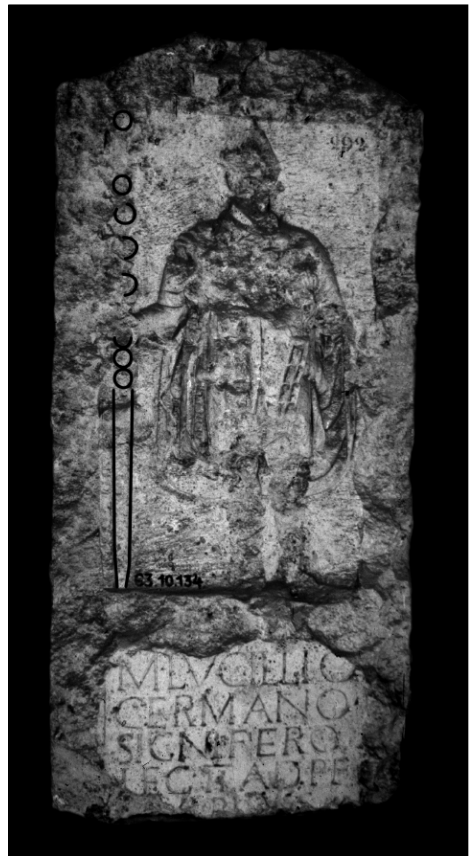
9. kép: Sírsztélé töredéke mellképpel és lovasjelenettel

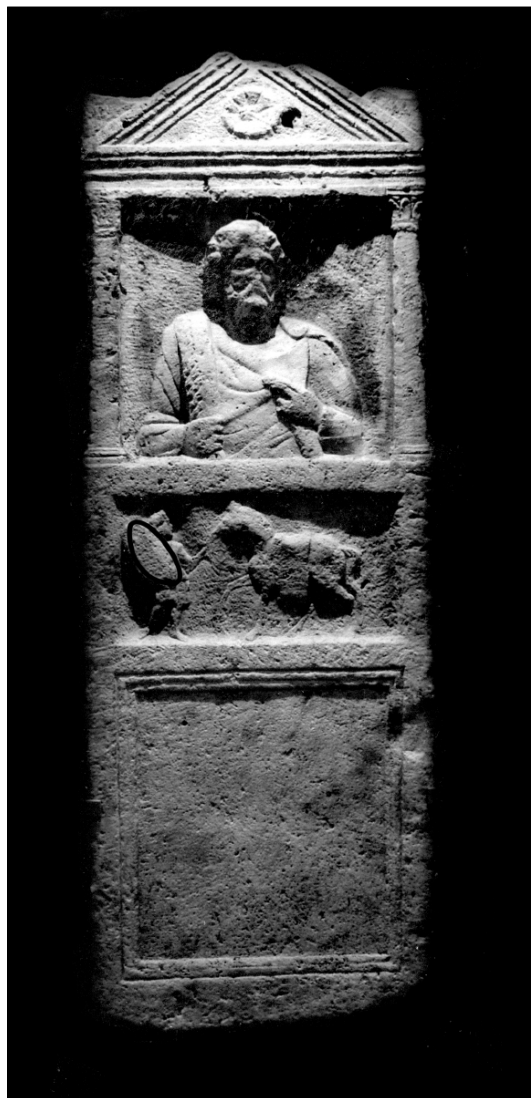
10. kép: Sírsztélé lovas katona ábrázolásával

11. kép: Publius Aelius Mestrius sírsztéléje

12. kép: Marcus Lucillius Germanus sírsztéléje

13. kép: Sírsztélé felirat nélkül

14. kép: Aelius Quintus sírsztéléje

15. kép: Sírsztélé mellképpel

16. kép: Titus Flavius Magnus sírpítményének oldallapja (részlet)

	KÖEMLÉK	LELTÁR-SZÁM	FELIRAT	NÉV	RANG	CSAPATTEST	DATÁLÁS
1	SIRKÓ	63.10.19.	X	TI. CLAUDIVS			CLAUDIVS KORA
2	SIRKÓ	66.11.45.					1.SZD. VÉGE
3	SIRKÓ	66.11.46.					1.SZD. VÉGE
4	SIRKÓ	R-D 173	X			COHORS I. VINDELICORUM	1.SZD. VÉGE
5	SIRKÓ	64.10.2.	X	CAIVS CASTRICIVS	MILES	LEG II AD	90-es ÉVEK
6	MELLSZOBOR	97.12.3.	X	T. CLAUDIVS VICTOR	CENTVRIO		1.SZD. VÉGE- 2.SZD. ELEJE
7	SIRKÓ	62.69.1.					2. SZD. ELEJE
8	MEDAILLON	131882.89					2. SZD. ELEJE
9	SIRKÓ	62.58.1.					2. SZD. ELEJE
10	SIRKÓ	721857.2.					2. SZD. ELEJE
11	SIRKÓ	R-D 138	X	P. AELIVS MESTRIVS	OPTIO	LEG II AD	HADRIANVS KORA
12	SIRKÓ	63.10.134.	X	MLVCILLIVS GERMANVS	SIGNIFER	LEG II AD PF	2. SZD. ELSŐ FELE
13	SIRKÓ	62.48.1.					2. SZD. ELSŐ FELE
14	SIRKÓ	6310.137	X	AELIVS GVINTVS	CORNICEN		2.SZD. ELSŐ FELE
15	SIRKÓ	73.9.32.					2.SZD. ELSŐ FELE
16	SIRÉPÍTMÉNY OLDALFALA	64.10.68.	X	TITVS FLAVIVS MAGNVS	CENTVRIO	LEG II AD	2.SZD. ELSŐ FELE
			8	7	6	5	

17. kép: A katonai felszerelés korai ábrázolásai Aquincumban

	KÖEMLÉK	LELTÁR-SZÁM																							DATÁLÁS	
1	SIRKÓ	63.10.19.					X		X																CLAUDIVS KORA	2
2	SIRKÓ	66.11.45.					X																		1.SZD. VÉGE	1
3	SIRKÓ	66.11.46.							X																1.SZD. VÉGE	1
4	SIRKÓ	R-D 173				X																			1.SZD. VÉGE	1
5	SIRKÓ	64.10.2.	X	X		X	X				XX	X	X	X											90-es ÉVEK	9
6	MELLSZOBOR	97.12.3.				X																			2. SZD. ELEJE	1
7	SIRKÓ	62.69.1.						X		X															2.SZD. ELEJE	2
8	MEDAILLON	131882.89						X																	2.SZD. ELEJE	1
9	SIRKÓ	62.58.1.				X				X		X													2.SZD. ELEJE	3
10	SIRKÓ	721857.2.							X																2.SZD. ELEJE	1
11	SIRKÓ	R-D 138						X		X															HADRIANVS KORA	2
12	SIRKÓ	63.10.134.																		X					2.SZD. ELSŐ FELE	1
13	SIRKÓ	62.48.1.				X																			2.SZD. ELSŐ FELE	1
14	SIRKÓ	63.10.137.																		X					2.SZD. ELSŐ FELE	1
15	SIRKÓ	73.9.32.								X															2.SZD. ELSŐ FELE	1
16	SIRÉPÍTMÉNY OLDALFALA	64.10.68.						X												X					2.SZD. ELSŐ FELE	2
			1	1	1	1	4	2	1	4	2	6	1	2	1	1	1	1	1							30

18. kép: Összesítő táblázat a korai katonai felszereléseket ábrázoló köemlékek feliratairól

AQUINCUM						
KATONAI FELSZERELÉS ÁBRÁZOLÁSAI	KORAI PERIÓDUS			KÉSŐBBI PERIÓDUS		
	ELHELYEZÉS			ELHELYEZÉS		
	BAL	JOBB	EGYEDI	BAL	JOBB	EGYEDI
PAJZS I.	X 1. 2. sz.					
PAJZS II.	X 4. 5. 9. sz.	X 13. sz.		X 7. 12. sz.		
PAJZS III.			X 16. sz.			
LÁNDZSA I.	X 7. 8. sz.	X 1. 11. sz.			X 12. sz.	
LÁNDZSA II.	X 3. 10. sz.					
KARD		X 5.(2*) 7. 9. 11. 15. sz.			X 2(2*) 7. 9. sz.	X 5. sz.
TÖR	X 5. sz.			X 7. 12. sz.		
DÁRDÁK	X 9. sz.	X 5. sz.				
KÜRT		X 14. sz.		X 7. 8. sz.		
SIGNUM I.		X 12. sz.				
SIGNUM II.			X 16. sz.			
SIGNUM III.						X 6. sz.
SIGNUM IV.					X 11. sz.	

19. kép: A katonai felszerelés ábrázolásai az aquincumi kőemlékeken

AQUINCUM									
KATONAI FELSZERELÉSEK	KORAI KŐEMLEK					KÉSŐBBI KŐEMLEK			ÖSSZESEN
	CLAUDIUS KOR	1. SZÁZAD VÉGE	2. SZÁZAD ELEJE	HADRIANUS KOR	2. SZÁZAD 1. FELE	2. SZÁZAD 2. FELE	2.-3. SZÁZAD FORDULÓJA	3. SZÁZAD	
SISAK I.		X							1
SISAK II.			X					X	2
PÁNCÉLING I.		X					X	X	3
PÁNCÉLING II.								X	1
HEVEDER		X					X	X	3
KULCS						X			1
PAJZS I.	X	X							2
PAJZS II.		XX	X		X			X	5
PAJZS III.					X				1
LÁNDZSA I.	X		XX	X				X	5
LÁNDZSA II.		X	X						2
KARD		XX	XX	X	X	XX		XXX	11
TÖR		X						XX	3
DÁRDÁK		X	X						2
KÜRT					X			XX	3
SIGNUM I.					XX				2
SIGNUM II.								X	2
SIGNUM III.								X	1
SIGNUM IV.								X	1
ŐV I.								XXXXX	5
ŐV II.							X		1
KÖTÉNY		X						XX	3
LÁBPÁNCÉL								X	1
ÖSSZESEN	2	12	8	2	6	3	3	25	61

20. kép: A katonai felszerelés elhelyezései az aquincumi kőemlékeken

ZSIDI PAULA

URALKODÓ KÉPMÁSA EGY AQUINCUMI TÉGLATÖREDÉKEN

Aquincum igen gazdag régészeti emlékei között a későrómai kor viszonylag szegényes anyaggal képviselteti magát. Ennek okát többször és többféle szempontból határozta meg a kutatás.¹ A magyarázatokból egyértelműen kitűnik, hogy – mivel a késői rétegeket az utókor, beleértve a korai régészeti kutatásokat is, már nagy mértékben elpusztította – a jövőben is csak szórványosan és csak szerencsés körülmények között számíthatunk az anyag gyarapodására. Éppen ezért érdemel különös figyelmet az a nemrégiben előkerült téglába karcolt képmás, amelyet az aquincumi polgárváros déli városfalán kívül álló vendégfogadó (*deversorium*)² fürdőszárnyként meghatározott részének feltárása során találtunk.³ A tárgy képét, fontossága miatt már az ásatásról szóló első jelentésben és a legutóbbi Aquincumról szóló összefoglalóban is közöltük, az egyik helyen az ókeresztény emlékek körébe sorolva,⁴ másik helyütt pedig uralkodói képmásként, nevezetesen I. Constantinusként⁵ határozva meg. Azonban e korábbi publikációk egyikében sem volt lehetőség arra, hogy a képmásról tett megállapításokat kifejtjük. Ezt igyekszik pótolni ez a munka.

A LELŐKÖRÜLMÉNYEK

Az aquincumi polgárváros délkeleti régiójában, a déli városfalon kívül az elmúlt évtizedben több feltárás is folyt. (1. kép) Az 1944–47-ben megfigyelt vendégfogadó épületétől keletre, az 1992–1994. évben előkerült a fogadóhoz tartozó fürdőszárny egy részlete, valamint a hozzá keleten csatlakozó udvarrész.⁶ A 2002. évben végzett feltárás célja a

már korábban kiásott és visszatemetett alaprajzi részletek, s főleg a bemutatás⁷ szempontjából lényeges, 3. századi római kori szintek újbóli felszínre hozatala, valamint a rendelkezésre álló területen a fürdőépület déli sávjának alaprajzi tisztázása volt.⁸ (2. kép)

Az épület déli zárófalát, a várakozások ellenére, a megkutatott területen nem sikerült elérni, azonban az egykori terepviszonyokról jó képet alkothattunk. A feltárással kelet-nyugati irányban, mintegy 30 méter hosszan érintett szakaszon csaknem 2 méter volt a szintesés kelet felé, (3. kép) ami megfelel a polgárváros terepviszonyairól korábban kialakult képnek.⁹ A jelenlegi feltárások alapján úgy tűnik, hogy a fürdőszárny tömbje zömmel a felső teraszt vette igénybe, és csak keleti, az udvarhoz csatlakozó zárófalá mélyült a lejtős részbe. Így az támfalként is szolgált, s ezért mélyebben alapozták és megkettőzték. Az udvar szintjét azonban már a mélyebb szinthez igazítva vágták a lejtős részbe. A két szint között az átjárást valószínűleg lépcsővel biztosították.¹⁰ A terepesés áthidalása nemcsak az egykori építők munkáját nehezítette meg, hanem a régészeknek is feladta a leckét. Az egykor a teraszon álló épületrészek omladéka ugyanis természetes módon a mélyebb, keleti udvar felé dőlt, magával sodorva a korábbi periódusokhoz tartozó leleteket is. A rétegek keveredését és az épület omlását elősegítette, hogy a támfalként szolgáló falazatot egy szakaszon kiszedték. A feltárások alapján legalább két-három nagyobb omlás történt a területen. (4. kép) Ehhez járult még az újkori bolygatás is, amikor felette az egykori kocsmá épületét, – ami később levante lőtérként, majd MHSZ épületként, jelenleg restaurátor műhelyként

¹ Legutóbb összefoglalóan és további irodalommal: PÓCZY-ZSIDI 2003. 63–79, illetve a polgárváros tekintetében: ZSIDI 2003a. 133–135.

² A vendégfogadóként meghatározott épület 1944–47. évi feltárásáról jelentés: SZILÁGYI 1950. 308., illetve NAGY T. 1948; NAGY T. 1973. 155.

³ A vendégfogadóhoz csatlakozó szárny feltárásáról előzetes jelentések: ZSIDI 1995. 44–48; ZSIDI-MAGYAR 2003. 69–85.

⁴ ZSIDI-MAGYAR 2003. 73, 4. kép

⁵ PÓCZY 2003. 285, 3. kép

⁶ ZSIDI 1995. 44–48.

⁷ ZSIDI-MAGYAR 2003. A feltárást és a helyreállítást a Nemzeti Örökség Program keretéből finanszírozhattuk, H. Vladár Ágnes műemléki tervei alapján és helyszíni művezetésével.

⁸ ZSIDI 2003b. 150–151.

⁹ ZSIDI 2002a. 23.

¹⁰ Lépcső alkalmazását dokumentálhattuk az épületen belül: ZSIDI 1995. 46.

üzemel – kialakították. Ezáltal a korábbi, egyirányú keleti lejtésen túl kialakult a terep északi irányú lejtése is. (3. kép) Miután a terület egyenletlenségeit a legújabb korban egyengetni kívánták, egy részét fekete salakkal töltötték ki. Ez az anyag került az újkori kevert sötétbarna humuszos rétegre, amely alatt következtek a világosabb, római kori omladékos rétegek.

Sajnos szóbanforgó leletünk az újkori kevert és a világosabb, omladékos réteg találkozásánál került elő, a területnek azon részén, mely egyaránt lejt kelet és északi irányban. Helyzete alapján még az épületen belül találtuk, de eredetileg a fürdőszárnny e helytől délnyugatra eső részéről kerülhetett ide. A területről származó éremleletek¹¹ a 2. század második felétől a 4. század második feléig terjedő időszakot fogják át. A téglá közvetlen környezetéből származó kerámia anyag zöme 2.–3. századi töredékeket foglal magában, néhány 4. században is használt edénytípussal.¹² A leletek tehát egyfelől utalnak arra, hogy az épületet, amelyből származnak milyen időhatárok között használták, másfelől azonban, az első látásra egyedi datáló értékkel nem bíró leletünk hovatarozását, meglehetősen széles sávban teszik lehetővé.

A LELET

A fiatal férfi képmását (5., 6. kép) téglá (feltehetőleg peremes téglá, *tegula*) még puha anyagába karcolták. A később kiegészített téglának csak töredéke maradt ránk.¹³ A 8,9 cm×8,8 cm-es nagyságú töredék eredeti vastagsága nem állapítható meg, miután a kompozíciót viselő tárgy „hátoldalának” maradék felülete több ütéstől teljesen lepattogzott. Ezeknek az ütéseknél a kiindulópontját, eredőjét egyébként a nézeti oldalon, a töredék szélein azonosítani lehet. (7. kép) Egy sérülésnyom látszik a fejtetőnél, egy a jobb fül felett, egy másik a bal fülnél, a nyak és a bal váll találkozásánál, valamint kettő az alak jobboldalától kicsit távolabb, a korongfibula felett. A képmás, amely feltehetőleg egy nagyobb kép – a *tegula* méretét figyelembe véve – akár több alakos kompozíció része is lehetett, egyébként teljesen sértetlen volt. (8. kép) Mindössze két,

másodlagos égésnyomot figyelhetünk meg rajta, melyek azonban már a tárgyat jelenlegi, töredékes formájában érték. A hátoldal állapota és az ütésnyomok alapján elképzelhető, hogy a képmást eredeti, rögzített helyéről távolították el, vigyázva, hogy annak lényegi elemei (arc, fibula) töredékesen is megmaradjanak.

Az alakot a száradófélben lévő – bőrkevény – agyagba karcolta készítője, akit az elkészült munka színvonalára alapján akár mesternek is nevezhetünk. Az ovális arcot szokatlanul nagy, előretékintő szemek uralják a hosszan ívelt szemöldök alatt, melynek vonalát az orral együtt rajzolta meg a mester. Az arc további jellegzetessége a húsos orrcimpa és a duzzadt ajkak, valamint a szigorú fürtökben a homlokba fésült haj. Az arc csupasz, azonban az áll köré, a két fül között, körszakállra utaló vonalakat karcolt a készítő. A jobb vállon koncentrikus körökből kialakított hatalmas korongfibula, amely a köpenyt fogta össze. A köpeny széle ferdén felfelé húzódik az arc irányába, s ahol a nyak vonalával találkozik újabb vonal indul ki belőle.

A mester eszköze kihegyezett fapálca lehetett, melyeknek egyenetlen felületét a vajatokban mutatkozó nyomok jelzik. „A rajzeszközt mélyebbre és kevésbé mélyre nyomva használta, valamint felváltva merőlegesen és döntve, annak érdekében, hogy minél jobban érzékeltesse síkban a plasztikát.”¹⁴ (9. kép) A haj, a szakáll, a szem és a száj vonalai a legvékonyabbak, „könnyűek”, amit úgy ért el, hogy a kúpos végű eszközt csak kissé nyomta az anyagba, sekély nyomot hagyva. A fejtető vonalát, a szemöldököt és az orrot, valamint a fibulát és a köpeny szélét vastagabb nyommal, mélyebben véste a puha agyagba. A legmélyebb és így a legvastagabb vonalakat a nyak, illetve a fülek kialakításánál alkalmazta, valamint a bal vállnál, a nyak és a köpeny találkozásánál kiinduló tárgy ábrázolásánál. A rajzeszközt a téglá felületére általában merőlegesen tartotta, kivétel ezalól a szakáll, a szemöldök, az orr, a szemek alja, a fül környéke és a száj sarka.

Biztos kéz kellett ahhoz, hogy puha agyagba rajzolva az alakot, ne hibázzék a mester. Talán egyetlen ponton tudjuk hibán érni, és ez a szakáll. (10. kép) Jól látszik, hogy a rajzolásnál a jobb fül alól elindulva húzta a lendületes vonalakat az arcél jelző ív alatt, majd „kiesett a ritmusból”, s a szakáll jelzése a bal fülnél már alig látható. Az arcél vonala felett sem volt sikeresebb a szakáll jelzése, mely itt mindössze három vonalkából áll. A szakállal való próbálkozás után, végül korrekciós vonalakkal kellett újra megrajzolni a korábban már bekarcolt arcél.

¹¹ A területről az alábbi római kori érmek kerültek elő: egy *Marcus Aurelius* vagy *Verus* as, Róma városi veret, 161–162. Vö. BMC 4. 854, egy *Septimius Severus denar*, keleti verdeből 194-ből, BMC 375, egy *Alexander Severus denar*, keleti verdeből, 222-ből, BMC 6. 1018, egy *Constans* sisciai verete 340–350 között, LRBC 2. 1147, valamint egy kopott meghatározhatatlan 4. századi kisbronz. Az érmek meghatározását Torbágyi Melindának köszönöm.

¹² A leletek feldolgozása jelenleg folyamatban van, közlésüket az 1992–1994. évi feltárásokkal együtt tervezzük.

¹³ Ltsz. 2002. 20. 1.

¹⁴ Csernus Erzsébet grafikus megfigyelése.

A szakáll kialakítását – más egyéb mellett – talán az is nehezítette, hogy elsősorban a mélyebb vonalak bekarcolásánál, azok szélén feltorlódott a fölöslegessé vált agyag, ami zavarta a kialakuló látványt. Mesterünk ezt a problémát is megoldotta, amint az a szemöldök, az orr, a fibula, a nyak, stb. esetében jól megfigyelhető. A fölösleges agyagot ugyanis ezekben az esetekben gondosan eltávolította, és a téglafelületét lesimította. A bal szemöldököt például az első, hibás vonal simításával tüntette el, majd ezt követően rajzolta újra. Feltűnő, hogy a szakáll esetében nem alkalmazta ezt a technikát.

A vonalak szuperpozíciójából következtethetünk a rajzolás menetére is.¹⁵ (11. kép) Először az arcélt rajzolta meg, feltehetőleg két ívből. Jól látszik a két kezdőpont, egyik a jobb fül alatt, a másik a hajnál. Majd a fejtető vonala, utána a nyak, valamint az arc további részei, a szemöldök és az orr, majd a szemek, végül a száj és a fül következett. A haj megrajzolása után került sor a kevésbé sikerült szakáll, majd a korrekciók után a köpeny, a fibula és a bal válltól induló vonal kialakítására. Az ábrázolás kétséget kizáróan gondval elkészített, gyakorlott, ügyes kézre utaló munka, s hogy jó megfigyelő is volt készítője, azt az ábrázolás értelmezésénél láthatjuk majd.

A LELET ÉRTELMEZÉSE ÉS DATÁLÁSA

Leletünk minden kétséget kizárólag egyedi alkotás. A következőkben megkíséreljük sorra venni attribútuma(i)t, illetve az ábrázolás jellegzetességeit, hogy a kép készítésének korához és az ábrázolt személy kilétéhez közelebb kerülhessünk.

A jobb váll fölé hatalmasodó nagy korongfibula már első pillantásra jelzi, hogy nem mindennapi személy ábrázolásáról van szó. A korongfibula már a tetrarchia idejének ábrázolásain is megjelenik.¹⁶ A 4. század elejétől, I. Constantinus uralkodásától válik igazán hatalmi jelvényé, s viselése már császári kiváltság volt.¹⁷ Ezért joggal gondolhatunk arra, hogy téglánkon a korongfibula aránytalanul nagy mérete¹⁸ éppen az ábrázolt személy rangját

hangsúlyozza. A korongfibula használata nyomon követhető szerte a birodalomban egészen a 6.–7. századig az éremképeken,¹⁹ a szobrászati alkotásokon,²⁰ mozaik ábrázoláson,²¹ s egyéb iparművészeti alkotásokon is.²² A kiemelkedő művészeti alkotások mellett azonban ábrázolják hétköznapi tárgyakon is. Téglánk fibula ábrázolásához arányaiban és az ábrázolás jellegében egészen közel áll egy 4. század végi 5. század eleji afrikai mécses discussának reliédfíszé.²³ Ebben az esetben azonban az uralkodó a 4. század második felétől kedveltebb gyöngydiadémot viseli,²⁴ s az ábrázolás előképét egyértelműen az éremképek oldalra néző császár ábrázolásaiban kereshetjük. Közlebbi párhuzamként említhetjük a császári jelvény egy kiemelkedő darabját a szilágysomlyói II. kincsből. Az onyx-fibula az 5. század kerülhetett legkorábban császári ajándékként (kitüntetésként) használójához.²⁵ A korongfibula ábrázolása következetesen megjelenik a korszak császárokat ábrázoló pannoniai bronz kispasztikáin is.²⁶ Ugyanakkor a téglakarc jellegzetesen ifjú uralkodót ábrázol, a korongfibula használata alapján szóba jöhető időszakból pedig alig van ifjúként ábrázolható uralkodó egészen Constantinusig.²⁷

Téglakarcunkon a korongfibula a vállat borító köpenyt tartotta össze, mely szegélyének vonala, a jelenleg II. Valentinianusként számontartott mellkép²⁸ ábrázolásához hasonlóan jellegzetes ferde vonalban húzódik, átlósan takarva a nyakat. A bal vállnál a köpeny szélétől kiinduló vonal, mely egyébként a legmélyebben megrajzolt és ennek

¹⁹ Több példával a 4. századból: GARBSCH 1989. 34–45, illetve KÁDÁR 1987. 78.

²⁰ Pl. Magnentius márványszobra (350–353) ROSENHEIM 2000. 408.

²¹ Vö. a ravennai Iustinianus mozaik KISS-BERNHARD-WALCHER 1999. 29.

²² Pl. I. Theodosius ezüst díszpajzs KÁDÁR 1987. 11, illetve az ún. Barberini dyptichon Uo. 74.

²³ GARBSCH 1989. 84. kat. sz. 26. Az alakot ifjú férfi mellképeként határozza meg.

²⁴ GARBSCH 1989. 41.

²⁵ KISS-BERNHARD-WALCHER 1999. 27–28, 54.

²⁶ THOMAS 1986. 504, 509–510.

²⁷ A 3. század második felének császárai életük delén, vagy már azon túl jártak, amikor a trónra kerültek: Philippus Arabs 44 éves, Messius Decius 54 éves, Valerianus 60 éves, Gallienus 42 éves, Claudius Gothicus 49 éves, Aurelianus 56 éves, Tacitus 75 éves, Probus 44 éves. A tetrarchia császárai is csak valamivel voltak fiatalabbak: Diocletianus 39 éves, Maximianus 36 éves, Constantinus Chlorus 55 éves, Galerius 55 éves, amikor trónra kerül. Ez utóbbi császárok azonban már mind elmúlnak 50 évesek, amikor az ifjú Constantinus 34 évesen augusztusnak kiáltják ki. A téglarajzon ábrázolt férfi életkorának figyelembevételére Tóth Endre hívta fel figyelmemet, melyet ezúton köszönök.

²⁸ THOMAS 1986. 504–505, 508.

¹⁵ Ennél a pontnál szeretném megköszönni a tárgy rajzolását Csernus Erzsébetnek, aki nemcsak lerajzolta, hanem értő, művész-szemmel is vizsgálta az alkotást, s gondolatait megosztotta velem.

¹⁶ GARBSCH 1989. 58. illetve 69–70.

¹⁷ KISS-BERNHARD-WALCHER 1999. 28, 54.

¹⁸ Hekler A. azt írja a Nemzeti Múzeum szerinte I. Constantin ábrázoló aranyozott bronz mellképének nagy fibulájáról: „Művészileg az esetlenül nagy fibula mellképünkön kedvezőtlenül hat, viszont azonban jellemző megnyilatkozása a realisztikus érzéknek és pompaszeretetnek.” HEKLER 1913. 212. (A büsztöt ma II. Valentinianus portréjának tartják: THOMAS 1986. 504–505.)

következtében a legvastagabb is, enyhén ívelődik, ami talán arra utal, hogy a köpeny redőzetéhez tartozott.²⁹

Nem tagadható, hogy ábrázolásunknak portrészzerű vonásai vannak.³⁰ A szokatlanul nagy szemek, a szemek alatti jellegzetes redők,³¹ a hosszú ívelt szemöldök, a hosszú orr, valamint a húsos ajkak arányai a constantinusi ábrázolásokkal mutatnak rokonságot. (12. kép) A constantinusi stílus hellenizáló jellegére utal a szembogár kialakítása is,³² csakúgy mint alakunk jellegzetes homlokba fésült, szigorúan rendezett fürtökbe igazított hajviselete.

Ábrázolásunknak a Constantinus ház tagjaival való azonosítását azonban megzavarja a szakáll, amelynek megrajzolása láthatólag a mesternek is gondot okozott. Az éremképek alapján a tetrarchia császárai arcukat is beborító szakállt viseltek, míg a constantinusi fordulatot követően, az új stílust bevezető császár és utódainak arca csupasz volt. A 4. századi uralkodók közül csupán Licinius ábrázolásain,³³ valamint Iulianus Apostata éremképén³⁴ találkozunk az uralkodó következetesen szakállas ábrázolásával. Ugyanakkor a szakálltalan portrétípust megteremtő Constantinust ábrázoló éremképek között előfordul szakállas ábrázolás is.³⁵ Így az újonnan trónra került császárt a korábban megszokott portrétípussal láthatjuk egy korai érmén, ahol még a tetrarchia időszakának jellegzetes uralkodójaként ábrázolják, szakállal,³⁶ egy Siscia-

ában vert érmen pedig, ugyancsak uralkodásának korai szakaszában, szakállas éremképét alig lehet az akkori társuralkodó Licinius képmásától megkülönböztetni.³⁷

Constantinus és Licinius közös uralkodása (313–324 között) nemcsak az érmeiken vetítette egymásra, „mosta össze” a két uralkodót. A keresztényüldözés megszüntetéséről és a keresztény vallás elismeréséről szóló milánói *rescriptum*-ot két példányban állították ki, a két *augustus*, Constantinus és Licinius számára.³⁸ Később Licinius még ugyanabban az évben a keresztények számára hasonló toleráns intézkedést hozott Nikomédiában, a birodalom keleti felében,³⁹ így Liciniust Constantinussal együtt a keresztény vallás támogatójaként tarthatták számon. A fordulat kettőjük megítélésében 324 után következett be, mikor Licinius kikertült a hatalomból, és Constantinus egyeduralkodó lett.⁴⁰

A téglakarc kompozíciója arra utal, hogy mesterünk, aki minden valószínűség szerint a birodalom valamelyik nagyvárosának téglagyárában „fraghatta a széklábat”, nem éremképek alapján dolgozott.⁴¹ Az uralkodókat az éremképek túlnyomó többségén egyértelműen profilból ábrázolják. Constantinusról például csupán egyetlen háromnegyed profilból ábrázolt ezüst érme közismert, amely azonban a portré tekintetében nem túl sikerült, s emlékérem lévén amúgy is csak szűk körben válhatott ismertté.⁴² A téglarajz egyértelműen arra utal, hogy mestertünket az arcvonások tekintetében szobrászati alkotás, méghozzá nagyplasztika ihlette, és legfeljebb csak az ismétlődő attribútumok (pl. fibula) tekintetében fordulhatott az éremképekhez. Akár ebből is adódhatott jókézü, de alapvetően egyszerű mesterünk bizonytalansága, ami a szakállnak a kép egyéb részeihez képest ügyetlenebb kialakításához vezetett.

Talán sohasem tudjuk meg, hogy melyik uralkodót szándékozta ábrázolni eredetileg a mester,⁴³ de a stílusjegyeket, az uralkodói jelvény hangsúlyozását, valamint az ábrázolt uralkodó életkorát figy-

²⁹ Miután a teljes kompozíció nem ismert, nem zárhatjuk ki teljesen azt a lehetőséget sem, hogy a vastag vonal egy különálló, esetleg az alak által tartott tárgyhoz tartozik. Ez esetben további hatalmi jelvény, pl. jogar rúdja jöhet szóba, ami az éremképeken ugyancsak feltűnik, pl. I. Licinius érmein: GARBSCH 1989. 39.

³⁰ A császárábrázolások portré jellegéről, a hasonlóság következményéről: PEKÁRY 1985. 101–103.

³¹ A jellegzetes redők, melyeket a császár – szemmel láthatólag – anyjától, Helénától örökölt (STRONG 1926. 411–412.), megjelennek I. Constantinus Rómában felállított monumentális szobrán (STRONG 1926. 410.), de még a kis éremképeken is (GARBSCH 1989. 110–111, M145, M146).

³² A tetrarchia kori stílustól elfordulva Constantinus először a hellenisztikus hagyományokhoz nyúl vissza, majd 325 után az ikonszerű ábrázolások lesznek jellemzőek. GROSS–ALBENHAUSEN 1996. 177.

³³ I. Licinius portrék éremképeken: GARBSCH 1989. 38–41, illetve az ún. Licinius kori ezüstkincs Licinius ábrázolásáról u.o. 47–68.

³⁴ GARBSCH 1989. 106. M143.

³⁵ Constantinus szakállával kapcsolatos bizonytalanság egyébként nem példa nélkül álló, más korszakban is előfordul. Ezt támasztja alá Marcus Aurelius capitoliumi bronz szobrának csodával határos megmeneküléséről szóló történet is. A közismerten szakállas császár szobrát az mentette meg a beolvasztástól, hogy benne Nagy Konstantint, a kereszténység védelmezőjét tisztelték. MARÁZ 1997. 8.; MARC AUREL 2004. 125.

³⁶ GARBSCH 1989

³⁷ Alighanem magyarázat a hasonlóságra, hogy Siscia a társuralkodó Licinius fennhatósága alá tartozott: i. m. 35, M36.

³⁸ DARKÓ 1977. 27.

³⁹ JONES 1964. 80–81.; DARKÓ 1977. 27.

⁴⁰ JONES 1964. 82–83.

⁴¹ Gross–Albenhausen mutat rá arra, hogy az éremképek oly kicsik voltak, hogy szabad szemmel pontos rajzolatot mintául venni róluk szinte lehetetlen volt. GROSS–ALBENHAUSEN 1996. 176.

⁴² GARBSCH 1989. 110, M145.

⁴³ A korszakban a portrészerezés sokszor felülírta az ideálhoz való ragaszkodás. Számos, egyszerű téglarajzunknál kidolgozottabb, magasabb művészi fokon álló alkotás esetében sem jut nyugvópontra a kutatás az ábrázolt személyt illetően: pl. GARBSCH 1989. 26. 4. sz. uralkodói márvány portré esetében Constantinus, a Constantinus dinasztia valamelyik uralkodója, végül Constans került szóba. Vö. PEKÁRY 1985. 101–103.

elembevéve, talán nem állunk messze a valóságtól, ha úgy véljük, hogy téglarajzunk az I. Constantinus által életrehívott stílus korai szakaszában, leghamarabb a 4. század második évtizedében, de még a század közepe előtt készülhetett. Az attributumok, a hajviselet, az arcberendezés Constantinus stílust-teremtő ábrázolásaira utal.

A constantinusi fordulat nemcsak a császár, a mindenkori uralkodó ábrázolását változtatta meg, hanem megváltozott a császárkultusz tartalma is.⁴⁴ Nem kétséges, hogy a téglán egy hatalmat képviselő uralkodót kívántak ábrázolni, aki azonban ezt a hatalmat, az átszellemült arc szerint, istentől kapta. Ilyen módon az uralkodó ábrázolása nemcsak a hatalom, hanem Krisztus jelképe is. Mint ahogy ez fordítva is érvényes: a krisztusmonogram nemcsak a keresztények szimbóluma volt, hanem a császár jelképeként a pogányok is tisztelték, s csak a 4. század végétől vált egyértelműen kizárólagos vallási jelképpé.⁴⁵ Az uralkodó ábrázolása tehát vallási tartalmat is hordozott.

A LELET TOPOGRÁFIAI ÉS TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Eddig a téglarajz készítésével, annak hátterével foglalkoztunk. A tárgy készítője és használója, illetve a készítési hely és a használati hely azonban nem feltétlenül azonos. A kép bekarcolása a téglá puha anyagába ugyanis a téglá gyártási helyén kellett történnék, elsősorban a technológiai folyamat miatt. A tárgyat pedig valószínűleg felhasználási helyén, illetve annak közelében, az aquincumi polgárvárosban találtuk. Helyi téglagyártás a szóhajóhető időszakban a lelőhelyhez legközelebb az aquincumi katonaváros délnyugati peremén folyt.⁴⁶ Kézenfekvőnek látszana tehát téglánkat innen származtatni, azonban erre semmilyen közvetlen vagy közvetett bizonyítékunk nincs.⁴⁷ A tárgy aquincumi gyártásának jelenleg legalább annyi esélye van, mint annak, hogy téglánk máshonnan származik.⁴⁸

Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy annak ellenére, hogy a későrómai kori téglakarcok száma Pannoniában viszonylag magas,⁴⁹ darabunkat mégsem sorolhatjuk minden tekintetben közéjük. Az

ókeresztény tartalmú pannoniai darabok lelőhelyüket tekintve többnyire későrómai kori temetőkből kerültek elő.⁵⁰ Ha a figurális ábrázolásokat tekintjük is, darabunk teljesen elüt a többi pannoniai téglakarctól, részben technikájában, részben művészi színvonalában. A korábban előkerült téglakarcok esetlegesen,⁵¹ egy részük oktatási célú,⁵² a figurális darabok többségükben graffitik részeinek tekinthetők, egyik-másik félreérthetetlenül gúnykép.⁵³ Ki kell emelnünk az ábrázolások közül az intercisai délkeleti későrómai temető egyik tégláját, mely feliratán a 293–305 között uralkodó tetrarchia három császárát: Diocletianust, Maximianust és Constantinus caesart említi. A felirat illusztrálásaként ügyetlenül felrajzolt ábrákon azonban már csak a két előző, a keresztényüldözésről ismert augustust ábrázolták, ami jelzi az ábrázolás politikai élet.⁵⁴ Közel azonos technikájú aquincumi képünk ugyancsak az uralkodót választotta témájául. Azonban stílusa, átgondolt kompozíciója és az ábrázolás portrészerezése a készítő ügyességét és jó megfigyelőképességét jelzi, ugyanakkor a megrendelő, felhasználó igényeit is minden bizonnyal tükrözi.

Az Aquincumból származó eddigi egyetlen jelentősebb téglakarc⁵⁵ sem segít a képünk felhasználásának tekintetében. A feltehetőleg a 2. század elején gyártott falazótéglába karcolt, hét sorba foglalt két feliratot, a helytartói palota 3. század végén elpusztult maradványai között találták. A

⁵⁰ Ókeresztény emlékcsoportként említi: TÓTH 1994. 248. A pannoniai téglakarcok számos munkában szerepelnek: THOMAS 1982. 265, 7. kép, 262, 4, 5. kép, 281, 285, 31, 32, 33. kép; THOMAS 1986. 518–519.; INSTRUMENTA 1991. 128. kat. sz. 184, 185, 129. kat. sz. 186, 187, 168. kat. sz. 269, 169. kat. sz. 297, 297, 298, 299, 300, 177. kat. sz. 314, 178. kat. sz. 316, 317, 180. kat. sz. 318.; GÁSPÁR 2002. 240. 143. kép, 247. 170. kép, 253. 192. kép, 278, 284. kép, 279. 287, 288. kép, 284. 306. kép, 299. 356. kép, 301. 363. kép, 309. 386. kép. Közülük az ókeresztény tartalmú darabok gyűjteményes kiadása azonban, bár az elkészült kéziratra Thomas E. több helyen utal: THOMAS 1986. 44. l.; THOMAS 1982. 45. l., de hagyatékában az nem fellelhető (Tóth E. szóbeli tájékoztatását köszönöm).

⁵¹ A téglakarcokról általában WOLFF 1991. 257.

⁵² BILKEI 1979. 31, 33, 39; BILKEI 1983. 67–74.

⁵³ SOPRONI 1986. 186.

⁵⁴ VÁGÓ-BÓNA 1976. 184–185. Más véleményen van a téglával kapcsolatban Pekáry Tamás, aki szerint a császárábrázolásnak nincs ironikus tartalma, hisz ki mert volna karikatúrát rajzolni a császárról. Inkább olyasvalaki fejezte ki spontán módon lojalitását a császár iránt, akinek nem volt lehetősége, pénze, hogy szobrot emeltesse a császárnak (PEKÁRY 1985. 102–103.)

⁵⁵ SZILÁGYI 1954. 305–310. Az Aquincumi Múzeum téglarakatárának rendezése jelenleg folyamatban van, azonban eddig – néhány jelentéktelenebb graffititől eltekintve – figurális téglakarc egyelőre nem került elő. A tájékoztatást Havas Zoltánnak köszönöm.

⁴⁴ JONES 1964. 93–94.

⁴⁵ TÓTH 1994–1995. 139, TÓTH 2003. 110–116.

⁴⁶ FACSÁDY 1997. 14–17, FACSÁDY 2002. 19–20.

⁴⁷ Természettudományos vizsgálatokra egyelőre nem volt lehetőségünk.

⁴⁸ Ez utóbbi lehetőséget erősíthetik a tárgyon látható felszíni sérülések, melyek a rögzített kép központi részének tudatos eltávolítására utalnak, ezáltal a nagyméretű téglá tenyérnyi nagyságú képecskévé alakult.

⁴⁹ Míg Nagy Lajos épphogy megemlíti ezt az emlékcsoportot (NAGY L. 1938. 105.), mára a nemzetközi kutatás is felfigyelt jelentőségére: UBL 1982. 329.

pogány eredetű, de a keresztények által is átvett Rotas-formula megfejtése sok feladatot ad még a kutatóknak.⁵⁶ Az aquincumi ún. Rotas-tégla jelen ismereteink alapján pogány környezetből került elő, köztudott azonban, hogy a varázsszöveg keresztény vallási környezetben is továbbélt.⁵⁷

Közelebb visz azonban téglánk aquincumi felhasználásának értelmezéséhez, ha előkerülési helyének, az aquincumi polgárvárosnak a 4. század első felére jellemző állapotát és vallási viszonyait tekintjük át. A 4. század első harmadában Aquincum település szerkezete jelentős változáson ment át. Minthogy Aquincum történetében és topográfiájában szinte minden számottevő változás a katonasággal függött össze, most is itt kell keresnünk a kiindulópontot, amelyet ebben az időszakban, a korábbi legiótáborból keletre létesített, az új védelmi stratégia igényeinek is megfelelő későrómai erőd megépítése jelentett.⁵⁸ Ennek az építkezésnek a hatása nem hagyhatta érintetlenül a polgárvárost sem, ahol a város védműinek megerősítéséről, így az északi városfal átalakításáról vannak adataink ugyanebben az időszakban.⁵⁹

Ugyanakkor a 4. század első évtizedeitől kezdődően megfigyelhető, hogy a határmenti városok, mint amilyen Aquincum is volt, fokozatosan elveszítik tényleges önállóságukat, s az önkormányzatok névlegesen működnek. Részben ez lehetett az oka annak, hogy a városi önkormányzat működéséről Aquincumból az utolsó felirat 307-ből származik.⁶⁰ Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a városok vezető testületének összetételében és a szertartások rendjében is változások mentek végbe, mely változások egybeesnek a keleti származású népcsoportok egyre nagyobb arányú megjelenésével.⁶¹

A városi önkormányzat szertartásrendjének nyomkövethető átalakulása mögött vallási változások is meghúzódtak. „az ősi, politeisztikus augurációt ... legkorábban 325 után, még I. Constantinus alatt, legkésőbb II. Constantius idejében szüntették meg a városi tanácsüléseken. Ekkor már nem túrték a

hivatalokban a többségre jutott keresztény városi tanácsosok a hitüket sértő 'pogány' szertartásokat".⁶² Ez a megállapítás talán egybevág azzal a megfigyeléssel, hogy a polgárváros forumon álló nagyszentélyét keresztény kultushellyé alakították át, ami a korábban ott álló pogány szobrok összetörésével is járt.⁶³

Kétségtelen, hogy a terjedő kereszténységnek Mithras kultusza jelentette Aquincumban is a legnagyobb konkurrenciát. A 4. század elején a feltárt Mithras szentélyek közül – jelenlegi ismereteink szerint – már csak a polgárváros déli részén álló, ún. Symphorus mithraeum működött,⁶⁴ amelynek éppen szomszédságában került elő téglakarcunk. Ez a tény összhangban áll azzal a feltevéssel, hogy az aquincumi polgárvárosban a keresztény közösségeket a mithraeumok szomszédságában kell keresni,⁶⁵ ami egyúttal ábrázolásunk rendeltetésének keresztény háttérét is erősíteni látszik. Leletünk fényében a szóbanforgó mithraeum pusztulásának időpontjáról kialakult véleményt is érdemes áttekinteni.⁶⁶ Nagy Tibor a feltárásról szóló első jelentésében utal a mithraeumban végzett néhány, a 4. század elejéhez köthető átalakításról, mely után újabb építésről nem tudósít. Ugyanitt említi a legfelső, 4. századi rétegből származó cikáda fibulát, melynek korát a 4. század végére helyezte,⁶⁷ s ennek megfelelően a mithraeum használatát is a 4. század végéig feltételezte.⁶⁸ A mithraeum pusztulásának keltezésére még egyszer visszatér, egy német nyelvű előadásában, ahol kifejti, hogy a mithraeum berendezésének összetörésére és a kultusszal való leszámolásra csak a 4. század utolsó harmadában kerülhetett sor, amikor a keresztény vallás Aquincumban is megerősödött.⁶⁹ Ennek közvetlen régészeti bizonyítékeként a közeli ókeresztény kettős bazilika megépítését említi, a 4. század második felében.

⁶² PÓCZY 1998. 65.

⁶³ PÓCZY 1980. 104, 156. lj.

⁶⁴ NAGY T. 1943. 389.

⁶⁵ GÁSPÁR 2002. 30–33.

⁶⁶ A Mithras szentélyek pusztulási ideje alapján a kultusz fokozatosan szorult háttérbe a 4. század folyamán: aquincumi mithraeumok összefoglalóan: TOPÁL 2001. 269–270, a római kori Ausztria területén: GASSNER-JILEK 2002. 260–262. Sok mithraeum esetében azonban a pusztulási idő pontosabb meghatározását a lelőköri körülmények nem teszik lehetővé: pl. az Aquincumhoz közeli Sárkeszi esetében (NAGY T. 1950. 90.)

⁶⁷ NAGY T. 1943. 389. A késő római kori cikáda fibulák használatának idejét a kutatás ma már a 3.–4. századra, tehát valamivel korábbra helyezi: CSONTOS 2003. 105.

⁶⁸ NAGY L. 1942. 433, a datálást átvette TOPÁL 2001. 270.

⁶⁹ Nagy Tibor hagyatéka, BTM Adattár: Das neu entdeckte Mithraeum v. Aquincum. Vortrag, gehalten in dem klassisch-archaeologischen Seminar am 15. IX. 1941. Gépelt kézirat 35–36. oldal.

⁵⁶ A szöveg értelmezése ma is élénken foglalkoztatja a kutatókat: ENGEMANN 1972. 167, MAYER-VELAZA 2000. 613–620, és nemcsak a régészeket, epigráfusokat: DOMENICANO-HARGITTAI 2002. 47–49.

⁵⁷ SZILÁGYI 1954. 308, Nagy Tibor hagyatékban a Mithras emlékekről szóló dokumentumok között került elő egy boríték, melyben Nagy Tibor a Rotas-feliratra vonatkozó adatait gyűjtötte. A borítékon kívül ez állt: „Rómával szembeni 'geistiger Widerstand' Aquincumban”.

⁵⁸ NÉMETH 2003. 61–62.

⁵⁹ PÓCZY 1964. 68. Valószínűleg ebben az időszakban kerül sor az északi városkapu átalakítására: ZSIDI 1990. 156.

⁶⁰ NAGY T. 1973. 129.

⁶¹ PÓCZY 1998. 64–65.

A bazilika építésének időpontja a régészeti megfigyelések és a leletek hiányában jelenleg azonban nem rekonstruálható.⁷⁰ Ugyanakkor a pannoniai és az aquincumi kereszténység történetére vonatkozó újabb kutatások a keresztény közösségek megjelenését már korábbi időszakban feltételezik, s megerősödését már a constantinusi idősakkal hozzák összefüggésbe.⁷¹ Új leletünk fényében tehát nem

zárhatjuk ki, hogy a Symphorus mithraeum kultikus berendezésének összetörése és ezzel egyidejűleg a kultusz gyakorlásának megszűnése már a 4. század közepe körül megtörtént,⁷² amikor a szentély köz-elében álló épületben egy, a keresztényeket pártoló császárt tisztelő közösség élt. Az azonban, hogy ez a közösség tartott-e itt – immár hivatalosan is engedélyezett – összejöveteleket, egyelőre kérdés marad.

⁷⁰ A kettős bazilika alaprajzát publikáló Nagy Lajos leírja, hogy az épületből származó leletek nem maradtak meg, s a datálásról is csak annyit enged meg, hogy ez a bazilikatípus a 4. század elején terjedt el: NAGY 1940. 253. A datálással kapcsolatos kételyeit hangsúlyozza GÁSPÁR 2002. 20–21.

⁷¹ TÓTH 1994. 244–245.; PÓCZY 2000. 9–10; GÁSPÁR 2002. 33.

⁷² Sajnos a 2001-ben, a korábbi kutatási felületen végzett hitelesítő feltárások (ZSIDI 2002b. 38–48.) éppen a késői rétegek tekintetében nem hozhattak látványos eredményeket. Azonban a visszatöltött földből származó leletanyag, valamint a régi feltárás leleteinek újraértékelése (legutóbb a szentélyből származó bronztárgyak egy részének újraértékelése történt meg PÓCZY 1991. 45–56.), kiegészítve a Nagy Tibor hagyatékban fellelhető eddig ismeretlen adatokkal, több támpontot nyújthatnak a polgárváros 4. századi vallási és társadalmi viszonyaira.

IRODALOMJEGYZÉK

- BILKEI 1979
BILKEI, Irén: Die griechischen Inschriften des römischen Ungarns. Alba Regia 17. (1979), p. 23–48.
- BILKEI 1983
BILKEI, Irén: Schulunterricht und Bildungswesen in der römischen Provinz Pannonien. Alba Regia 20. (1983), p. 67–74.
- CSONTOS 2003
CSONTOS, Katalin: Cicada brooches on Pannonian stone monuments. In: *Pannonica Provincialia et Archaeologia* (Hrsg. Á. Szabó/ E. Tóth). Bp., 2003. p. 103–112. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. 1.)
- DARKÓ 1977
DARKÓ J.: Császárímádó Róma – képromboló Bizánc. Bp., 1977.
- DOMENICANO–HARGITTAI 2002
DOMENICANO, A. – HARGITTAI, I.: More on the ROTAS Magic Square. *The Mathematical Tourist*. New York, 2002. p. 47–49.
- ENGEMANN 1972
ENGEMANN, J.: Anmerkungen zu spätantiken Geräten des Alltagslebens mit christlichen Bildern, Symbolen und Inschriften. *Jahrbuch für Antike und Christentum*. 15. (1972), p. 154–173.
- FACSÁDY 1997
FACSÁDY Annamária: Ipari emlékek az aquincumi katonaváros délnyugati részén. *Aqfűz* 3. (1997), p. 14–17.
- FACSÁDY 2002
FACSÁDY Annamária: Feltárások az úgynevezett „helytartói villa” területén. *Aqfűz* 8. (2002), p. 15–20.
- GARBSCH 1989
GARBSCH, J. – OVERBECK, B.: Spätantike zwischen Heidentum und Christentum. Einführung und Katalog. München, 1989.
- GASSNER–JILEK 2002
GASSNER, V. – JILEK, S. – LANDSTÄTTER, S.: Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich. (Hrsg. H. Wolfram) Wien, 2002.
- GÁSPÁR 2002
GÁSPÁR, Dorottya: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of early Christian finds and sites from Hungary. *BAR IS 1010*. Oxford, 2002.
- GROSS–ALBENHAUSEN 1996
GROSS–ALBENHAUSEN, K.: Zur christlichen Selbstdarstellung Konstantins. *Klio* 78. (1996), p. 171–185.
- HEKLER 1913
HEKLER Antal: Római bronzemlékek a Nemzeti Múzeumban. *ArchÉrt* 23. (1913), p. 210–217.
- INSTRUMENTA 1991
INSTRUMENTA Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs, 1991.
- JONES 1964
JONES, A. H. M.: *The Later Roman Empire 284–602*. Oxford, 1964.
- KÁDÁR 1987
KÁDÁR Zoltán: Bizánci művészet. Bp., 1987.
- KISS–BERNHARD–WALCHER 1999
KISS A. – BERNHARD–WALCHER, A.: Szilágysomlyó. A gepida királyok aranykincsei. Bp., 1999.
- MARÁZ 1997
MARÁZ Borbála: Marcus Aurelius bronz császárportré a római kori Lugiból. Pécs, 1997.
- MARC AUREL 2004
Marc Aurel und Carnuntum. (Hrsg. F. Humer) Bad Deutsch-Altenburg, 2004.
- MAYER–VELAZA 2000
MAYER, M. – VELAZA, J.: *Versus reciproci y cuadrado mágico: la teja de Aquincum*. *Miscellanea Epigrafica in onore di Lidio Gasperini* (cura di G. Paci) Roma, 2000. p. 613–620.
- NAGY L. 1939
NAGY Lajos: Pannonia Sacra. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján* 1. Bp., 1938. p. 31–148.
- NAGY L. 1940
NAGY Lajos: Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei. *ArchÉrt* 3. (1940), p. 246–255.
- NAGY T. 1942
NAGY Tibor: Vallási élet Aquincumban. In: *Budapest története. Budapest az ókorban* 2. (Szerk. Szendy K.) Bp., 1942. p. 386–463.
- NAGY T. 1943
NAGY Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásairól. *BudRég* 13. (1943), p. 360–399.

- NAGY T. 1948 NAGY Tibor: Az aquincumi vendégfogadó. A modern szállodák egyik antik elődje Aquincumban. *Építészet* (1948), p. 121-122.
- NAGY T. 1950 NAGY Tibor: A sárkeszi mithraeum és az aquincumi Mithras emlékek. *BudRég* 15. (1950), p. 47-120.
- NAGY T. 1973 NAGY Tibor: Római kor. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig 1.* (Szerk. Gerevich L.) Bp., 1973.
- NÉMETH 2003 NÉMETH, M.: Aquincum in der Kaiserzeit. In: *Forschungen in Aquincum 1969-2002.* (Szerk. Zsidi P.) *Aquincum Nostrum* II/2. 2003. p. 54-62.
- PEKÁRY 1985 PEKÁRY, Tamás: *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft.* Berlin, 1985.
- PÓCZY 1964 PÓCZY Klára: Aquincum a IV. században. *BudRég* 21. (1964), p. 55-77.
- PÓCZY 1980 PÓCZY Klára: *Közművek a római kori Magyarországon.* Budapest, 1980.
- PÓCZY 1991 PÓCZY Klára: Egy aquincumi pénzverde nyomában. (Auf der Spur nach einer Münze in Aquincum). *BudRég* 28. (1991), p. 45-56.
- PÓCZY 1998 PÓCZY Klára: A pannóniai késő császárkori múmiatemetkezések néhány tanulsága. *BudRég* 32. (1998), p. 59-75.
- PÓCZY 2000 PÓCZY Klára: Aquincum és a kereszténység-történeti és topográfiai keret. In: *Ókeresztény emlékek Aquincumban* (Szerk. Zsidi P.) Bp., 2000. p. 7-11.
- PÓCZY 2003 PÓCZY Klára: Das Christentum. In: *Forschungen in Aquincum 1969-2002.* (Szerk. Zsidi P.) *Aquincum Nostrum* II/2. Bp., 2003. p. 284-290.
- PÓCZY-ZSIDI 2003 PÓCZY, Klára - ZSIDI, Paula: Zur Frage der Kontinuität in Aquincum. In: *Forschungen in Aquincum 1969-2002.* (Szerk. Zsidi P.) *Aquincum Nostrum* II/2. Bp., 2003. p. 63-69.
- ROSENHEIM 2000 Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. *Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern.* ROSENHEIM, 2000.
- SOPRONI 1986 SOPRONI, Sándor: Marinianus Ursicinus magister. *FolArch* 38. (1986), p. 183-196.
- STRONG 1926 STRONG, E.: *La Scultura Romana da Augusto a Constantino.* Firenze, 1926.
- SZILÁGYI 1950 SZILÁGYI János: Jelentés a Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945-1948. évek folyamán. *BudRég* 15. (1950), p. 303-321.
- SZILÁGYI 1954 SZILÁGYI János: Ein Ziegelstein mit Zauberformel aus dem Palast des Statthalters in Aquincum. *ActaAntHung* 2. (1954), p. 305-310.
- THOMAS 1982 THOMAS, Edit: Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde. In: *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung.* Linz, 1982. 255-293.
- THOMAS 1986 THOMAS, Edit: Spätantike und frühchristliche Charakterköpfe aus Pannonien. *Klio* 68 (1986) 501-541.
- TOPÁL 2001 TOPÁL, Judit: Mithras Denkmäler von Aquincum. *Archaeologia Poetovionensis* (2002), p. 269-274.
- TÓTH 1994 TÓTH, Endre: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. In: *Das Christentum im Bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert* (Hrsg. E. Boshof, H. Wolff) Köln-Weimar-Wien, 1994. p. 241.-272.
- TÓTH 1994-1995 TÓTH, Endre: A kismáxfai ezüsttálka. *CommArchHung* (1994-1995), p. 117-151.

- TÓTH 2003 TÓTH, Endre: A pécsi ókeresztény sírépületek eredete és jelképei. Pécs, 2003. p. 110–116. (Örökség füzetek 2.)
- UBL 1982 UBL, H.: Frühchristliches Österreich. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz, 1982. p. 295–336.
- VÁGÓ– BÓNA 1976 VÁGÓ, Eszter B. – BÓNA, István: Die Gräberfelder von Intercisa der spätrömische Südostfriedhof. Budapest, 1976.
- WOLFF 1991 WOLFF, H.: Die Graffiti im römischen Raetien. Specimina Nova (1991 [1992]), p. 255–269.
- ZSIDI 1990 ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosának városfala és védművei az újabb kutatások tükrében. CommArchHung (1990), p. 143–169.
- ZSIDI 1995 ZSIDI Paula: Római épület az aquincumi polgárváros déli városfalán kívül, 1993–94. évi feltárás. Aqfűz 1. (1995), p. 44–48.
- ZSIDI 2002a ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és a Severusok korában. Budapest, 2002.
- ZSIDI 2002b ZSIDI Paula: Az aquincumi polgárváros ún. Symphorus mithraeumának hitelesítő feltárása. Aqfűz 8. (2002), p. 38–48.
- ZSIDI 2003c ZSIDI Paula: Die Zivilstadt von Aquincum. Baugeschichtliche Skizze der Zivilstadt. In: Forschungen in Aquincum 1969–2002. (Szerk. Zsidi P.) Aquincum Nostrum II/2. Bp., 2003. p. 127–135.
- ZSIDI 2003d ZSIDI Paula: Die Zivilstadt von Aquincum. Öffentliche Gebäude und Wohnhäuser ausserhalb das Stadtzentrum. In: Forschungen in Aquincum 1969–2002. (Szerk. Zsidi P.) Aquincum Nostrum II/2. Bp., 2003. p. 150–155.
- Zsidi–MAGYAR 2003 ZSIDI Paula – MAGYAR M.: Fürdőépület az aquincumi polgárváros déli városfalán kívül. Aqfűz 9. (2003), p. 69– 85.

IMPERIAL PORTRAIT ON A BRICK FRAGMENT IN AQUINCUM

Among the abundant archaeological treasures of Aquincum the late roman period is only represented by a modest material. This is why the image carved into a brick found in the bath-wing of the inn (deversorium) standing outside the southern wall of the civil town of Aquincum in the course of the excavations in 2002 deserves special interest. The find was discovered within the building of the bath, but as the site is strongly drooping towards east and north, originally, it might have come from the part of the bath-wing laying to the south-west. Coin finds from the site cover the period from the second half of the 2nd century to the second half of the 4th century. The main bulk of pottery finds around the brick comprise pieces dating back to the 2nd and 3rd centuries, with some pottery types used in the 4th century.

The male portrait was scratched into the material of the brick (supposedly a brick with rim, a tegula) when it was still soft. The original thickness of the 8.9×8.8 cms fragment cannot be established because the remaining back side of the object had been broken off by several blows. The condition of the back side and the traces of blows suggest that the image had been removed from its original fixed place with care that the main elements (face and fibula) - though fragmentarily - would survive.

The instrument of the master could have been a sharpened wooden stick, the uneven surface of which can be seen on the inner sides of the scratches. A reliable hand was needed not to make a mistake when drawing into the soft clay. There may be one detail where some mistakes can be discovered: it is the beard the shaping of which is not so successful as compared to the other parts of the sketch. From the superposition of the lines the way of drawing can also be concluded. The depiction is obviously a work done thoughtfully by an experienced, skilful hand.

The round fibula rising well above the right shoulder suggests at the first sight that it is a depiction of not an everyday person. The round fibula was an attribute of power, an imperial privilege from the reign of Constantine I, the beginning of the 4th century onwards. The hair-style of our character scratched into the brick carries the features of the period of Constantine I. The carefully organized curls combed into the forehead, were bound down by a smooth band, by an anadem. It cannot be denied that the depiction has portrait-like features. The unusually large eyes, the characteristic

furrows under the eye, the long arched eyebrows, the long nose and the proportion of the thick lips bear similarities with Constantinian depictions.

However the identification of our depiction with any members of the House of Constantine is disturbed by the presence of the beard, which, obviously, caused difficulty to the master himself. As images on the coins witness, the Emperors of the tetrarchy used to wear beards entirely covering their faces, whereas after the turn of Constantine the face of the emperor introducing the new style and those of his descendants - with rare exceptions - are bare. Nevertheless, among images on the coins depicting Constantine, creating the the beard-less portrait-type, especially in the early period there are some portraits with beard, too. The uncertainty concerning the beard of the emperor is not unique, it is also known from other epochs. It can also be supported by the story of the almost miraculous escape of the bronze statue in the Capitol of Marcus Aurelius. The statue of the emperor known as having a beard was saved from melting because it was taken for Constantine the Great, the defender of Christianity.

The drawing on the brick definitely shows that concerning the features its master was inspired by a large-scale sculptural work, and it could only have been the recurring attributes, (fibula, anadem) where he turned to images on coins. The brick drawing could have been made in the early period of the style introduced by Constantine I, the earliest, in the second decade of the 4th century, but definitely before the middle of the century. It cannot be questioned that it was the emperor representing the power who was the object of the depiction, who had received his power - as his unworldly air of his look suggests - from God. Thus, the image of the emperor also had a religious content.

The maker and the owner of the object, the place of making and use are supposedly not identical. The nearest local brickmaking in Aquincum in the given period can be found on the south-western edge of the military town. It would be simple to originate our brick from there, but there are not any primary or secondary proofs. There is equal chance for the brick to come from Aquincum than to come from anywhere else.

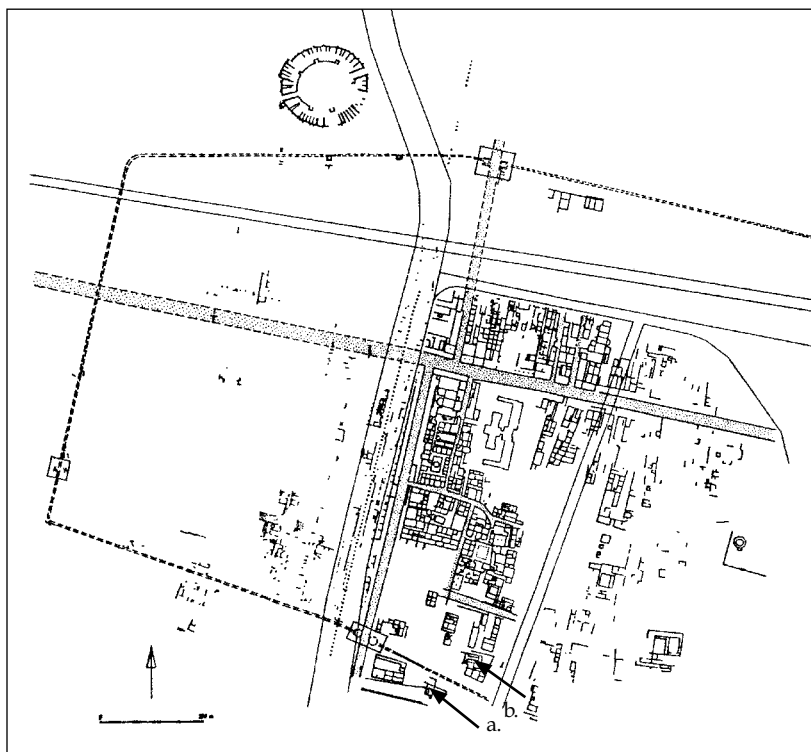
The number of brick scratches in Pannonia is relatively high. Regarding their finding site, Pannonian fragments with Christian content have come mainly from late Roman cemeteries. Our fragment,

however differs from the rest of Pannonian ones partly in its technique and in its artistic level and content. It is a brick from the late-Roman cemetery of the south-eastern cemetery of Intercisa that is closest to our one. Its inscription mentions three emperors of the tetrarchy reigning between 293 and 305: Diocletian, Maximian and Constantine. However, on the sketches drawn next to the inscription it was only the two earlier *augusti* depicted, known for their persecution of Christians, which shows light on the political implications of the drawing. Our depiction, too, made by an almost identical technique, has the ruler as its object. But its style, thoughtful composition, and the portrait-like presentation show the skill, and the perceptible eyes of its master and at the same time reflect on the needs of the owner, the user. So far there had been a single significant brick-sketch from Aquincum, from the ruins of the palace of the procurator destroyed at the end of the 3rd century. The deciphering of the originally pagan, so called *Rotas-formula*, taken up by Christians, too, provides experts with further tasks.

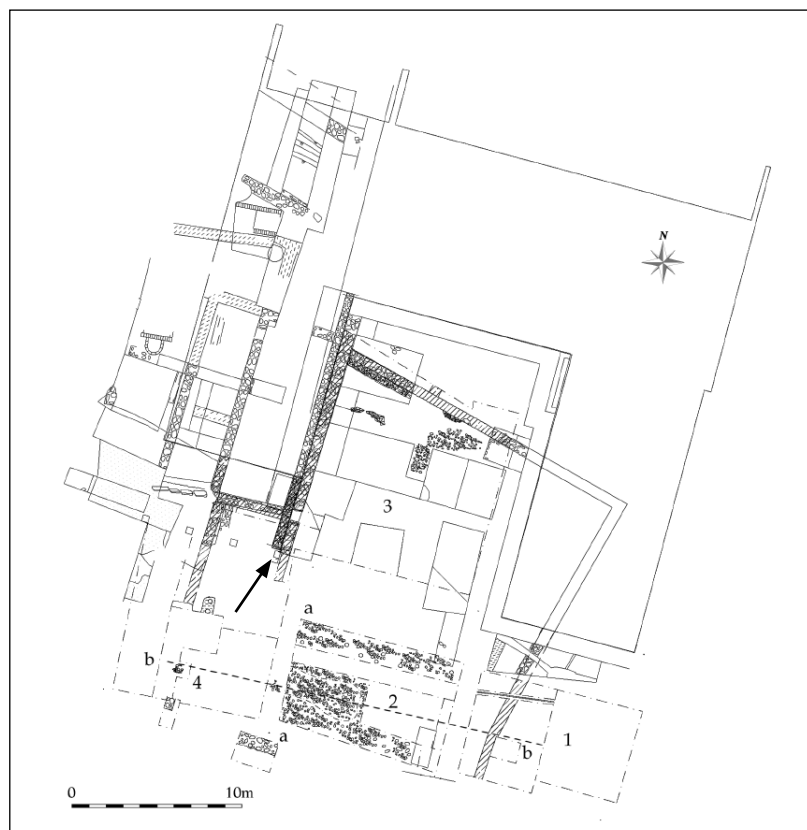
It is helpful in interpreting the use of our brick in Aquincum if we survey the characteristic features and religious state of the finding site, the civil town of Aquincum in the first half of the 4th century. It can be observed that there had been significant changes in the composition of the leadership of

the town and the order of religious rites, that coincide with the increasing appearance of groups of people of eastern descent. Behind the perceptible changes taking place in the order of rites of the local administration, religious changes were taking place. "The ancient, polytheist auguration after 325, still under Constantine I was abolished in the council board of the town. Christian councillors, becoming the majority in the offices did not endure any more pagan rites offending their faith"

There is no doubt that in Aquincum, too, the main competitor of the spreading Christianity in was the cult of Mithras. In the beginning of the 4th century it was only the Symphorus mithraeum on the southern side of the civil town that was still in use from among the Mithras shrines – in the neighbourhood of which our brick was found. This fact meets the supposition that christian communities in the civil town of Aquincum are to be found in the neighbourhood of the Mithraei. Thus, in the light of our new find it cannot be excluded that the demolishing of the cultic equipment of the Symphorus mithraeum and the cessation of the practices of the cult happened around the middle of the 4th century, when a building near the shrine was inhabited by a community honouring the emperor favouring Christians. The question, however, whether this community held – legally already permitted – meetings at the site, is still unsolved.

1. kép. Az aquincumi polgárváros: a. A vendégfogadóhoz tartozó fürdőépület, b. A Symphorus mithraeum

2. kép. A vendégfogadó fürdőszárnyának alaprajza az 1992–1994. évi és a 2002. évi feltárások alapján, a téglakarc előkerülési helyének jelölésével

3. kép. Terepviszonyok a vendégfogadóhoz tartozó fürdőépület területén.

4. kép. A 2002. évi feltárás területe az omladékrétegekkel, kelet felől

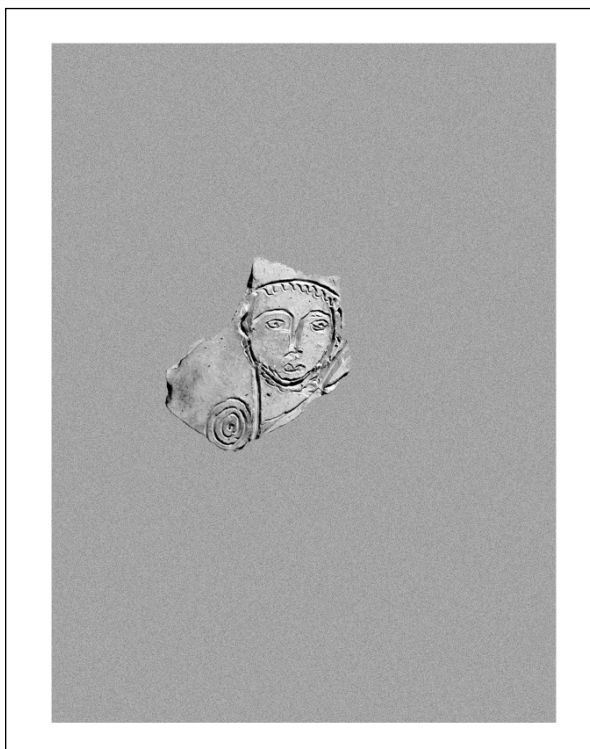
5. kép. Uralkodó képmását ábrázoló téglatöredék fotója

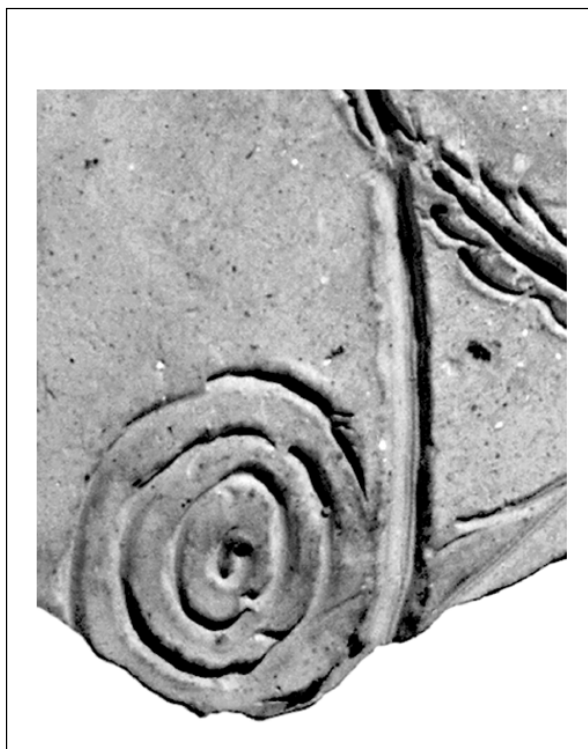
6. kép. Uralkodó képmását ábrázoló téglatöredék rajza

7. kép. A téglatöredék felületi sérülései

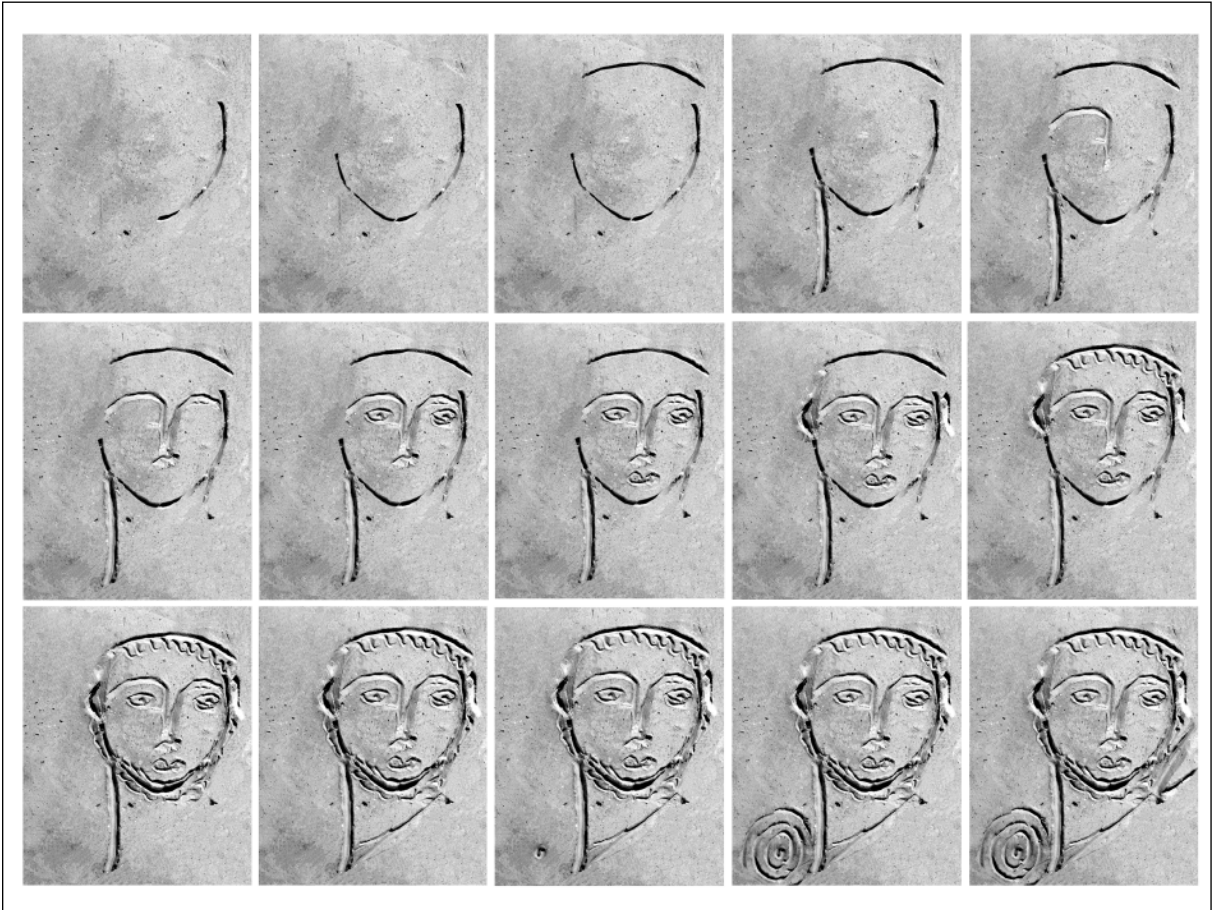
8. kép. A töredék aránya egy átlagos peremes téglá nagyságához

9. kép. Részletfotó a bekarcolt vonalak vágataiban mutatkozó eszköznymorról

10. kép. Részlet a szakállról

11. kép. Az „alkotás” rekonstruált menete

12. kép. A téglakarc és két Constantinus-kori császárportré arányai (a téglatöredék jobb oldalán I. Constantinus: Strong 1926. 410. alapján, baloldalon a Constans-ként meghatározott márványfej: Garbsch 1989. 26. alapján)

HOLL IMRE

KÜLFÖLDI KERÁMIA MAGYARORSZÁGON III. (14–17. SZÁZAD)

I. Németországi kőcserép, II. Perzsa fajansz, III. Kínai porcelán

I. NÉMETORSZÁGI MŰHELYEK

Bevezetés

A Magyarországra került importkerámia kérdéseivel régebben már két ízben is foglalkoztam, a különböző országokból ide hozott kerámiák mellett a 15. századi németországi kőcserép edények csoportjaival is. Hogy utóbbiak tárgyalására ismét sor került, azt a nemzetközi kutatás újabb eredményei indokolják: elsősorban pontosabb csoportosításuk, de keltezésük és elterjedésük adatai is.

Bár a különböző németországi kőcserép-készítő műhelyek kérdése már régóta foglalkoztatta a kutatást, részletesebb csoportosításuk a sokféle Rajna-vidéki, északnémet és szászországi műhely elkülönítésére (és főleg e műhelyek korai szakának bemutatására) csak később kerülhetett sor – elsősorban a középkori régészet új eredményei alapján. A minket is érintő, Rajna-vidéki műhelyek közül Siegburg volt a legjelentősebb, kialakulását a műhelyletek feltárásával lehetett tisztázni. E szerint a 13. század közepén jutottak el az égetésnél 1000 °C fölött a „Protosteinzeug”, majd 1300 körül 1200 °C fölött a valódi kőcserép létrehozásához.¹ Az itteni műhelyek termelékenysége, az edénytípusok számtalan formaváltozata és köztük az asztali használatra szánt csészék, poharak és kancsók elegáns formái a 14. századtól kezdve mind kedveltebbé váltak; ezzel párhuzamosan exportjuk rendkívüli módon kiterjedt.² Elterjesztésükben jelentős szere-

pet kapott nyugat és észak felé a Hanza városok kereskedelmi tevékenysége, amire az új kutatások számos példával utalnak.³

A kelet-németországi kőcserép készítő műhelyek sorozatának szétválasztása, lokalizálása J. Horschik összefoglaló munkájában történt.⁴ E műhelyek többségéből csak a kora újkori edények sorozatai ismertek (elsősorban a gyűjtemények anyagának stíluskritikai vizsgálatával és írásos források alapján). A minket itt érintő kérdésben Waldenburg (Szászország) műhelyeinek készítményei fontosak. Bár a város fazekasai már 1388-ban céhszabályzatot kaptak, e korai idő készítményeit a szerző még nem tudta bemutatni; az általa tárgyalt fejlődés szerint 1400-1450 között jelentek meg a világosszürke kőcserép edények okkersárga, vagy őzbarna sómázás felülettel. (A waldenburgi kőcserép típusainak tábláin a 15. századra keltezve csak erősen hasas formájú edények és kancsók szerepelnek; az első bemutatott arcos-korsó „Gesichtskrug” már „16. sz. e. fele-közepe” keltezéssel.⁵ A továbbiakban már a 16. század készítményei közé sorolja többek között az arcos korsókat és a „sündisznó-edényeket” („Igelgefäß”).

³ GAIMSTER, D.: Der Keramikmarkt in Ostseeraum 1200 bis 1600. In: Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum 2. Der Handel. Lübeck, 1999. p. 99-110. Itt az összes, Rajna-vidéki, alsó-szászországi és kelet-szászországi kőcserépgyártó műhely jelentőségéről 1300-tól kezdve. Minden városban kimutathatóak. – A legnagyobb mennyiséget a 14. sz. közepétől Siegburgból vitték, így például Elbing/Elbląg, (Poroszország) városi posztócsarnok pincéjében ez a kerámiának 80 %-a. NAWROLSKA, G.: Archaeological evidence for trade in Elbląg. In: Lübecker Kolloquium 2. p. 373-385.

⁴ HORSCHIK 1978. – Szászország, Thüringia, Lauzitz és Szilézia műhelyei

⁵ HORSCHIK 1978. 430-433 old. képei; az arcos korsó a 18. kép. A 15. század anyagáról: 59-60. (Bár idézi MECHTEL, H. W. munkáit, a keltezésnél nem veszi át annak 14. sz. végi meghatározását, a 15. sz. elejétől keltez. Nem használta fel BILLIG, G.: Mittelalterliche Weranlagen...in: Arbeits- u. Forschungsberichte zur sachs. Bodendenkmalpflege 11-12. (1963), p. 173-364; tanulmányában szereplő, ott már waldenburginak meghatározott cserepeket, illetve keltezésüket: „15. sz., késő középkor”. (362-364.)

¹ BECKMANN, B.: Der Scherbenhügel in der Siegburger Aulgasse. 1. Bonn, 1975. p. 19-20. Beosztása szerint az itteni 3. periódus a 13. sz. közepétől a Fasteinzeug készítését mutatja; a valódi kőcserép a 4. periódusban jelenik meg 1300 körül. (Nagy vesztesége a kutatásnak, hogy a bonni vezetés szűkkeblűsége miatt a szerző nem folytathatta munkáját; a tervezett 2. kötetben tárgyalta volna a különböző más lelőhelyekről már ismert darabokat és így a további fejlődést is a 15. században.)

² Elsősorban a Németalföld, Anglia, Dánia, É-Németország irányába szállítottak, mindenütt főleg az asztali használatra szánt korsókat, kancsókat, csészéket, poharakat kedvelték. A kereskedelmi elterjedésről STEPHAN, H-G.: The development and production of medieval stoneware in Germany. In: Ceramics and Trade. Davey, Hodges (eds.). Sheffield, 1983. p. 95-120; a többi német kőcserépközpontól is.

A bizonyára ugyancsak waldenburgi kőcserép edények között a minket érdeklő korszok és poharak formáit és készítésük korát az újabb régészeti leletek számos lelőhelyről teszik ismertté – jelentősen kibővítve, illetve revidálva az előbb tárgyalat.

Waldenburgi kőcserép a 14. század végétől

A német régészeti kutatás már korábban feltételezte a leletek elterjedésének gyarapodása miatt, hogy több kőcserép típus, így például a magas, karcsú testű füleskorszok és a ritkább tölcseres szájú poharak (Trichterhalsbecher) egy része nem lehet Rajna-vidéki (siegburgi) készítmény, azoktól némileg eltérő kiképzésük miatt. Kezdetben szászországi kőcserép, vagy „szász kőcserép siegburgi módra” elnevezéssel különböztették meg, illetve Waldenburg tágabb körzetének különböző lelőhelyein talált töredékeit 1991-ben egy régész „valószínűleg a közeli Waldenburg város” készítményének tartotta, megjegyezve, hogy ezt csak műhelyelet döntheti el.⁶ – Már korábban H. W. Mechelk drezdai régész is közölt általa waldenburginak meghatározott kancsót (alacsony, széles testtel, vállán körpecsét-, és felragasztott számóca dísszel), amit lelőhelye alapján a 14. század végére keltezett.⁷ (Ilyen számócadísz-töredékek szerepelnek az említett Waldenburg környéki leleteknél is.) Ami azonban a legfontosabb Fleischer idézett feldolgozásában: két lelőhelye esetében is a cserepeket 1390 előttre lehet keltezni, mert az okleveles adatok szerint ebben az évben már elhagyatott helyek! Ráadásul ezek szerint nemcsak az applikált számóca dísz, de a továbbiakban tárgyalandó karcsú testű kancsók és tölcseres nyakú poharak fellépését (mindkettőnél

jellemző a hullámosra nyomkodott talpkarima)⁸ is korábbra helyezhetjük (a később bemutatott teljes példányokat ugyanis csak a 15. század elejére, illetve első felére keltezük).

A hivatkozott ásatási feldolgozásokból (és más, nem idézett cikkekből) látható, hogy 1963-tól kezdve mind több bizonyítéka került elő a korai szászországi kőcserép készítésének. Waldenburg szerepe feltételesen valószínűsítve egyre gyakrabban kapott hangot, de a számbajöhető kerámiatípusok skálája is gyarapodott. Az egyre jobban alátámasztott feltételezés ellenére sok feldolgozásban továbbra is Rajna-vidékinek tartottak olyan kőcserép kancsókat és korszokat, amelyek részletformái azoktól eltértek, siegburginak határozták meg (vagy egyszerűen elkerülték a pontosabb megnevezést).⁹ Mint említettük már, Horschik még 1978-ban sem sorolt a korai waldenburgi edénytípusok közé minden ilyet. Másokat a régi kutatás kormeghatározásai befolyásoltak, amikor „1500 körüli” készítésre hivatkoztak saját új leletanyaguk esetében (amelyre csak a késői pusztulási rétegből levont következtetés adott okot).

A kerámia kutatásban az igazi áttörést (mint más esetekben is) a *műhelyletek* közlése jelentette. F. Fassbinder ugyanis Chemnitz városi ásatásaiból feldolgozott kőcserép korszóit és egy tölcseres nyakú poharát (2. kép 1-3.) vetette össze a Waldenburgban talált töredékekkel.¹⁰ Ő is arra a kidolgozási jellegzetességre hivatkozott, amit Fleischer már megfigyelt: a hullámos talpkarima elkészítésének egészen másféle technikájára. (Míg Siegburgban ezt utólag ragasztják rá az edényaljra, itt azzal együtt készül. A korongról levágás után nyomkodják hullámosra; a fenéken a levágás jellegzetes hurkos-vonalas nyoma látható.) A chemnitzai karcsú kancsók egyébként abba a régtől ismert típusba tartoznak, amit a nemzetközi kutatás gyakran „Jakobakanne” névvel határozott meg (és egyébként a siegburgi gazdag korszó-kancsó sorozatnak is 14.-15. századi tipikus formája – igazolva a német kőcserép-készítő műhe-

⁶ FLEISCHER, R. et al.: Spätmittelalterliche Irdenware und Steinzeug aus dem Gebiet von Waldenburg. A.U.F. 36. (1991), p. 30-37. A szerző itt már megjegyzi, hogy az edények hullámosra nyomkodott talpa másféle, mint a rajnai és északnémet kőcserépnél (ezt a különbséget magam már 1990-ben hangsúlyoztam, mint a szétválasztás egyik kritériumát); azonkívül számóca díszes és körpecsétdíszes töredékek is gyakoriak. Abb. 4, 1-22.

⁷ MECHELK 1970. 149, 157; Abb. 62,5. – A lelőhely gödrének anyaga csak következtetéssel keltezhető, egy a szerző által siegburginak tartott kőcserépkancsó formája alapján: „um 1370”, ilyeneknél az 1378-1381 közötti érmekkel keltezettek is vannak (i. m. 149).

A drezdai galléros peremű kancsón hat felragasztott kerek számócadísz van, a kőcserép világosszürke, felülete rozsdabarna sómázás (i. m. 139) – A szerző már korábbi munkájában is közölte a kancsót (és hasonlókat Chemnitz-Karl-Marx-Stadt); már akkor feltételezte, hogy ezek a későbbi korból ismert Waldenburg anyagának előzményei, hisz itt később is kedvelik a körpecsét- és applikált díszítést. MECHELK, H. W.: Ein hohmittelalterlicher Keramikfund von Zwickau. In: Arbeits- und Forsch. z. sächs. Bodenkmalpflege 18. (1968), p. 502-504.

⁸ Hogy poharak is tartoznak ide, azt a közölt talptöredékek méretei árulják el (átm.: 6-7 cm), egyébként teljes pohár nagyon ritkán került elő a közölt anyag szerint. A biztos megkülönböztetést azonban nehezíti, hogy a karcsú korszóknál is találunk 7 cm-es talpat, bár a nagyobbaknál ez már 8-9 cm.

⁹ Érdekes, hogy MECHELK 1970. Abb. 61. 1-3. képen közölt kancsú korszókat még siegburginak vélte (i. m. 138) a 15. sz. első feléből; pedig ő ismerte korán fel Waldenburg szerepét. – Lipcsében előkerült tipikus waldenburgi darabokat „valószínűleg Siegburg, 15/16. sz.” meghatározással még 1999-ben is közölték.

¹⁰ FASSBINDER 1997. Abb. 3. – Waldenburg Töpfereiabfälle: Abb. 6 (a jellegzetes talptöredékek, egyenletes barna „Anflugglasur”).

lyek kapcsolatainak – egymásra hatásának gyakori példáját).

A chemnitzai kőcserép leletek színe világosszürke, a külső felület vörösesbarna sómázás, ennek világosabb vagy sötétebb árnyalataival. Az egyik kancsó hasán függőleges-ovális benyomkodások láthatóak (2. kép 3.); ez gyakori, szándékos kialakítás ezeknél a magas korsóknál (amiket egyes régiókban nemcsak asztali bor-sör tárolásra, de ivóedényként is használtak).

A csoport keltezése szempontjából is fontosak az itteni leletek, az utóbb említett korsó a 14. század vége – 15. század első feléből származó betöltésből került elő. Mások a 15. század első felének égési rétegében; a tölcserésnyakú pohár (2. kép 1) pedig 14. század végi égési rétegből. (Utóbbi lelőhelye a város gazdag lakónegyede; amit azért emelünk ki, mert a kis poharak e kerámiacsoportban ritkák.)

Tovább finomítja a keltezés kérdését az a már korábban feldolgozott gazdag kőcserép-sorozat, amely az északi Hanza-város, Greifswald egyik nagyméretű, fabéléses gödrében került elő.¹¹ Innen 48 db teljes edényt tudtak összeállítani; ezek között a siegburgi kancsók és korsók 57%-al szerepelnek, a „szász kőcserép siegburgi formával” (azaz waldenburgi) 14,53%-al. Mivel a gödör építése 1355/56-ra keltezett, a leletek ezt követően 1380/90 körüliek lehetnek,¹² köztük az előbb tárgyalt karcsú füleskorsók (egyik ugyancsak hasa két oldalán összenyomott alakú). Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyen kőcserépedények típusai hosszabb ideig készültek, főleg a kedvelt típusok. Ezt bizonyítják például az említett siegburgi „Jakoba-kannák” analóg formájának (1. kép) éremleletekkel keltezett hollandiai példányai: ezek között 1371-ben és 1435 körül elrejtettek is találtak.¹³

A figurális díszű kőcserép

Az ún. arcós kancsók, szakállasfejes korsók (ném. Gesichtskrug, Bartmannskrug) leggyakoribb változatai 1500 körül és később elsősorban a Rajna-vidék (Köln, Aachen), Belgium (Raeren) kőcserépkorsói és kancsói nyakra felragasztott

díszítésként ismertek. A korábbi korszakból csak kevés – és nem pontosan keltezett – emlék maradt,¹⁴ ráadásul ezek az edény alak és az applikált díszek megoldásában nagyon eltérőek. A szászországi waldenburgi műhelyekhez kötött arcós korsók néhány változatának besorolásakor Horschik említett művében többek közt talán ezért is (valamint a régebbi irodalom kormeghatározásához igazodva) szerepelnek „16. század első fele-közepe” és „1530/50” közötti meghatározással.¹⁵ (3. kép)

Az egyik közölt korsó sajtáságos díszét nem csak a nyakon elhelyezett karakteres, szakállas fej adja, de hat kis fül is, melyekből karikák csüngenek.

Az utóbbi megoldás szerepel azokon az erfurti korsókon is (5 db töredéke került elő), amelyeket az ilyesféle kőcserép edények eddig leggazdagabb leletegyüttese jelent.¹⁶ Az előzőtől eltérően a szakáll itt vékony, felragasztott csíkokból áll, de a kiugró orr hasonló. Az edény talpa benyomkodott, hullámvonalas kiképzésű (4. kép 4.); Egy másik sorozat (20 db töredéke) korsói egyszerűbb díszítést kaptak: a nyakra helyezett arcot csak az orr, szemek, száj jelzésszerű visszaadása, illetve a kis szakáll adja; a talpkarima benyomkodásai függőleges irányúak. (4. kép 3.) Ugyancsak nagy számban szerepelnek a kisméretű fülespoharak, egyszerű hornyolt díszű testtel, a talpkarima ferde körpecsés rovatkolást kapott (20 példányból; 4. kép 2.); egy esetben ezek között a szakállas fejfel díszített is szerepel. A csoport besorolásához jól használhatóak azok a kancsók (kb. 25 példány töredékei), amelyeket a kutatás már régebről is ismert; például a drezdai kőcserepek között Mechelk különítette el az ilyen, vállukon körpecséttel és felragasztott számóca díszekkel ellátott kancsókat. (Ezeket tartotta szászországi készítménynek és a korai – 14. század vége – kezdetekhez kötötte.) A drezdai és az erfurti kancsók formailag nem egyformák, de kétségtelenül rokonságban állnak, talán az utóbbiak valamivel későbbiek lehetnek.

¹¹ ANSORGE, J. et al.: Ein Holzschacht aus der Baderstrasse 1/a in Greifswald. Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern Jahrbuch 50. (2002), p. 119–ff.

¹² Az utóbbi keltezés egy másik, hasonló leletanyagot tartalmazó latrina korából adódik. I. m. 122–. Szerzők szerint az egy helyről származó nagy mennyiségű kőcserép a helyi társadalom felsőbb rétegének szokásaira utal. Ugyanilyen következtetésre jutottak a város más pontjain feltárt latrinák értékelése során. I. m. 129–130.

¹³ SARFATIJ, H.: Münzschatzgefäße in den Niederlanden I. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 29. (1979), p. 491. ff. Itt a 4, 7, 8, 12, 13. számúak.

¹⁴ A 13. sz. elejére és a 13. sz.-ra kelteznek rajnavidéki keményre égetett cserépből illetve Faststeinzeug-ból figurális díszű kancsókat: Wirth, S.: Mittelalterliche Gefäßkeramik. Köln, 1990. 16. Nr. 348, 346. – STEPHAN 1992. 142; Pl. 14–17; hat siegburgi kőcserép poharat és kancsót a 15. sz.-ra keltez stílusuk alapján. – A 16-17.-sz.-i Bartmannskrugok minden kőcserép-katalógusban szerepelnek.

¹⁵ HORSCHIK 1978. 63–65 (ugyanitt szövegközi képeken két példány); külső színük vörösesbarna, okkersárga, szürke és okker; M: 10,5–15,5–18 cm.

¹⁶ LAPPE, U.: Ein Fund früher Steinzeuggefäße von Erfurt. A.U.F. 30. (1985), p. 247–250. – Színük vörösesbarna, sárgásbarna, sötétbarna sómázás. A korsók 25 és 30 cm magasak, a kis poharak 9,5 cm. – Készítési helyük kérdésében Horschik waldenburgi meghatározására hivatkozik.

Az Erfurt, Dóm tér leletegyüttesét közlője „egy 16. század eleji tűzvészszel” hozta kapcsolatba, illetve 1500 körüli készítésűnek tartotta; a tömeges előfordulást egy itteni kereskedő árukészletével magyarázva. Utóbbi elképzelést elfogadhatjuk, a keltezését annál kevésbé.¹⁷ (Sajnos a teljes leletegyüttes részletes értékelése, más leleteinek kora nem ismert, de a tűzvészre sincs adat!) Az utóbb említett kancsó-variációk fejlődési idejét, időtartamát még nem ismerjük. Mechelk csak feltételezte, hogy az egész 15. század folyamán készülhettek még ilyenek (de ezeket nem ismerjük).

A kormeghatározás kérdéséhez közelebb visz az egyszerűbb, szakállasfejes korszokhoz közel álló, máshonnet közölt nagyobb sorozat. Lengyelországból 6 lelőhelyről 14 töredékét foglalta össze T. Nawrolski.¹⁸ Ezek részben a német lovagrend egykori területén fekvő kastélyokból, várakból, egy-egy esetben kolostorból illetve városból (Elbing-Elbląg) kerültek elő (majdnem mind a tengerparti vidék, a már említett Hanza-kereskedelem hatókörzete!); többségük a szerző ásatásából. Két fő típusuk van: a középmagas (20 cm alatti) korszok és a magas, karcsú testű (a már előzőekben említett Jakoba-korszok típus). Valamennyinél szerepel a nyakra ragasztott szakállas fej, szabadkézzel kialakított, késsel vagdalt – a többféle kidolgozás ellenére azonos stílárius jegyekkel készültek.

Jellemző a kőcserep-kutatás nehézségeire, buktatóira, hogy Nawrolski, bár hivatkozik a hasonló darabok thüringiai és szászországi elterjedésére, ennek ellenére sem csatlakozik a waldenburgi meghatározáshoz; végül is a távolabbi kereskedelmi közvetítésre hivatkozva Siegburgra gondol.¹⁹ – A lengyelországi leletek lelőköriülményei a 15. századra mutatnak, egy töredék még a 14. század végére. (4. kép 1; 5. kép 1)

Az arcos korszok következő nagyobb csoportját Wismarból közölték.²⁰ Itt a város 3 lelőhelyéről 7

darab került elő. Jellemző, hogy ezek más itteni leletekkel összevetve ritkaságnak számítanak – és így igazolják az ilyen korszok reprezentációs jellegét. Alátámasztja ezt a szerző szerint az is, hogy a város leggazdagabb lakóterületéről származnak. (Egyébként ez esetben is az Északi-tenger melléki Hanza-városról van szó, a német kőcserep elterjedésének jellemző körzetéről.) – Sajnos a szerzők ez esetben is tévesen siegburgi eredetűen vélték leleteiket – az előbb idézett lengyel régészhez hasonlóan – nem ismerve fel a jellegzetesen eltérő készítési technikát. Pontosabb kormeghatározásukra a hosszabb időn át használt emésztőgödörök nem adtak támpontot, „15. század?”. (5. kép 3)

Az ilyen korszok 1414 utáni használatának bizonyítéka Jéna ekkor alapított Szt. Kereszt kolostorának leletei, itt az arcos töredékek együtt kerültek elő a jellegzetes korai applikált számóca dísz darabjával.²¹ Ezeknél a szerző már a waldenburgi meghatározást használja. (Miközben másoknál még mindig bizonytalan az eredet kérdése.)

További időbeli lehatárolást a svédországi Skanör (a Dániával szemben lévő déli félsziget egykori dán királyi vára) ad, ami 1425 körül már elpusztult. Az itt előkerült karcsú, magas testű korszok közt az egyszerű síma nyakúak ugyanúgy szerepelnek mint két szakállas-arcos példány; minden esetben a csoportra jellemző, élesen benyomkodott talpkarimával.²² Közlőjük már egyértelműen a szász Waldenburg készítményeihez sorolja.

A csoport fellépésének korai bizonyítéka az északnyugat Csehországban (Ervenice) egy toronyvárból előkerült töredék is, „14. század vége – 15. század eleje” közötti leletekkel keltevezve (bár ezt még akkor természetesen rajnavidéki importnak vélték).²³ (5. kép 2)

A kutatás eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Waldenburgban már a 14. század végétől kezdve készülnek magas és alacsonyabb testű kőcserep korszok, valamint tölcséres nyakú poharak; egy részük nyakán szabadkézzel mintázott, jellegzetes, szakállas arc. Használatuk a 15. század első negyedében is bizonyítható. Ezek a

¹⁷ Nyilván HORSCHIK késői keltezése befolyásolta, bár annál korábbra keltez; a hivatkozott számócadíszes kancsókban nincs 1500 körülire meghatározott.

¹⁸ NAWROLSKI 1987.

¹⁹ i. m. 683: „eindeutig auf die Siegburger Provenienz.” (Miközben megjegyzi, hogy ottani hiteles ilyen lelet nincs, csak rokon edényformák.) – A későbbi évek lengyel kutatása azonban már felismerte e csoport waldenburgi eredetét (a német és angol feldolgozásokat követve); már így szerepelnek a csoport további lengyelországi leletei kapcsán: REBKOWSKI, M.: Nowe znaleziska... (Neue Funde des Waldenburger Steinzeugs in Nordpolen) In: Archaeologia et historia Urbana. Czaja, R., Nawrolska, G. (Red). Elbląg, 2004. p. 421–428. A 15. századon belül pontosabb keltezésük még nem sikerült.

²⁰ GRALOW, K.-D. – HOPPE, K.-D.: Rheinische Steinzeugkrüge mit „Bartmann” aus dem Wismarer Stadtkern. A.U.F. 25. (1990), p. 156–160.

²¹ RUPP, M.: Archäologische Untersuchungen... In: Alt-Thüringen 334. (2001), p. 246–282.; Abb. 4:8–11, kőcsereptöredékek számócadíszszel, illetve arc részlettel; u. o. 12–15. rajzon a jellegzetes korszotalpak.

²² GAIMSTER 2001. 57; Fig. 5. Itt ezek is a Balti-tenger vidéki kerámia importjának példái között szerepelnek, kiemelve, hogy a lelőhelyek a németországi különböző műhelyek készítményeinek jellegzetes felhasználóira, több esetben dán királyi kastélyokra, várakra, illetve a Hanza-kereskedelem északi végpontjaira jellemzőek.

²³ NECHVÁTAL, B. in: AR 17. (1965), 830–845. Obr. 224; mint a leg-
régebbi plasztikus díszű kőcserep Csehországban.

készítmények – ugyanúgy, mint más németországi kőcserép áruk – szélesebb körben is elterjedtek, főleg északi irányban, a közvetítő Hanza-kereskedelem segítségével. A távolabbi felhasználók esetében a plasztikus díszűek elsősorban feudális körökben tartoztak az asztali terítékhez. Az étkezési-ivási szokásoknak megfelelően inkább a korsókat kedvelték (ezért itt a kis pohártípus ritkább). Ma még nincsen olyan jól keltezhető leletanyag, ami alapján e típusok továbbélése meghatározható lenne, bár a kőcserép edénykészlet formái más esetben (például a siegburgi készítményeknél) hosszabb ideig változatlanul készültek. Jelen esetben az irodalomban előforduló 1500 körüli/utáni keltezéseket tévesnek tarthatjuk, ezt ugyanis csak a késői raereni kőcserép korsók arcos díszű ritkább példányainak – és a régi irodalom meghatározásának – rokon volta befolyásolja. Ugyanakkor a waldenburgi magas, karcsú kancsók típusa, mint már említettük, siegburgi párhuzamai alapján e forma 14. század végétől a 15. század első feléig divatos (és átvétele ez időben nemcsak Waldenburg, de egy másik kőcserépetető központ, Langerwehe – Siegburgtól nyugatra – esetében is kimutatható).²⁴

Bár ma már akadnak régészek, akik Waldenburg kőcserép-készítő műhelyei esetében tagadják a siegburgi hatást (ami annak korábbi kezdetei és egész Közép-, és Észak-Európa piacait meghódító termelékenysége alapján tévedés), jól látható, hogy az 1388. évi céhalapítástól kezdve igyekeztek maguk is a piaci versenyben helyt állni. Ha mennyiségi szempontból ez nem sikerült, annak nyilván az lehetett az oka, hogy kevesebb műhelyük működött. Ugyanakkor nem csak a divatos asztali edénytípusokat vették át, de ezek egy részénél egy újféle figurális díszítést is bevezettek, ami a polgári és feudális használóknál a reprezentációs – a ritka, különlegességeket kedvelő – szokásokat is kielégítette. (A továbbiakban a budai leletek kapcsán ezt még egy újabb megoldással fogjuk bizonyítani.)

A „sündisznó-edények”

A waldenburgi kőcserép egyik jellegzetes csoportja a „sündisznó-edények” (ném. Igelgefäß). Horschik említett összefoglalásában e ritka edényekből 5 példány szerepel, zömmel régi múzeu-

mi-, és magángyűjteményből. Több példány Lipcse városközpontjában került elő, egy pedig Göltzsch²⁵ vízivárából (Szászország). Formájuk egymástól nagyon eltérő, de közös vonás a két kónikus részből álló magas talp (amit külön darabból ragasztottak a testhez), szabadkézzel háromszögű kivágásokkal áttörve. A hengeres vagy ovális test felületét sűrű felragasztott tüskedísz borítja, a váll magasságában helyezkedik el az arc, alatta félkörívben vagy lelógva a mély bevagdálásokkal jelzett széles szakáll. A test alsó részén három kis kerek fülük van, amelyekben kis gyűrűk lógnak. Színük barnás-okkersárga, vagy vörösesbarna (6. kép).²⁶

E különleges edények, melyeknek eredeti funkciója kérdéses (talán különleges, orvosságként használt olaj tárolói?), kormeghatározásánál Horschik 1520/30, illetve 16. század első fele-közepe keltezést adott (ami a régi irodalom követése, amikor még a 16. századnál korábbi darabokról nem tudtak!). Ugyanakkor az egyik erfurti korsónál – amit még nem ismerhetett – már szerepelnek a kis gyűrűkkel díszített kerek fülek (4. kép). Az utóbbi leletegyüttest semmiképp sem tarthatjuk ilyen későinek, még ha feltételezzük is, hogy a 14. század végi- 15. sz. eleji szakállas-arcos korsók divatjának folytatói voltak. (Hisz az ott szereplő másik edénytípus, a számóca díszes, széles szájú kancsó nem lehet száz évvel későbbi, mint a korai darabok.)²⁷

A kis gyűrűkkel ellátott kerek fülecskék divatjának eredete szempontjából egy másik készítő hely jöhet számításba. Újabban Coppengrave (Északnyugat-Németország Hildesheim körzet, Szászország) műhelyeihez – ahol a 14. században kőcserép és közönséges cserép ólommal is készült – sorolja a kutatás²⁸ azokat a kettős fejjel (elől szakállas férfiarc, hátul női) ellátott talpas edényeket, melyek cserepét világoszöld ólommal borítja. Ritka formájukat a felső részen elhelyezett két-két fülbe helyezett kis gyűrűk gazdagítják. Korukat dániai és svédországi leletek alapján a 14. század második felére határozták meg. Bár az imént

²⁴ SAREFATIJ i. m. 503–507; hollandiai éremleletes példányai 1430 előtt és 1432-ből, a legkésőbbi 1460 körül rejtették el. Jellegzőjük a barna, vagy szürkés máz, kissé hasasabbak, mint példaképeik. – A lengyel és erfurti arcos korsók kapcsán nyitvahagyott kérdés: STEPHAN 1992. 143: „...a még tisztázandó keltezés nagyjából 1400-tól a 16. századig tart.” (E véleményem is a bizonytalan meghatározások befolyásolták, bár a waldenburgi eredetet elfogadja.)

²⁵ Az 1937-ben előkerült darabra 1955-ben hívtam fel a figyelmet, képét is közölve, a „dreihauseni” csoporttal kapcsolatban említve.

²⁶ HORSCHIK 1978. 65–66; 21–24. kép és Taf. 1.

²⁷ Az említett erfurti kancsóhoz közel álló példányt Horschik is a 15. sz. közepe-második felére keltezte; HORSCHIK 1978. 430–431, 5. kép.

²⁸ STEPHAN, H.-G.: Spätmittelalterliche Gesichtsgefäße aus Mitteleuropa. In: Everyday and Exotic Pottery from Europe. Ed. D. Gaimster and M. Redknapp. Oxford, 1992. p., 127–156; különösen 136, Pl. 2; Pl. 7. – Az augsburgi kettősarcú pohár (redukált égetésű cserép) rokon az előbbiekkal, de sokkal művészebb arcábrázolással, stílusa alapján 1400 körül keltezték. Ennek is négykaréjos szája van és két fülében gyűrűk. i. m. 138; Pl. 10.

említett kettősarcú edények egészen más jellegűek, a készítő műhelyük helyi töredékei arra mutatnak, hogy esetenként nagyon különböző megformálású példányok készültek, például proto-kőcserépből egy kis szakállas fejfel díszített korsó is bizonyítható. Úgy tűnik, itt még nem volt egységes sémája az arcos edényeknek. Mégis készítményeik széleskörű ismertsége Németországban hozzájárulhatott a korszak más műhelyeinek mintakincséhez. – A korábban tárgyalt „sündisznó-edények” gyűréssel díszített fülecskéi szerintünk mindenképpen korai megoldásokra vezethetők vissza.

Tovább bonyolítja a „sündisznó-edények” kérdését egy újabb lelet a lengyelországi Elbląg (Elbing, Keleti-tenger melléki város) ásatásából.²⁹ Ezt a tuskedízes edényt közlője ugyancsak az előbbieket eredetéhez kötötte, illetve a lengyelországi szakállas arcos korsók publikációjához (és evvel közvetve a 15. századhoz). (7. kép) Ez a példány is áttört talpra állított, de az e fölött sorakozó kis füleket arcok díszítik. A felső test oválisan szélesedő alakú és tuskékkal sűrűn borított; nagyméretű füle volt. A 22 cm magas töredék edénye eredetileg jóval magasabb lehetett, sajnos felső részének kiképzését, esetleges díszítését (volt ezen is szakállas arc?) nem ismerjük. Kialakításának eltérő megoldása a többitől eltérő talpforma és az arcokkal díszített kis fülek miatt felveti bennünk a gondolatot: a waldenburginak meghatározott „sündisznó-edények” kapcsolatban állhatnak az ún. Dreihausen-Falke csoporttal, egymást ösztönözve.

A Dreihausen-Falke csoport

Ennek a még ismeretlen eredetű csoportnak edényeiről az új nemzetközi kutatás jelentősen megváltoztatta tudásunkat. Két irányban is kibővíti ismereteinket: a használt edénytípusok formái kibővültek, elterjedési körük is jóval meghaladja a korábbi területeket. Először a lengyel régészet mutathatta ki, hogy ott hét helyről is ismertek darabjai,³⁰ de Nawrolski összefoglalását Stephan-Gaimster további, főleg sziléziai lelőhelyekkel gyarapíthatta.³¹ Az utóbbi összefoglaló tanulmány a németországi elterjedést is sűrítette, főleg Szászország és Lausitz területén (itt kiemelkedő Görlitz – 4 lelőhellyel – és Bautzen – 4 példány

töredékeivel). Még meglepőbb eredményt hozott az északnémet Hanza-városok, valamint Dánia és Svédország ásatásainak ilyen szempontú áttekintése: részben városi leletekként, de még gyakrabban királyi-püspöki várak anyagában lehetett rátalálni e különleges, az asztali reprezentációs felszereléshez tartozó poharakra és a magasabb, talpas serlegekre. Néhány eddig ritka esetben még távolabbi helyeken is felbukkant már a jellegzetes, egyenes testű poharakból egy-két példány: Lettországból lovagrendi várból, Észtországból városból és kolostorból, Finnországból városból és püspöki várból, norvég kikötővárosból – de szerepelnek Angliában és Izlandon (!) is.³²

Az utóbbi esetekből kitűnik, hogy a közép-európai sűrűbb elterjedés mellett a távolsági kereskedelmet észak felé uraló Hanza-városok, mint kiinduló pontok segítették a legtávolabbi elterjedést párhuzamosan a nagy mennyiségű másféle németországi kőcserép áruval. (A Balti-tenger mellékén a másféle kőcserép mindenütt a legkedveltebb a gazdagabb városi polgárság asztalán.)

Az új leletek arra is rámutattak, hogy a régtől ismert pohár és serlegtípusok – elsősorban a leggyakoribb egyenes testű hengeres alakú poharak – mellett más formák is készültek; ezek azonban jóval ritkábbak. Már a budai töredékek is bizonyították, hogy szerepelt kónikus testű kis pohár is³³ az edénykészletben; ebből most már egy teljes példány is előkerült Regensburgban. Svédországi és Németországi lelőhelyekről ismert új típusként az ún. zárópohár (Beutelflasche, Pilgerflasche, Krause), ami közönséges cserépből jól ismert forma Észak-Németország, Szászország későközépkori kerámiai között. (Eredete valószínűleg egyszerű, tökhéjből készített olcsó ivóedény lehetett: erősen gömbölyödő testű, ívesen szélesedő, rövid nyakkal.) E pohárforma átvétele a műhely egyébként nagyon sajátos formakincsének kiegészítésére talán azért volt lehetséges, mert ez sem volt minden napos, általánosan elterjedt. Egészen ritka típust képviselnek az erősen hasastestű kancsók, Boroszlóbból, Bautzenből, Dél-Lengyelországból; az egész testet és a fület is borító pecsét dísszel, elől három, illetve egy szakállas fejfel díszítve (8. kép). Stephan szerint a forma a kelet-szászországi, lausitzi, és sziléziai helyi formákra vezethető vissza és így egyben a Dreihausen-Falke csoport készítési régiójára is

²⁹ NAWROLSKA, G.: Archaeological evidence for trade in Elbląg from the 13th to the 17th centuries. In: Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum II: Der Handel. Lübeck, 1999. 375, Fig. 4, 5. – Sajnos a más tárgyú cikk részletesen nem foglalkozik e lelettel és korával.

³⁰ NAWROLSKI 1989. – Lengyelországi lelőhelyekre először 1990-ben hívtam fel a figyelmet, közöltük a boroszlóit a szerző nem ismeri.

³¹ STEPHAN-GAIMSTER 2002.

³² U. ott lelőhely térkép és a leletek egy részének katalógusa. – A dániai, svédországi és baltikumi lelőhelyekről még lásd: GAIMSTER 2001, valamint a szerző korábbi munkáinak ott szereplő irodalma, illetve az általa felhasznált régészeti adatok.

³³ HOLL BudRég 16. (1955) 21. kép.

utal. Ez egybehangzik e kőcserép-csoport újabban megismert legsűrűbb lelőhelyeinek tanúságával.

A budai emberalakos edényre utaló töredékek³⁴ első analógiája Jena egykori karmelita kolostorából került elő (alapítása 1414); az itteni anthropomorf kőcserépedényből két töredék az arccal és a ruharedőkből (8. kép 1)³⁵ Az arc másféle, – szerzője szerint talán szerzetest ábrázol – de a ruharedők függőleges vonala a budainak párja.

Ami a készítés még továbbra is ismeretlen helyét illeti, Stephan részletes vizsgálata szerint a középkori Lausitz területe jöhet számításba. Erre mutat a neutronaktivációs analízis is: 15 kémiai elem alapján e csoport a legközelebb a zittai kerámiához áll.³⁶

Waldenburgi kőcserép Budán

Két korábbi feldolgozásban már ismertettem a sieburgi kőcserép budai példáit és 1990-ben ezektől már elkülönítettem az eltérő – akkor ismeretlen műhelyként tárgyalt – csoport jellemzőit. Utóbbiak a waldenburgi készítmények. Akkor keltezésüknél a 15. század kezdetére gondoltam; az új külföldi eredmények szerint ezt visszafelé a 14. század végétől is számíthatjuk. Egyébként az egyik budai töredék, egy pohárváll felragasztott málnaszemes dísszel lelőhelye alapján ugyancsak ezt támasztja alá: a Kápolna melletti udvarban álló kis épület – amit I. Ulászló idejében már használtak – padlószintje alatti „f” rétegből került elő. (9. kép 1) E vékony rétegek még az építkezést megelőző planírozás korábbi nyomai³⁷ (még a „c” rétegben is 14. századi fehér csésze). De a példány esetében sem zárhatjuk ki, hogy vannak még 1400 előtti darabok köztük. Bizonyos azonban, hogy a waldenburgi poharak mennyisége jóval kevesebb volt, mint a sieburgi.

Ugyancsak technológiai jellemzői (cserép-anyaga) alapján ide sorolhatjuk a ritka megoldású

töredéket a ferde sorokban felragasztott tuskékkal. Alsó részének töréfelülete arra mutat, hogy itt ragasztották össze a külön készített talprésszel (10. kép) e szerint lehet, hogy megoldása olyasféle volt, mint a külföldi anyag tárgyalásakor említett „sündisznó-edényeké”. E töredék lelőhelye (keleti szikla-Zwinger, 2. r.) I. Ulászló és Mátyás érmeivel keltezett; nagyobb részben a század második felének kerámiáival. Ennél későbbi időre töredékünket sem tehetjük, de lehet, hogy még a század első felében készült? Semmiképpen sem tartozhat a Horschik szerint elképzelt 1520/30 körüli időbe.

Az újabb ásatások során a palota Előudvarában feltárt házaknál ugyancsak jelentkeztek a sieburgiak mellett waldenburgi példányok is. Pontos mennyiségüket nehéz megbecsülni, de legkevesebb tucatnyi példányt számíthatunk. Sajnos a rétegek megfigyelésének hiánya miatt nem tudhatjuk, tartozott-e ezekből néhány még az itteni házak lakóihoz (?), de zömmel valószínűleg a késői planírozáskor kerültek csak ide (ahogy a palotára jellemző kályhacsempék is). Az itteni poharak megformálásában nagy különbségek vannak: főleg a talpkarima kidolgozása sokféle, a palotából korábban bemutatott töredéken látható ferde bevágások körpecsét dísze, ujjal benyomkodott éles-hullámos szegély többféle megoldásban. (11. kép) Van köztük egy, amely nem kőcserép, de jó kidolgozásával másolja ezeket; máza foltos. (11. kép 1. 3)

Egy hornyolt válltöredéken a felragasztott szamóca dísz is megvan (74/1. lh.). Az itt feltárt II. sz. ciszternából 3-4 különböző példányból kerültek elő töredékek, valamint egy ép példány, amelynek alakja azonban erősen különbözik az általános formától.³⁸ Ha az alsó rétegből került elő, úgy még lehetne 14. századi is, de feljebb itt is Zsigmond-kori leletek voltak. (A kályhacsempék a 15. század közepe előtt nem kerülhettek ide.)

A város területéről előkerült waldenburgi poharak közül az aranyművesek műhelye közelében talált férfiarcos poharat kell kiemelnünk,³⁹ régebbi keltezése (a 14-15. század fordulója) helytálló, de jellegzetes kiképzése ide határozza meg készítését (11. kép 3)

³⁴ HOLL ActaArchHung 42. (1990) Abb. 2.

³⁵ RUPP a 21. jegyz. említett cikke, Abb. 4:3, 6. – A szöveg szerint volt itt sakktábla-mintában elhelyezett pecsétdíszes töredék is; de egy korábbi ásatáson is találtak ilyet. 274. 21. j.

³⁶ STEPHAN-GAIMSTER 2002. 130-132, 156; Abb. 50. (243 mintát vizsgáltak szászországi kerámiákból.) Zittau Drezdától 70 km-re fekszik DK-re, a cseh-lengyel határszögletben. Stephan e feldolgozásban részletesen cáfolja H. Rode régész állítását, aki Bautzenben talált darabok alapján ottani készítésüket állítja. Bár a cserepek fazekasműhely hulladékanyagában kerültek elő, mégsem rongtot darabok; mennyiségük sem támasztja alá műhelyelet mivoltukat. (Itt is avval a máshonnet is ismert jelenséggel találkozunk, amikor a közönséges szemétanyagot bizonyítékként használták fel.)

³⁷ E terület rétegrajza: GEREVICH 1966. 218: 326. kép. – Itt a korai rétegek megmaradtak, míg az épülettől É-ra az udvart kitarították és csak a 15. sz. első harmadától kezdve kezdődött fokozatos feltöltése.

³⁸ Képe ZOLNAY L.: Az 1967-75. évi budavári ásatásokról... BudRég 24. 4. (1977) 102. kép: 15. századi mázas dísz-edény. – Nemcsak alakja, de színe is eltér a többségtől: piszkos sárgásbarna, foltos. ltsz. 78.12.2.

³⁹ H. GYÜRKY, K.: Forschungen auf die Gebiete des mittelalterlichen Buda. ActaArchHung 34. (1982), p. 204-205. Abb. 20. M: 14,1 cm; ltsz. 1972.1.20. (A meghatározási nehézségekre jellemző, hogy akkor még a legkitűnőbb német régész is sieburginak tartotta.)

A Dreihausen-Falke csoport kerámiaja Magyarországon

A budai palota leleteit az újabb ásások csak két egyenes falú pohár töredékével bővítették. Egyik az Elődvar északi részének ásásakor a Kaputorony szobájából került elő, a szokásostól részben eltérő dísszel: a négyponos négyzetek fölött a más típusoknál is előforduló háromszög-pecsétek sora alkot mintát (13. kép)⁴⁰ – A régebben közölt tuskedízes edényt (12. kép) korábban a siegburgi műhelyhez kapcsolt darabbal rokonítottam; most már bizonyos, hogy a területileg is közelebbi waldenburgi műhely „sündisznó-edényei” jöhetnek számításba – csak az a kérdés, hogy párhuzamosan, azonos időben készültek-e, vagy az egyik korábbi? (Sajnos a 15. századon belül egyik leletünket sem tudjuk pontosan keltezni, de mindkettőnél a század eleje a valószínűbb.) – Hogy a tuskék, felragasztott díszek divatjával már ekkor is számolhatunk, azt egy egészen más alakú (gömbölyű testű, hullámosra nyomkodott talpú) csehországi éremleletes edény mutatja, 1419 körüli érmekkel (12. kép. 2).⁴¹ Ez közösleges vörös cserép és kívül-belül gesztenyebarna mázzal fedett. A tuskéket kis szemölcsök veszik körül, mint a waldenburgi töredékünkön.

A magyarországi vidéki elterjedés kapcsán már említettünk egy pohár-alj töredéket Pilis cisztercita kolostorából; ehhez egy oldaltöredék is kapcsolható.⁴² További távolabbi lelőhely a Tisza melletti Monostorsáp, ahol pecsédíszes serlegtöredék került elő; ez valószínűsíthetően a birtokos Verebi család nemesi kúriájához kapcsolható⁴³ (13. kép 3)

Már régebben utaltunk arra, hogy a Mátyás-kori budai díszkerámia létrejöttét sokféle hatás eredményezte, köztük a „dreihauseni” pecsétmustrák is. E poharak sorát olyan újabb töredékek bővítik, amelyek beszédesebb bizonyítékai állításunknak. Az Elődvar ásásánál a IV. pince feltöltéséből egy zöldmázos pohár darabjain csak egyféle pecsédísz van, sakktábla mintás elrendezésben (míg a többinél mindig többféle pecsét, szabálytalanul). Az 1470/80 körüli években a fazekas még láthatott a sokáig megőrzött kőcserép poharakból,

(14. kép),⁴⁴ mert a budai példányok pusztulása csak ekkor kezdődött.

II. PERZSA FAJANSZ

A budai királyi udvar példányai

Már a hódoltság kora előtt is eljutott Budára a perzsa kerámia. Egy nagyméretű (száj átm.: kb. 20 cm) csésze töredéke puhább fajansz, elmosódott kobaltkék festéssel. Külső oldalán a perem alatt elnagyolt vonalakkal szegélymintája meandert utánoz; alatta stilizált levelekkel indás dísz részlete. Belül a felső szegély nagyon hanyagul rajzolva, lejjebb itt is indás dísz részlete, de más alakú levelekkel (16. kép 1). A színtelen fedőmáz tüveges, a belső oldalán erősebben irizáló.

Darabunk technikai kivitele és alakja teljesen eltér a későbbi korszak példányaitól; jellege közel áll Lane feldolgozásában szereplő, a 15. század közepére keltezett csészéhez, a perzsa kék-fehér áru korai darabjához.⁴⁵ Ezekből nagyon kevés ismert, mert az ilyenek a gyűjtők figyelmét nem keltették fel. Lane darabját a kínai Hsüan Te (1426/35) korszakának stílusához kapcsolja – egy perzsa feliratos példány 1444-es évszáma Meshedből is e régi korra utal. – A budai csésze is e korszak kínai porcelánjainak hatására készülhetett (amikor még a régebbi lótosz virágos-leveles-indás díszítés tovább fejlődve divatban volt.⁴⁶ A máz alatti kobaltfestés technológiája ekkor még nem érte el a 16-17. századi perzsa fajanszok minőségét. (Két további darabot az ActaArchHung készülő kötetében tárgyalunk.)

A későbbi példány lelőhelye a déli Rondella korábbi, elbontott kaputornyának feltöltése (3. r., 6,80 m), ami leletei és helyzete alapján a Rondella építését (1530-as évek Szapolyai János király idejében) megelőzve került ide.⁴⁷

⁴⁰ Lelelőhely: 75/11. sz., Kaputorony szoba. Ltsz. 86.160.1.; átm.:5,5 cm.

⁴¹ RADOMERSKI, P. – RICHTER, M.: Korpus české středověké keramiky datované muncemi. Sborník N.M.P. – Historie 28. (1974), p. 65, 98–99. „Valószínűleg import.” M:12,6 cm. – Sajátságos, hogy e darabot a kutatás eddig nem használta fel a waldenburgi kőcserép keltezéséhez!

⁴² Ltsz: 82.50. Szentendre, Múzeum.

⁴³ RÁCZ M. – LASZLOVSKY J.: Monostorsáp, egy Tisza menti középkori falu./Budapest 2005/ 55,137–138; XXIX.t.1. – 1420-ban jelölték ki a lakóház telkét; Verebi Pálnak előzőleg Budán háza volt.

⁴⁴ 1980. évi ásítás. – Magyar Károlynak köszönöm e lelet, valamint a korábban szereplő kőcserép poharak közlésének engedélyét. – A budai díszkerámia formai és díszítési sajátosságainak részletesebb összehasonlítása különböző külföldi kerámia és ötvöspoharak megoldásával HOLL I.: Spätmittelalterliche Tischgerät... (ActaArchHung, sajtó alatt)

⁴⁵ LANE 1957. 34; Pl. 19. Átmérő: 24,8 cm. – A budai töredék 52.2345.ltsz. Palota, „Istálló előtt”. V: 0,3–0,45 cm. – HOLL 2005. 77. képen még pontosabb keltezés nélkül „16. századi vagy korábbi”.

⁴⁶ GARNER 1952. 22; e korszak áruját nagy mennyiségben exportálták a Közel-Keletre. Pl. 16. tájának peremén, külsején ugyancsak meander szegély látható. Csészék indás dísszel: Pl. 26–27.

⁴⁷ A lelőhely rétegei, rétegrajza: GEREVICH 1966. 250; 377. kép. U. itt került elő egy 1525-körüli faenzai tányér, a Casa Pirota műhelyből, 4,75 m mélyről. BERTALAN Vilmosné: Grotteszk díszítésű faenzai tál. BudRég 17. (1956) 241–245. – Az itteni ásást Nagy László irányította.

A tányér fehér puha fajansz, színtelen máz alatt sötétkék festéssel, belső oldalán a mázban vékony repedésekkel. (V: 0,4-1 cm közötti, a karima felé vastagodó; átm. legalább 20 cm lehetett. Ltsz. 51.1472,a-e.⁴⁸ (16. kép 2) – Belső felületét közepén tollal rajzolt vékony kanyarodó indák töltik ki, melyekre ecsettel festették a stilizált leveleket és virágokat nagyon sűrűn, betöltve a felületet. A karima felé felemelkedő szakaszt vastag kék sáv választja el, ezen kívül pedig fehér alapon arab betűs írás maradványa van. A tányér alján is volt festés: halványabb és hanyagabb megoldású.

Darabunk pontos párhuzamát nem ismerjük, de már a 15. század második felére keltezett perzsa tányér szegélyén is felirat fut körbe és ez a szokás még a 17. századig követhető.⁴⁹ A perzsa tányérok egy részén ez időben a finom kalligrafikus tollrajzzal készített növény-virágdísz is jellemző, önállóan, vagy csak háttérként. – A budai tányér stílusa egészen más, mint a továbbiakban tárgyalásra kerülő csészéké, valamelyik fejlett műhelyből származik. – (A 16. század első negyedében ezen kívül Kütahya/Anatólia fajanszával is számoltunk Budán.)⁵⁰

A kék-fehér perzsa fajansz és kínai előképei (16. – 17. század)

A perzsa fajansznak a következőkben tárgyalt kisméretű csészéi a kutatás előtt alig ismertek. Ennek egyik oka kerámia feldolgozottságának egyenetlensége: a műgyűjtés és a múzeumok érdeklődése számára inkább a korai korszak gazdag díszű, kiemelkedő minőségű kerámiája fontos, a koraujkorból pedig az ugyancsak változatos dekorációjú nagy tálak és edények, melyek esetenként műhelyekhez is köthetők. A 16-17. századi kis csészék ezekhez viszonyítva szerényebb minőségűek, a mindennapi használatban ugyan nagyon elterjedtek lehettek, de nem képviseltek megőrzendő értéket. A lehetőséget, hogy ilyenekkel a kutatást megismertethessük, először a budai királyi palota nagyarányú ásatása adta.⁵¹ A továb-

biakban az itteni nagyon sokrétű anyagból csak néhány jellegzetes csoport darabjait emeljük ki. Ezek ugyanis beszédes képviselői a régtől ismert kérdéskörnek: a kínai porcelán hatása a perzsa kerámiára.⁵²

Esetünkben az a figyelemre méltó, hogy a kínai hatás az ilyen mindennapos, olcsó áru esetében is érvényesült; készítői különböző műhelyek esetében is igyekeztek hasonló megoldásokat találni. Ez arra mutat, hogy a kínai export nagyarányú fellendülése miatt a tea-kávé-bor fogyasztásánál használt kis kínai csészéket mindenütt használták és a perzsi műhelyek igyekeztek valami hasonló áruval kiegészíteni – egyébként eltérő ízlésű kerámiák mellett – saját árukészletüket. A leletanyag előkerülési helyei szerint ez főleg a távoli nyugati piac (az Oszmán birodalom és hódoltság területén) esetében sikeres is volt.

Az egyszerűbb kivitelű kis perzsa csészék egy részének megkülönböztetése a másolt kínai porcelánoktól néha nehézségbe ütközik – gyakorta találkozunk feldolgozásokban, múzeumi leltárakban „kínai porcelán” meghatározással is. A különbségek elsősorban a *technológia* oldaláról ismerhetők fel. A jó minőségű, keményre égetett perzsa fajansz anyaga főleg a törésfelületeken, ezek szemcsézettségén tűnik ki – szemben a kínai porcelán sima vagy kagylósabb törésfelületétől. A bevonásukhoz használt máz is eltérő a kínaitól: ⁵³ üvegesebb, a csészék talpkarimájának belsején néha vastagabban összefolyó, nem egyenletes és néha zöldes árnyalatú; máskor a csésze külső oldalán a talpkarima fölött lefolyva megvastagodott. A talpkarima rendszerint már nincs teljesen mázazva, a fajansz anyaga látható (míg a kínai kis csészéknél ez is mázzal bevont). Az üvegesebb máz a gyengébb minőségű készítményeknél néha elveszti eredeti fényét, illetve a földbe kerülve a romlásnak nem ellenálló és kissé irizáló felületet kap. A nagyon gyenge kivitelű, puhább

luszvizsgálat lehetőségeire. A perzsa és kínai anyag itt bővebben tárgyalt, de válogatott példákban áll: HOLL 2005.

A távolkeleti kerámia hódoltság-kori megjelenésére hívta fel a figyelmet GERŐ Gy.: *Türkische Art. Red. Fehér G. Bp.*, 1978. 349-350; Abb. 6-8. Kiemelte a perzsa anyag változó minőségét és jegyeit.

⁵² LANE 1957. 34-36, 78, 82-89. – MEDLEY, M.: *Chinese ceramics and islamic design*. In: *The Westward influence of the chinese Arts. Colloquies on Art and Archaeology in Asia No. 3*. London, 1976. 1-10.

⁵³ HODGES, H.: *The technical problems of copying Chinese porcelains in thin glaze*. In: *The Westward influence of the chinese Arts*. London, 1976., 79-87. (Itt a kínai porcelán anyagának és mázájának eltérő összetételéről.) LANE 1957. 109-110: A jó minőségű perzsa fajanszról, összetévesztése az irodalomban a porcelánnal.

⁴⁸ A lelőhely koordináta-számozásában kétszer is elírtak egy-egy számot, de a mélység adatok: 6,80 m, 5-7 m, bizonyítják

⁴⁹ LANE 1957. Pl. 20 A; Pl. 52 A; Pl. 52 B és továbbiak. Ezek azonban más mintájúak és a fekete-türkiz színű csoportba tartoznak. Az utóbbi példány annyiban rokon, hogy közepét a vékony stilizált virágrajz teljesen kitölti. – Az É-perzsa Kubacsi műhely egyes darabjainál említik a puha fehér cserepet és a máz finom repedéseit, i. m. 35-36, 78; ez még nem elegendő az azonosításhoz.

⁵⁰ Részletesen: HOLL 2005. 59-63. kép.

⁵¹ A palota régi ásatásának zárt leletegyütteseit feldolgozva került sor először részletesebben a közkeleti és távolkeleti kerámiák áttekintésére, valamint a régészeti keltezés és a stí-

fajanszok⁵⁴ esetében a csészek egészen elvesztik eredeti fehér-sárgásfehér színüket, piszkosfehér vagy piszkossárga felületűek, esetleg teljesen fénytelennek válnak. (Ezeket már nem lehet összevetésztetni a kínai darabokkal.)

A megkülönböztetés másik lehetősége a *stílus* vizsgálata. Eltekintve most a jellegzetesen perzsa megoldású dekorációktól – a kínai csészeket utánzó darabok festési stílusa erősen különbözik. Az átvett minták – főleg virág, leveles ág, vagy kínai szimbolikus motívum, néha az egész felületet betöltő indás-virágos dekoráció – eltérő jellege főleg akkor tűnik szembe, ha összevetjük az eredeti kínaival. Annak ellenére, hogy a perzsa fajanszok festői is gyakorlott dekorátorok (gondoljunk csak arra, hogy az olcsó, tömegesen festett áru nagy sorozatban készült), darabjaiknál hiányzik az a könnyed, művészi lendület, ami még a legolcsóbb kínai daraboknál is érezhető. A levelek, virágok rajza a legtöbb esetben elnagyoltabb, sematikus; hiányzik az eredeti példaképnél látható változatos megoldás, a naturális képhez közelítő finomabb részletezés. Nyilvánvaló, hogy e darabokat nem a finom kidolgozású ismert perzsa tálak és tányérok rangosabb műhelyei készítették.⁵⁵ A feltűnő különbségek a 18. és 24. képek csészéinek összevetésekor tűnnek ki. Végül olyan darabok is előfordulnak, amelyek hanyag festése már nehezen hozható kapcsolatba a kínai mintákkal, néha azonban kikövetkezhető, mi volt az előkép.

Végül a csészek egy részének fenekén alkalmazott *műhely-mester jegyek* is árulkodóak. Az olcsó kínai csészek legnagyobb részénél hiányzik a korszakra utaló jegy; a perzsa csészek esetében ilyenekkel gyakrabban találkozunk. Ezek teljesen más jellegűek; egyeseknél felismerhető, hogy a bonyolult kínai jegyeket sematikus-geometrikus rajzúval pótolták.⁵⁶ (Kérdés, hogy minden esetben műhelyjegyként szerepeltek-e, vagy pusztán a kínai árura akartak utalni – a vásárló miatt?) Előfordul, hogy csak egy elmosódott kék folt pótolja a jegyet. – A kék színűeken kívül halvány barnával festett jegy is található, egy-egy esetben fekete illetve piros. (!) (Buda, Baja és Eger csészéinek jegyei: 17. kép)

⁵⁴ LANE 1957. 34–35: egyes esetekben „puhább” fajansz. – A budai anyagban a rossz minőségű áru romlása miatt jól elkülönül, cserepe késsel karcollható.

⁵⁵ Ezeknél ugyanis az alaposabban kidolgozott rajz és minták jellemzőek. A budai leleteknél ilyen csak két esetben találunk – lásd a továbbiakban – ezek egészen eltérnek finom stílusukkal.

⁵⁶ LANE 1957. 115–118, a perzsa fajanszok jegyei. A budai darabokon szereplőkből itt többet mutatunk be, mint korábban; a 4. és 6.–7. számú talán még 16. századi, a többi a 17. századból. Az 1–4, 11. sz. a jóminőségű darabokon.

Az összevetésztés lehetősége adott Kütahya fajanszai esetében is. Ismert ugyanis a kisméretű (M: 4-5,2 cm) kávéscsészék sorozata innen is. A közölt múzeumi darabokat Carswell a 18. század első, illetve második felére keltezte.⁵⁷ (De felhívja a figyelmet arra is, hogy a 16-17. század készítményeit még alig ismerjük, pedig az írásos adatok szerint ekkor is dolgoztak az itteni műhelyek.) A közölt csészek nagy része az Iznikből ismert színes megoldásokat mutatja (fehér alapon sárga, zöld, kobaltkék, az élénkpiros kis pontokkal; fekete vonallal keretezve); de van egy csoport, amelyen csak kobaltkék minták vannak.⁵⁸ Utóbbiak egy részénél Carswell szerint is kínai hatás érezhető (pl. A külső oldalon stilizált tájkép, három nagy virágdísz), mások viszont már jellegzetes iszlám stílusúak. E késői darabok alján rendszerint Meissen kétkardos jegyét utánozták (mert ekkor már innen is hoztak kávékészletet); másokon viszont a fenéken kettős kék kör látható, ami már 16. századi kütahyai tálon is előfordul (és izniki darabokon sohasem használták). – A kütahyai csészek stílusa különbözik az általunk bemutatott, feltételezett perzsa csészéktől (és a kínai motívumok esetében is nagyobb mértékben változtatták ezek rajzát), nem is szólva a fenék műhelyjegyeiről. (De ellene szól az anatóliai importnak az is, hogy anyagunkban a jellegzetes izniki 17. századi áru alig fordul elő, míg a 16. században még jelentős mennyiségű.)

A budai hódoltságkori rétegekből előkerült perzsa kerámiáknál a többség esetében nem rendelkezünk támpontokkal a 150 éven belül kronológia felállítására; stílusuk és motívumkincsük sem olyan, hogy biztosabb kormeghatározáshoz elegendő lehessen. Viszonylag kevés az olyan darab, amelynél az előkerülési hely (és rétege) arra utal, hogy már a 17. század első harmadában szemétkerült. Másoknál a leletösszefüggések (a rétegben talált nagyszámú másféle 16. századi kerámia és érmek) miatt feltételezhetjük, esetleg még a 16. században került ide. – Maguk a kínai készítmények, mint előképek a keltezéshez itt kevésbé bizonyítékok, hisz nem tudjuk, másolásuk egykorú-e, vagy hosszabban tartó divatjuk miatt jóval későbbi?⁵⁸ Egyes darabok bizonyosan közel egykorúak a kínaival.

A budai perzsa csészek nagyobb részén találunk növénydíszítéssel; a legkedveltebbek a leveles-gyümölcsös ág, illetve a hasonló jellegű kínai

⁵⁷ CARSWELL, J.: Kütahya, Tiles and Ceramics. In: Altun, A. – CARSWELL, J. – ÖNEG, G.: Turkish Tiles and Ceramics. Istanbul, 1991. Sadbek Hanim Museum, 49–57.

⁵⁸ A kínai kék-fehér porcelán 16. századi darabjainak stílusát 1600 körül már utánozták: LANE 1957. 89.

„ling-shi” motívum különféleképpen stilizált alakja. Mindkétféle dísz gyakori a csészek belsején alul. A gyümölcsös ág egy vagy két barackkal a kínai halhatatlanság szimbólumaként régóta kedvelt motívum, ami a taoizmus megerősödésével 1522 után vált kedvelt dekorációvá – és egyben jó szerencsét kívánó jelképpé. (A barack mellett a szilva és a gránátalma is ilyen.) E díszekkel a jóminőségű, kemény fehér fajanszokon is találkozunk (18. kép 1), még gyakoribbak a rosszminőségű, színüket veszített példányokon. Utóbbiak között hármat is lelőkörülményei szerint (Pince, „b” réteg, 1959; VIII. gödör) még a 16. század utolsó negyede – 17. század első harmada közötti időre is keltezhetünk (a velük együtt előkerült leletek/érmek alapján, bár a feltöltés ideje későbbi, 18. kép 2). A rossz minőségű fajanszoknál ritkább esetekben a festés nem sötét kobaltkék, hanem fekete.

A csészek egy másik csoportjára jellemző dísz az egész külső felületet borító, indásan kanyargó növénydísz, stilizált levelekkel. Általában nagyon hanyag rajzúak, a virágokat sematikusan, vagy csupán egy folttal jelzik (nem ismerhető fel természetes előképtük). Jó minőségű kemény fajansz csészek, az egyik máza kissé irizáló és zöldes árnyalatú, festése élénk kobaltkék, fenekén egyszerű kereszt-alakú jeggyel. A további példányok is kemény fajanszok, egyiken a festés rikító ultramarinkék⁵⁹ (18. kép 4) Ennek peremét vékony barna csíkkal hangsúlyozták. Ugyanilyen megoldású a harmadik, de itt csak az indadísz vonala maradt és a virágokat jelző foltok, a levelek helyett kis kacsok ágaznak ki. A maradék felületek kitöltése is ilyen szeretlen kacsokkal történt. Utóbbi példány lelőhelye alapján (A nyugati várudvar középkori nivója feletti szemétreteg) nem lehet a 17. század első harmadánál későbbi. (18. kép 3)

E jellegzetes csoport előképei is a kínai csészek között találhatóak, sőt Budán is előfordulnak (24. kép). Ezeket összevetve tűnik ki a stíluskülönbség: az eredeti dekorációk változatainak hanyag utánérzése egyszerűsítése, már nem olyan gondos rajzzal. Ugyanakkor a minta eltérése a sematizálás ellenére is még utal arra, hogy különböző mintájú (de azonos díszítés szerkesztésű és azonos korú) kínai csészek jelentették az alapot (egyes esetekben még a perem barna csíkjával is!).

A kínai kék-fehér áru díszítő motívumai között szereplő madáralak ugyancsak utánzásra talált.

Ritkább darabjai mind a jóminőségű fehér fajanszok között találhatók.⁶⁰ (19. kép 1)

A kínai díszítésmód átvételének további példája, amikor követve az eredeti módszert (a fehér szín dominál, a festés egy-egy foltja azt még jobban kiemeli) a csészek oldalán három kerek foltot képezve stilizált virágmotívumot helyeztek el. Szembenézetből ezek közül mindig csak egy látható. Az eredeti kínai gazdagrajzú virágok helyett egyszerűbb megoldásút találunk, máskor már egészen összefolyó sematizált, hanyag sötétkék festést. A csészek közepes minőségű sárgásfehér fajanszból készültek (késsel karcolható anyagúak), csontfehér, vagy romlottabb piszkossárga színűek; a vékony fedőmáz irizál (kis méretűek, magasság: 5 cm; 20. kép 1). Az eredeti kínai motívum talán még a 16. század végéről származik, a palotában az 1600-as évek elején már a szemétre került. (20. kép 2) – A perzsa 17. századi darabokról leolvasható, hogy a másolás során hogyan készültek az idő múlásával mind gyengébb kivitelű példányok.

Kék-piros, fekete-fehér és monokróm csoportok

Az elsőből csak két példány töredéke maradt. A kiegészített esetében a fehér alapon (ami ma már a rossz minőség miatt piszkos sárgás) piros kerek foltok díszítik (ez nem máz, hanem a máz alatti földfesték; belsejében alul kis vörös foltokból képzett rozetta. Pereme alatt kék vonaldísz. E darabok egy nagyon ritka 15. századi kínai csoport késői, 17. századi másolatai (esetleg a 16. század második felére keltezett, máz feletti emailfestéses csészeké), de felvetődhet kütahyai eredetük is. (19. kép 5)

Ugyanígy kis számban találkozunk monokróm, kívül egyszínű piros csészekkel, belsejükben színtelen, vagy elnagyolt kék festésű (19. kép 6).

A 16-17. században egyaránt készültek.

Csak három példány képviseli a monokróm, kívül sötétbarna csészeket, belül csontszínűek, minta nélkül. Kettőnek alján a kikarcolt dísz fehér színe látható. (Nagyon jó minőségű fajansz – összetévesztik a kínaiával.)

Anyagunkban ritka a fekete-fehér díszű, csak két nagyobb csésze és fedő képviseli. A többiektől egészen eltérő jellegű, nagyon finom rajzú darabok; egyik lelőhelye alapján (Pince „b” r. – 4.r.: 1959) talán még a 16. századba sorolható. (19. kép 3)

A monokróm perzsa fajanszok legkitűnőbb készítményei a teljesen fehér csészek – melyeket csak melegebb, csontfehér színük különbözteti meg

⁵⁹ FEHÉRVÁRI G.: Az iszlám művészete. Bp., 1987. 171, szerint az É-iráni „Kubacsi”-kerámia jellemzője az indigókék árnyalat már a 15. sz.-ban. Kérdés, hogy feltételezhetjük-e ezt darabjaiknál?

⁶⁰ HOLL 2005. 75. kép

a kínaitól; vékony faluk áttetsző.⁶¹ A 17. században viszonylag gyakori darabok.⁶² Ugyane műhelyben készültek halványkék festéssel is, de színárnyalatuk és visszafogottabb mintájuk teljesen más jellegű, mint a szokásos perzsa készítményeknél: a csésze fehér hatása a domináló. Vonalas festésű stilizált foltok, vagy egyetlen vékony sáv hanyag kivitele jellemzi ezeket (21. kép).⁶³

III. KÍNAI PORCELÁN

Késő középkor

Már régebben felhívtuk a figyelmet arra, hogy a kínai porcelán ritka darabjai korábban is elkerültek Budára. A részletesebb vizsgálatuk szerint a 14. század második felében Nagy Lajos király udvarába is került: egy nagyméretű váza töredékei kék festésű mintájának stílusa és technológiai jellege szerint az ismert ritka példányok közé tartozott. Hasonló, de valamivel későbbi példány töredéke a polgár város egyik lakójának (főúr, főpap?) tulajdonában lehetett, ez egy nagyméretű, öblös csészéhez tartozhatott, mert belseje is festett.⁶⁴

Két további példány darabja lelőhelye alapján még a 15. századba sorolható (Nagyudvar 6. réteg, érmek 14. század második fele – 1469; Kápolna mellett 5. r., érmek 1390-1494/1545, gazdag 15. századi leletanyaggal). Egy nagyobb csésze és egy lapos tál töredéke, kék festéssel.⁶⁵

Kínai kék-fehér csoportok, 16-17. század

A porcelánok leggazdagabban képviselt csoportja, de zömmel nagyon töredékes állapotban, ami pontosabb besorolásukat is nehezíti. Úgy becsültük, mennyiségük a palotában mintegy háromszorosan lehet a perzsa fajanszokhoz viszonyítva és néhány másalakú darabon kívül valamennyi a kis-méretű kávé-teás csészék használatának divatját bizonyítja. (Csak kivételesen találunk néhány kis-méretű tányért, nagyobb csészét.) Ez ugyanakkor avval is járt, hogy a finomabb készítésű példányok mellett zömmel már másod-, harmadrangú, nyilván olcsóbbak kerültek ide. (Ugyanakkor országos viszonylatban egészen más lehetett arányuk.)

A palota leletanyagának nagyobb részénél a pontosabb meghatározást, korszakokhoz kötést a 16-17. századon belül nehezíti töredékessége (nem ismer-

jük a csészék teljes díszítését, csak kis részleteket), régészeti oldalról pedig a többnyire kevert rétegek (15-17. század együtt) széles időhatára. Másrészt nehézséget jelent a kínai porcelánok díszítésénél a hagyományörző szemlélet – évszázadokon keresztül azonos témák, dekorációs sémák ismétlődése. Európai látásmód számára nehezen érthető, hogy nincsenek egymástól élesen elváló nagyobb stílus-korszakok, mert a régi minta követése, sokszor másolása akár kétszáz évig természetes volt.⁶⁶ Ez nem csak az egyszerűbb növényi díszekre áll, de a természeti képekre is (madarak, négy lábúak, rovarok természetes környezetben), már a 14. századi porcelánokon gyakoriak, de folytatódott a 15-16. században is, a régi festészeti példákat követve. Csak 1600 körül kezd változni ennek stílusa: gazdagabb, naturalisabb (bár sokszor még a régebbit másolják).

Néhány esetben sikerül a leletösszefüggések alapján megközelítő időhatárt adni; más esetben egyes feltűnőbb dekorációs minta divatossá válásának idejéhez kapcsolni a jobb példányokat. (A sokszínű festésű porcelánok, melyeknél a jellemző színárnyalatok és minták a rövidebb korszakokhoz is jól köthetőek, anyagukban hiányoznak.⁶⁷ – Talán avval magyarázhatjuk, hogy a kék-fehér áru képezte az export túlnyomó részét ez időben az Oszmán birodalom irányába; a színes kerámiát az izniki műhelyek termelése biztosította még a hódolt-ság-kori tartományokba is.) A csészék zöme a provinciális műhelyek igénytelenebb készítménye, egyszerűsített mintákkal.

Az egyik ritkább, finom kidolgozású (vékony falú) és szép, árnyalt festésű csoportba tartoznak azok a csészék, melyek belsejét alul egy sziklán ülő madár díszíti. (Jellemzőnek tarthatjuk, hogy az egyébként a mintát azonos módon másoló tucatárúval szemben itt minden darabon más alakú madarakat találunk, például különböző varjú-félék, kék kövirigó, „remeterigó”, stb. (19. kép 2)

Az egyik példányt lelőhelye miatt (nyugati udvar pincéje, 11,7-12 m ugyanitt izniki fajanszok, érmek 1589-ig) sorolhatjuk a 16. század második felébe. De a továbbiak között is van olyan töre-

⁶¹ LANE 1957. 109–110; kiemeli anyaguk finomságát, a vastag üveges mázukat; egyes esetekben bemélyített díszüket.

⁶² Részletesen HOLL 2005. 124–126.

⁶³ A bemutatott példány az É-i Előudvar ásatásból való, ennek és több kiegészített csésze pontos lelőhelyét nem ismerjük, valamelyik török gödörből származhatnak.

⁶⁴ HOLL 2005. 87. kép.

⁶⁵ HOLL 2005. 89. kép.

⁶⁶ A külföldi kutatás számos példával bizonyította a több császári korszakon keresztül ívelő másolást (néha még az írásos jegy megtevesztő alkalmazásával). L. pl. GARNER 1952. Pl. 42, A-B-C-D. képek tájait, négy egymást követő korszakon át 1426–1521 között. Más szerzők e miatt kérdőjelezzik meg régebbi közlések kormeghatározását; a megkülönböztetést csak némely technológiai jellemző, vagy kisebb eltérés a dekoráció követésénél árulja el.

⁶⁷ HOLL 2005. 101. képen az egyetlen korai. Egy 17. sz. végi csésze már hanyag kivitelű rajzával különbözik; mangánlila csak a kis virágon van.

dék, ami már a 17. század első felében szemétre került (XIX. gödörből). Sajnos nem ismerjük még, hogy az ilyen csészek külső oldalát milyen mustra díszítette, az első példány aljának külső festéséből talán a kedvelt természeti kép (talaj növényzettel, rovarokkal stb.) ábrázolására gondolhatunk. Ez a stílus a 16. század utolsó harmadától kedvelt és a kutatás kiemeli az ekkor készült áruk egy részének finomságát, szépen árnyalt festését.⁶⁸

Ismét csak lelőhelye alapján (nyugati udvar, pince, 10-11 m; érmek e mélységben már 1632-től is) nem tarthatjuk későinek azt a tányért, aminek közepén a „futókutya” lendületes rajza finoman árnyalva látható. Ugyane helyről és mélységből származik egy típusában az átlagos darabjainktól eltérő kis tányér töredéke, külsején alja felé függőleges bordázattal. (22. kép 5)

Bár később is alkalmazott megoldás, de 1575/85 körül kezdett dekorációs séma, módszer, amikor a különféle mintákat függőlegesen elválasztott mezőkben helyezik el. Egy finom., virágkehely formájú – és ezért csipkézett peremű – nagyobb csésze töredékein látható; kívül természeti ábrázolás részlete, belül az alj mintájából itt is az előbb említett madárábrázolás sémájára következtethetünk. Lelelőhelye nem ad pontosabb keltezés a 16-17. századon belül, de finom megoldása alapján a 16-17. század fordulója után nem készülhetett (22. kép 1). (Az ilyen különálló képekre osztott dekorációnál 1600 után a paneleket már hangsúlyozott kereteléssel látták el.)

Egy korábban már közölt tányér ugyancsak az önálló képmezőkre tagolt beosztás példája, a nyugat-európai exportra készülő áru jellegzetes képviselője. Középen folyóparton játszó gyerekek jelenete, a szélén váltakozva madarak és virágok mezői (Átm.: 21 cm. 31. kép).⁶⁹

⁶⁸ GARNER 1952. 35–37. Ugyanekkor találkozunk a tájkép ábrázolás finom megoldásával is; i. m. Pl. C. De természeti elemeket tovább használtak még az átmeneti korszakban is (1620–1332); GARNER 1952. Pl. 65A. Ezért a korábbi keltezésemet is ki kell bővíteni.

A madaras csészek pontos analógiáit nem ismerem, de nagyméretű csészek alján szerepel a „The Wanli Shipwreck” néven ismert malajziai portugál hajóroncs porcelánjai között. (Elnevezésével utaltak arra, hogy e periódus: 1573–1620 közötti árukészletét szállította később exportként. Lásd Internet beszámolóját www.mingwrecks.com alatt. A rakományt 2004-ben hozták felszínre.)

⁶⁹ Előudvar, 74/43. lh.: török gödör. – ZOLNAY L.: Bud-Rég 24. 4. (1977), 108. kép; „Kínai... az 1550-es évekből.” – A Wan-Li korszak paneles mintájának fejlődéséről LION – GOLDSCHMIDT, D.: Ming porcelains in the Santos Palace Collection, Lisbon. In: Transactions of the Oriental C.S. 1984–1985. 79–ff. – Beosztása alapján az előbbi csésze és a tányér az első fázis: 1575/90 közé keltezhető.

Érdekes módon a perzsa fajanszoknál olyannyira kedvelt kínai motívumok: gyümölcsös ág, „ling-shi” jelkép – a barack és szilva a hosszú élet, a „szent gomba” szerencse jel – anyagunkban viszonylag ritkán képviselt. Egy töredékes lelőhelye alapján (Pince, „b” réteg – 4. r. 1959. 1532–1551 közötti érmek; 16. század második fele izniki fajanszok) sorolható a 16. századba. Tulajdonosa számára értékes lehetett, mert a törés mellett 4 ponton is kis lyukakat fúrtak (nem a teljes vastagságon keresztül), hogy az akkor még csak megrepedt csészét megerősítsék (23. kép). Ilyen javítással néhány további példányon is talákoztunk – általában a finomabb, értékesebb daraboknál. – A „gomba” motívumnak inkább sematizált változásait, végül pusztá dekorációként használt díszét találjuk gyakrabban.⁷⁰

A madármotívumos csészek között találkozunk a három kócsag vagy három daru képével is, ezek a ritkább, nagyobb csészek fenekén láthatóak. Ezek is jelképek (a „halhatatlanok” hírnöke és kísérője) és így ugyancsak jókívánságot jelentenek a tulajdonos számára. (Más kérdés, hogy a különböző motívumok közül melyeket értették még a törököknél?)

A perzsa kerámiáknál jellegzetes csoportot képviselő növényindás dísz előképeinek jó példái vannak. Lényegében a teljes külső felületen körülhaladó „S” vonalából ágaznak ki a kisebb indák és levelek, utóbbiakat már tekeredő kacsok jelzik, az egy-egy elhelyezett virág is sematikus rajzú. Halványkék árnyalással töltik ki (ami igyekszik a kontúr rajzon belül maradni). Belül csak a csésze alján van egy-egy virág. Egyik példánynak peremét vékony barna csíkkal hangsúlyozták.⁷¹ – Egy töredékes példány lelőhelye szerint (nyugati udvar, pince 10-11 m, 3. r.) a 17. század közepénél nem lehet későbbi. – Az ilyen csészek szerintünk azoknak a nagy csészeknek kis változatai – utódai, amelyekből az isztambuli Szeráj gyűjteményéből közöltek Chia Ching jeggyel (1522–1566).⁷²

A budai leletek közül említésre méltóak az ugyancsak ritkább, de jellegzetes csoportot képviselő monokróm (kívül egyszínű, világos almazöld vagy kávébarna mázú) csészek. Jellemzőjük a belül-alul elhelyezett miniatűr tájkép. Ez a kínai festészet hagyományait követve még az ilyen redukált formájában is mindig visszaadja a három síkban

⁷⁰ Részletesen HOLL 2005; l. még 92. és 94. képen

⁷¹ GARNER 1952. 42, 70; szerinte a barna csík jelzi, hogy a csésze, tál nem régebbi a 17. sz.-nál, annak ellenére, hogy mintájukkal a korábbi stílust (1522/66 korszaka), sőt a jegyet is utánozták.

⁷² ZIMMERMANN Taf. 42–43. (Átmérő: 37–38 cm) Ezek még gondos rajzúak. Egyiken az indákat levelek kísérik, a másiknál kacsok, ami ilyen indás díszeknél már a 14. századtól kezdve folyamatosan kedvelt.

elhelyezett fő motívumot: előtérben 2-3 fa, háttérben halványan árnyalt hegyek, középen a folyó. (A kínai tájkép neve ugyanis „hegy-víz kép”, mert e nélkül nem képzelhető el.)⁷³ Eltérő változataik ellenére e sémához mindig ragaszkodnak,⁷⁴ jellemzőjük még a finom, vékonyfalú kidolgozás. (24. kép) – Már a 17. század készítményei, de a finomabb kivitelüket még a század első felébe helyeznénk. (A perem bel-sejének szegélydísze később pontatlanabb rajzú.)

A monokróm csészek sorában találkozunk ritkábban olyannal, ahol a belső alj kék festése virágokkal teli kosarat ábrázol (kívül kávébarna, a perem fehér). Hanyagabb rajza alapján 17. századi: ezek a legkisebbek. – Ugyanakkor viszont a legnagyobb típusnál (talp átm.: 4,3 cm, a tájképeseknél 3,6 cm) a kívül barnamázazás csésze belsején szép rajzú, nagyobb virág, bimbós-leves ágak bokra látható (krizantém: 24. kép).

A monokróm csoportok kívül kék vagy piros, egyszínű, minta nélküli darabjaira csak egy-egy kis töredék utal; ugyanígy aránylag ritka volt itt a tiszta fehér (áttetsző falú), egy esetben belül máz alatt benyomott dísz (16. század második fele?). Divatjuk a 15. századtól folyamatos volt, így keltezésük is kétséges.

IV. A PERZSA FAJANSZ ÉS A KÍNAI PORCELÁN ELTERJEDTSÉGE

A budai palota mellett a polgárváros területén, sőt kisebb mértékben a külvárosokban is a hódoltság-kori leletek kíséretében a perzsa fajansz és a kínai porcelán megtalálható. Nagyobb részt ezek típusai megegyeznek az ottanival, de egészen eltérő mintájúak is előfordulnak.⁷⁵ Sajnos az esetek többségében a lelőhely nem ad választ kronológiai kérdésekre, mindkét fajta kerámia együtt kerül elő a hódoltság-kor egyéb 16-17. századi leleteivel. Talán az új ásatások feldolgozása során sikerül jobban keltezhető együtteseket elkülöníteni és arra is kapunk feleletet, hogy a városi háztartásokban ezek

aránya hogyan viszonyult a mindennapos háztartási, asztali edényekhez. Fontos feladata lehet még a kutatásnak annak vizsgálata is, hogy közvetlenül a hódoltság előtt a 16. század első évtizedeiben került-e kínai kerámia Budára? (Ahogy kütahyai és izniki fajansz esetében ezt már bizonyíthattuk.)

A város északi szakaszán, leletmentés során⁷⁶ a puha fajanszok egy ritka típusának darabjait találták. Sárgásfehér puha anyagú csésze oldalán a máz alatt piros földfestékkel készített nagy kerek folt látható, belsejének alján pedig kék közepű és piros szirmokkal képzett stilizált rozetta. A peremet és a belső aljat vékony kék vonal határolja (25. kép 1). Kivételesen a fenéken a mesterjegy is piros! E típusról már a palotai két példány során megállapíthattuk, hogy egy nagyon ritka kínai megoldás utánzása.⁷⁷ A díszítésből szembenézetből csak egy látszik. – A Tárnok u. 11. épület kútjából⁷⁸ a 16. század elejének és második felének izniki kerámiáin kívül két kínai csésze peremtöredéke is előkerült. Egyiken a palotából ismert rácsos minta. A továbbiak kissé romlott anyagú perzsa csészek töredékei (26. kép 3-4). Utóbbiak élénk kobaltkék festése a keleti művészet kedvelt számárhátíves mezőkben stilizált növényi dísz, illetve az előbbi kínai rácsszegély hanyag másolata. (Jellemző, hogy e perzsa csésze vastagabb – 3 mm –, mint kínai előképe – 1,5-2 mm.)

A domonkos kolostorhoz tartozó, városfalon kívüli épületénél⁷⁹ a korábban közölt kínai madaras töredéken kívül a romlott sárgás anyagú perzsa fajanszokból csészek és tányér töredékei vannak; a nagyobb kihajló szájú csészén és a tányéron két tónusban szürke festéssel. (A csésze ívsoros mintája rokon a perzsa 17. századi tányérokéval. 27. kép) A domonkos kolostor ásatásából előkerült változa-

⁷³ A kínai művészet, festészet jellegéről, szimbolikájáról, európai szemmel nehezen érthető hagyományörző szemléletéről MIKLÓS P.: A sárkány szeme. Bevezetés a kínai piktúra ikonográfiájába. Bp., 1973. – Már a korai időkben készültek a művészek – iparosok számára jól használható mintakönyvek; a motívumok így évszázadokig másolhatók. HOLL 2005. 91. kép. – MEDLEY, M.: Sources of decoration in Chinese porcelain. In: Chinese painting and the decorative style. Colloquies on Art and archaeology in Asia, No. 5. London, 1975., 58–73; hangsúlyozza: a botanikai és orvosi kézikönyvek (14-15. sz.) illusztrációit is használhatták a kerámia dekorátorok a virágok, növények stb. mintájaként századokon keresztül.

⁷⁴ Ezek a miniaturizált tájképek felfogásukban közelebb állanak a régi korok – 13. sz. m. f.–14. sz. – festészetéhez, mint saját koruk zsúfolt kompozícióihoz.

⁷⁵ Néhány jellegzetes darab: HOLL 2005. 90. kép 6; 91. kép 4; 98. kép 4; 105–106.kép.

⁷⁶ Táncsics M. u. 7. két városfal közötti feltöltés kevert korú rétege; izniki kék-fehér tál, kínai újkori töredék. H. Gyűrky K. ásatása. – ltsz. 96.51.1. a-b.

⁷⁷ HOLL 2005. 127.

⁷⁸ ZOLNAY L.: Kutatások a Tárnok u. 9–13. telken. BudRég 23. (1973), p. 245–254; csak a 16. sz. közepi izniki kancsót említi. A kútból – D munkahely, 3–5 m – az izniki kerámiák az 1530–1540 – 16. sz. m. fele korszakait mutatják; a kínai töredékek a 17. sz. elejét, a perzsa a 17. sz. e. felét. – A 32 db érem a 16. sz. elejétől 1623-ig képviselt (a török akcsék nincsenek meghatározva). A korai izniki – kütahyai töredék: HOLL 2005. 70. kép.

⁷⁹ GERŐ Gy. Jelentések: BudRég 21. (1964), p. 317–318. Itt 15. sz.-i itáliai majolikán kívül a leletek zöme hódoltság-kori volt.

Gerő említi az 1602.évi ostrom pusztítását a külső épülettel kapcsolatban. GYÜRKY, K.: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. Bp., 1981., 57–63; X. tábla 1. metszetrajz – utal a kolostor K-i szárnyából egykor kivezető lépcsőre és ajtóra, melyet a török-korban falaztak be, az itteni új török városfal építésével kapcsolatba a 16. sz. végén. – A korai ostromot követve hordták ki a szemetet?

tos perzsa és kínai kerámiát korábbi munkámban már tárgyaltam. A már feldolgozott újabb ásatások közül a déli városrész egyik török kori pincéjének vegyes (13-17. századi) betöltésében kisebb mennyiségben került elő távolkeleti csészékből is.⁸⁰

A perzsa anyagot egy rikító kék festésű töredék képviseli, tömött mintája a kerekedő indás-kacsos rajza rokonságban áll az előzőkben már tárgyalt csoporttal (28. kép 1). Hasonló élénk, indigókék színű és vastag rajzú töredék az egről 17. századi töredékek közt is található. A további négy perzsa példányból kettő a hasas testű, szűknyakú kis edényekhez tartozik (egyik festés nélkül, mint a palotában is, pl. a nyugati udvar pincéjében a 17. század első feléből). A harmadik egy festés nélküli csontfehér, áttetsző falú csészéből maradt (lásd ezekre a palotai monokróm csoportoknál leírtakat).

A kínai porcelánokat 7 példány töredéke képezi. Egyik festetlen hófehér csésze pereme. A többi a kék-fehér árú képviselője; ezeknél hangsúlyoznunk kell, hogy valamennyi finom kidolgozású, közülük négy csésze az ún. virágkehely formájú. Ezekre jellemző a kissé csipkézett perem, vékony fal és a finoman árnyalt festés. Külsejükön természeti kép: egyiken a perem alatt úszó kacsákkal (belül pedig a többször említett kétbarackos ág ismert jelképe ismétlődik, 28. kép 5). A másodikon felül hegyekkel, alatta valamilyen növényi dísszel (28. kép 4). Két további példányból ugyancsak valamilyen természeti képre következtethetünk peremük alapján (28. kép 4). – Az ötödik csésze eltérő stílust képvisel. Kívül-belül egyaránt festett, de a mintákat függőleges – vonallal elválasztott – mezőkbe helyezték. Sajnos a töredékek keveset árulnak el a mintából, csak az kivehető, hogy nagyon sűrűn töltik ki a mezőket és két részlet is őzek (?) fejére, pontokkal borított testre utal (28. kép 2). A belső dísz is ilyen paneles beosztású, de itt levegősen elhelyezett leveles ágak-virágok voltak. – A most felsorolt darabok stílusukra jól meghatározható: a 16. század második felének-végének készítményei. E korról írva Garner kiemeli, hogy bár ekkor már nagyarányú exporttevékenység jellemezte Kínát, mégis ezek között nemcsak gyengébb tucatáru szerepelt, de egészen kiváló minőségű is.⁸¹ A zónás beosztású csészét is erre a korszakra tehetjük, közelebről 1575/85 körüli időre.⁸² – A hatodik darab egy nagyobb csésze töredéke, kívül-belül festett volt, de csak az alsó szegélydísz maradt meg.

Belsején a magyarországi kínai porcelánoknál ritkán látható díszítés: a fedőmáz alatti bekarcolt pikkelymustra (28. kép 3). (Ez az „an-hua” avagy rejtett dísz, régtől kedvelt kínai technika; csak fény felé fordítva tűnik elő, már a 11-12. században is használták.)

Bár a lelőhely régészei adatai nem jelentenek ehhez jó támpontot, a magunk részéről úgy véljük, a keleti importáru itt csak a 16. századot és a 17. század elejét képviseli, tehát azt a kort, ami alatt a kínai porcelánok minőségileg jobb-ritkább termékei gyakoriak a palota területén is.

A Víziváros egyik török kori házának leletei mutatják, hogy az itt lévő, szerényebb tulajdonviszonyokat jelentő háztartásokban is számolnunk kell néhány keleti import kerámiával.⁸³ A hat darab között kettő kívül halványzöldmáz, belül kék tájképfestésű kínai csésze (29. kép 1), a harmadik kívül csokoládébarna mázas töredék. A perzsa csészéket egy jó minőségű, kemény fajanszból készült példány képviseli; kívül pereme alatt vékony számárhátíves vonal fut körbe, alján vastagabb, kétféle kék árnyalattal festett ívsor díszíti, belül alul álló madár alakja (29. kép 2). Ennek stílusa elég jól követi az ilyen témájú kínai darabokat; de külsején az alsó minta és a peremet kísérő íves vonal is kínai hatás. A csésze fenekén elmosódott, bonyolultabb rajzú jegy van. A csésze tűzben megégett, felülete rücskössé vált. Két további perzsa töredék a palotai anyagnál leírt, áttetsző fehér monokróm csoportnak a halvány-elmosódott kékkel festett változataihoz tartozik a 17. századból. Ezek tűzben megégett kis töredékek. Véleményem szerint épségben csak az előző perzsa csésze élte meg azt a 17. század végi ostromot, amelyben a ház elpusztult; a többiből addigra már csak töredékek maradtak a ház régebbi szeméjtéből.

A Víziváros déli részén került elő⁸⁴ egy kis perzsa csésze; a csontfehér, kitűnő minőségű kemény fajansz külsején halványkék stilizált növénydísszel, lendületes rajzzal (M: 4,2 cm; 30. kép 1). Ugyaninnen való egy kínai csésze töredéke a jólismert növényindás motívummal (de festése jóval hanyagabb, mint a jobb palotai darabokon; 30. kép 2). Mindkettő a 17. század első felére tehető.

Baja

A vidéken számos hódoltságkori helyen előforduló anyagból figyelmet érdemel az alábbi lelet-

⁸⁰ TÓTH A.: Török kori leletegyüttes a budavári Királyi Palota előterében. In: GERELYES-KOVÁCS 2002. 261-268. – Az itteni import áru nagyobb részét az izniki fajanszok alkotják, ezekből legalább kétszer annyi lehetett, mint a többiből.

⁸¹ GARNER 1952. 36.

⁸² Lásd a 69. j. irodalmát.

⁸³ SABJÁN T. – VÉGH A.: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: GERELYES-KOVÁCS 2002. 269-288; 4. ábra 3. U. itt került elő több török pipa és színes üvegkarperrec. A gyorskocsi utcai ház lakója az ásató szerint az itteni délszlávokhoz (rácok?) tartozott. (A csészék: 99.47.13 – 18. ltsz.)

⁸⁴ Hunyadi J. út 13. előtt, csatornázásánál, 1960. VII. – Gyürky K. és Nagy L. megfigyelése.

együttes; kis példányszáma ellenére jellegzetes példa a Közép- és Távolkelet műhelyeiből származó importanyag használatára. Baja városának közepén egy 17. századi szemétgödörben találtam,⁸⁵ a nyolc perzsa és három kínai csésze többsége majdnem teljes megmaradt (4 db csak töredékben). Valószínűsíthető, hogy zömüket egyidőben használták és nem egy hosszabb idő során felhalmozódott szemét maradványai – tehát egy háztartásból származtak.

A perzsa fajanszok széles skálája képviselt: a rossz minőségű, sárgára színeződött példányok külsején stilizált leveles-virágos kék festés van (32. kép 1; 3. sz. jegy.); a valamivel jobb minőségű példány hasonló stílusban festett (32. kép 2). Egy további, kissé romlott csészén a Budáról ismert, kis kerek foltként rajzolt virágdísz szerepel (fenekének jegye hasonló jellegű, mint több budaié).

Egyetlen példány képviseli a budai anyagban gyakori élénk-kék (indigókék festésű – a jóminőségű kobaltra jellemző) díszű növény-virág-indás motívum perzsa átfogalmazását. A jóminőségű fajansz fedőmáza alatt kívül kékes, belül zöldesfehér árnyalatú, belül alján a kedvelt stilizált motívummal (32. kép 4). Fenekén elmosódott kék jegy (talán a négyzetes alakú). A csésze peremét vékony sötétbarna csík fedi (ahogy a budai 17. század első harmadában már szemétkerült daraboknál is, utalva kínai előzményükre).

Egy további, jellegzetes 17. századi perzsa csoportot több példány képvisel. Ezek a monokróm, tiszta fehér színű csoport darabjait készítő műhelyből származnak, de festett díszet is kaptak. Ez mint Budán, itt is más stílusú, mint a szokásos kék-fehér perzsa daraboknál: inkább a csésze csontfehér színe dominál, amit a halványkék, elszórtan alkalmazott rajzos motívumok még jobban kiemelnek. A csoport összetartozását bizonyítja az azonos, jó minőségű és áttetsző falu fajansz, csontfehér szín és az általános csészeformáktól eltérő félgömb alakú test, valamint a nagyon kis talp (átm.: 2,6-3,2 cm). Az egyik példány oldalán körbe foglalt halvány rajzú stilizált növénydísz látható, két további darabon széles kék sáv elmosódott belső rajzzal, illetve szegletes vonalakkal (32. kép 5-6). Utóbbi darab az alja felé is vonalas festést kapott és fenekén elmosódott jegy látható. Ezek is valamilyen ritkább kínai dekorációk hatására készültek.

⁸⁵ Baja, Ferenciek tere, szemétgödör; csatornázási munkák során. (1951. IX. 3. Holl I.) – Baja, Türr I. 54.3.5–16 ltsz. – A gödör teljes anyagának feldolgozását Kovács Gy. készíti; a perzsa és kínai csészéket részletesen az ActaArchHung készülő cikkben tárgyalom. (A gödörben előkerült 17. sz. elejei kályhaorom a Gyulai Múzeum Katalógusában közölve; néhány csésze színes képe: HOLL 2005. Tf. VII–VIII.)

A kínai porcelánokból két töredék a 17. század első felében a budai anyagból jól ismert kékfestésű, indás-virágos motívumot mutatja: egyik finomabb rajzú, másik elnagyoltabb. A harmadik csésze kívül kávébarna, belül a gyakori egyszerű megoldású tájképpel. (33. kép) – Úgy vélem, az utóbbit sem lehet a 17. század közepénél későbbre tenni; később ugyanis a halványkék-sötétebb kék színű festést felváltotta a nagyon jó minőségű, tüzes kobaltkék (angol „purplish blue” árnyalat), amit korjelzőnek tartanak.⁸⁶

Eger, vár

Az 1596-ban török kézre került vár leletanyaga jó alapot ad a bizonyíthatóan 17. századi import anyag megismeréséhez.⁸⁷

A perzsa fajansz sokfélesége képviselt, zömmel a más helyekről ismert stílusú és technológiájú darabok. A jobb minőségű kemény fajanszcsészék közt az indás-virágos motívummal élénk ultramarinkék festésűek változatai; egyiknél kékesfekete levelek foltjával, a másikkal durvább vastag vonalakkal (és szétfolyó, feloldódott festéssel; 34. kép 1-2). Utóbbi esetében a peremen vékony barna csík (ami Kínában a 17. század második negyedétől kezdve használt) látható. Ugyanígy sárgásfehér kemény fajanszból és ilyen kék színárnyalattal festve további – de már másféle, rajzos mintájú – csésze is van. Ennek, és egy következő alján pedig rácsalakú bélyeg (34. kép 3-4). Ugyanez a bélyeg Budán egy leveles-ágas mintájú sötétkékekkel festett csészén található.

A Budán gyakori nagyon rossz minőségű, puha anyagú, sárgára elszíneződött csészék itt ritkák; példányuk a széprajzú stilizált kínai jelképpel az alján és fenekén jeggyel – esetleg a 16. század végén és a 17. század elején voltak gyakoribbak? (34. kép 5) – Kemény, de romlott színű fajanszból egy ritkább edényforma mutatható ki: gömbölyödő testű, befelé szűkülő nyakkal, az irizáló máz alatt sötétkékek festéssel.

A monokróm, egyszínű csészék között halványkék és élénk kék színűek, máz alatti bekarcolt mintákkal szerepelnek, egy harmadik minta nélkül foltos levendulakék színű (35. kép 1-2). Egy negyedik, az előzőkkel egyező méretű kis csésze (M: 4 cm körül) kívül barnásvörös színű (nem angóbbal

⁸⁶ Lásd pl. JENYNS 1951. 22: „... a blend of indigo and violetblue...” szín, mint korjelző Shun Chih (1644–61) korszak tájain és később.

⁸⁷ Sajnos Kozák K. korai halála miatt a leletanyag részletes kiértékelése, a hódoltság korszakának esetleg lehetséges időrendi tagolása (az ásatási megfigyelések támpontjai) még várat magára. Rövid áttekintésünk csak ízelítő összehasonlítás; részben Pataki V. 1925–38. évi ásatásából és Kozák K. 1957–60. évi feltárásaiból. (A töredékek a gótikus épület, a Tömlőcbástya és a Földbástya kutatásánál kerültek elő.)

készített) mázából kivésett függőleges csíkozást mutat (átm.: kb. 10 cm; 35. kép 3). Már a budai anyag korábbi bemutatása során jeleztük, hogy a perzsa monokróm áru sorában különböző karcolt díszek vannak. A mostani kék, illetve vöröses színű csészék mintájának analógiája Lane egyik darabján⁸⁸ a 17. század végére („vagy később”) keltezve; de ott az alapszín szürkészöld, függőleges fehér csíkokkal. – Mind a négy egri darab nagyon jó minőségű kemény fajansz (a halványkékek áttetsző falúak, v: 2-3 mm); belül csontfehér, irizáló felületű.

A csontfehér monokróm csoportnak szép példái a húszas évek régi ásatásából származnak: egyik függőleges hornyolásokkal, a másik már a korábban említett halványkék festéssel. Mindkettő áttetsző falú, a fedőmáz kisség irizál és a talp felé vastagodó (M: 5 cm). Az újabb ásatásból festetlen, bekarcolt mintával, valamint halványkék festéssel⁸⁹ több példány töredéke került elő, egy részükön a halványkék növénydísz vörösbarna pettyekkel színesítették (36. kép). Utóbbiakat későbbinek vélem, talán már a 17. század közepe után (?), a korábbi szándékoltan egyszerű stílust felváltó új modorban. – (Egy monokróm, kívül vörös csésze a régi feltárásból: Holl 2005. 108. kép 2.)

A kínai porcelán típusai részben megegyeznek a Budáról ismert darabokkal, így például a különböző egyszerű, a perem alatt elhelyezett szegélydíszítésekkel. Az indás- virágdíszes csoport többféle darabjai közül az első nagyon finom, részletező rajzú, halványkék festésű töredék talán még 1600 körüli lehet, alja felett a kínai hullámmotívum árnyalt rajzával (37. kép 1). Két további példány töredékén már hanyagabb rajzzal találkozunk, ezek a század első harmada körüliek lehetnek

(37. kép 2-3). Egy negyedik példány feltűnően más megoldású: csupán vékony halványkék vonalakkal adja vissza ezt a mintát (38. kép 1).

Égészen eltérő stílusú, elnagyolt rajzú egy csésze töredéke, függőlegesen állított virágokkal; peremének szeldíszítését durván húzott ferde vonalakkal rontották (37. kép 6).

A finomabb kidolgozású darabok közé sorolható egy sokszögletes oldalú csésze, a szögleteket követő, vonalakkal elhatárolt mezőkben valamilyen rajzos képpel (37. kép 5).

Égészen új dekorációt mutat egy fehér csésze pereme alatt elhelyezett rajzos ki virág; egy másik monokróm fehér porcelán csésze – ugyanilyen áttetsző fallal – folytatja még ekkor is a festetlen fehér porcelán ősi divatját, egy csontsárga színű töredéken máz alatti bekarcolt hullámos vonalrajz van (38. kép 3-4).

A monokróm, kívül egyszínű – halványzöld vagy kávébarna – csészék, belül aljukon a kis tájképpel itt is előkerültek. A négy különböző példány töredékeiből három világos olivzöld, egy kávébarna; a tájkép részletek halványkék árnyalatokkal, más-más részlet megoldásokkal jelentkeznek (39. kép).

Az egri anyag legkésőbbi példányai közé tartozik egy nagyobb méretű mély csésze (V: 4 mm, alj: 7 mm; átm. kb.: 15 cm). Külső felületén a század második felére jellemző szép élénk kobaltkék festésű, az egész felületet kitöltő stilizált növénydísz íves mezőkbe helyezve sorakozik; belül csak alja és a perem széle díszített (40. kép). A 17. század utolsó negyedébe tartozhat.

A perzsa és a kínai kerámia előfordulásával a hódoltság korának területén – elsősorban jelentékenyebb várakban és városokban mindenütt számíthatunk, de mint az eddig előkerültek mutatják, (például Székesfehérvár)⁹⁰ nagyon eltérő mennyiségben. Dolgozatunkkal ezek meghatározásához is szeretnénk a kutatást hozzásegíteni.

⁸⁸ LANE 1957. Pl. 99 B. 110. Leírása szerint ilyen kék színnel is van; a technikát Kirman műhelyéből vehette át az ismeretlen műhely. – Véleményem szerint e perzsa nagy csészék (átm.: 21 cm) dekorációjára a régi kínai nagy szeladoncsészék hatottak (átm.: 22-35 cm), külsejükön a bevészt dísz virágkelyhet utánoz („lotus-bowls”) 13-14. sz.-ban. E nagyrabecsuült szeladonok ismerete-hatása később is feltételezhető. (Két példányuk KRAHL, R.: Longquan celadon of the Yuan and Ming Dynasties in the Topkapi Saray Museum. In: Transactions of the O.C.S. 1984-1985. 43-44, pl. 3-4.) – A perzsa darabok a dekorációt már geometrikussá változva mutatják – ráadásul több színű (zöld, kék, vörös) megoldással. Töredékeink a keltezés miatt fontosak: a kisebb csészék már a 17. sz.-ban elterjedtek.

⁸⁹ Két kiegészített csésze képe FODOR L. – KOZÁK K.: Lelet-együttések a románkori székesegyház környékéről. EMÉ 8-9. (1970-71. [1972]), p. 147-149; 15. kép alsó sor. Két másik példány, halványkék festéssel illetve festetlen: Kozák K.: Az egri vár feltárása II. (1957-63). EMÉ 2. (1964), p. 223, Tömlöcbástya feltárásánál, 56. kép (jobb és baloldali, M: 4,9 cm). – U. e. kép középső: egy élénkkék növénydíszes festésű csésze; leírása szerint fenekén mesterjegy, belül alján két levél, perzsának meghatározva.

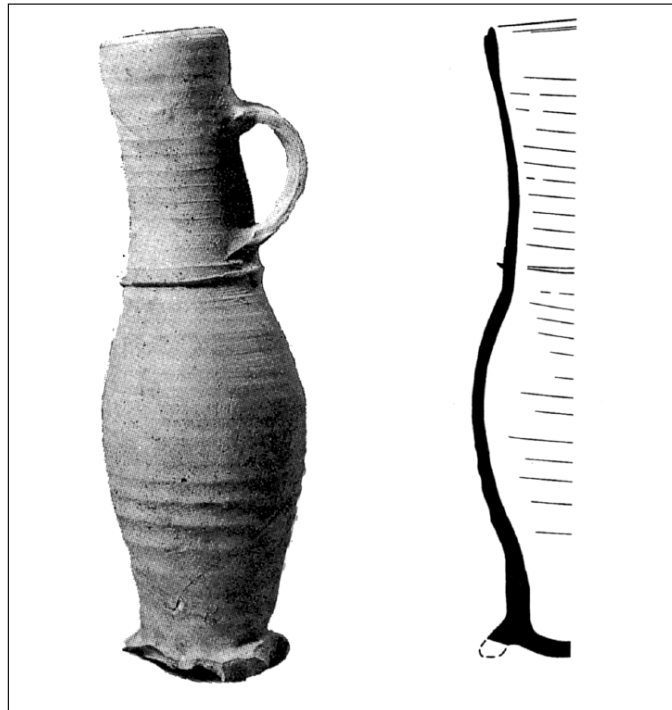
⁹⁰ HOLL 2005. 107. kép; Siklósi Gy. ásatása. – Néhány töredék Esztergom várából az 1934/38. évi műemléki kutatásnál került elő. – Újabban a horvátországi Rakolca vár (Ruzica) ásatásából öt töredéket közöltek, tévesen kínai porcelánnak meghatározva.

RADIC, M. – BOJČIĆ, Z.: Srednjovjekovni Grad Ruzica. (The medieval burg Ruzica). Osijek, 2004. Kat. Nr. 434-437. Talán az utolsó egy fehér kínai csésze töredéke, a többi a kék-fehér perzsa darabok jellegét mutatja, az első fenekén jeggyel. A hódoltságon kívülre csak kivételesen kerültek; egy példány Szendrő várából – TOMKA G.: Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: GERELYES-KOVÁCS 2002. 299-300., 1. ábra 2.

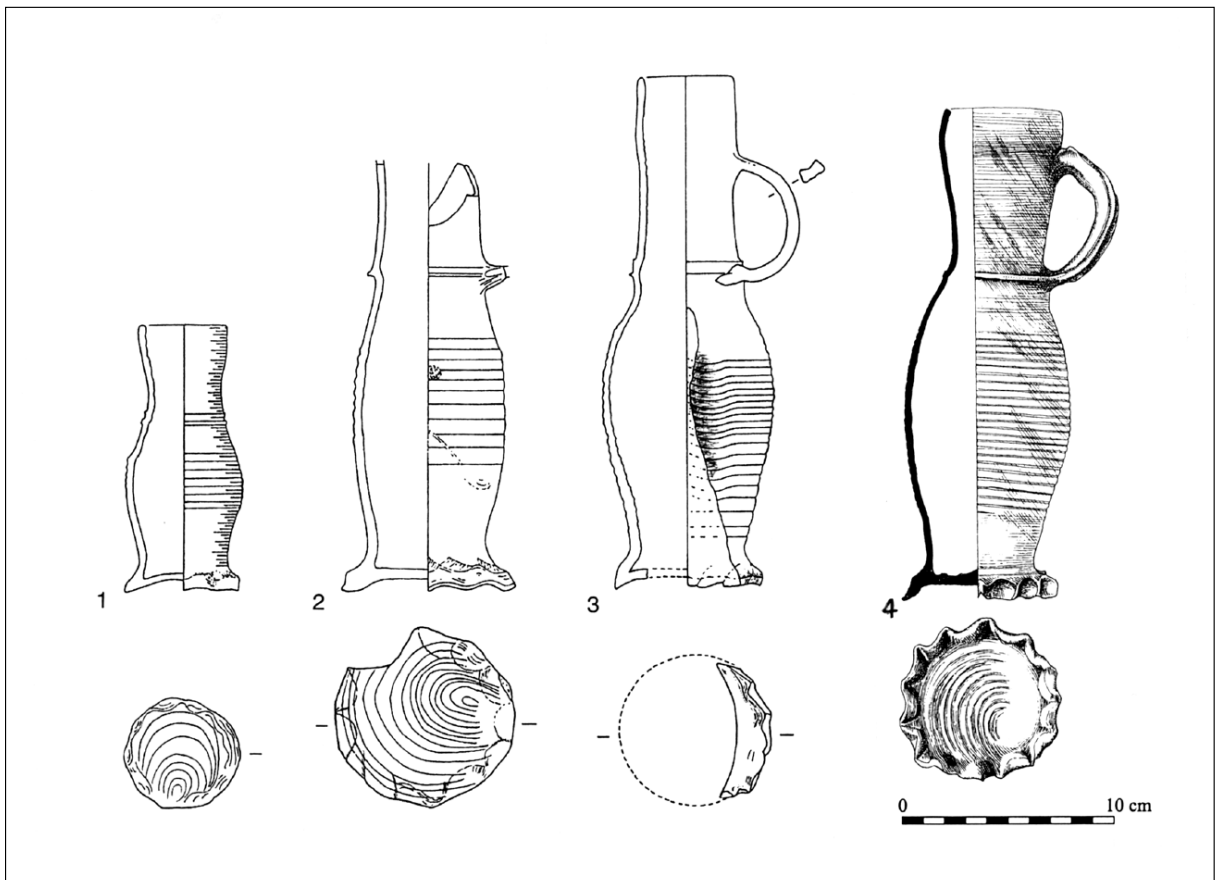
Fotók: Kádas Tibor (MTA Régészeti Intézete), Bakos Margit (Budapesti Történelmi Múzeum). Rajz és számítógépes kép: Ősi Sándor, Réti Zsolt (MTA Régészeti Intézete). Térkép HOLL 1990; Nawrol ski 1989; STEPHAN-GAIMSTER 2002 alapján: Ősi S.

IRODALOMJEGYZÉK

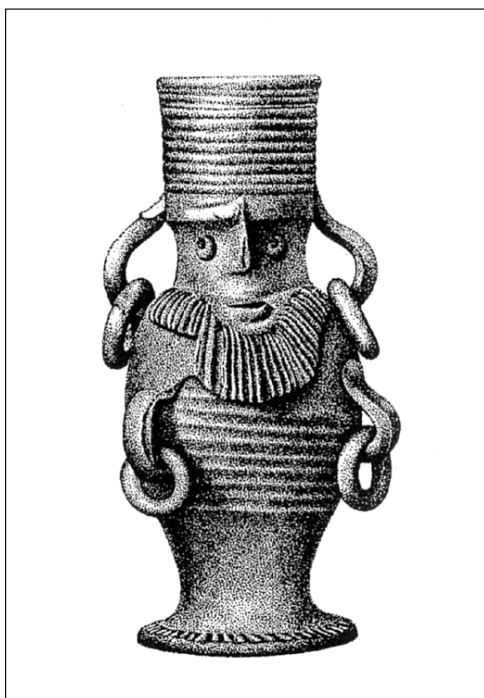
- FASSBINDER 1997 FASSBINDER, F.: Die edlen und weiterübten Gefäß. Arbeits u. Forschungsberichte zur Sachsischen Bodendenkmalpflege 39. (1997), p. 67-77.
- GAIMSTER 2001 GAIMSTER, D.: Life and lifestyle in the Baltic Castle. *Castella Maris Baltici* 5. (2001), p. 51-66.
- GARNER 1952 GARNER, H.: *Oriental Blue and White*. London, 1952.
- GERELYES-KOVÁCS 2002 A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. Gerelyes I. – Kovács Gy. Bp., 2002.
- GEREVICH 1966 GEREVICH L.: *A budai vár feltárása*. Bp., 1966.
- HOLL 2005 HOLL, I.: Fundkomplexen des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. In: *VAH* 17. Bp., 2005.
- HORSCHIK 1971 HORSCHIK, J.: Beiträge zur Herkunftsfrage einer gotischen Steinzeug-Gruppe. *Keramos* 53-54. (1971), p. 11-33.
- HORSCHIK 1978 HORSCHIK, J.: *Steinzeug 15-19. Jh. Dresden*, 1978.
- JENYNS 1951 JENYNS, S.: *Later Chinese Porcelain*. London, 1951.
- LANE 1957 LANE, A.: *Later Islamic Pottery*. London, 1957.
- MECHELK 1970 MECHELK, H.W.: *Stadtkernforschung in Dresden*. Berlin, 1970.
- NAWROLSKI 1987 NAWROLSKI, T.: *Poznosredniowieczne dzbany... (Spätmittelalterliche Steinzeugkrüge aus dem Gebiet Polens mit Vorstellungen von Gesichtern)*. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 35. (1987), p. 673-683.
- NAWROLSKI 1989 NAWROLSKI, T.: *Sredniowieczne naczyna ... (Mittelalterliche Steinzeuggefäße vom Dreihäusentyp aus dem Gebiet von Polen)*. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 37. (1989), p. 497-512.
- STEPHAN-GAIMSTER 2002 STEPHAN, H. G. – GAIMSTER, D.: Die "Falke-Gruppe". Das reich verzierte Lausitzer Steinzeug der Gotik und sein archäologisch-historischer Umfeld. *ZAM* 30. (2002), p. 107-163.

1. kép. Siegburgi Jacoba-kanna, 1425-ben elrejtett éremlelettel, Hollandia (SARFATIJ útán). M: 27 cm. Hasonló van már 1371-ből.

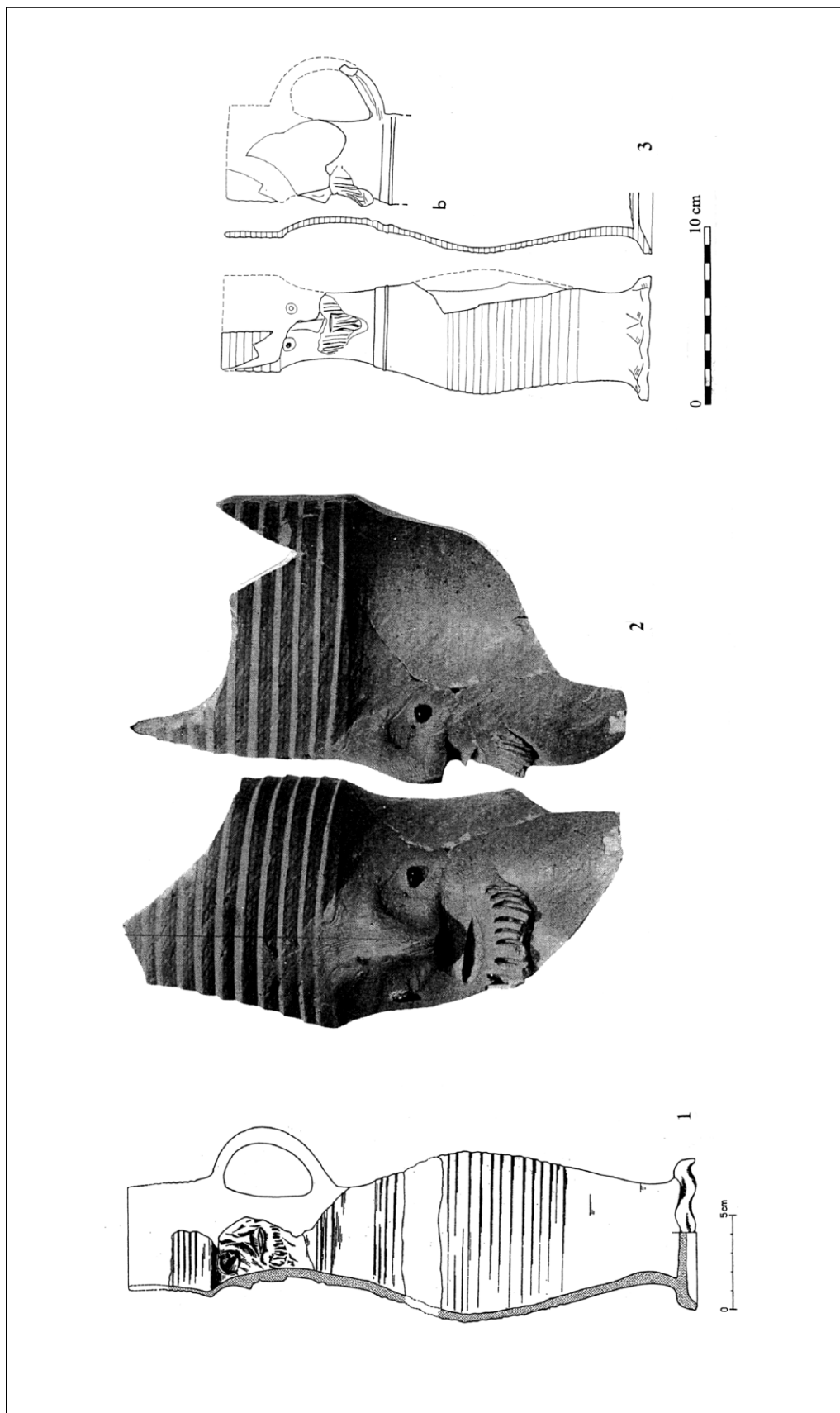
2. kép. Waldenburi kőcserép pohár és korsók, 15. sz. eleje; 1-3: Chemnitz (FASSBINDER útán); 4: Drezda, 15. sz. első fele (MECHELK útán)

3. kép. Arcos korsó (HORSCHIK után)

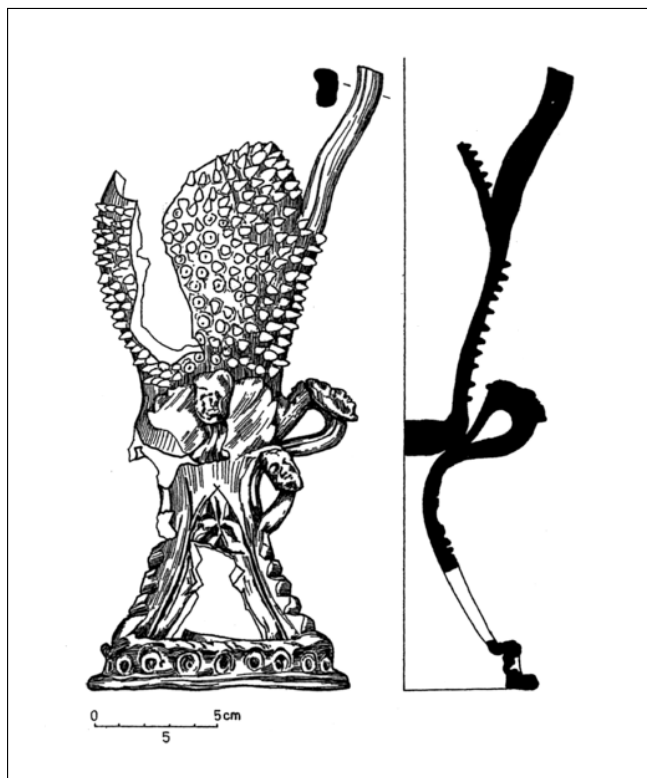
4. kép. Arcos korsók és pohár, szászországi – waldenburi műhelyek. 1: Golczewo, 15. sz. eleje (NAWROLSKI után); 2–4: Erfurt (LAPPE után)

5. kép. Arcos korsók. 1: Frombork (Lengyelo, Nawrołski útján); 2: Ercenice (Cseho, Nechvátal útján, 14. sz. végi – 15. sz. eleji leletekkel); 3: Wismar (Gralow-Hoppe útján)

6. kép. Sündisznó-edény (HORSCHIK után)

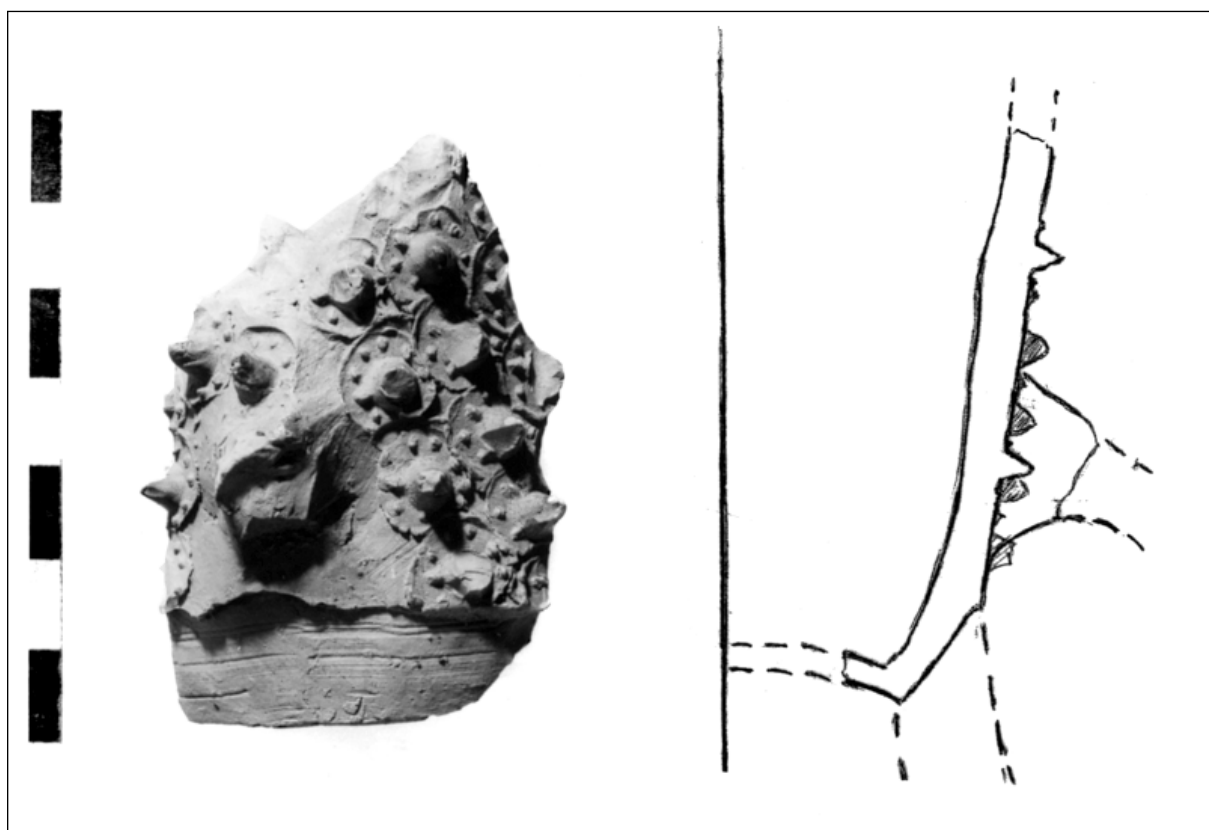
7. kép. Sündisznó-edény, Elbląg (NAWROLSKA után)

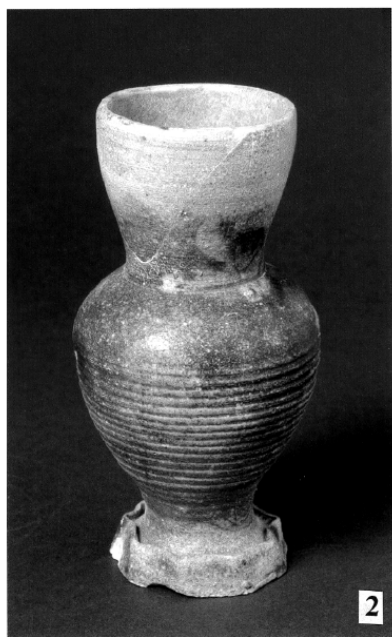
8. kép. A Falke-Dreihausen csoport kőserépedényei, 15. sz. eleje. 1: Jena (RUPP után); 2: Boroszló (STEPHAN-GAIMSTER után)

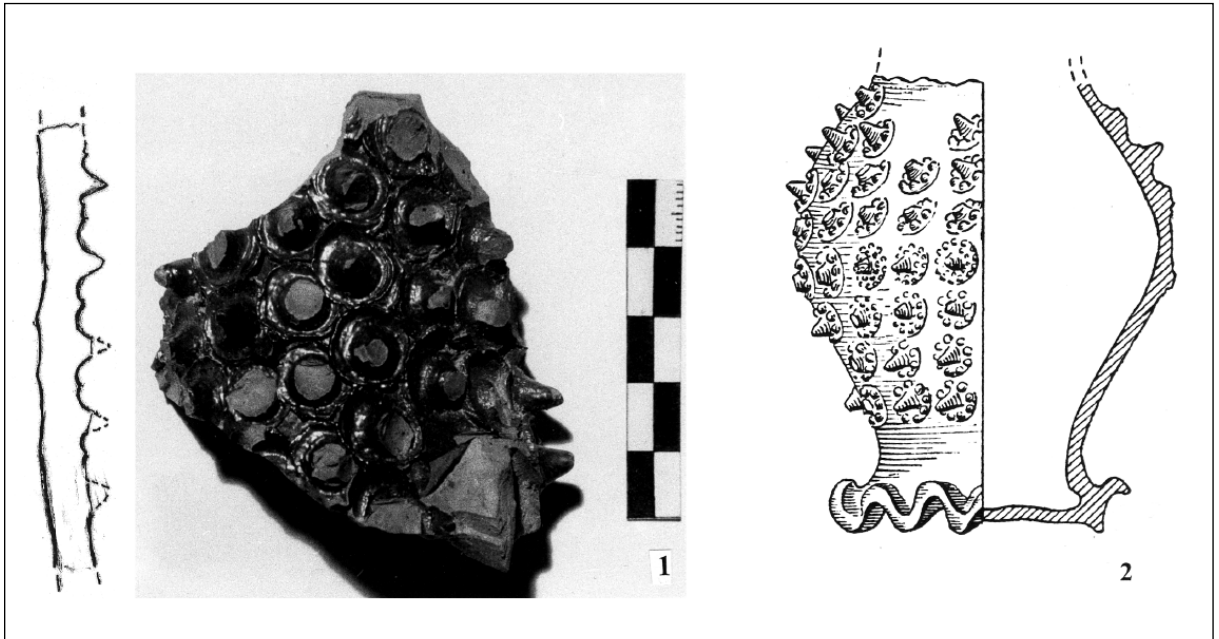
9. kép. Waldenburgi kőseréppoharak töredékei, Buda, palota. 1: Kápolna mellett, „f. r.” 14. sz. vége – 15. sz. eleje; 2: VIII/3. gödör 5. r. 15. sz.

10. kép. Waldenburgi tüskédíszes edény, Buda, palota

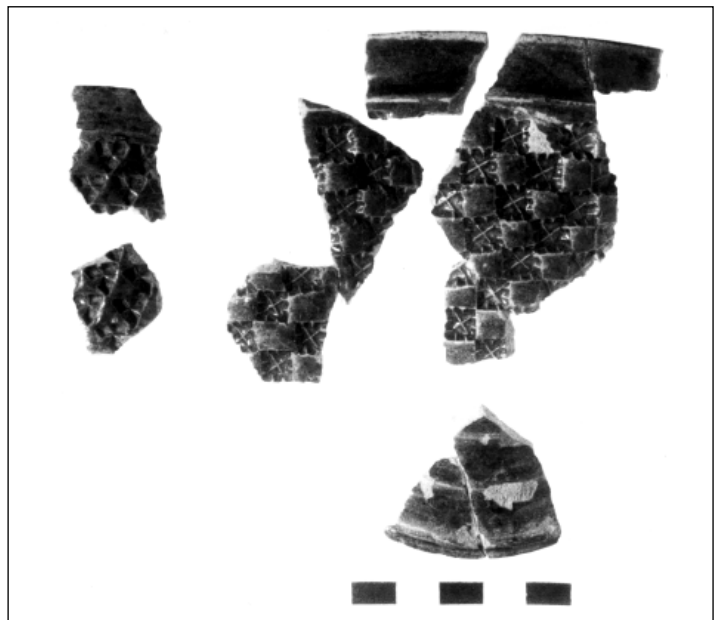
11. kép. Waldenburgi poharak, 14. sz. vége – 15. sz. eleje. 1: Palota, Előudvar, Konzolos épület (második: l. h.);
2: Előudvar, II. ciszterna (ZOLNAY után); 3: Domokos kolostor (GYŰRKY után)

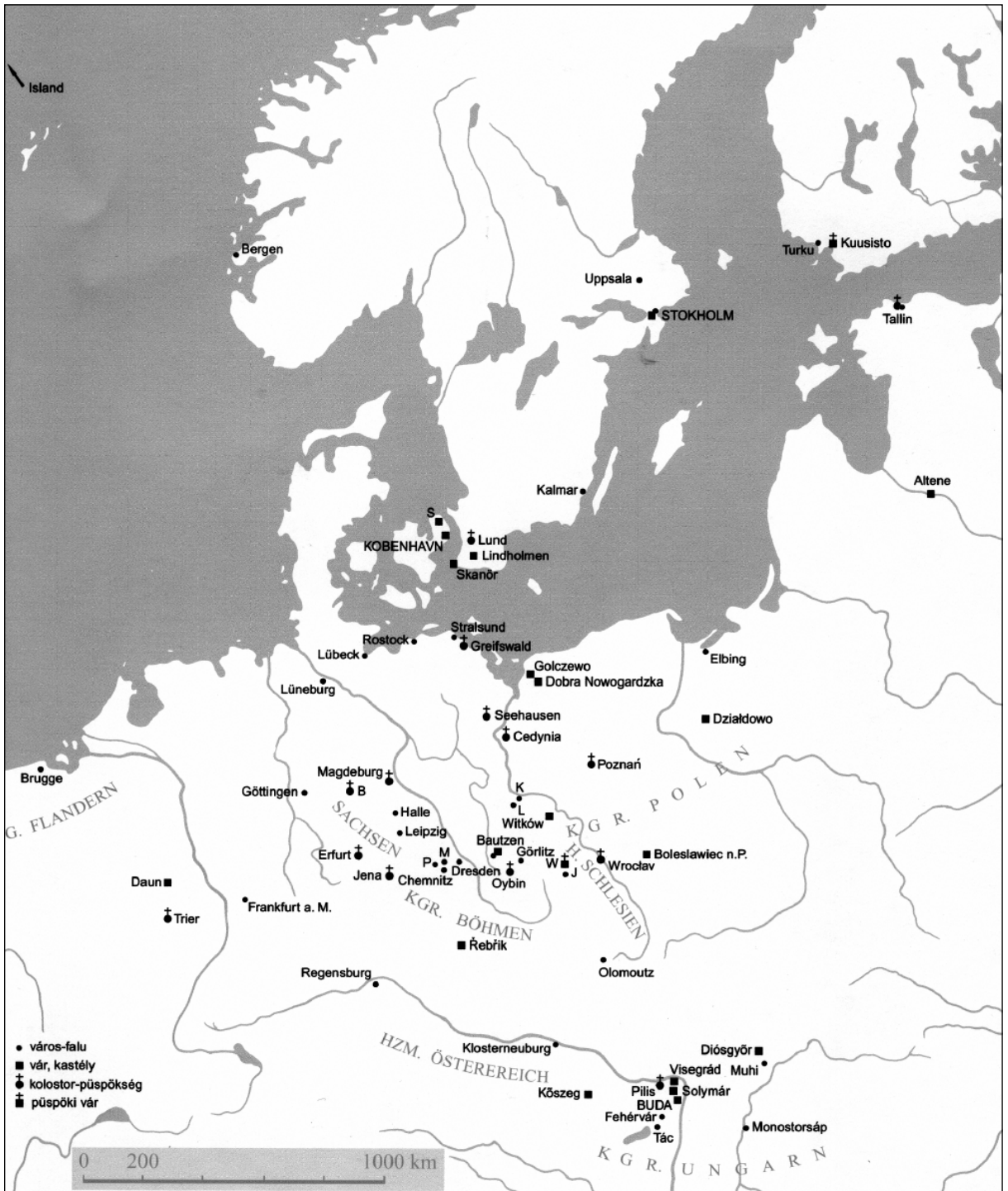
12. kép. Dreihausen-Falke csoport tüskédíszes edénye, Buda, palota. 2: Tüskédíszes cserépedény, 1419 körül, Potelny (Cseho. RADOMERSKI-RICHTER után)

13. kép. Dreihauseni töredékek. 1: Buda, palota, Előudvar-Kaputorony; 2: Pilisszentkereszt, kolostor; 3: Monostorsáp (RÁCZ-LASZLOVSZKY után)

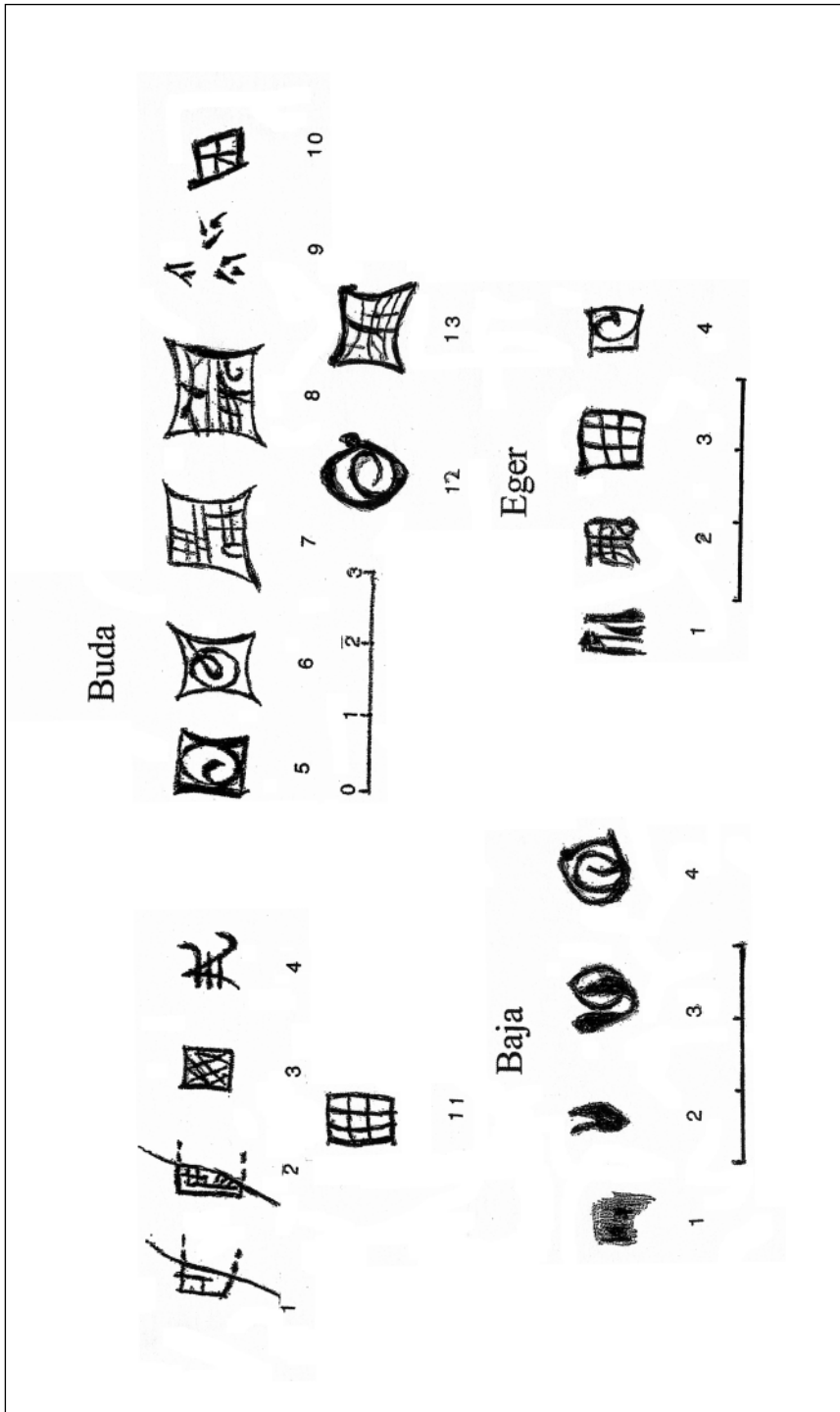
14. kép. Zöldmázás pecsétdíszes díszkerámia. Buda, palota, előudvar – IV. pince. 15. sz. vége.

15. kép. A Dreihausen-Falke csoport edényeinek elterjedése

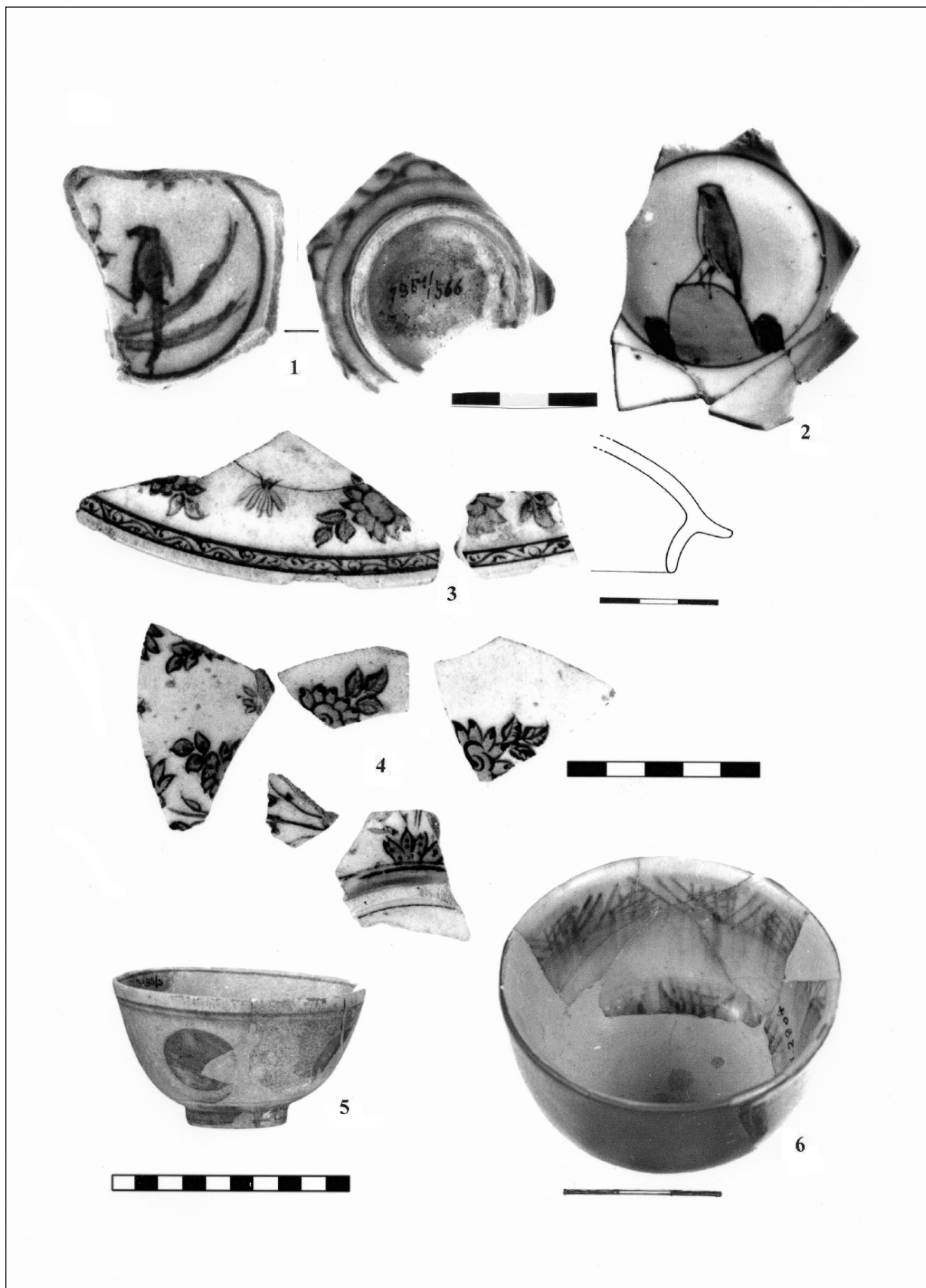
16. kép. Perzsa fajanszok. 1: 15. század; 2: 1530 előtt. Buda, palota

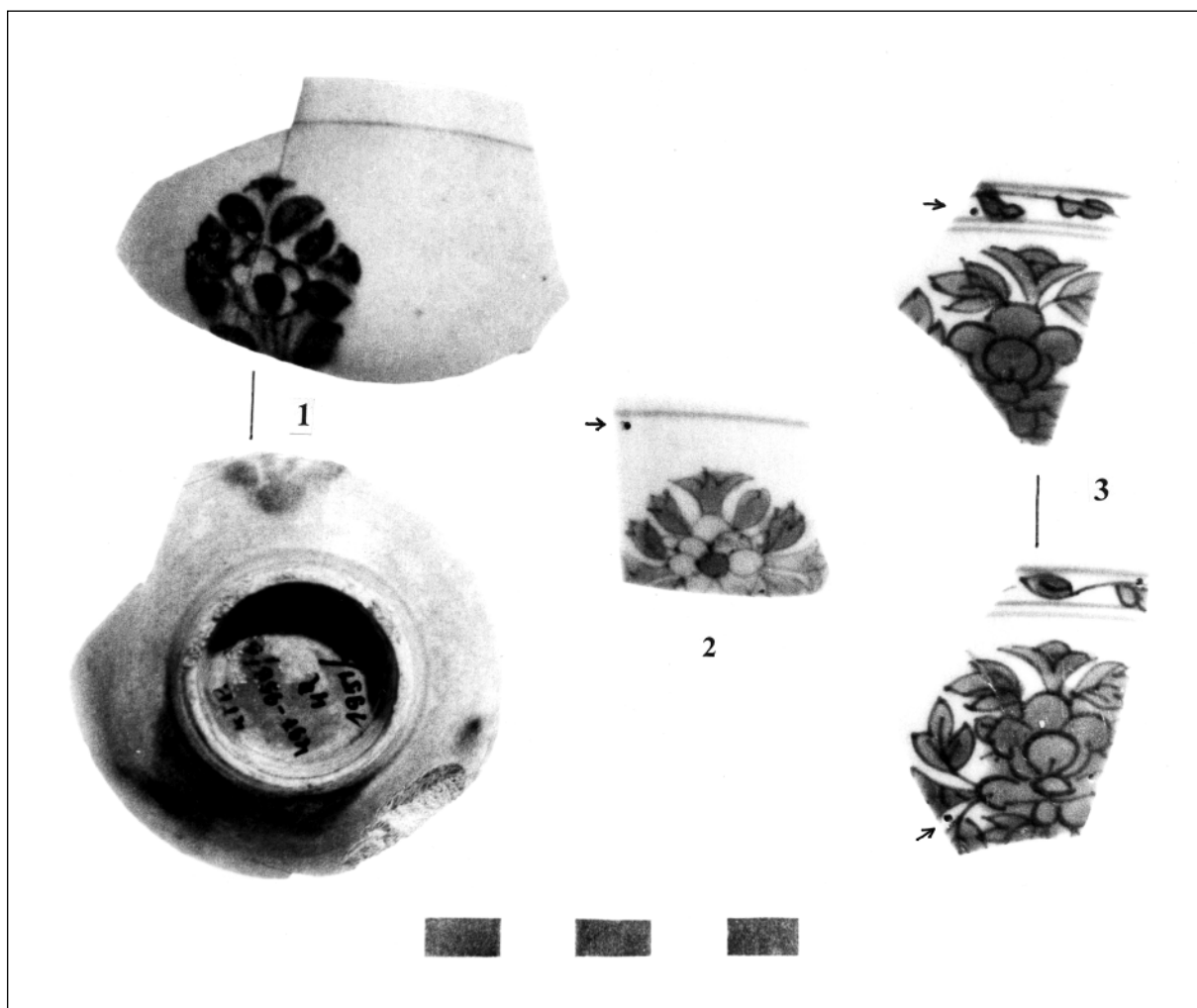
17. kép. Perzsa kék-fehér fajanszok jegyei. Buda, palota. 1-4, 11: kemény fajansz; 5-10, 12-13: romlott kemény fajansz; Eger, vár. 1: monokróm csontfémér; 2-3: kemény fajansz; 4: romlott, sárga

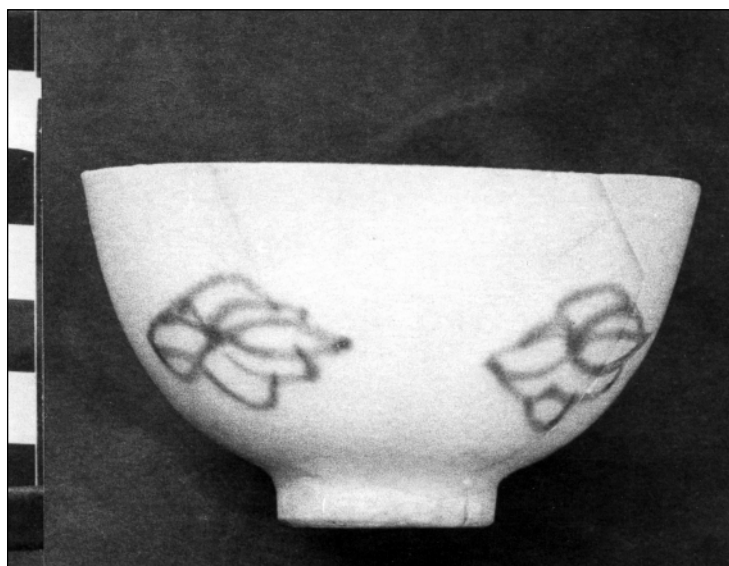
18. kép. Perzsa kék-fehér fajanszok, Buda, palota.

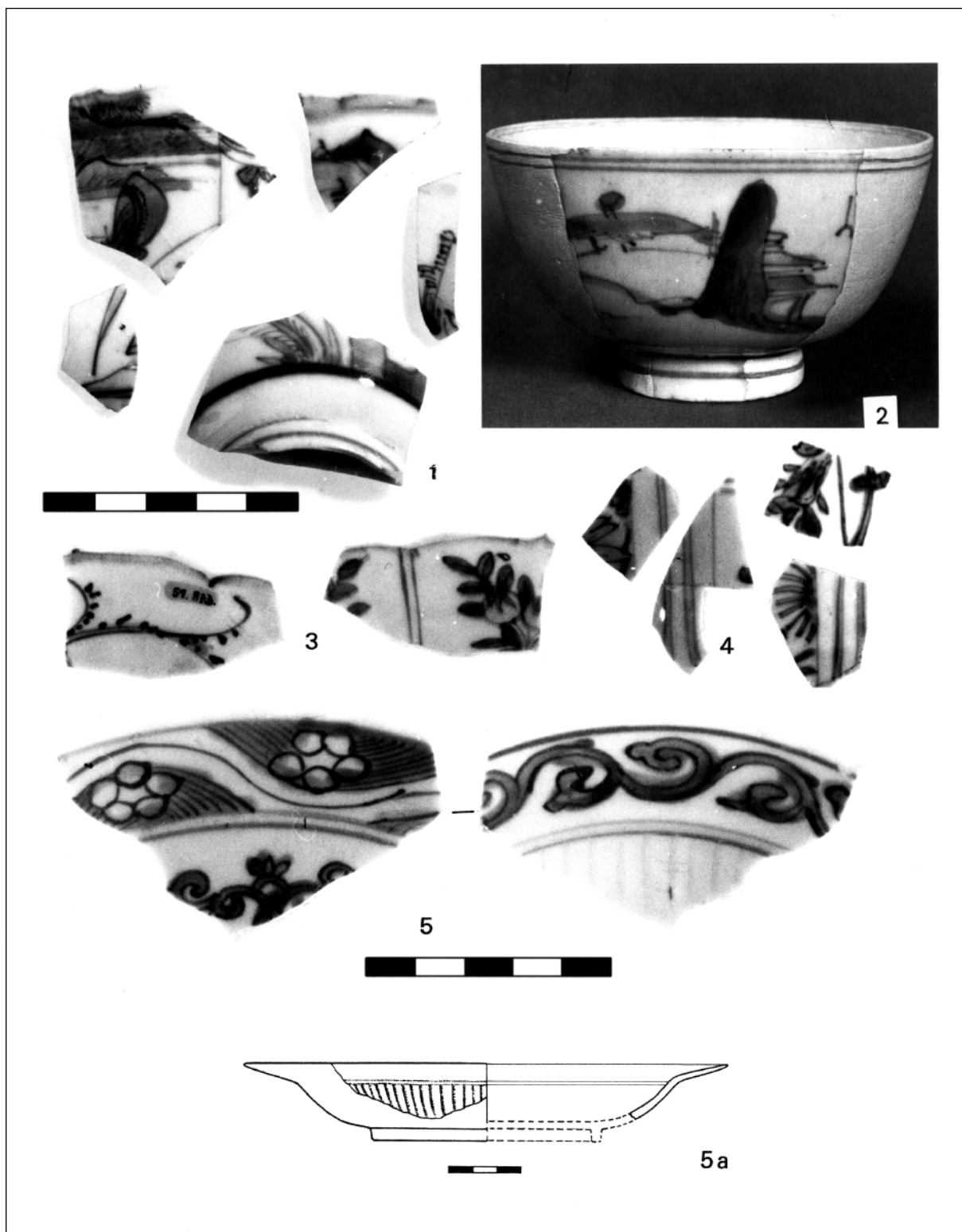
19. kép. Perzsa fajanszok. 2: kínai porcelán; 3-4: fekete-fehér; 5: fehér piros folttal; 6: monokróm, kívül vörös. Buda, palota

20. kép. 1: Perzsa csésze kék virágdísszel; 2-3: kínai porcelánok virágdíszre, 16. sz. vége – 17. sz. eleje, Buda, palota. (javítás befűrése)

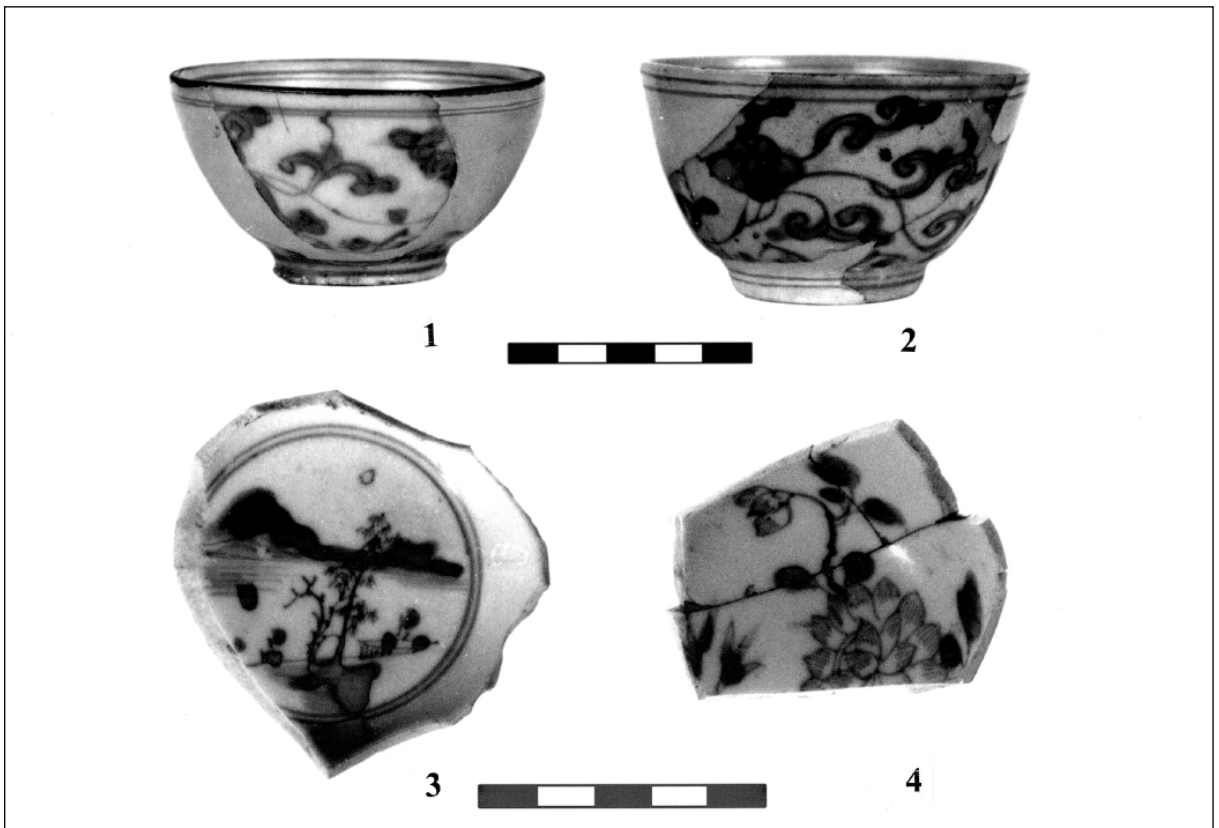
21. kép. Csontfehér perzsa fajanszcésze halványkék festéssel, M: 4,4 cm, 17. sz. Buda, palota – Elődvar

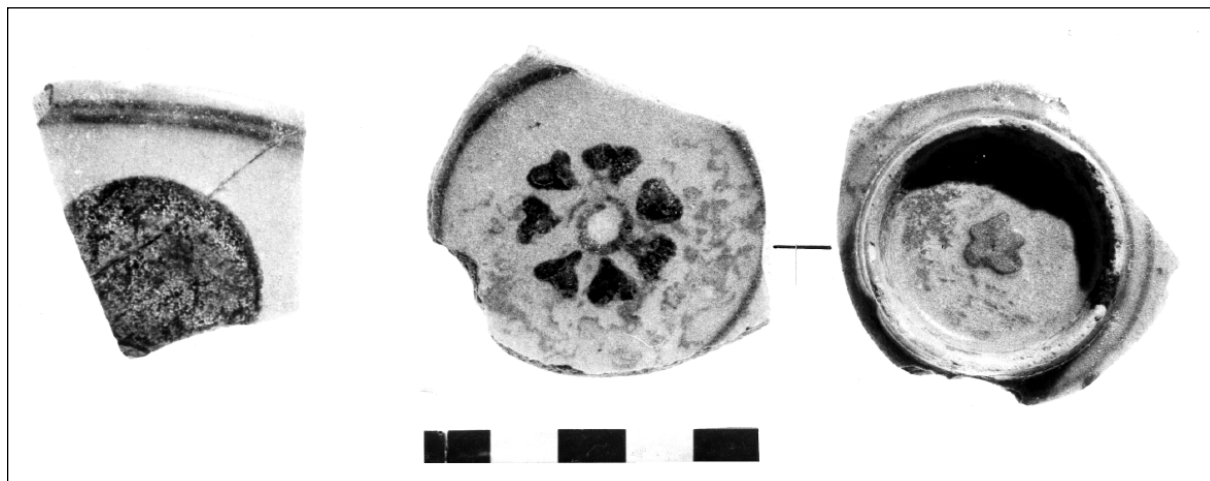
22. kép. Kínai porcelánok, 16. sz. vége és 17. sz. első harmada, Buda, palota

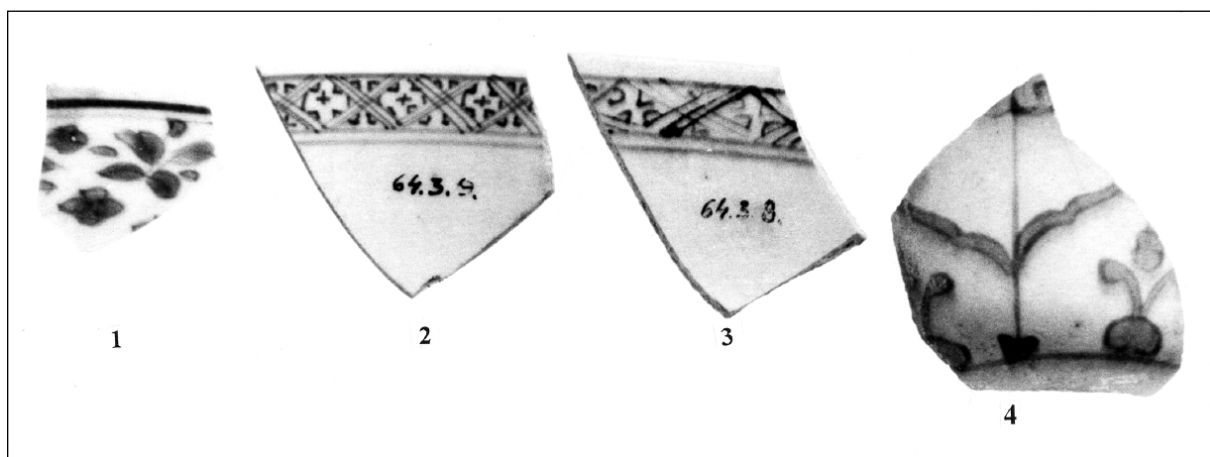
23. kép. Leletegyüttes (Pince „b. r.” 1959); Izniki töredékek, 16. sz. második fele és kínai csészék, 16. sz. vége – 17. sz. első fele. Buda, palota

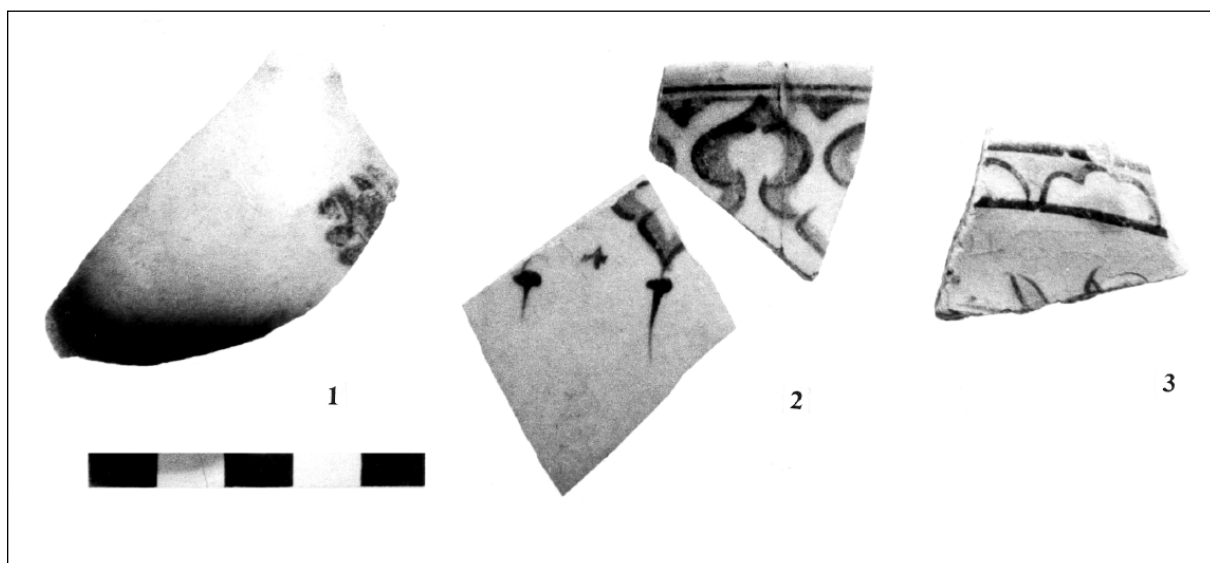
24. kép. Kínai porceláncsészék. 1-2: Kék-fehér növényindás, 17. sz. első harmada; 3: tájképes, kívül halványzöld; 4: virágmintás, kívül barnamázás. Buda palota

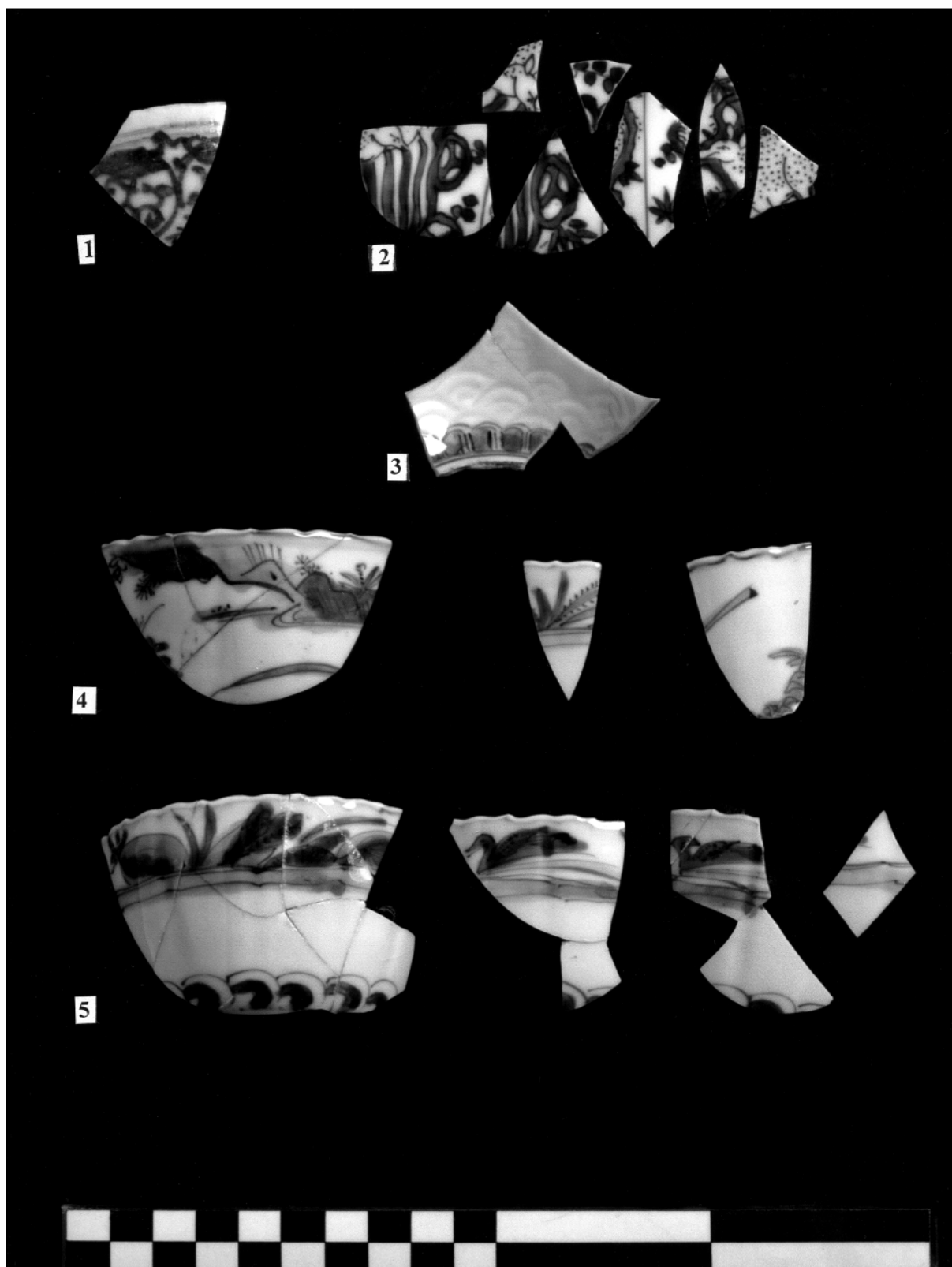
25. kép. Kívül piros folttal díszített csésze, Buda, Táncsics M. u. 7. városfalnál

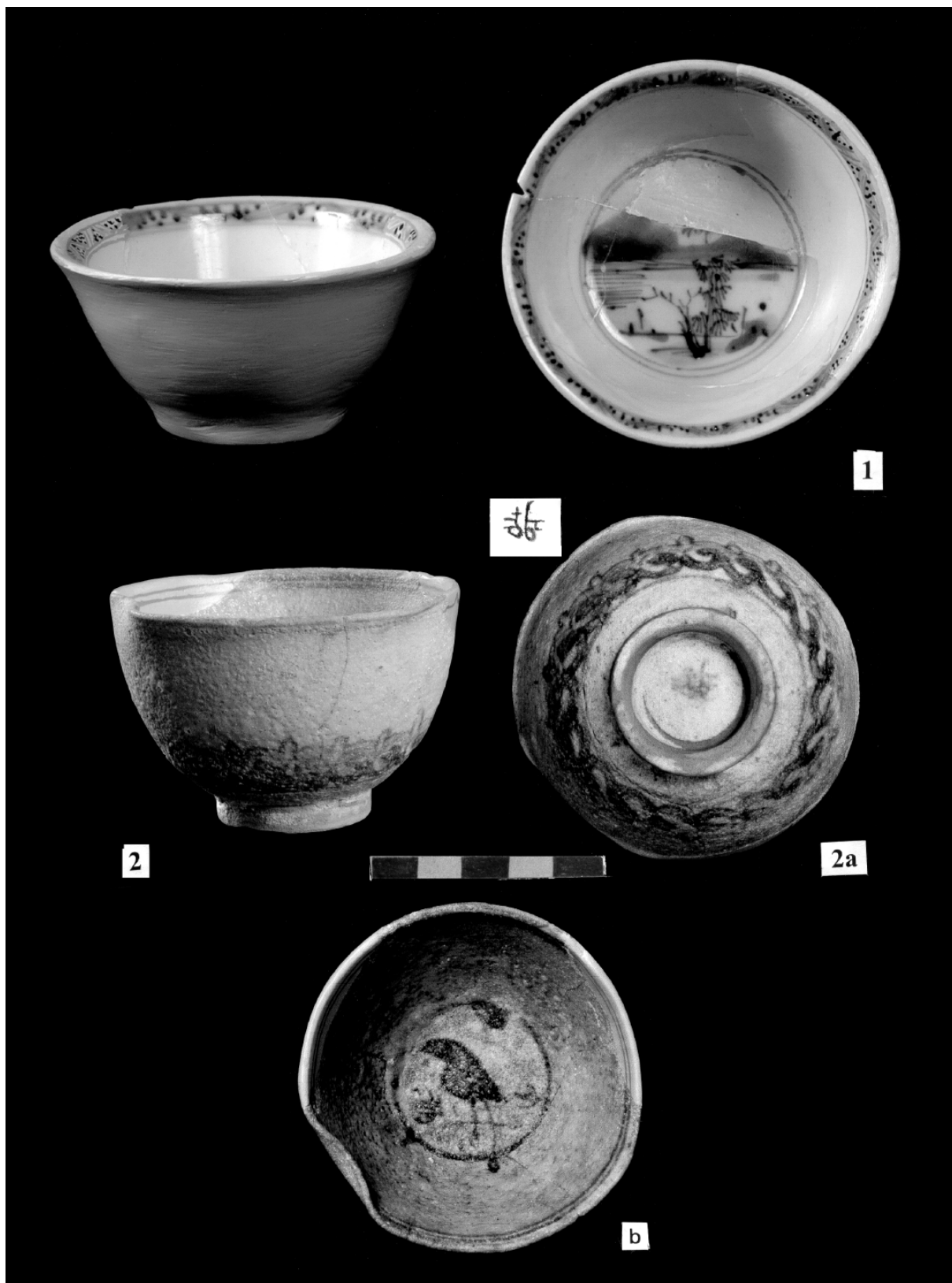
26. kép. 1–2: kínai és 3–4: perzsa csészék töredékei; kék-fehér. 17. sz. első fele. Buda, Tárnok u.11. Kútból

27. kép. Perzsa csészék és tányér töredéke. 1: kék; 2–3: fekete festéssel. 17. sz. Buda, Domonkos kolostor épülete a városfalon kívül. (GERŐ Gy. 1960)

28. kép. Kínai csészék kék mintákkal, 16. sz. vége; 1: perzsa töredék. Buda, Szt. György tér – Lovarda u. (TÓTH A. után)

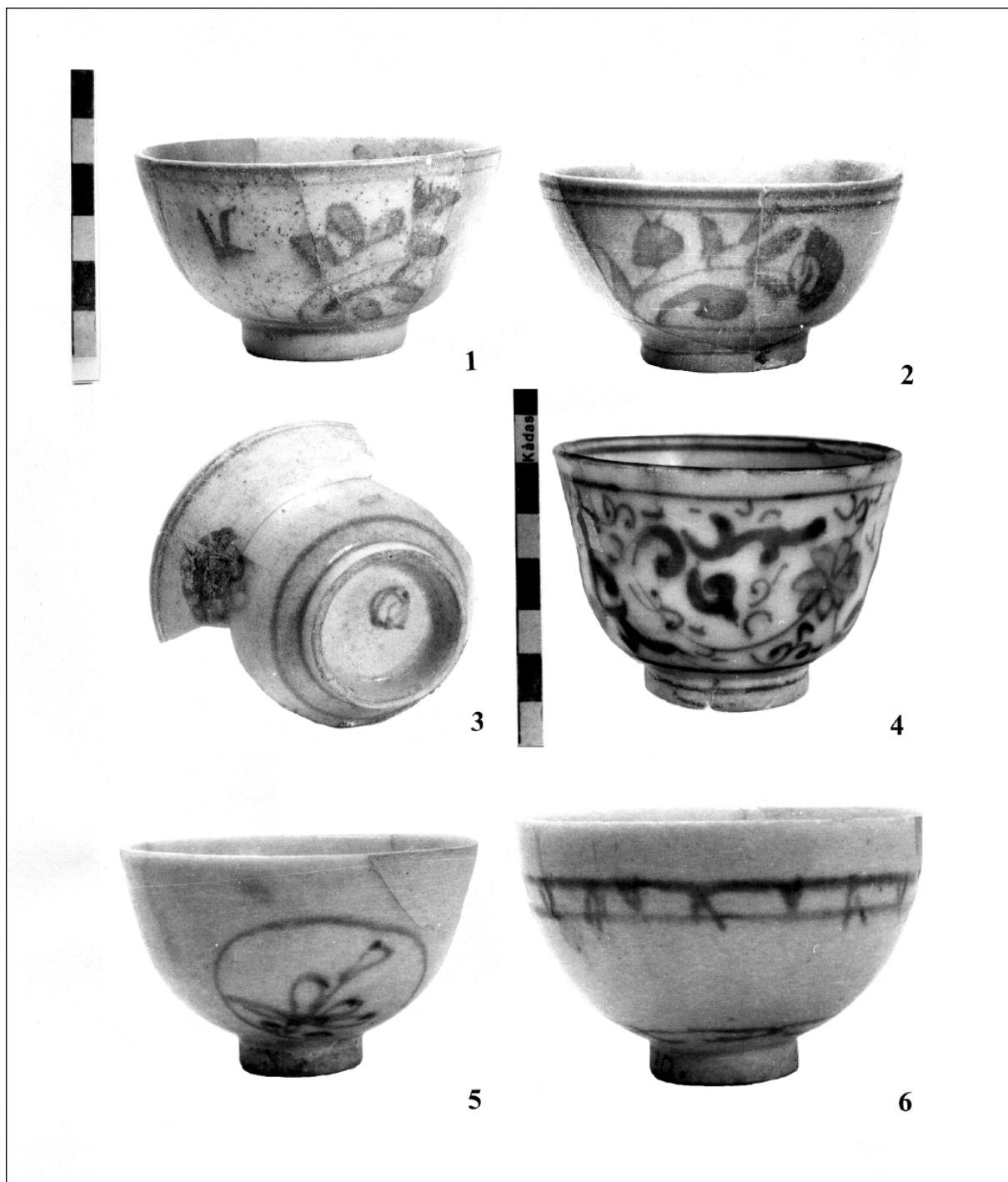
29. kép. 1: Zöldmázos kínai csésze; 2-2b: perzsa csésze. Vízióváros, Gyorskocsi u. (VÉGH A. után)

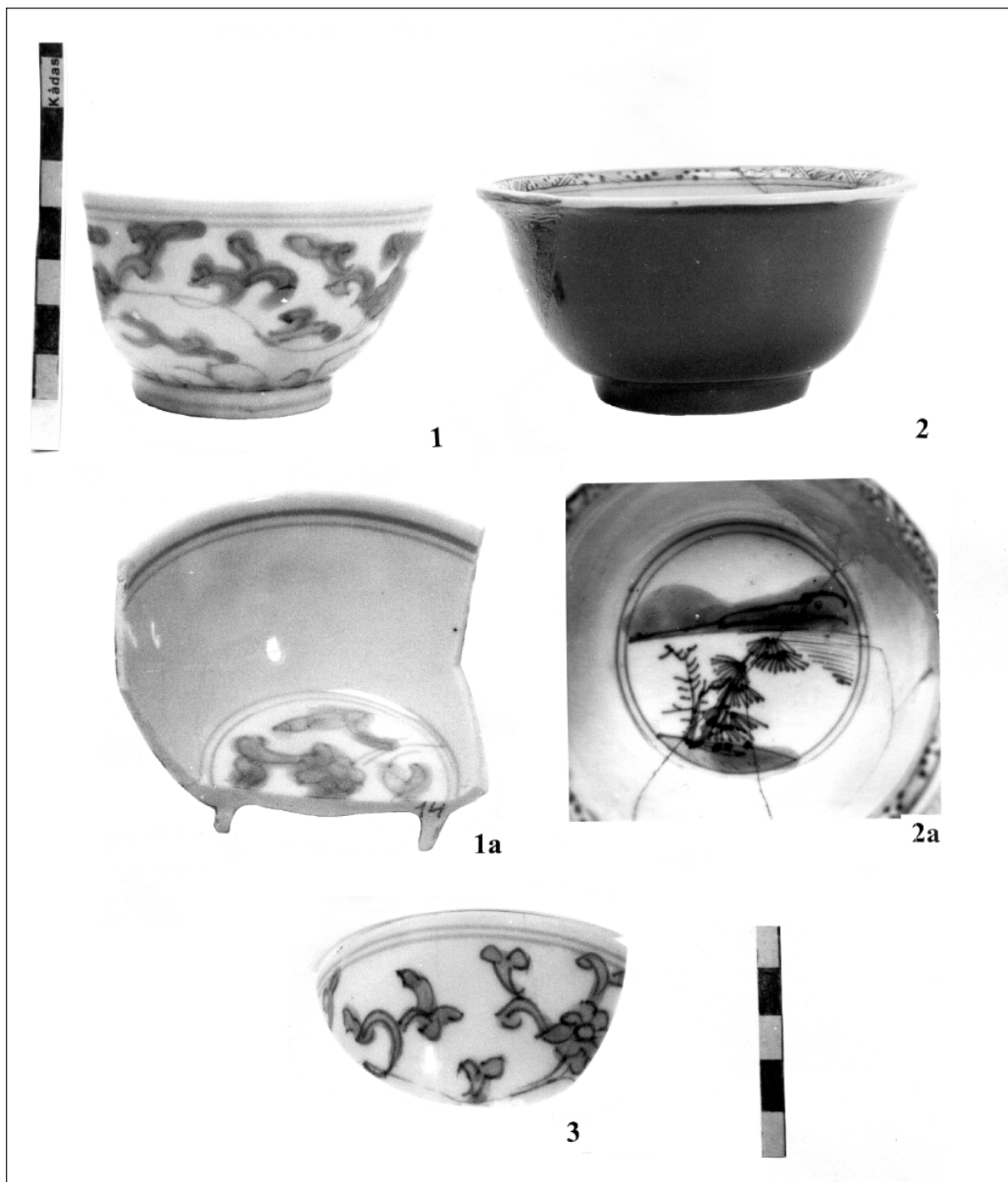
30. kép. 1: perzsa fehér csésze; 2: Kínai csésze 17. sz. első fele. Vízióáros, Hunyadi J. út 13. (H. GYÜRKY K.)

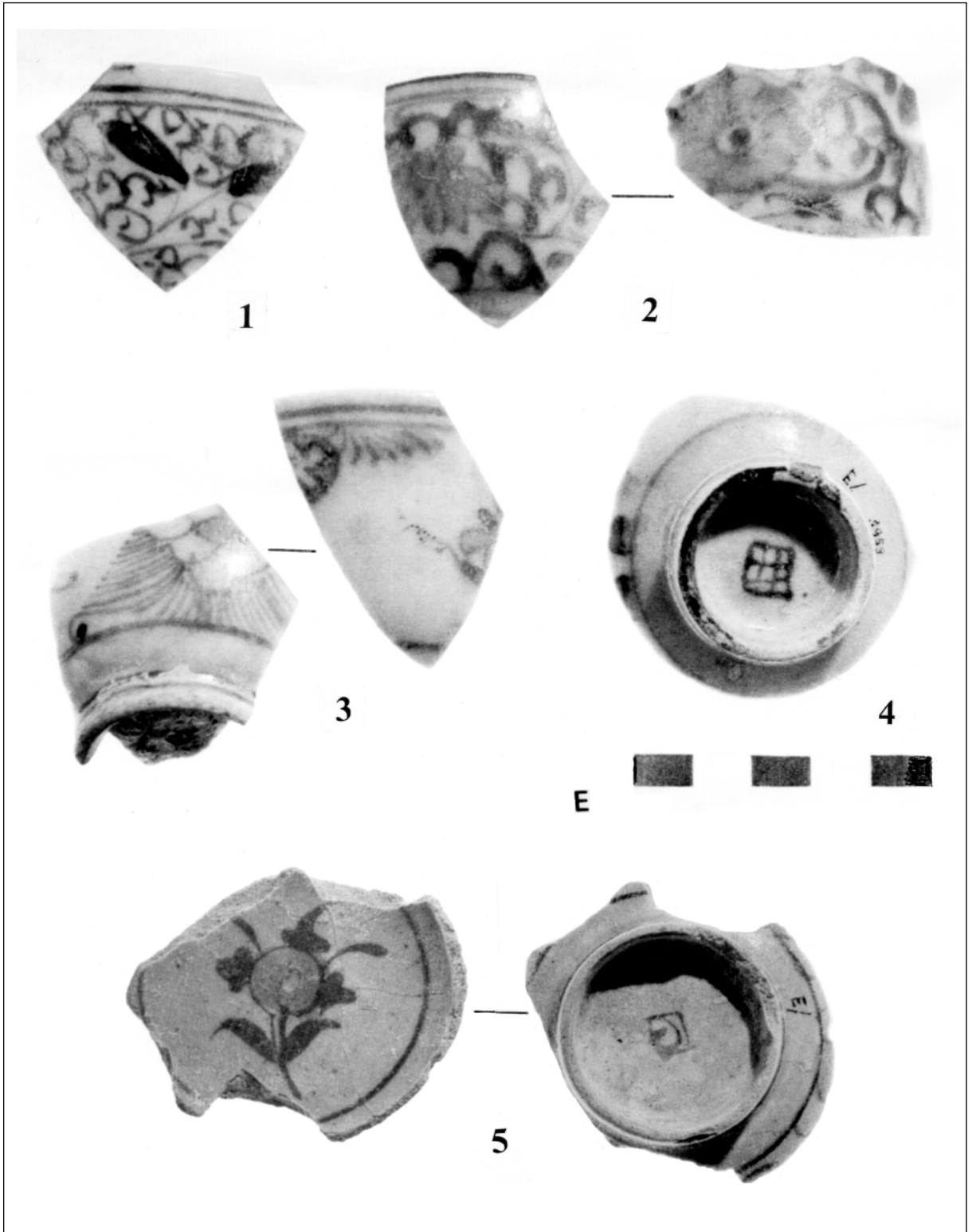
31. kép. Kínai porcelántányér, 16. sz. vége – 17. sz. Buda, palota, Előudvar 74/73. lh. (ZOLNAY után)

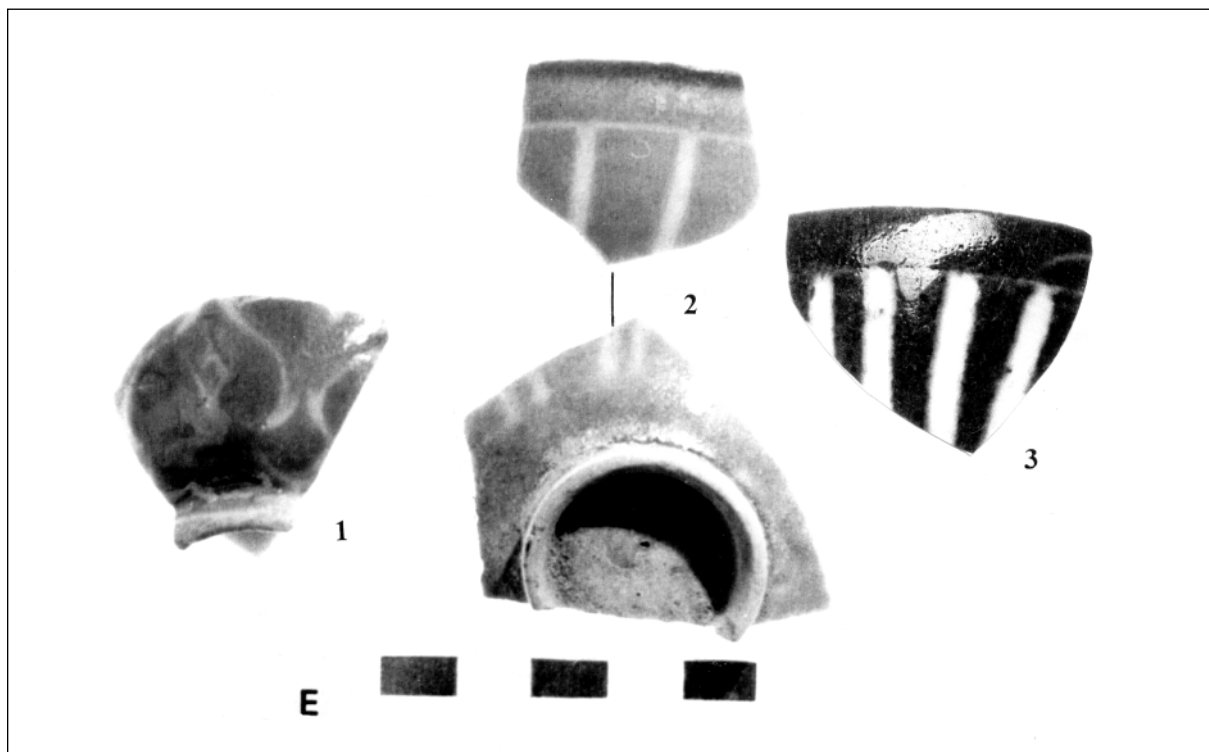
32. kép. Perzsa fajanscsészek, 17. sz.; 5-6: a fehér csoport festett példányai. (Baja, szemétdör)

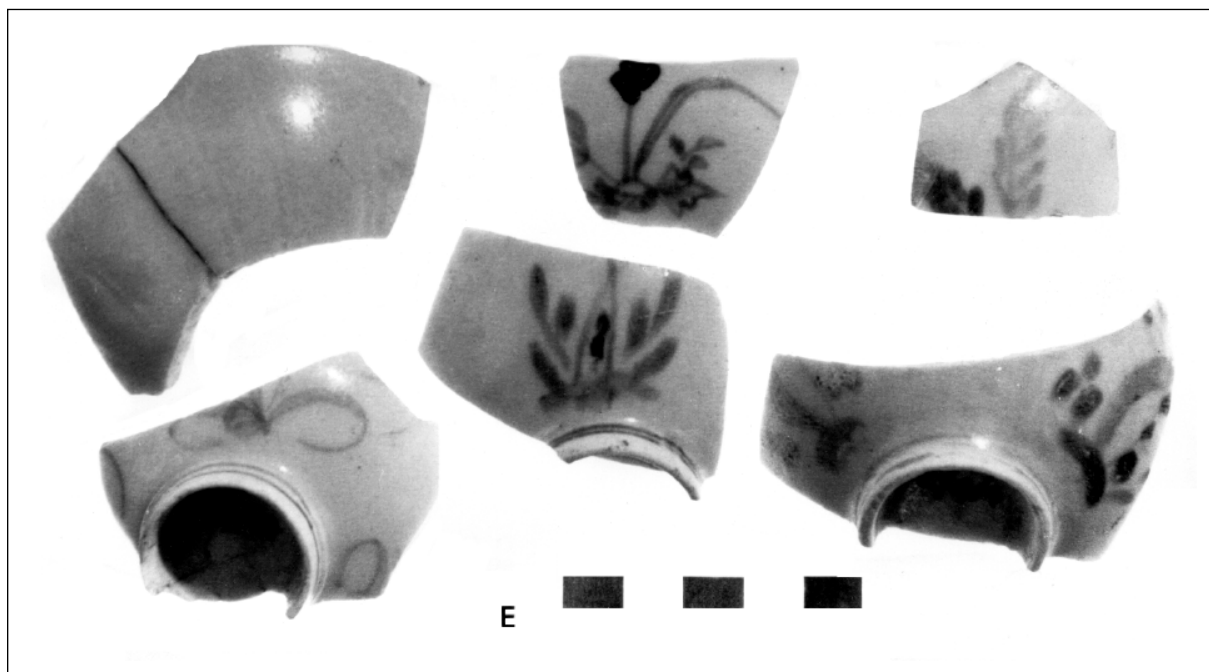
33. kép. Kínai porceláncsészek. 17. sz. első fele és közepe; kívül barna mázas, tájképes csésze. (Baja, szemétdör)

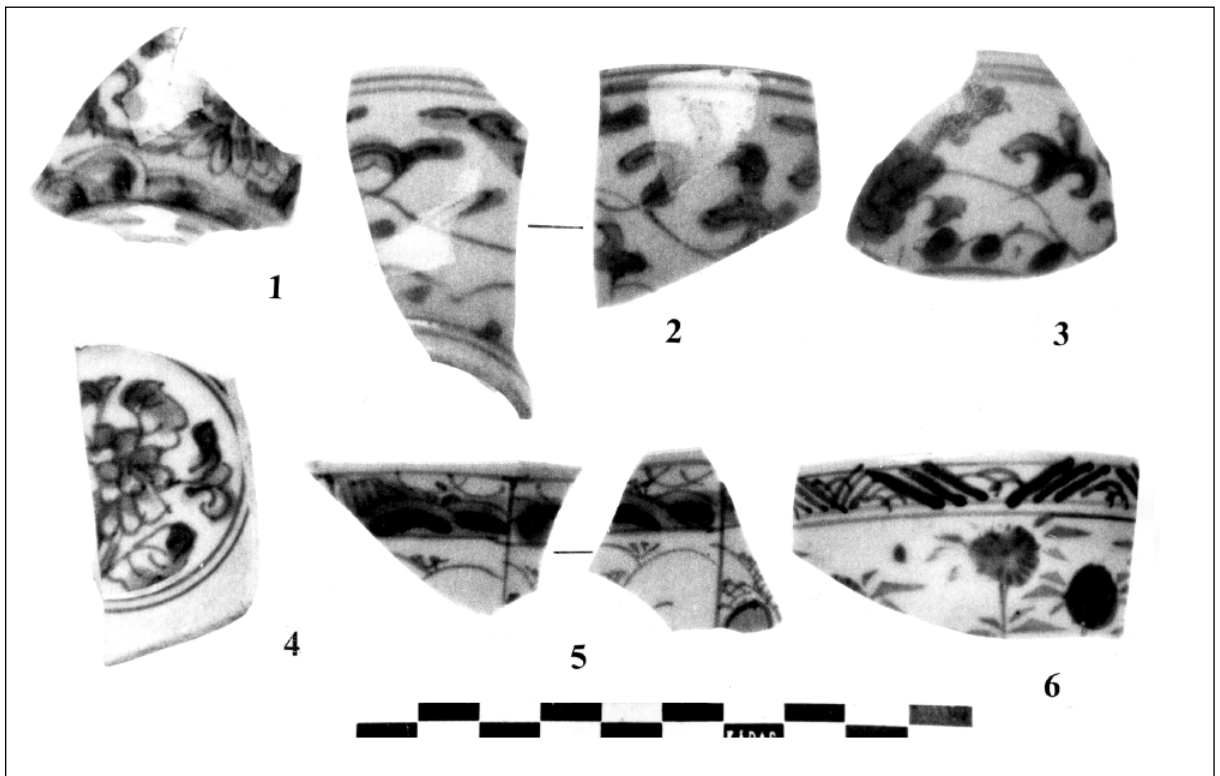
34. kép. Kék-fehér perzsa csészek, 17. sz. (Eger, vár)

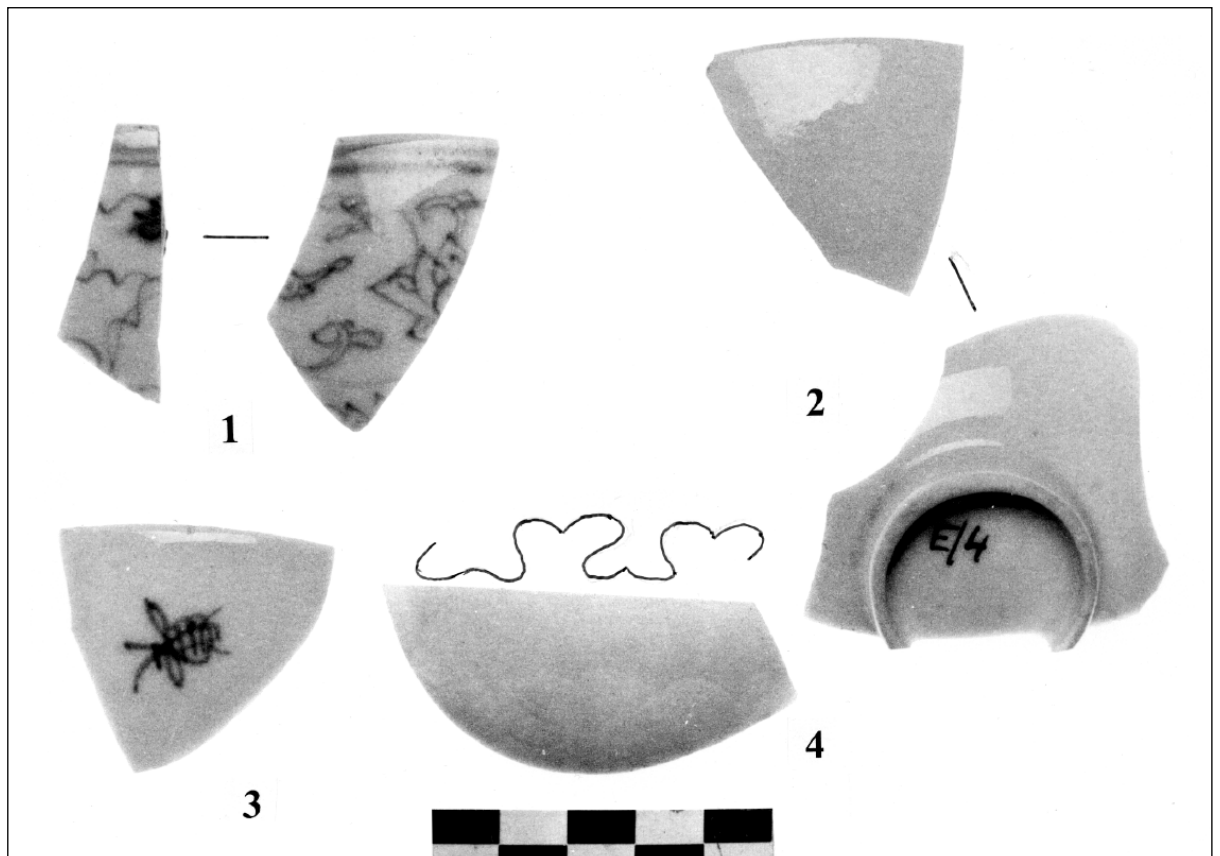
35. kép. Kívoül kék színű, karcolt díszű csészék, 3: barnászörs-fehér színű, 17. sz. (Eger, vár)

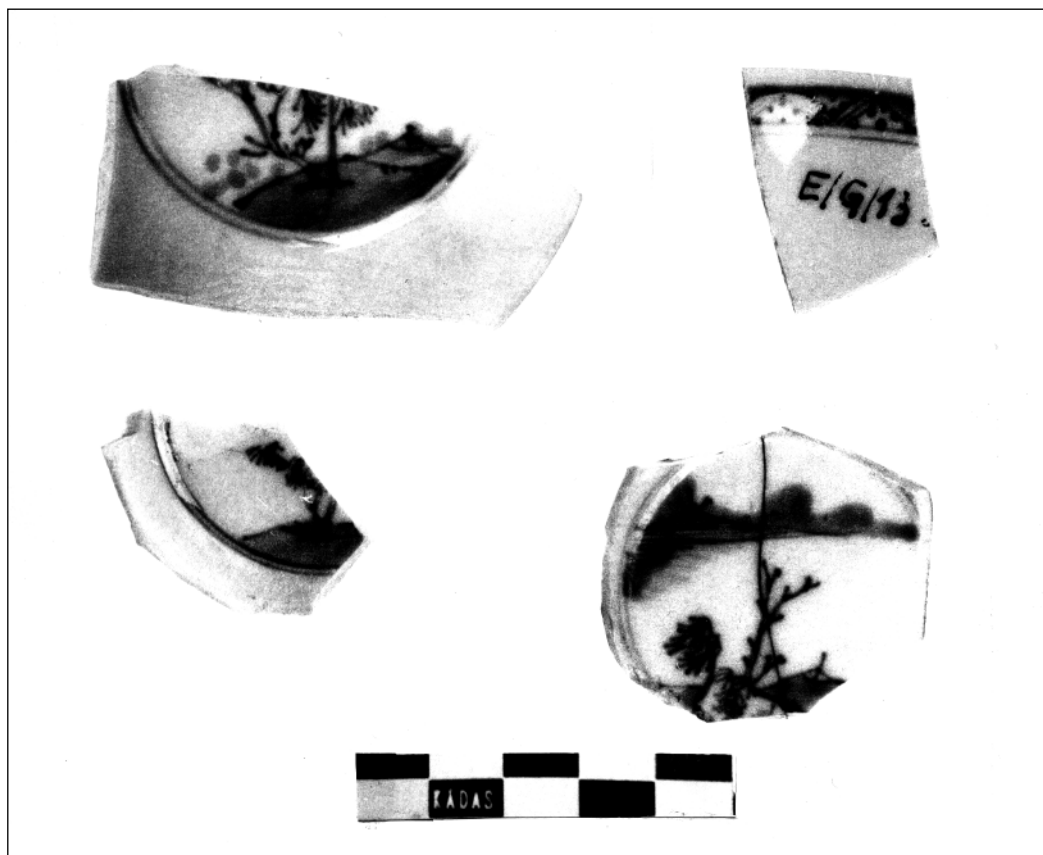
36. kép. A monokróm fehér perzsa csoport csészéi, halványkék és lila festéssel, 17. sz. (Eger, vár)

37. kép. Kínai porceláncsészék töredékei, 17. sz. (Eger, vár)

38. kép. Kínai porceláncsészék töredékei, 17. sz. (Eger, vár)

39. kép. Kínai csészék töredékei, 17. sz. (Eger, vár)

40. kép. Nagyméretű kínai csésze, 17. sz. (Eger, vár)

D. MATUZ EDIT

GÁBORI MIKLÓS ÉS GÁBORINÉ CSÁNK VERONIKA HAGYATÉKA
A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN*Tisztelgés emlékük előtt, haláluk tizedik évfordulója alkalmából*

Gábori Miklóst és Gáboriné Csánk Veronikát a hazai és a nemzetközi paleolitikus kutatás kiemelkedő személyiségeiként tartjuk számon. A kezdeti kitérőket leszámítva egész életükben a Budapesti Történeti Múzeumban dolgoztak. Elsősorban régészek, muzeológusok voltak, de közben osztályvezető-, ill. osztályvezetőhelyettesi, nyugdíjba vonulásuk után pedig tudományos tanácsadói feladatokat is elláttak.

„Paleolitos tanítványaiknak a tudomány tiszteletét, a kutatás szeretetét, a nyitottság fontosságát adták útravalóul.”¹

1996-ban, néhány hónap különbséggel bekövetkezett haláluk után hagyatékuk – amely kibővült a kedves tanítványuk, Mester Zsolt által ajándékozott iratokkal – a BTM Régészeti Adattárába került. Itt található hagyatékukat a következő szempontok szerint csoportosítottuk és közöljük:

1. Ásatásokkal kapcsolatos feljegyzések, rajzok, fotók. Ezek közül először a Gáboriné Csánk Veronika neve alatt végzett feltárásokat, majd Gáboriné és Gábori Miklós közösen végzett munkáinak anyagát ismertetjük, topográfiai sorrendben.
2. Gáboriné Csánk Veronika tanulmányainak kéziratok, kéziratvariációi és mellékletei.
Gábori Miklós tanulmányai, ismeretterjesztő cikkei, könyveinek részletei és kéziratvariációi.
Gábori Miklós és/vagy Gáboriné Csánk Veronika cikkei, kéziratfűzők.
3. Recenziók.
4. Előadások és/vagy tanulmányok.
5. Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika opponensi, lektori véleményei, bírálatok.
6. Szakirodalmi jegyzetek, feljegyzések, cikkek részletei.
7. A Gábori-hagyatékban lévő, más szerzőktől származó tanulmányok.
8. Hivatalos ügyek.
9. A kiállításokkal kapcsolatos ügyintézés.

10. Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika levelezése.

11. Egyéb anyag (filmek, interjúk, egyetem) ismertetése.

Bár a hagyatéki anyag nem tükrözi teljesen sokrétű, gazdag tevékenységüket, közreadását mégis fontosnak tartjuk a jövő generáció paleolitikus kutatói számára.

A tanulmányt életrajzuk és budapesti ásatásai ismertetésével egészítettük ki

ÉLETRAJZOK

Csánk Veronika²

1929. szeptember 24-én született Budapesten. Apja építészmérnök, anyja a Magyar Állami Földtani Intézet mikromineralógusa volt. 1952-től Gábori Miklós felesége. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1955-ben kapott régész-muzeológusi diplomát. 1954-1956 között a Magyar Nemzeti Múzeum gyakornoka volt, majd 1960-ig az IBUSZ Légiforgalmi Irodájában dolgozott. Szakterületétől ezalatt sem szakadt el, 1956-ban több hónapon keresztül részt vett a romániai bistrítai erőmű területének előzetes régészeti feltárásán, 1958-ban summa cum laude minősítéssel az ELTE-n egyetemi doktori fokozatot szerzett. 1960-tól haláláig a Budapesti Történeti Múzeum tudományos kutatója, osztályvezetőhelyettese, végül tudományos tanácsadója. A kandidátusi fokozatot 1968-ban Az érdei középső paleolitikus telep című munkájáért kapta meg. Ennek komplex, monografikus feldolgozása (La station du Paléolithique moyen d'Érd - Hongrie. Budapest, 1968) nemzetközileg ismert munkává vált. A Remete-Felső-barlang feltárása akadémiai doktori disszertációjához szolgáltatott témát. A tudományok doktora fokozatot 1987-ben nyerte el „Az őskőkori Jankovichien-kultúra Nyugat-Magyaror-

¹ RINGER-MESTER 1998.

² MESTER 2000. 13-16; Horváth 2002. 297-298; BTM Régészeti Adattára ltsz.: 1550-2004.

szágon” című munkájával, amelynek jelentős részét két tanulmányban előzetesen publikálta magyarul és franciául (BudRég 1984; ActaArchHung 1984). Teljes terjedelmében 1993-ban jelent meg francia nyelven a Liège-i Egyetem (Belgium) által kiadott sorozatban (E.R.A.U.L. 53). 1977-ben a Kadić Emlékermet vehette át a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulattól a barlangi lelőhelyek feltárásában és feldolgozásában végzett munkája elismeréseként, 1982-ben pedig a Szocialista Kultúráért kitüntetéssel kapta meg.

1996. szeptember 21-én, Budapesten halt meg.

Szakterülete a paleolitikum kutatása volt, a tipológiai és kulturális fejlődés kérdései mellett a lösz-sztratigráfiai vizsgálatok és a kronosztratigráfiai kérdések is érdekelték. Még gyakornok korában elsajátította az üledékrétegtani kémiai-fizikai vizsgálatok mikéntjét, hogy azután saját maga végezhesse el a magyarországi lösztelepek rétegtani vizsgálatát az ELTE Ásványtani és Kőzettani Intézetében (Szádeczky-Kardoss Elemér vezetése alatt), valamint az Agrokémiai Intézet Talajtani laboratóriumában (Stefanovits Pál irányítása segítségével). Ezt követte a ságvári telep, az első paleolit házalap feltárása és kormeghatározása, a magyarországi C14 dátumok kritikai elemzése, majd a Lascaux-Ságvár interstadiális kimutatása, amelyet a nemzetközi kutatás is elfogadott. 1964-ben az Érd-parkvárosi középső paleolit kori vadásztábor teljes feltárása után lehetősége nyílt a természeti, ökológiai környezet és az életmód rekonstruálására, a charentien kultúra hazai létezésének bizonyítására. Kretzoi Miklós paleontológussal együtt megalapozták a vadászati zoológia vizsgálati módszerét, amelynek alkalmazására és továbbfejlesztésére a Tübingeni Egyetemen „Lehrstuhl für Jägerische Archäologie” néven tanszéket hoztak létre. Később a paleolitikum ökológiájával és a „dunántúli szeletien” kérdéskörével foglalkozott, ezekből a témákból számos tanulmánya jelent meg.

Munkatársként különböző kollégákkal többször végzett őskori és egyéb ásatásokat, leletmentéseket. Legtöbbet a férjével együtt dolgozott, előadott és publikált. Legfontosabb munkái a ságvári felső-paleolit telepen és a dömösi telepen a házalapok feltárása és rekonstruálása, a csillaghegyi felső paleolit telep, az érdi középső paleolit nagy vadásztábor, a Remete-Felső-barlang és a farkasréti kovabánya feltárásai voltak.

Több alkalommal részt vett külföldi paleolit ásatásokon a Szovjetunióban, Romániában, Olaszországban, Svájcban, Németországban és Franciaországban. Négyyszer volt több hónapos tanulmányúton a Szovjetunióban és Dél-Spanyolországtól

Közép-Ázsián át Vietnámgig több ásatást és múzeumi anyagot tanulmányozott.

Előadással, hozzászólással vagy szekció vezetőként szerepelt az UISPP (Union International des Sciences Préhistorique et Protohistorique) kongresszusain, konferenciáin: Róma (1962), Prága (1966), Belgrád (1971), Nizza (1976), Krakkó-Nyitra (1980), Günzburg (1983), az INQUA (International Quaternary Assotiation) budapesti (1969), a szovjet INQUA Kaukázuson túli (1973) és tadzsikisztáni konferenciáján (1977); a Hugo Obermaier Gesellschaft Kiel-Weterland-i (1970) és Erlangen-Tübingen-i (1984), valamint a Martin-Luther Universität Halle-i (1976) konferenciáján. Ezekon kívül a Kárpát-medence és Kelet-Európa paleolit kutatásainak eredményeiről tartott előadást Jerevánban, Neuchâtelben, Bécsben, Ferrarában, Firenzében, Trentóban, Genfben, Lausanne-ban, Bernben, Baselban, Tübingenben, Erlangenben, Eichstättben, Syltben, Santanderben, Párizsban és Vietnámban. 1970-ben Svájcban, a berni egyetemen több hónapon keresztül tartott kurzust Közép-Európa paleolitikumáról. A bíráló bizottság tagjaként vett részt a Nanterre-i Egyetemen (Université de Paris X) Isabelle Magerand doktori védésén.

Kapcsolatot tartott szakterülete valamennyi jelentősebb kutatójával és férjével együtt számos külföldi kutató magyarországi tanulmányútját szervezte meg. Közös rendeztek a Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításán kívül egy kamarakiállítás Párizsban a Musée de l'Homme-ban. A Société Préhistorique Française és a Hugo Obermaier Gesellschaft tagja, valamint éveken keresztül az INQUA Magyar Nemzeti Bizottsága Régészeti Szekciójának vezetője volt.

Tudományos ismeretterjesztő művének „Az ősemlék Magyarországon” (Budapest, 1980) nagy sikere volt a nagyközönség körében is.

Gábori Miklós³

1925. december 3-án, Kapuvárott született. 1945-1949 között a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi karán (1950-től ELTE) régészetet, antropológiát, és muzeológiát tanult – többek között Hillebrand Jenő tanítványa volt – valamint egyetemes történelmet és művészettörténetet is hallgatott. 1949-ben régészetből és embertanból kapott diplomát, majd ugyanitt 1958-ban summa cum laude minősítéssel egyetemi doktori oklevelet szerzett. 1949-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Múzeuma Föld-

³ MESTER 2000. 13–16; Horváth 2002. 296; RINGER–MESTER 1998; BTM Régészeti Adattára ltsz.: H 1622–2004.

és Őslénytárának, majd 1950-ben a MNM Régészeti Osztályának ösztöndíjasa, rövid ideig a Veszprémi Múzeum segédmuzeológusa. 1950 októberétől a Budapesti Történeti Múzeum muzeológusa lett, majd 1951-ben a Váci Múzeum, 1952-ben ismét a Veszprémi Múzeum dolgozója. 1952. novemberétől haláláig a BTM régésze, csoport- ill. osztályvezetője (15 évig), végül 1974-től tudományos tanácsadója. Kandidátusi értekezését – mely „A késői paleolitikum Magyarországon” címmel jelent meg (Budapest, 1964) – 1961-ben védte meg. 1972-ben „A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között” című munkájával a történettudományok (régészet) doktora fokozatot szerezte meg. E monográfiájának francia nyelvű kiadása (*Les civilisations du Paléolithique moyen entre des Alpes et l’Oural. Esquisse historique.* Budapest, 1976) sokszor hivatkozott alaplátvának számít a nemzetközi kutatásban. 1967-től volt az MSZMP tagja, kétszer kapott Szocialista Kultúráért kitüntetést, 1983-ban pedig a Munka Érdemrend ezüst fokozatát. A barlangi lelőhelyek kutatása terén szerzett érdemei elismeréseként a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat 1977-ben a Kadic Emlékéremet adományozta neki.

1996. augusztus 8-án halt meg Budapesten.

Szakterülete az egyetemi évektől kezdve a paleolitikum. Főbb tudományos témái a következők: a Szeleta-kultúra lelőhelyeinek monografikus feldolgozása, a nyíltszíni lösztelepek új kultúr- és kor-meghatározása, régészeti és rétegtani vizsgálata, a felső-paleolitikum kutatása Magyarországon és a környező országokban, a neandervölgyi ember korának és kultúrájának tanulmányozása Közép- és Kelet-Európában, Közép-Ázsiában, illetve a Kaukázuson túli területeken, valamint paleoökológiai kérdések.

Számos helyen folytatott ásatást Magyarországon, sokszor feleségével együtt (Istállóskői-barlang, Pilisszántói kőfülke, Szob, Sződliget, Pilismarót, Dömös, Ipoly-völgye, Ságvár, Érd, Remete-Felső-barlang, Budapest-Farkasrét stb.).

1956 óta dolgozott külföldi ásatásokon, tanulmányozta a különböző múzeumok őskőkori anyagát, s így megismerhette Európa, Közép- és Észak-Ázsia valamennyi fontosabb lelőhelyét. Tanulmányúton járt Csehszlovákiában (Nyitra, Brno, Prága), Romániában (Bukarest, Iași, Constanța), Ausztriában (Bécs), Svájcban (Zürich), Kínában, Vietnámban, Jugoszláviában, Svédországban, Spanyolországban, Angliában, Franciaországban, valamint több alkalommal Mongóliában és Olaszországban. Dolgozott nemzetközi expedíciókkal német és francia ásatásokon, Szovjet-Közép-Ázsiában és a

Kaukázuson túli területeken nyolc alkalommal volt hosszabb, több, mint 2 hónapos feltáráson.

Jelentős szerepet vállalt a különböző szakmai testületekben.

Tudományos szervezeti tevékenysége: tagja volt az MTA Régészeti Bizottságának (1969-től), az őskori Albizottságnak (1968-tól), elnöke az Interdiszciplinális Albizottságnak, a Magyar Barlangkutató Társulat Elnökségének, vezetője a Magyar Karsztkutató Társaság Régészeti Bizottságának (1967-től). Tagként részt vett az Österreichische Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte (1958-tól), a Hugo Obermaier Gesellschaft (1960-tól), a Société Préhistorique Française (1960-tól), az INQUA (International Quaternary Association) Early Man Bizottsága és az UISPP (Union International des Sciences Préhistorique et Protohistorique) 12 tagú kongresszusközi Bizottságának munkájában. Tudományos publikációi és utazásai révén az egész világon szakterülete valamennyi jelentős kutatójával személyes kapcsolatot tartott fenn. 1962-től meghívott előadóként, felkért hozzászólóként vagy szekcióvezetőként számos konferencián, tudományos tanácskozáson vett részt, többek között a „Lösz-periglaciális-paleolit” szimpóziumon, a Szungir-expedíció konferenciáján, stb.

Több, mint száz publikációja van,⁴ számos francia, német, angol nyelven megjelent könyv vagy nagyobb szabású tanulmány. Sok népszerűsítő írás és önálló kötet is fűződik nevéhez, melyekben az őskor kutatási eredményeit ismertette meg a szélesebb közönséggel. Ezt szolgálta a Magyar Televízió „Örményország ősi földjén” című, nívódíjjal kitüntetett filmje (1974), melynek forgatókönyvírója és szakmai tanácsadója is volt. Kiemelkedő munkája Magyarország története I/1 kötetének paleolitikummal foglalkozó fejezete (1984), valamint Bóna Istvánnal közösen írt egyetemi jegyzete, amelyen régészek generáció nőttek fel.

Különösen fontosnak tartotta az egyetemi régész-képzést, valamint a hazai és külföldi aspiránsok vezetését. Közülük kiemelkedett Luu Tran Tieu, aki Budapesten szerzett kandidátusi, később egyetemi doktori fokozatot, majd a hanoi Történeti Múzeum főigazgatója lett.

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN ŐRZÖTT HAGYATÉK ISMERTETÉSE

Gáboriné Csánk Veronika neve alatt végzett feltárások
1. Budapest II. Máriaremete. A Remete-Felső-barlangi ásatás helyszíni felvételei, met-

⁴ MESTER 2000. 17–25.

- szetek, tárgyak fotói és a bronzkori kincslelet leírása, rajzai néhány tárgyának fotója.
61 db fotó. Ltsz.: H 1540-2004.
2 oldal kézirat, 5 oldal gépelt kézirat, 3 db rajz. Ltsz.: H 1406-2004.
2. Budapest II. Máriaremete. A Remete-Felső-barlanggal kapcsolatos kézzel és géppel írt feljegyzések, cikkek részletei, kéziratvázlatok, rajzok, fotók.
31 oldal kézirat, 48 oldal gépelt kézirat, 9 db rajz, 1 db fotó. Ltsz.: H 1399-2004.
3. Budapest II. Máriaremete. A Remete-Felső-barlangban előkerült leletek leírása és fotója leírókartonokon.
10 db adatlap, 16 db fotó. Ltsz.: H 1543-2004.
4. Budapest III. Békásmegyer-BUVÁTI telepi ásatás helyszíni és tárgyfotói⁵ (1962).
37 db fotó. Ltsz.: H 1666-2004.
5. Budapest III. Békásmegyer-Vöröshadsereg u. 280-tól É-ra végzett ásatás fotói (1963).⁶
17 db fotó. Ltsz.: H 1667-2004.
6. Budapest III. A Békásmegyer-Vöröshadsereg u. 280-tól É-ra végzett ásatás fotói⁷ (1966).
3 db fotó. Ltsz.: H 1668-2004.
7. Budapest III. Pünkösdfürdő, Vöröshadsereg u. 280-tól D-re. Az ásatás kézzel írott ásatási naplója (1974).
9 oldal szöveg (füzet), 1 db rajz. Ltsz.: H 1396-2004.
8. Budapest III. békásmegyeri tárgyfotók.
7 db fotó. Ltsz.: H 1669-2004.
9. Budapest III. Vöröshadsereg u.- Munkácsi M. u. által határolt területen végzett régészeti feltárásról készült jelentés (1974).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1692-2004.
10. Ásatási fotók, egy része feltehetően Békásmegyerről származik, egy kép Sződligetéről, egy Ságvárról készült.
79 db fotó. Ltsz.: H 1670-2004.
11. Budapest III. Csillaghegy. Az ásatás rétegfelvételei és grafikonjai.
2 db rajz, 6 db fotó. Ltsz.: H 1397-2004.
12. Budapest XVI. Kicsi utcai ásatás fotói, a Badeni kultúra anyaga (1972).
16 db fotó. Ltsz.: H 1671-2004.
13. Óskori tárgyfotók, edények, edénytöredékekből összeállított táblák.
52 db fotó. Ltsz.: H 1672-2004.
14. Jelentés az 1971-ben Dunaföldváron végzett ásatásról.
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1690-2004.
15. Érd-Parkváros: ásatási fotók és rajzok⁸ és az ásatáson talált leletek tárgyraizai táblákba rendezve.
22 tábla rajz, 10 db rajz, 5 db fotó. Ltsz.: H 1426-2004.
16. Érd-Parkváros. A feltárás fotói, felszín- és metszetfotók, a leletek képei, felszínrajzainak másolatai (1964).
60 db fotó. Ltsz.: H 1538-2004.
3 db rajz. H 1711-2004.
17. „Az érdi középső paleolit telep”⁹ című cikk képanyaga és eredeti rajzanyaga.
4 db rajz, 11 db fotó. Ltsz.: H 1641-2004.
18. Bajót. A Jankovich-barlangban előkerült leletek leírása és fotója leírókartonokon.
113 db adatlap, 191 db fotó. Ltsz.: H 1542-2004.
19. A Jankovich monográfiához¹⁰ készített táblák fotónegatívjai, eszközök fotója, tárgyfotók.
33 db fotó. Ltsz.: H 1675-2004.
20. Gáboriné Csánk Veronika nagydoktori disszertációjához¹¹ készített rajzok közül kettő, a X-XI. tábla eredeti pauszrajzon, a Kiskevélyi-barlang anyaga.
2 db pauszrajz. Ltsz.: H 1681-2004.
21. ArchÉrt számára készített cikk fotói neolitikus és bronzkori edényekről, valamint töredékekről.¹²
5 tábla fotó. Ltsz.: H 1657-2004.
22. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út. Kézzel írt ásatási napló egy füzetben. Dokumentáció: ásatási napló, fotók felirat nélkül, fénymásolt rajzok¹³ (1984).
7 oldal kézirat. Ltsz.: H 1525-2004.
9 oldal kézirat, 12 db rajz, 12 db fotó. Ltsz.: H 1528-2004.
23. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út. Kézzel írt ásatási napló egy füzetben. Az ásatás helyszíne, felszín- és metszetfotók, leletek fotói, színes és fekete-fehér képek. Felszín- és metszetrajzok, szintvonalas felmérés. Az ásatás felszín- és metszetrajzainak fénymásolatai (1985).
14 oldal kézirat. Ltsz.: H 1526-2004.
54 db fekete-fehér, 69 db színes fotó. Ltsz.: H 1532-2004.

⁸ A BTM Régészeti Adattárában őrzött dokumentáció ltsz.: 553-77, duplumpéldány.

⁹ CSÁNK 1971.

¹⁰ CSÁNK1986.

¹¹ CSÁNK 1986.

¹² CSÁNK 1964. 6, 7, 10, 11. kép

¹³ Az eredeti rajzok egy része megtalálható az Aquincumi Múzeum Ős- és Népvándorláskori Osztályának Rajztárában.

⁵ A BTM Régészeti Adattárában őrzött dokumentáció ltsz.: 369-77.

⁶ A BTM Régészeti Adattárában őrzött dokumentáció ltsz.: 374-77.

⁷ A BTM Régészeti Adattárában őrzött dokumentáció ltsz.: 392-77.

- 8 db rajz. Ltsz.: H 1534-2004.
10 db rajz. Ltsz.: H 1682-2004.
24. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út. Kézrel írt ásatási feljegyzések, mélységadatok, rajzok egy füzetben, valamint ásatási helyszíni felvételek (1984-85).
9 oldal kézirat. Ltsz.: H 1527-2004.
148 db fotó. Ltsz.: H 1529-2004.
25. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út: az agancseszközös lelet feltárásának fotói. Az agancseszközök fekete-fehér és színes részletfotói. (1984-85)
146 db fotó. Ltsz.: H 1530-2004.
288 db fekete-fehér, 17 db színes fotó. Ltsz.: H 1531-2004.
26. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út. Az ásatás helyszíne, felszín- és metszetfotók, az előkerült leletek színes és fekete-fehér fotói, valamint az ásatás szintvonalas felmérése (1987). Az ásatás felszín- és metszetrajzai és másolatai 1987-ből és dátum nélkül.
169 db fekete-fehér, 23 db színes fotó. Ltsz.: H 1533-2004.
2 oldal kézirat, 3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1535-2004.
15 db rajz. Ltsz.: H 1683-2004.
1 db rajz. Ltsz.: H 1712-2004.
27. Budapest XII. Farkasrét, Denevér út: az ásatás helyszínéről készített színes fotók (1988).
24 db fotó. Ltsz.: H 1541-2004.
- Gáboriné Csánk Veronika és Gábori Miklós közösen végzett munkáinak anyaga*
1. Budapest II. Máriaremete. A Remete-barlang ásatási naplója Gábori Miklóstól 1949-ből, kézzel írt kézirat.
8 oldal kézirat. Ltsz.: H 1627-2004.
2. Hont. Táblákba rendezett tárgyrajzok.
6 tábla pauszrajz. Ltsz.: H 1409-2004.
3. Kiskevélyi-barlang. Táblákba rendezett tárgyrajzok.
2 tábla rajz. Ltsz.: H 1410-2004.
4. Dömös. Helyszínrajzok és ásatási felszínrajzok. Látkép a Dunakanyarról. A ságvári kunyhó rekonstrukciója.
4 db rajz, 5 db fotó. Ltsz.: H 1411-2004.
5. Életképek a Bajót környéki (?) barlang megtekintéséről.¹⁴
7 db fotó. Ltsz.: H 1412-2004.
6. Egy-egy tábla tárgyfoto a Szeleta és az Istállóskői-barlang anyagából.
2 tábla fotó. Ltsz.: H 1413-2004.
7. Helyszíni fotók és ásatási kép feltehetően Dunaföldváról.
3 db fotó. Ltsz.: H 1414-2004.
8. A Dunakanyar: szintvonalas rajz fotónegatívja.
1 db fotónegatív. Ltsz.: H 1673-2004.
9. Szob-Ipolypart. Jelentés az ásatásról, ahol paleolitik kultúrréteg, objektumok, köeszközök és csigák kerültek elő.
1 oldal gépelt kézirat, 32 db fotó. Ltsz.: H 1415-2004.
10. Szob-Ipolypart: ásatási helyszínfotók, metszet- és felszínfotók, valamint tárgyfotók az itt előkerült kő- és csonteszközökről, kavicsokról, csigákról. Az ásatási felszínrajz fotónegatívja. A helyszín és az ásatás fotónegatívjai valamint egy felszínrajz (manuálé) és pauszmásolata.
85 db fotó. Ltsz.: H 1416-2004.
1 db fotónegatív. Ltsz.: H 1674-2004.
5 db pauszrajz, 1 db manuálé, 29 db fotónegatív, 2 db rajzról készült fotó. Ltsz.: H 1677-2004.
11. A dömösi kunyhó rekonstrukciója fotókon és rajzokon. Mongoliai analógiák a kunyhóhoz.
3 db rajz, 3 db fotó. Ltsz.: H 1417-2004.
12. A dömösi ásatás helyszínéről, a Dunakanyarról készített fotónegatívok. A kunyhó rekonstrukciója. Pauszrajzok a helyszínről egy grafikon és egy manuálé.
4 db pauszrajz, 7db fotónegatív, 1 db dia, 6 db nagy negatív. Ltsz.: H 1676-2004.
13. Ságvár. Nagyméretű fotók a ásatásról és leleteiről, egy felszínrajz és grafikonok. Az agancseszközök fotói. Az ásatás helyszín és tárgyfotoi, valamint rajzai, a kunyhó rekonstrukciója (fotócsíkok, nagyméretű negatívok).
11 oldal szöveg, 37 db rajz, 7 db fotó. Ltsz.: H 1419-2004.
5 db fotó. Ltsz.: H 1539-2004.
5 db pauszrajz, 2 db grafikon 1 db fénymásolat, 4 db nagy, 186 db fotónegatív. Ltsz.: H 1678-2004.
14. Különböző cikkekhez készített grafikonok negatívjai: Ságvár, Szob, Csillaghegy anyagáról, 2 db pauszrajz a szobi anyagról.
1 oldal szöveg, 5 db fotónegatív+12, 2 csik, 2 rajz. Ltsz.: H 1679-2004.
15. Kronológiai listák.
2 db pauszrajz, 2 db fénymásolat. Ltsz.: H 1680-2004.
16. Hont-Makárhegy. Helyszíni fotók, ásatási képek, tárgyfelvételek. Képek Csánk Veronikáról.
51 db fotó. Ltsz.: H 1408-2004.

¹⁴ Mester Zsolt elmondása szerint Kövecses-Varga Etelka és barlangászok ásatása volt kb. a 90-es évek elején. Valószínűleg Bajóti III. kőfülkének hívták az üreget. Tájékoztatását ezúton is köszönöm.

17. Kiskevélyi-barlang. Az itt előkerült leletek leírása és fotója leírókartonokon.
27 db adatlap, 23 db rajz. Ltsz.: H 1544-2004.
18. Szelim-barlang, Pilisszántói II. kőfülke, Csákvári-sziklatüreg, Szeleta-barlang (alsó réteg), Bivak-barlang, Lovas. A barlangokban előkerült leletek leírása és fotója leírókartonokon.
17 db adatlap, 20 db fotó. Ltsz.: H 1545-2004.
19. Vegyes kép és rajzanyag: Szeleta-barlang, Remete-Felső-barlang, házrekonstrukció, paleolitikus leletek, kőeszközök, agancseszközök, csigák.
2 db rajz, 24 db fotó. Ltsz.: H 1631-2004.
20. A mongóliai úttal kapcsolatos képanyag, házrekonstrukciók. Gábori Miklós anyaga.
22 db fotó. Ltsz.: H 1642-2004.
21. Gábori Miklós levele Korek Józsefnek, hogy Tarpán paleolit leletek kerültek elő (1968).
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1693-2004.
22. Gábori Miklós jelentése a Hont környékén végzett 1969-s ásatásról, valamint a Dunántúl és az Észak-Alföld területén végzett terepbejárásról.
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1691-2004.
23. Jelentés Tárkány-Vadasárok lelőhelyen 1971-ben végzett ásatásról, Vékony Gábor levele az MTA Régészeti Bizottságának, Gábori Miklós ezzel kapcsolatos levele és jegyzőkönyv az ásatás miatt.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1694-2004.
24. Paleolit gyűjtemények listája: Érd, Csillaghegy, Remete-Felső-barlang, tárgyak felsorolása leltári számokkal.
2 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1695-2004.
- Gáboriné Csánk Veronika tanulmányainak kéziratai, kéziratvariációi és mellékletei*
1. „A Remete-Felső-barlang és a dunántúli szeletien”¹⁵ című tanulmány.
83 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1400-2004.
2. „A Remete-Felső-barlang ásatási eredménye és a dunántúli szeletien problémája.” című cikk magyar és német nyelvű kézírata.
21 oldal német, 10 oldal magyar gépelt kézirat. Ltsz.: H 1401-2004.
3. „A Remete-Felső-barlang 1970. évi ásatásának eredményei” című cikk, ehhez kapcsolódó rajzok és fotók.
47 oldal gépelt kézirat, 2 db rajz, 8 db fotó. Ltsz.: H 1398-2004.
4. „Az érdi őskori telep”¹⁶ című cikk.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1420-2004.
5. „Az érdi középső paleolit telep. Die mittelpaläolithische Siedlung von Érd”¹⁷ című publikált cikk kézírata. A cikk egy részének gépelt kézírata.
142 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1425-2004.
- 25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1421-2004.
6. „Az érdi középső paleolit telep” című kandidátusi értekezés téziseinek kézírata (füzet) (1966).
18 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1422-2004.
7. Valószínűleg Gáboriné Csánk Veronika kandidátusi disszertációjának bevezetője.
21 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1424-2004.
8. Az érdi középső paleolitikus telep. Kandidátusi értekezés. Budapest (1966)
449 oldal (könyv). Ltsz.: H 1428-2004.
9. Az érdi középső paleolitikus telep. A kandidátusi értekezés ábra és táblaanyaga. Budapest (1966)
20 tábla rajz, 40 db rajz, 48 db fotó. Ltsz.: H 1429-2004.
10. Az Érd monográfiához¹⁸ készített metszet- és felszínrajzok másolatai, valamint a tárgyakról készített táblák és fotók.
20 tábla rajz, 5 db rajz, 3 db fotó. Ltsz.: H 1427-2004.
11. Válasz az opponensi véleményekre (Érd)
27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1736-2005.
12. „L’ industrie moustérienne d’ Érd (Hongrie)” című cikk francia,¹⁹ „Az érdi moustérien ipar (Magyarország)” című cikk magyar nyelvű gépelt kézírata.
44 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1423-2004.
13. Érd-dal kapcsolatos német nyelvű cikkek részletei, gépelt kéziratok. Valószínűleg egy interjú leírt változata az érdi lelőhelyről.
38 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1472-2004.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1479-2004.
14. Gáboriné Csánk Veronika nagydoktora²⁰ („A középső paleolitikus Jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon”) nagy részének kézzel és géppel írt változata.
15. „A Jankovichien magyarországi lelőhelyeinek kőipara”. A disszertáció egy fejezetének kézírata.
74 oldal kézirat, 209 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1435-2004.
101 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1433-2004.
16. A Jankovich monográfia tábláinak vázlata, 3 oldal grafikon, 1 oldal statisztikai adatlap.
17. Fotóanyag Gáboriné Csánk Veronika nagydok-

¹⁵ CSÁNK 1984.¹⁶ CSÁNK 1984a.¹⁷ CSÁNK 1971.¹⁸ GÁBORI-CSÁNK 1968.¹⁹ GÁBORI-CSÁNK 1968.²⁰ CSÁNK 1986.

- torijához. Anyaggyűjtés. A Jankovich-barlang képanyaga táblákba rendezve. 1 oldal gépelt kézirat, 11 tábla, 1 db rajz. Ltsz.: H 1434-2004.
17 db fotó. Ltsz.: H 1436-2004.
24 db fotó. Ltsz.: H 1437-2004.
18. „Az őskőkori Jankovich-kultúra Nyugat-Magyarországon”²¹ című doktori értekezés tézisei és válaszok az opponensi véleményekre, kézzel és géppel írt kéziratok (1986).
19. „A jankovichien Nyugat-Magyarországon” című tézisvariáció.
20. „Változások a kutatás menetében” a nagydoktori disszertáció I. fejezete. 37 oldal kézirat, 14 oldal füzet, 123 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1575-2004.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1441-2004.
28 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 444-2004.
21. Gáboriné Csánk Veronika válasza az opponensi (Dr. Kretzoi Miklós, Dr. Bánész László, Dr. Zólyomi Bálint) véleményekre (1987). 41 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1586-2004.
22. „Le Jankovichien. Une civilisation paléolithique en Hongrie.”²² Gáboriné Csánk Veronika nagydoktori disszertációjának egy francia nyelvű gépelt fordítás változata. 481 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1438-2004.
23. „Le Jankovichien en Hongrie de l’Ouest”²³ című cikk francia nyelvű gépelt kézirat variációja. 14 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1619-2004.
24. A magyarországi paleolitikus kutatás C 14-es eredményeiről szóló cikk kézírata. „C-14 dates of the Hungarian Palaeolithic” című cikk²⁴ magyar nyelvű javított változata. 12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1446-2004.
28 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1444-2004.
25. „Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie”²⁵ című tanulmány magyar nyelvű változata.
26. „A Würm végének klimatikus ingadozásai.” „Une oscillation climatique à la fin du Würm en Hongrie” című cikk magyar és francia verziója. 19 oldal kézirat. 24 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1448-2004.
30 oldal francia, 25 oldal magyar gépelt kézirat. Ltsz.: H 1510-2004.
27. „A dunántúli szeletien” című kéziratváltozat. 29 oldal kézirat. 37 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1442-2004.
28. „Megjegyzések a szlovákiai szeletien kérdéséhez” című cikk²⁶ magyar nyelvű kézírata. 13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1456-2004.
29. „Egy kis múzeum 10 esztendeje” című cikk a pesterzsébeti múzeumról (befejezetlen). 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1480-2004.
30. „Tíz éves a Pesterzsébeti Múzeum” című cikk a XX. kerület területéről kézzel és géppel írva. 2 oldal kézirat, 3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1634-2004.
31. „Az ősember Magyarországon” című könyv²⁷ képaláírásának szövegei. 15 oldal kézirat. 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1491-2004.
32. Gáboriné Csánk Veronika paleolitikus kutatásról szóló szakdolgozatának „Bevezetés” része. 5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1509-2004.
33. A paleolitikus kutatás története, a mezolitikus kutatás története. 105 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1512-2004.
34. „Őskori kovabánya Budapest-Farkasréten” című tanulmány magyar nyelvű gépelt kézírata.²⁸ 17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1523-2004.
35. „Ein palaolithischer Silex Abbau in Budapest (Ungarn)” magyar és német nyelvű kézirat.²⁹ 16 oldal német, 9 oldal magyar gépelt kézirat. Ltsz.: H 1524-2004.
36. Nagykovácsi őstörténete, ami elsősorban a Remete-Felső-barlangról szól és érinti a község későbbi történetét is. Kézzel és géppel írt szöveg. 3 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1567-2004.
37. „Le mode de vie et l’habitat au Paléolithique moyen en Europe centrale”³⁰ című tanulmányt az 1976-os nizzai kongresszusra írta és előadta Gáboriné Csánk Veronika. Szöveg magyar és francia nyelven. 34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1571-2004.
30 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1454-2004.
38. „Egy új moustieri lelőhely Magyarországon”³¹ című cikk magyar nyelvű kézírata. 51 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1450-2004.
39. „Fiatalabb kőkori sír és szarvastemetkezés Békásmegyeren”³² című cikk és rövidített változata (1987). 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1684-2004.

²¹ CSÁNK 1986.

²² GÁBORI-CSÁNK 1993.

²³ GÁBORI-CSÁNK 1990.

²⁴ GÁBORI-CSÁNK 1970.

²⁵ GÁBORI-CSÁNK 1978.

²⁶ CSÁNK 1956.

²⁷ CSÁNK 1980.

²⁸ Ez a philadelphiai előadás magyar kézírata lehet.

²⁹ Ez az 1987-es philadelphiai előadás kézírata lehet, ami cikként franciául jelent meg: GÁBORI-CSÁNK 1988.

³⁰ GÁBORI-CSÁNK 1976.

³¹ GÁBORI-CSÁNK 1967.

40. A DEQUA magyarországi kirándulásának útvonal (Tata, Dunaföldvár, Ságvár, Érd) vezetőjéhez kért anyag és egy levél az MTA Földrajztudományi Intézetének, magyar eredeti és német fordítás.
42 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1492-2004.
- Gábori Miklós tanulmányai, ismeretterjesztő cikkei, könyveinek részletei és kéziratvariációi*
1. „A magyarországi löszpaleolitikum régészeti-történeti képe”³³ című cikk magyar és német kézírata.
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1439-2004.
19 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1445-2004.
 2. „Régészeti és rétegtani vizsgálatok a magyarországi paleolitikus löszlelőhelyeken”³⁴ című magyar nyelvű kézirat.
237 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1461-2004.
 3. „Talajtani vizsgálatok az ősemberi kultúrák kutatásában” című cikk kézírata.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1440-2004, H 1460-2004.
 4. „Mezolit sátoralap Sződligeten”³⁵ című cikk magyar eredetije.
26 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1452-2004.
 5. „25 év paleolitikutató Magyarországon”³⁶ című kézirat.
34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1466-2004.
 6. „25 Jahre Paleolithforschung in Ungarn (1945-1969)”³⁷ gépelt, javított német nyelvű kézirat és egy kész változat.
58 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1505-2004.
 7. „Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns”³⁸ című előadás, ill. tanulmány magyar nyelvű kézírata, rövidített szövege, valamint javított német változata.
34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1467-2004.
52 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1521-2004.
16 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1459-2004.
 8. „Az ősember útjain”³⁹ című könyv kézzel írt változata.
178 oldal kézirat. Ltsz.: H 1490-2004.
 9. „Die letzte Phase des Paläolithikums in Ungarn”⁴⁰ című tanulmány német nyelvű kézírata.
32 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1495-2004.
 10. „A magyar barlangok kutatásának régészeti eredményei”⁴¹ című cikk.
12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1501-2004.
 11. „Neandervölgy Budapest határán. Ősemberek Budapesten”⁴² című cikk.
7 oldal gépelt kézira. Ltsz.: H 1502-2004.
 12. „Közép- és Kelet-Európa első benépesedése”⁴³ című cikk kézírata és ennek egy változata sok kézíratos javítással.
58 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1503-2004
47 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1462-2004.
 13. „Az ókor története”⁴⁴ kézzel és géppel írt kézirat.
38 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1504-2004.
 14. „A neandervölgyi ember...” című cikk.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1506-2004.
 15. „Az ősember hétköznapijai”⁴⁵ című tanulmány. Ehhez kapcsolódó két levél.
85 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1559-2004.
 16. „Magyarország őskorának áttekintése”⁴⁶ című tanulmány német nyelvű kézírata.
16 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1497-2004.
 17. „Tableau récapitulatif du paléolithique de Hongrie”⁴⁷ című francia és magyar nyelvű kéziratváltozat (Magyarország paleolitikumának áttekintése).
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1464-2004.
 18. „Neuere Ergebnisse der Palaolithforschung in Transkaukasien”⁴⁸ című tanulmány.
25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1573-2004.
 19. „Die neuesten Paläolithforschungen in Mittelasien”⁴⁹ című tanulmány kézírata.
27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1574-2004.
 20. „Le rôle du Paléolithique de Transcaucasie dans le peuplement d’Europe Orientale”⁵⁰ című tanulmány.
20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1572-2004.
 21. „Magyarország területének őstörténete” című tanulmány.
50 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1508-2004.
 22. Valószínűleg egy Ságvárról szóló cikk német nyelvű kézzel írt kézírata ill. jegyzetek.
55 oldal kézirat. Ltsz.: H 1468-2004.

³² CSÁNK 1971a

³³ GÁBORI 1968.

³⁴ GÁBORI-GÁBORI 1957.

³⁵ GÁBORI 1968a.

³⁶ GÁBORI 1970.

³⁷ GÁBORI 1970.

³⁸ GÁBORI 1969a

³⁹ GÁBORI 1974.

⁴⁰ GÁBORI 1989.

⁴¹ GÁBORI 1977.

⁴² GÁBORI 1966.

⁴³ GÁBORI 1977a.

⁴⁴ GÁBORI 1964.

⁴⁵ GÁBORI 1973.

⁴⁶ GÁBORI 1969.

⁴⁷ GÁBORI 1969.

⁴⁸ GÁBORI 1976.

⁴⁹ GÁBORI 1976a.

⁵⁰ GÁBORI 1976b.

23. „Iserniai prehisztorikus táborhely és paleoökológiai összefüggése” című tanulmány magyar és olasz nyelven.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1516-2004.
24. Kínai magyar kapcsolat tervezet és feltehetően ehhez kapcsolódó leírások különböző kínai dinasztiákról, leletekről.
32 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1560-2004.
25. „Örményország ősi földje” című témavázlat kézirata és cikkrészlet az 1974-ben készített filmhez.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1561-2004.
9 oldal gépelt kézirat. H 1739-2005.
26. „Beiträge zur Steinzeit Zentralasiens (Mongolei)”⁵¹ című kézzel írt cikk a mongóliai kutatóút eredményeiről.
19 oldal kézirat. Ltsz.: H 1610-2004.
27. „A Shabarakh-kultúra tipológiájához és elterjedéséhez”⁵² című, a mongóliai kutatóút tanulságait feldolgozó cikk kéziratos változata (mezolitikum, neolitikum).
14 oldal kézirat. Ltsz.: H 1611-2004.
28. „A neolit kultúra microlit karaktere Közép-Ázsiában, a Bajkálon túli vidéken és Mandzsuriában.” című tanulmány (őskor, neolitikum).
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1613-2004.
29. Egy cikk és egy cikkrészlet a mongóliai utazásáról, az ott található leletekről, kultúrákról (paleolitikum, neolitikum).
24 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1614-2004.
30. A Somlyó-hegyi mezolitikus leletekről szóló tanulmány egy kronológiai táblázattal és rajzokkal.
11 oldal gépelt kézirat, 5 tábla rajz. Ltsz.: H 1624-2004.
31. „A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között” című doktori értekezés meghívója, tézisei és bírálatokra adott válaszok (1972).
57 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1579-2004.
32. „Neandervölgyi emberek Budapest határán” Gábori Miklós könyve⁵³ Érdről szóló részének leírása, az egész fejezet címe a könyvben „Az ötvenezer éves ember”.
35 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1443-2004.
33. „Az életmód-történet ideológiai alapjai. Ősközösségi és rabszogatartó társadalom.” Előadás az MSZMP 1978-as ideológiai konferenciáján.
53 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1602-2004.
34. „Alábecsülték az ősembert” című, a The Eco-
- nomist 1984-s (nov. 3) számában megjelent cikk magyar fordítása.⁵⁴
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1685-2004.
35. „A késői paleolitikum kérdései Magyarországon” című kandidátusi értekezés tézisei és egy meghívó a vitára.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1654-2004.
36. „Győr környékének paleolitikuma és mezolitikuma.” című rajzokkal ellátott tanulmány 1946-ból (paleolitikum, mezolitikum).
9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1628-2004.
37. „A mongol főváros múzeumai”⁵⁵ című cikk, jelentés és beszámoló kivonata az 1961-s mongóliai kutatóútjáról.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1635-2004.
38. „Jelentés az 1965. évi kínai tanulmányutamról”⁵⁶ című cikk. Gábori Miklós kínai utazásáról szóló ismeretterjesztő cikkei a Tükör újság számára (2 db)
15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1514-2004.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1747-2005.
39. „Ala Tau - Ararát (Régészeti utazások)” témavázlat.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1740-2005.
40. „A legrégebb budai régiség” című cikk (Miller Ferdinánd 1752-ből való latin nyelvű régészeti Híradásának ismertetése).
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1741-2005.
41. Ismeretterjesztő cikk a Budapest környékén élt első emberről.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1742-2005.
42. A Magyar Hírlap részére írt ismeretterjesztő cikk a régészetről és egy kísérőlevél (1972).
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1743-2005.
43. „Utazások régész szemmel. Ősemberek-országok-régészek. Gábori Miklós ismeretterjesztő írása.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1744-2005.
44. „Ősemberek Afrikája.” Ismeretterjesztő cikk.
9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1745-2005.
45. „Mit állítunk ki a budai Palotában ?” Az állandó kiállítás rövid ismertetése.
8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1746-2005.
46. „Ősmebert kerestem” című témavázlat Gábori Miklós tollából. Könyvének tartalomjegyzéke.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1748-2005.
47. „Rejtélyes sziklák völgye: Valcamonica.” Ismeretterjesztő leírás az Alpokban talált sziklarajzokról.

⁵¹ A cikk a Hančar-Festschriftben jelent meg: GÁBORI 1962.

⁵² GÁBORI 1962a.

⁵³ GÁBORI 1968b.

⁵⁴ Ezt a cikket nem Gáboriék írták, csak a megjelenés után szerettek tudomást róla. Ennek következménye, hogy a Magyar Tudományba kértek egy cikket a lelőhelyről. Mester Zsolt szíves közlése.

⁵⁵ GÁBORI 1963.

- 7 oldal kézirat, 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1749-2005.
48. Gábori Miklós cikke a Magyarország című kötetbe Pest-Buda 100. centenáriumakor. Budapest régészeti emlékeiről ír.
9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1750-2005.
49. „Budapest legrégebb lakótelepe- a leendő legújabb helyén.” Cikk a békásmegyeri ásatásokról és egy kísérőlevél.
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1751-2005.
50. „Emlékezés Vértes Lászlóra.”
12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1752-2005.

Gábori Miklós és/vagy Gáboriné Csánk Veronika cikkei, kéziratföredékei

1. „Az alsówürm (Amersfoort v. Brörup) és a würm1 glaciális kapcsolata a Remete-Felsőbarlang geológiai szelvénye alapján.”
2 oldal kézirat, 15 oldal gépelt kézirat, 2 db pauszrajz, 2 db fotó. Ltsz.: H 1449-2004.
2. „Eszközfejlődés és gazdálkodási változás a középső paleolitikumban”⁵⁷ című cikk magyar kézírata.
26 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1451-2004.
3. „A régészet és történettudomány módszerei a társadalomtudományban” című cikk.
20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1463-2004.
4. „Körkép- az ősember kutatásról”⁵⁸ című kézirat.
23 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1465-2004.
5. „Österr. Arbeitsg.f Ur- u. Frühgeschichte (Festschrift 1975)”⁵⁹ című kézirat magyar nyelven.
16 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1471-2004.
6. „Ein Versuch zur Paläoethnologie an der Mittelpaläolithischen Siedlung von Erd” című német nyelvű tanulmány vagy előadás kézírata (Kiel 1970).⁶⁰
20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1513-2004.
7. „Die Funde von Vértesszőllős”⁶¹
25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1569-2004.
8. „Die Rolle des transkaukasischen Paläolithikums in der Besiedlung Osteuropas”⁶² című előadás kézírata.
21 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1570-2004.
9. „Magyarországi őskori obszidián-kereskedelem”⁶³ című kézzel írt cikk részlete.
2 oldal kézirat. Ltsz.: H 1625-2004.
10. A nagyecenki kovaeszközök leírása, kézzel írt cikk részlete (mezolitikum, 1949). 2 oldal kézirat. Ltsz.: H 1626-2004.
11. „A felső paleolitikum nyoma Budapesten”⁶⁴ című cikk.
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1407-2004.
12. Valószínűleg egy publikálatlan kézirat, amely a paleolit barlangok jellemzőiről szól.
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1469-2004.
13. A paleolitikus kutatás helyzetét leíró rövid tanulmány.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1649-2004.
14. A „lőszpaleolitikum” témájáról szóló szimpózium cikk (1968).
20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1766-2005.

Recenziók

1. „E. Lucius: Das Problem der Chronologie jungpaläolithischer Stationen im Bereiche der europäischen UdSSR” (Mitt. Prahist. Kommission d. Österreich. Akd. D. Wiss. XIII-XIV. Wien, 1969-70. 1-130)⁶⁵, Gáboriné Csánk Veronika ismertetése.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1481-2004.
2. „Etudes et documents Tchadiens. Memoires I.- Actes du Premier Colloque International d'Archéologie Africaine” (Fort-Lamy 1969. 1-399.), Gáboriné Csánk Veronika recenziója.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1482-2004.
3. „Travaux de l'Institut d'Art Préhistorique.” XII. (Institut d'Art Préhistorique de la faculté des lettres et Sciences Humaines de Toulouse. Toulouse, évsz. nélk. 1-458.), Gáboriné Csánk Veronika ismertetése.
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1483-2004.
4. „Rivista di Science Preistoriche” (Vol. XXI. 1. 1971. 1-211., Vol. XXV.1. 1970. 1-325.) Gáboriné Csánk Veronika ismertetése.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1484-2004.
5. „P. Allsworth-Jones: The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe.” (Claredon Press, Oxford 1986.) Gáboriné Csánk Veronika ismertetése.⁶⁶
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1485-2004.
13 oldal gépelt kézirat, 4 oldal korrektúra. Ltsz.: H 1493-2004,
6. „G. Kehnscherper: Auf der Suche nach Atlantis.” (Urania Verlag. Leipzig, Jena, Berlin, 1980.)

⁵⁶ GÁBORI 1971d.

⁵⁷ GÁBORI-CSÁNK 1968a

⁵⁸ GÁBORI 1971e

⁵⁹ GÁBORI 1976a

⁶⁰ Ez Csánk V. előadása volt a Hugo Obermaier Gesellschaft konferenciáján, valószínűleg nem adták ki.

⁶¹ Csánk V. előadása az 1976-s hallei konferencián, valószínűleg nem jelent meg nyomtatásban.

⁶² Az 1976-os nizzai UISPP-n ez volt Gábori Miklós előadása, a cikk franciául jelent meg: GÁBORI 1976b.

⁶³ GÁBORI 1951.

⁶⁴ CSÁNK 1984b.

⁶⁵ GÁBORI-CSÁNK 1972.

⁶⁶ CSÁNK 1988.

- kézzel és géppel írt kézirat, valamint ennek egy variációja. Gáboriné Csánk Veronika munkája.
7 oldal kézirat, 5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1486-2004.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1511-2004.
7. „H. J. Seitz: Die Steinzeit im Donaumoos. (Veröffentl. der Schwab. Forsch. Landesgeschichte, Studien zur Gesch. Des Bayer, Augsburg 1965.) kézirat németül és magyarul Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika tollából.
12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1496-2004.
8. Gábori Miklós hozzászólása „K. Valoch: Evolution of the Paleolithic in Centre and Eastern Europa” című tanulmányához a Current Anthropology folyóiratban.⁶⁷
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1601-2004.
9. „H. de Lumley u. Mitarb.: Une cabane acheulenne dans la Grotte du Lazaret. (Préhist. 1969) magyar nyelvű gépelt kézirat.⁶⁸
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1498-2004.
10. „Payot, B.: Les Civilisations du Paléolithique supérieur du Bassin de l’Aveyron.”⁶⁹ (Travaux de l’Institut d’Art Préhistorique XI.), Gábori Miklós ismertetése.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1499-2004.
11. „Dr. Lipták Pál: Embertan és ember-származástan”⁷⁰ (Budapest, 1969), Gábori Miklós ismertetése.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1500-2004.
12. „Bánesz, L.: Barca bei Koice- paläolithische Fundstelle.”⁷¹ (ArchSlovacaFontes, 1968). megjelent munkájáról írta Gábori Miklós.
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1470-2004.
13. „J. Auguszta- Z. Burian: Menschen der Urzeit” című könyvéről írt könyvismertetést Gábori Miklós.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1633-2004.
14. J. Tixier: Gábori-Csánk (V) – La station du Paléolithique moyen d’Érd- Hongrie. Gáboriné Csánk Veronika munkájáról írt ismertetés.⁷²
15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1519-2004.
15. Két rezümé német nyelven, Rácz O. megjelölésével.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1568-2004.
16. Gábori Miklós jelentései Kőszegi Frigyes, Schreiber Rózsa és Nagy Margit egy-egy tanulmányáról, (őskor, népvándorlaskor).
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1650-2004.
17. „Vértes László és munkatársai: Tata. Eine mitelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn” (ArchHung 43. Bp., 1964) Gábori Miklós ismertetése.⁷³
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1738-2005.
18. „L.S.B. Leakey, Phd. Die Entwicklung des Menschen” (1970) című munkájáról Gábori Miklós ismertetése.
9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1762-2005.
19. „M. W. Heeler: Moderne Archäologia” című munkájáról Gábori Miklós ismertetése.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1763-2005.

Előadások és/vagy tanulmányok

1. „A Remete-Felső-barlang ásátásának eredményei” című előadás kézírata. Gáboriné Csánk Veronika.
18 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1402-2004.
2. Az érdi moustérien teleppel kapcsolatos előadások magyar nyelvű kézíratai, Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika.
27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1475-2004.
3. „Kelet-Európa középső paleolitikuma” Tata, Dunaföldvár, Ságvár, Érd. Előadás és cikk az UISPP VIII. Kongresszusán Belgrádban (1971). Gáboriné Csánk Veronika.
30 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1453-2004.
4. „Magyarország paleolitikuma.” Valószínűleg egy Ferrarában tartott előadás magyar nyelvű kézírata. Gáboriné Csánk Veronika.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1455-2004.
5. „Die Funde von Vértesszőllős” című előadás, amely az 1976-ban tartott hallei konferencián hangzott el. Magyar és német nyelvű kézirat. Gáboriné Csánk Veronika.
66 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1457-2004.
6. „Die Behausungsspuren von Dömös” című, a günzburgi konferencia kötetébe írt tanulmány⁷⁴ magyar és német nyelvű kézírata, rajz, dia és egy levél. Gáboriné Csánk Veronika.
23 oldal gépelt kézirat, 1 db rajz, 1 db dia. Ltsz.: H 1458-2004.
7. Sylt-Kielben 1970-ben elhangzott előadás szövegének kézírata. Gábori Miklós.
25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1487-2004.
8. „Ein paläolithischer Silex Abbau in Budapest” című előadás szövege. A konferencia Philadelfiában volt 1987-ben, előadója: Gáboriné Csánk Veronika.
Cikkváltozata: Gábori-Csánk 1988.
12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1488-2004.
9. „Le Paléolithique de Hongrie” című Ferrará-

⁶⁷ GÁBORI 1968c.

⁶⁸ GÁBORI 1971.

⁶⁹ GÁBORI 1971a.

⁷⁰ GÁBORI 1971b.

⁷¹ GÁBORI 1971c.

⁷² ActaArchHung 22. (1970), p. 420-424.

⁷³ GÁBORI 1966a 123-126.

⁷⁴ GÁBORI-CSÁNK 1984.

- ban elhangzott előadás francia nyelvű szövege. Gáboriné Csánk Veronika.
12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1489-2004.
10. „Nouvelles observations sur le Szélétien.” Az 1974-es párizsi konferencián előadott szöveg francia és magyar nyelven és egy kísérőlevél. Gáboriné Csánk Veronika.
20 oldal francia, 15 oldal magyar kézirat, 1 oldal levél. Ltsz.: H 1494-2004.
11. „Az ősemlék korának kutatása a Szovjetunióban”⁷⁵ című előadás kézírata. Gábori Miklós. Megjelent: Gábori 1969b.
16 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1520-2004.
12. „Őskori kovabánya Farkasréten” című előadás szövege. Gáboriné Csánk Veronika.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1522-2004.
13. „Ősemlékek, ásatások” című előadás gépelt kézírata kézzel írt kiegészítésekkel. Levél a TIT miskolci szervezetétől, amiben felkéri Gábori Miklóst az előadás megtartására (1975).
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1558-2004.
14. „A múzeumok szerepe a közművelődésben.” Valószínűleg egy ismeretterjesztő előadás szövege.
12 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1605-2004.
15. „A barlangok régészeti kutatásáról” Gábori Miklós előadásaként hangzott el barlangkutatóknak.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1753-2005.
16. Feltételezhetően Gábori Miklós előadása a Szovjetunió-beli útjáról. Elhangzott a Kielben rendezett konferencián.
15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1761-2005.
4. Gábori Miklós lektori véleménye Szatmáry László: A Kárpát-medence késő-mezolitikus és kora-neolitikus népességének dinamikája humán-ökológiai rekonstrukció alapján című munkájáról (1981).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1587-2004.
5. Gábori Miklós bírálata T. Bíró Katalin: Az őskori és őskőkori pattintott kőeszközök nyersanyagai Magyarországon című doktori disszertációjáról (1984).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1588-2004.
6. Gábori Miklós bírálata Kövecses-Varga Etelka: Felső-paleolit lakhelytípusok Nyugat és Közép-Európában című doktori disszertációjáról (1994).
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1590-2004.
7. Gábori Miklós bírálata Simán Katalin: Új eredmények Északkelet-Magyarország paleolitikumában című doktori disszertációjáról (1984).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1591-2004.
8. Gábori Miklós bírálata Ringer Árpád: Egy levéleszközös formakör szórványelelei a Bükk hegység területén című bölcsészdoktori értekezéséről (1982).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1592-2004.
9. Gábori Miklós bírálata Csongrádiné Balogh Éva: Rézkori, bronzkori pattintott kőeszközök Pest megyében és a Dunától keletre eső területeken. című doktori értekezéséről.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1653-2004.
10. Gábori Miklós opponensi véleménye Makkay János: Az indoeurópai népek őstörténete és a vonaldíszes kerámia című doktori értekezéséről (1986).
1 oldal kézirat, 14 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1593-2004.
11. Gábori Miklós lektori véleménye Simán Katalin: Paleolit leletek Sajószentpéterről című cikkéről (1984).
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1594-2004.
12. Gábori Miklós lektori véleménye Dobosi-Vörös-Krolap-Schweitzer: Pilismarót-Dió: új őskőkori telep című tanulmányáról (1985).
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1595-2004.
13. Gábori Miklós lektori véleménye Bíró Katalin munkájáról (1982).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1596-2004.
14. Gábori Miklós szakmai lektorálása J. Waechter: Az ember őstörténete. című könyvről. Levél Székely Ervin szerkesztő részére (1986).
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1597-2004.
15. Gábori Miklós lektori véleménye Vértes L.-Dobosi V.: Régészeti feldolgozás és Kretzoi

Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika opponensi, lektori véleményei, bírálatai

1. Gáboriné Csánk Veronika opponensi véleménye Benkő Lázár: Kerámiákban levő kvarckristályok termolumineszcens tulajdonságainak vizsgálata és alkalmazásuk a kormeghatározásban című kandidátusi disszertációjáról (1993).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1589-2004.
2. Gáboriné Csánk Veronika bírálata Simán Katalin: Új eredmények Északkelet-Magyarország paleolitikumában. című doktori értekezéséről (1984).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1639-2004.
3. Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika véleményezése Dobosi Viola: A magyarországi felső paleolitikum történeti vázlatára című OTKA pályázatáról.
2 oldal kézirat. Ltsz.: H 1630-2004.

⁷⁵ GÁBORI 1969b. Ezúton szeretném megköszönni lektorom, Meszter Zsolt sok segítségét, hasznos tanácsait.

- Miklós: A telepfauna kiértékelése (Vérteszöllös alsó paleolit őstelep) című munkájáról (1978).
27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1580-2004.
16. Gábori Miklós kontrollszerkesztői-szaklektori véleménye A. Leroi-Gourhan: Les religions de la Préhistoire című könyvének fordításáról.
31 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1582-2004.
17. Gábori Miklós lektori véleménye: Az ember származása című forgatókönyvről (1979).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1583-2004.
18. Gábori Miklós lektori véleménye T. Dobosi Viola: Új felsőpaleolit lelőhely Mogyorósbányán című tanulmányáról.
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1702-2004.
19. Gábori Miklós jelentései Kőszegi Frigyes, Schreiber Rózsa és Nagy Margit egy-egy tanulmányáról.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1650-2004.
20. Gábori Miklós opponensi véleménye László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakasza című munkájáról.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1737-2005.
- Szakirodalmi jegyzetek, feljegyzések, cikkek részletei*
1. Egy lelőhely (?) faunaanyagának vizsgálata.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1476-2004.
2. Embertani rész valamelyik tanulmányhoz, kézzel írt jegyzetek.
14 oldal kézirat. Ltsz.: H 1477-2004.
3. Szakirodalmi jegyzetek, különböző cikkfordítások egy füzetben, cikkek kivonata kézzel írva magyar és német nyelven. Német nyelvű kézirattöredékek.
19 oldal kézirat egy füzetben. Ltsz.: H 1547-2004.
72 oldal kézirat. Ltsz.: H 1549-2004.
34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1473-2004.
4. Képjegyzék magyar és német nyelven.
9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1474-2004.
5. Kézzel írt kézirat részletek, szakirodalmi jegyzetek. Jegyzetek két kockás füzetben (1984). Feljegyzések Gáboriné Csánk Veronika, Gábori Miklós munkái.
23 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1565-2004.
20 oldal kézirat (két füzet). Ltsz.: H 1640-2004.
15 oldal kézirat. Ltsz.: H 1710-2004.
6. A mongóliai kutatóutat kézzel és géppel leírt jegyzetek, cikktöredékek, szakirodalmi jegyzetek, feljegyzések nagyrészt kézzel írva, valamint rajzos táblák különböző kőeszközökről és két térkép Gábori Miklóstól.
7. Mongólia, szakjegyzetek IX., kézzel írt füzet.
8. Szakirodalmi jegyzetek, feljegyzések egy kis noteszben, kézzel írva.
20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1609-2004.
36 oldal kézirat, 2 oldal gépelt kézirat, 30 tábla rajz, 2 térkép. Ltsz.: H 1616-2004.
13 oldal kézirat (füzet). Ltsz.: H 1767-2005.
24 oldal kézirat (füzet). Ltsz.: H 1768-2005.
9. Szakirodalmi jegyzetek a kínai paleolit anyagról, kézzel írt notesz, fotók és rajzok.
14 oldal kézirat (füzet), 2 db rajz, 24 db fotó. Ltsz.: H 1769-2005.
10. Ismeretterjesztő előadások vagy cikk részletek kézzel és géppel írva az őskorról, a régészeti módszerekről, kronológiai meghatározásokról.
3 oldal kézirat, 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1636-2004.
11. Szakirodalmi jegyzetek, rajzok és fotók különböző témakörökben.
6 oldal gépelt kézirat, 4 db rajz, 2 db fotó. Ltsz.: H 1776-2005.
- A Gábori hagyatékba került más szerzőktől származó tanulmányok*
1. Schweitzer Ferenc: Remete-Felső-barlang geológiai szelvényének vizsgálata. című cikk.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1403-2004.
2. Leél-Őssy Sándor: Geomorfológiai és hidrológiai vizsgálatok a Máriaremete-i szorosban című cikk.
9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1404-2004.
3. Remete-Felső-barlang faunaanyagának vizsgálata. című tanulmány, ELTE Alkalmazott Növénytan és Szövetfejlődéstan Tanszék.
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1405-2004.
4. A ságvári ásatás kézzel írott, rajzokkal illusztrált feljegyzései, eredeti rajzok, feljegyzések két füzetben, és lapokon, néhány ásatási fotó. Gallus Sándor ásatása.
11 oldal szöveg, 37 db rajz, 7 db fotó. Ltsz.: H 1418-2004.
5. Kretzoi Miklós: Étude paléontologique – fejezet az Érd monográfiából (magyar nyelvű kézirat).
96 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1430-2004.
6. Kretzoi Miklós: Régészeti zoológia (A vadászat és a feldolgozás) című tanulmánya az Érd kötethez (javítás előtti verzió).
37 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1431-2004.
7. Kordos László: Az 1980. évi magyarországi holocén kutatás című jelentés gépelt változata.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1478-2004.
8. Dienes I.: Egzakt módszerek heméraábra

- készítésére és azok alkalmazása korbecslésre című cikke.
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1517-2004.,
9. Dienes I.: Proposal for Formalization of Stratigraphic Terminology című tanulmány (1975).
34 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1518-2004.
 10. Szolnoky Gábor mérnök szakvéleménye a XII. Farkasrét, Denevér úti ásatás szelvényének állékonyságáról és valószínűleg ehhez tartozó kéziratok jegyzetek (1985).
2 oldal kézirat, 3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1536-2004.
 11. Patantyús-Á Miklós: Jelentés a Bp. Denevér utcai lelőhelyen végzett régészeti célú geoelektromos mérésekről (összeállítás, 1984)
12 oldal gépelt kézirat, 11 db rajz. Ltsz.: H 1537-2004.
 12. Kubinyi András: Az életmód-történet ideológiai alapjai. A feudális társadalom. című előadásának gépelt kézírata és egy meghívó az előadásra (1978).
51 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1551-2004.
 13. Kretzoi Miklós (?): Lektorai vélemény Gábori Miklós dr. A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között című kéziratáról (1971).
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1562-2004.
 14. Banner János és Dobrovits Aladár opponensi véleménye Gábori Miklós: A késői paleolitikum kérdései Magyarországon című kandidátusi értekezéséről (1959).
31 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1577-2004.
 15. Harmatta János, Kretzoi Miklós és Bánesz László opponensi véleménye Gábori Miklós: A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között című doktori értekezéséről (1972).
31 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1578-2004.
 16. Benkő Lázár válasza Gáboriné Csánk Veronika kandidátusi értekezéséről írt bírálatára (1994).
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1581-2004.
 17. Dr. Zólyomi Bálint opponensi véleménye Gáboriné Csánk Veronika doktori értekezéséről.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1576-2004.
 18. Dr. Kretzoi Miklós és Dr. Bánesz László opponensi véleménye Gáboriné Csánk Veronika: Az őskőkori jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon című doktori értekezéséről (1987).
23 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1585-2004.
 19. Simán Katalin: Északkelet Magyarország bizonytalan korú paleolit leletei (Miskolc, Avas). Szakdolgozat.
63 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1598-2004.
 20. Ali Ahmed Bachit: A paleolitikum kutatásának módszertani alapjairól. Szakdolgozat (1977).
83 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1599-2004.
 21. Luu Tran Tieu: A kavicsiparok szerepe az emberiség kőkori kultúráiban című doktori értekezése.
362 oldal gépelt kézirat, 18 tábla, 21 szöveggözi kép (rajz). Ltsz.: H 1617-2004.
 22. Gábori Miklós, Kretzoi Miklós, Bánesz László lektori és opponensi véleménye Luu Tran Tien: Paleolitikus kavicsiparok Európában című munkájáról (1980).
15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1600-2004.
 23. Dr. Fülöp József: Őskori tüzkőbányászat emlékei a tatai Kálvária-dombon című munkája.
33 oldal gépelt kézirat, 18 db rajz, 41 db fotó. Ltsz.: H 1603-2004.
 24. Somogyi Sándor: A magyar nép kialakulásának és honfoglalásának földrajzi környezete. című doktori értekezése, ennek tézisei, és opponensi véleményei, Somogyi Sándor, Borsy Zoltán, Zólyomi Bálint, Erdélyi István tollából.
125 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1604-2004.
 25. Részletek John Maringer: Contribution to the Prehistory of Mongolia című könyvéből. Gáboriék megjegyzéseivel ellátott magyar fordítás.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1612-2004.
 26. C. Dordzsszüren: A Mongol Népköztársaság területén lévő kőkorszak kutatásának helyzete. (Ulaanbaator 1957) című cikk javításokkal.
18 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1615-2004.
 27. Egy lelőhely (?) faunaanyagának vizsgálata.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1476-2004.
 28. Embertani rész, kézzel írt jegyzetek (?)
14 oldal kézirat. Ltsz.: H 1477-2004.
 29. „Kőanyagvizsgálati módszerek és alkalmazásuk a magyar régészetben” című tanulmány (?)
26 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1621-2004.
 30. Kalicz Nándor opponensi véleménye dr. Gábori Miklósné, dr. Csánk Veronika „Az érdi középső paleolit telep” című kandidátusi értekezéséről.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1734-2005.
 31. Kretzoi Miklós opponensi véleménye dr. Gábori Miklósné, dr. Csánk Veronika „Az érdi középső paleolit telep” című kandidátusi értekezéséről.
22 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1735-2005.
 32. Banner János lektori jelentése G. Csánk Veronika: Az érdi középső paleolit telep című munkájáról.
5 oldal kézirat. Ltsz.: H 1764-2005.
 33. Dr. Krolopp Endre: Előzetes jelentés a csillaghegyi Mollusca-anyag vizsgálatáról.
2 oldal kézirat. Ltsz.: H 1765-2005.

Hivatalos ügyek

1. Gáboriné Csánk Veronika önéletrajza és tudományos munkáinak jegyzéke, hivatkozások.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1550-2004.
2. Gáboriné Csánk Veronika munkaköri jegyzéke, munkaköri leírása, tudományos munkáira való hivatkozás.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1555-2004.
3. Gáboriné Csánk Veronika belgiumi ösztöndíjához összegyűjtött anyagok: 1 db fénykép, tudományos munkáinak a jegyzéke magyar és francia nyelven, francia nyelvű önéletrajz, gépelt kéziratok, fénymásolt lapok tudományos minősítést igazoló iratokról.
11 oldal gépelt kézirat, 1 db fotó. Ltsz.: H 1556-2004.
4. Gáboriné Csánk Veronika tudományos önéletrajza francia nyelven.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1644-2004.
5. Gáboriné Csánk Veronika munkatervei (9 db) és munkajelentései (9 db).
24 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1646-2004.
6. Gáboriné Csánk Veronikának a Szocialista Kultúráért kitüntetett jelvény iratai (1982).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1648-2004.
7. Gáboriné Vera jelentése az 1970-s Svájcban töltött tanulmányútjáról a BTM Főigazgatósága számára.
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1659-2004.
8. Gábori Miklós életrajza, szakmai életrajza, tudományos életrajza, megjelent munkáinak jegyzéke.
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1622-2004.
9. Gábori Miklós munkatervei és munkajelentései.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1655-2004.
10. Jelentés az Ős- és Népvándorláskori Osztály 20 éves munkájáról. Gépelt kézirat, őskor, római-kor, Gábori Miklós).
19 oldal kézirat. Ltsz.: H 1546-2004.
11. Gábori Miklós beszámolója az Osztály munkájáról, dolgozóirol, a saját munkájáról. A Pártvezetőség számára készített előadás gépelt szövege.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1656-2004.
12. Gábori Miklós kérvényei Svédországi tanulmányútjával kapcsolatban (1962, 1964, 1965) Tarjányi Sándor főigazgató, J. W. Walldén és G. Arwidsson levelei.
5 oldal kézirat, 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1658-2004.
13. Meghívó az 1963-s moszkvai konferenciára és jelentés a programokról, tanulságokról Tarjányi Sándornak, a BTM Főigazgatójának. (1963, Gábori Miklós)
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: 1660-2004.
14. Szerződéstervezet nemzetközi kutatásban való részvételre (Veres László levele), Gábori Miklós véleménye és levele Ringer Árpádnak (1991).
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1661-2004.
15. Jelentés az MTA és Kőszegi Frigyes részére Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika 4 hónapos Szovjetunió-beli tanulmányútjáról (1972, 1973).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1662-2004.
16. Gábori Miklós kérelmei kiutazásaihoz: Mongóliába (1961), Vietnámba (1963), Bécsbe és Freiburgba (1960), Bökönyi Sándorral Mongóliába (1964), Párizsba (1969).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1663-2004.
17. Gábori Miklós feljegyzései mongóliai kiküldetéseknek (1958, 1961) tudományos és népművelési eredményeiről.
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1664-2004.
18. Gábori Miklós, Gáboriné Csánk Veronika sikertelen (1963) és sikeres (1965) franciaországi tanulmányútjának levelezése, kérelmek és jelentések az út eredményeiről.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1665-2004.
19. Előterjesztés Luu Tran Tieu doktori kérelme tárgyában.
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1618-2004.
20. Luu Tran Tieu kandidátusi ügye, vélemény, tézisek, válasz az opponensi véleményekre, jegyzőkönyv, hat levél.
33 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1623-2004.
21. Feljelentés tervezetek és feljelentés a Denevér u. ásatás feldúlásával kapcsolatban. Gáboriné Csánk Veronika, Székely György levelei.
2 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1697-2004.
22. A Corvina kötetbe írt szöveg a Denevér utcai agancskalapácsokról és a Remete-Felső-barlang bronzkori kincsleletének átadás-átvételi szerződése.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1553-2004.
23. MTI híryanag. XII. Denevér u., Gáboriné Csánk Veronika (?) háttéranyaga az előzményekről és a további teendőktől.
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1698-2004.

Kiállításokkal kapcsolatos ügyintézés

1. Az állandó kiállítás paleolitikus és mezolitikus részének, valamint a Remete-Felső-barlangban talált kincsleletek leírása, vázlatok, diasorozat szövege.
17 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1552-2004.

2. A Régészeti ásatások Budapesten című kiállításához készített leíró kartonok, tárgyleírások. 34 db karton. Ltsz.: H 1557-2004.
3. A palotai kiállítással kapcsolatos dokumentáció, forgatókönyv, tárgyleírások, szövegek, különböző változatok kézzel és géppel írva és javítva. 295 kézirat és gépelt kézirat, 1 db fotó. Ltsz.: H 1563-2004.
4. A Stokholmban rendezendő kiállítás terve, kísérőlevél a tanulmányút ügye (őskor, római kor, népvándorlás, Gábori Miklós). 15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1564-2004.
5. A párizsi Musée de l'Homme-ban rendezett kiállítás paleolit anyagával kapcsolatos levelezés, engedélykérelmek, listák, kiviteli engedélyek, levelezés különböző személyekkel. A kiállításhoz készült rajzok fénymásolatai.
6. Döntően Gáboriné Csánk Veronika, Székely György és Henry de Lumley levelezése (1983-1986). 63 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1647-2004. 6 db rajz. Ltsz.: H 1566-2004. 26 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1713-2005.
- Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika levelezése*
1. Az 1976. szeptember 13-18. között tartott Nizzai Nemzetközi Régészeti Kongresszussal kapcsolatos levelezés francia és magyar nyelven (engedélykérelmek, meghívólevél, magánlevél). 25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1645-2004.
2. A XII. Denevér utcai ásatással kapcsolatos levelezés: Székely Györgynek írta Csánk Veronika, Fülöp Józsefnek írta Székely György, valamint egy általános iskolának, ezen kívül az ásatási engedély jegyzőkönyve. 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1554-2004.
3. „A Denevér utcai őskori kovabánya helyének meghatározása geofizikai módszerekkel.” c tanulmánnyal kapcsolatos levél, kutatási szerződés, kutatási költségek leírása, műszaki leírás. 6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1651-2004.
4. Gábori Miklós levele Gregus Pálnak, amelyben kéri, hogy határozza meg és írjon cikket az Érdén előkerült megkovásodott famaradványokról. 1 oldal gépelt kézirat, 6 db fotó. Ltsz.: H 1696-2004.
5. „Az érdi középső paleolit telep” című monográfia kiadásával kapcsolatos levelezés. Gáboriné Csánk Veronika, Gábori Miklós, Tarjányi Sándor írásai. 22 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1699-2004.
6. Gábori Miklós „A késő paleolitikum kérdései Magyarországon” című kandidátusi disszertációjával kapcsolatos levél és Vadász Elemér ismertetése. 1 oldal kézirat, 5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1700-2004.
7. A farkasréti kovabányával kapcsolatos levelezés és különböző kérések, válaszok. Gáboriné Csánk Veronika, Csató Éva, Novotny Gergely, Pattantyús Á. Miklós, Fülöp József levelei. 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1701-2004.
8. Gáboriné Csánk Veronika: A középső paleolitikus Jankovichien Magyarországon című munkájának francia fordításával és kiadásával kapcsolatos levelezés. Gáboriné Csánk Veronika, Zólyomi Bálint, Selmeczi László, Buzinkay Géza, Marcel Otte levelei. 3 oldal kézirat, 9 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1703-2004.
9. Gáboriné Csánk Veronika doktori értekezésével kapcsolatos levelezés, Mádl Ferenc, Komjáti Elemérné levelei. 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1705-2004.
10. Gáboriné Csánk Veronika „Le Jankovichien en Hongrie” című kéziratának megjelentetésével, a liège-i egyetem professzorával (Marcel Otte) való levelezés (1988-1989) és későbbi levelek Liège-ből. 3 oldal kézirat, 10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1717-2005.
11. Gábori Miklós levele Bartha Antalnak a Magyarország története című munka kiadásával kapcsolatban. 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1704-2004.
12. Különböző külföldi (Halle, Pennsylvania, Erlangen-Nürnberg) konferenciákkal kapcsolatos levelezés. Gáboriné Csánk Veronika, Székely György levelei. 7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1706-2004.
13. Gábori Miklós különböző szakmai jellegű levelei és különböző témakörökben válaszlevelek. Gábori Miklós, Kretzoi Miklós, Kövecses-Varga Etelka, Nemezc E., Fodor István, Horváth Miklós. 9 oldal kézirat, 25 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1707-2004.
14. Gáboriné Csánk Veronika különböző szakmai jellegű levelei és különböző témakörökben válaszlevelek, Székely György, Fülepp Ferenc levelei. 3 oldal kézirat, 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1708-2004.
15. Gáboriné Csánk Veronika személyes jellegű

- levelezése döntően kézzel írt kéziratok ill. az őt érintő válaszlevél, Bánesz László levele.
3 oldal kézirat, 3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1709-2004.
16. Meghívó Gábori Miklós részére a Halleban rendezett „Homo erectus – seine Kultur und Umwelt” című konferenciára és a konferencia programja (1978).
5 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1714-2005.
17. A Tübingeni Egyetem Günzburgban rendezett konferenciájával („Jungpaläolithische Siedlungsformen in Europa”, 1983) kapcsolatos levelezés, Gábori Miklós, H. Müller-Beck levelei, a program és a rezümé.
1 oldal kézirat, 13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1715-2005.
18. „Óskori kovabányászat és kőszköz-nyersanyag” konferencia (Budapest-Sümege, 1986) programja, kérdőívei, anyaga, levelek.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1716-2005.
19. Farkasrét-Kovabánya C14-s vizsgálatával kapcsolatos levelezés (1985–1988).
23 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1718-2005.
20. C14-s vizsgálatokkal kapcsolatos levelezés, elsősorban Dömös és Szob (1983–1988), egy Ságvárra vonatkozó levél (1964).
1 oldal kézirat, 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1719-2005.
21. Fülöp József kérése a farkasréti kovabánya meglátogatására és Gáboriné Csánk Veronika válaszánaak másolata (1986).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1720-2005.
22. A Gábori házaspár amerikai útjával kapcsolatos levelezés, konferencia meghívások és válaszok.
8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1721-2005.
23. Különbözö konferencia meghívások, válaszok Gáboriné Csánk Veronika és Gábori Miklós részére.
27 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1722-2005.
24. Gáboriné Csánk Veronikának a kansasi Egyetemröl írt levelek (1983, 1984, 1986)
3 oldal kézirat, 2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1723-2005.
25. Luu Tran Tieu levele a Gábori házaspárnak (1985).
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1724-2005.
26. A Muséum National d’Histoire Naturelle múzeummal folytatott levelezés. Gáboriné Csánk Veronikának írt levelek 1983-1986 között.
2 oldal kézirat, 11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1725-2005.
27. Christian Züchner (az Erlangen-Nürnbergi Egyetemröl) és Gáboriné Csánk Veronika levelezése (1985) 22 tanár, ill. diák Magyarországra látogatásával kapcsolatban.
10 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1726-2005.
28. Gáboriné Csánk Veronika és Bognár-Kutzián Ida levelezése az Erlangen-Nürnbergi Egyetemmel (1983-1984).
1 oldal kézirat, 4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1727-2005.
29. „Mesolithikum in Europa” című 1978-ban Potsdamban tartott konferencia meghívója és programja Gáboriné Csánk Veronikának elküldve.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1728-2005.
30. A Liège-i Egyetemröl Marcel Otte levelei Gáboriéknaak (1979-1980).
3 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1729-2005.
31. Gábori Miklósnak külobnbözö helyekröl, külobnbözö témákban írt levelek és részben a válaszok másolatai.
1 oldal kézirat, 8 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1730-2005.
32. Gábori Miklósnak és Gáboriné Csánk Veronikának Bernből és Rómából küldött levelek (1976, 1985).
2 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1731-2005.
33. Az Erlangen-Nürnbergi Egyetemröl Gáboriné Csánk Veronikának küldött levelek és részben a válaszok másolatai (1982-1988).
1 oldal kézirat, 13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1732-2005.
34. Gáboriné Csánk Veronikának külobnbözö helyekröl, külobnbözö témákban írt levelek és részben a válaszok másolatai (1977-1985).
1 oldal kézirat, 20 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1733-2005.
- Egyéb anyag (filmek, interjúk, egyetem)*
1. „A Turkesztántól délre. Archäologie und Gegenwart.” Egy tervezett régészeti utifilm témavázlata és kísérolével György István studiövezetö részére Gábori Miklóstól.
13 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1606-2004.
2. Ala Tau – Ararát, Gábori Miklóssal a tadzsikisztáni útjáról készített riport szövege.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1607-2004.
3. Egy angol ismeretterjesztö film kapcsán Kudlik Júlia, a narrátorok és a tudományos szakértö, Gábori Miklós gépelt szövege.
7 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1608-2004.
4. „Keressünk együtt ösembert” című TV műsorhoz kapcsolódó anyaggyűjtés. Külobnbözö levelezölapok amelyeket Gábori Miklósnak írtak. A TV film vázlata, forgatókönyve, Gábori Miklós és a riportter beszélgetése, a külobn-

- böző helyszínek leírása helyenként szövegek között rajzokkal, kézirással.
28 db lap. Ltsz.: H 1584-2004.
55 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1760-2005.
5. Többszörösen javított interjú Gábori Miklóssal.
21 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1620-2004.
 6. Témavázlat az őseemberek életéről szóló ismeretterjesztő. Gábori Miklós.
11 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1754-2005.
 7. „Őseemberek útján...” című rádióműsor szövege, Béki László részére küldte el Gábori Miklós.
15 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1755-2005.
 8. „Bilzingleben – az előember legújabb települése.” című rádióműsor Gábori Miklóssal.
6 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1756-2005.
 9. Rádióriport Gábori Miklóssal a barlangrajzokról, elsősorban Altamiráról és Lascaux-ról.
4 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1757-2005.
 10. „A Szelim barlang feltárása” című ismeretterjesztő film témavázlata. Gábori Miklós.
1 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1758-2005.
 11. Rádióriport Gábori Miklóssal K-európai útjairól, elsősorban örményországi élményeiről.
14 oldal gépelt kézirat. Ltsz.: H 1759-2005.
 12. Az Egyetemen tartott órák vázlatja, Gábori Miklós.
23 oldal kézirat. Ltsz.: H 1643-2004.
- Gáboriné Csánk Veronika ásatási dokumentációi, jelentései helyszíni szemléiről és más régészekkel együtt végzett munkáiról.*
1. Budapest Dunameder, Csepeli Dunapartnál, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 1097-79
 2. Budapest I. Fő utca 24., (1962), újkor
Munkatárs: Gyürky Katalin
BTM A ltsz.: 751-78
 3. Budapest I. Groza Péter rakpart, (Clark Ádám tér és Ybl Miklós tér között) (1961), meghatározatlan korú
Munkatárs: Gyürky Katalin
BTM A ltsz.: 752-78
 4. Budapest I. Hess A. tér 4., Domonkos kolostor, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 718-78
 5. Budapest I. Kapisztrán tér, Mária Magdolna templom, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 720-78
 6. Budapest I. Szentháromság utca, Szentháromság tér-Tárnok u., () középkor
BTM A ltsz.: 727-78
 7. Budapest I. Tóth Árpád sétány az Úri u. 50. magasságában, (1962), törökör
BTM A ltsz.: 730-78
 8. Budapest I. Úri utca, (1962), középkor
Munkatárs: Bertalan Vilmosné
BTM A ltsz.: 732-78
 9. Budapest I. Ybl Miklós tér az Ifjúsági park építése, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 767-78
 10. Budapest II. Bem rakpart 32–34., (1962) római kor, középkor, újkor
Munkatárs: Gyürky Katalin
BTM A ltsz.: 771-78
 11. Budapest II. Budakeszi út 51., (1962), középkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 1087-79
 12. Budapest II., Frankel Leó út 25–29., Lukácsfürdő, (1962), középkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 786-78
 13. Budapest II. Frankel Leó u. 96., (1962), meghatározatlan korú
BTM A ltsz.: 789-78
 14. Budapest II. Jurányi u. és Bajvívó u. sarkán, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 790-78
 15. Budapest II. Margit utca 13., (1962), középkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 793-78
 16. Budapest II. Nagykovácsi út elején, (1962), őskor: bronzkor
BTM A ltsz.: 798-78
 17. Budapest II. Remete-Felső-barlang, (1969), őskor: középső paleolitikum, őskor: bronzkor
BTM A ltsz.: 555-77, MNM A ltsz.: V.91/1970
 18. Budapest II. Remete-Felső-barlang, (1970), őskor: középső paleolitikum, őskor: rézkor
BTM A ltsz.: 556-77, MNM A ltsz.: X. 114/1971
 19. Budapest II. Remete-barlang, (1971), őskor
BTM A ltsz.: 797-78
 20. Budapest II., Remete-völgy, (1972), őskor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 1412-83
 21. Budapest II. Varsányi I. u. 44., (1962), középkor
Munkatárs: Gyürky Katalin
BTM A ltsz.: 305-77
 22. Budapest II., Vöröshadsereg útja 36–38., (1961, 1962), középkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 1087-79
 23. Budapest III., Békásmegyér, (1962), őskor
MNM A ltsz.: III. 99/1963.
 24. Budapest III. Békásmegyér, Kossuth Lajos üdü-

- lőpart, BUVÁTI vízisporttelep, (1962), őskor: kelta
BTM A ltsz.: 1818-97
25. Budapest III. Békásmegyer, Kossuth Lajos üdülőlőpart, Pénzjegynyomda üdülője mellett, (1962), őskor
BTM A ltsz.: 854-79
26. III. Békásmegyer, Kossuth Lajos üdülőlőpart, BUVÁTI sporttelep, (1962), őskor: neolitikum
BTM A ltsz.: 369-77, MNM A ltsz.: 99/1963.
27. Budapest III., Békásmegyer, Kossuth Lajos üdülőlőpart, BUVÁTI Sporttelep, (1963) őskor: neolitikum, rézkor, bronzkor, vaskor, kelta, újkor
BTM A ltsz.: 375-77, MNM A ltsz.: X.112/1964.
28. Budapest III., Békásmegyer, Kossuth Lajos üdülőlőpart, Bányászati Tervező Intézet telke, (1963), őskor
BTM A ltsz.: 849-79
29. Budapest III. Kossuth Lajos üdülőlőpart, Pünkösdfürdő, Mogúrt üdülő (1962), őskor
BTM A ltsz.: 852-79
30. Budapest III. Békásmegyer, Kossuth Lajos üdülőlőpart, BUVÁTI vízisporttelep, (1962), középkor
BTM A ltsz.: 1818-97
31. Budapest III., Hajógyári sziget, déli csúcsa, (1963) római kor
BTM A ltsz.: 832-78
32. Budapest III., Csillaghegy, Hegyalja utca 18., (1967), őskor: paleolitikum, rézkor
BTM A ltsz.: 401-77, MNM A ltsz.: V.132/1968.
33. Budapest III. Homokos dűlő, Gázgyári lakótelep, (1962), római kor
Munkatárs: Kaba Melinda
BTM A ltsz.: 841-79
34. Budapest III. Tarhos utca 44. előtt és a Tarhos u. - Óvári u. találkozásánál (1962), római kor
Munkatársak: Sellye Ibolya, Póczy Klára
BTM A ltsz.: 889-79
35. Budapest III. Vöröshadsereg útja 280-tól északra, Egyetértés Tsz területén (1963), őskor: kora-bronzkor
BTM A ltsz.: 374-77, MNM A ltsz.: X. 111/1964.
36. Budapest III., Vöröshadsereg útja 280-tól északra, (1966), őskor: neolitikum,
BTM A ltsz.: 392-77, MNM A ltsz.: VIII. 121/1967.
37. Budapest III. Vöröshadsereg u. - Munkácsy Mihály u., (1974), őskor: neolitikum, vaskor; népvándorláskor (avarok)
BTM A ltsz.: 122-75, MNM a ltsz.: XVII.148/1975.
38. Budapest V. Roosevelttér 7-8., (1962), újkor
Munkatárs: Feuerné Tóth Rózsa
BTM A ltsz.: 930-79
39. Budapest V. Váci utca - Pintér u. sarkán, (1962), középkor
Munkatárs: Feuerné Tóth Rózsa
BTM A ltsz.: 934-79
40. Budapest VIII. Puskin utca 6., volt Sörkatakomba, (1962) törökkor, újkor
Munkatárs: Gerő Győző
BTM A ltsz.: 943-79
41. Budapest XI. Budafoki út 209. Épület Elemgyár, (1962), őskor: rézkor
Munkatárs: Barkóczy László
BTM A ltsz.: 957-79
42. Budapest XI. Dombóvári út - Budafoki út sarkán, (1962),
BTM A ltsz.: 959-79
43. Budapest XI. Gellérthegy, déli lejtő Jubileumi park, (1963), őskor: kelta
BTM A ltsz.: 967-79
44. Budapest IX. Mátyás utca 4., (1962), törökkor
Munkatárs: Gerő Győző
BTM A ltsz.: 944-79
45. Budapest XI. Petzval József utca 18-22., (1962), újkor
BTM A ltsz.: 978-79
46. Budapest XI. Rózsavölgy, (1963), római kor
BTM A ltsz.: 971-79
47. Budapest XII. Denevér út, hrsz: 8657/3, Farkasrét, (1984), őskőkor: paleolitikum
BTM A ltsz.: 1487-85, MNM a ltsz.: XI.133/1985.
48. Budapest XIII., Meder utca 9., (1963), népvándorláskor: avar
Munkatárs: Wellner István
BTM A ltsz.: 993-79
49. Budapest XIII. Kassák Lajos utca 66. előtt, (1962), újkor
BTM A ltsz.: 989-79
50. Budapest XIII. Szekszárdi út 19-25., (1961), újkor
Munkatárs: Zolnay László
BTM A ltsz.: 994-79
51. Budapest XIV. Paskál utca, Paskál malom, (1962), újkor
Munkatárs: Bertalan Vilmosné
BTM A ltsz.: 999-79
52. Budapest XVII. Csabai út 50., (1968), meghatározatlan korú
BTM A ltsz.: 1013-79

53. Budapest XVII. Csabai út 64., (1962), őskor: rézkor
BTM A ltsz.: 528-77, MNM A: III.101/1963
54. Budapest XVII. Csabai út 64-66, (1968), őskor: rézkor
Munkatárs: Kaba Melinda
BTM A ltsz.: 1014-79, MNM A ltsz.: 101/1963.
55. Budapest XX. Attila utca 36., (1962), népvándorláskor
Munkatárs: Nagy Emese
BTM A ltsz.: 1029-79
56. Budapest XX. Lázár utca 1-3., (1961), őskor
Munkatárs: Nagy László
BTM A ltsz.: 1033-79
57. Budapest XXI. Csepel, Királyerdő, Felsőtagi határrész, (1961), őskor
Munkatárs: Kovács J., Schreiber Rózsa
BTM A ltsz.: 1052-79
58. Budapest XXI. Csepel, Háros Dunapart, (1962), őskor: bronzkor
BTM A ltsz.: 1041-79, MNM A ltsz.: XVI.275/1985.
59. Érd-Parkváros (Pest megye), (1963-64), őskor: középső paleolitikum
BTM A ltsz.: 553-77, MNM A ltsz.: XIII.171/1965.
60. Máriaremete-Felsőbarlang /Pest megye/, (1969), őskor: paleolitikum
BTM A ltsz.: 555-77
61. Máriaremete-Felsőbarlang /Pest megye/, (1970), őskor: paleolitikum
- BTM A ltsz.: 556-77
62. Máriaremete-Felsőbarlang (Pest megye), (1971), őskor: paleolitikum
BTM A ltsz.: 797-78
- Gábori Miklós dokumentációi, jelentései ásatásairól, helyszíni szemléiről és munkatársaival közösen végzett munkáiról*
1. Budapest III. Vöröshadsereg útja 280., (1962), őskor: neolitikum
MNM A ltsz.: XI. 269/1963.
 2. Budapest III. Pünkösdfürdő, stranddal szemben, (1974) őskor: neolitikum
BTM A ltsz.: 852-79
 3. Budapest XI., Bocskai utca (1958), őskor: bronzkor
NM A ltsz.: 482.B.VII.
 4. Budapest XV. Rákospalota, Fóti országút mellett, (1960),
Munkatárs: Patek Erzsébet
BTM A ltsz.: 1004-79
 5. Budapest XVII. Csabai út 26., (1968), őskor: rézkor
BTM A ltsz.: 1013-79
 6. Budapest XVIII. Katona József u. 9., (1955), őskor: későbronzkor
MNM A ltsz.: 233.P.III.
 7. Budapest XXII. Beck utca, (1958), őskor: bronzkor
Munkatársak: Kőnig Antal, Patek Erzsébet
BTM A ltsz.: 1063-79

MESTER ZSOLT: EGY ÉVTIZED MÚLTÁN

Már tíz éve? – mondja az ember, amikor a kerek évfordulók alkalmával szembesül az idő észrevétlen futásával. Már tíz éve, hogy végső búcsút vettünk Gábori Miklóstól és Gáboriné Csánk Veronikától.

Bár hallottunk a Professzor úr, Miklós bácsi hosszú hónapok óta tartó betegeskedéséről, a halálhíre váratlan és döbbenetes volt. Még meglepőbb és megrázóbb volt Vera néni hirtelen távozása. Az augusztus 21-i kánikulában még ott ültünk vele a padon a Farkasréti temetőben férje búcsúszertartásának kezdésére várva, s egy hónap múlva a szomorú telefonüzenet adta tudtunkra, hogy ő sem fog többé útbaigazítást adni bölcsességével és szerénységével.

Pedig mennyire számítottunk rá, hogy majd elmondja, megírja mindazt, amire korábban nem volt ideje vagy lehetősége. S arra is, hogy segít a jövő kutatása számára megőrizni, rögzíteni, megszerezni Gábori Miklós ránk maradt, gazdag életművét, amelynek létrejöttében ő maga is nélkülözhetetlen szerepet játszott. Ehelyett az ő hasonlóan gazdag életműve is hozzáadódott, s az elmaradt együtt rendszerezés hiányát azóta is érezzük. Különösen fáj ez azon lelőhelyeknél, amelyeknek a teljes publikálása még nem történt meg: a bifaciális eszközös középső paleolit ipar Honton, illetve a kovabánya Budapest-Farkasréten. Ez utóbbiról írták utolsó tanulmányukat a Budapest Régiségei számára, de a cikk utómunkálatait megakadályozta hirtelen haláluk.

Négy évtizedes kutatói pályájuk során többszörsen is beírták nevüket a hazai paleolit-kutatás történetébe. Előbb a csaknem minden korszakot érintő feltárásaikkal: Érd egyedülálló középső paleolit telepe, Ságvár felső paleolit rénvadász-tábora, s az első hiteles mezolitikus lelőhely, Sződliget. Aztán példaadó monografikus feldolgozásaikkal: a „löszpaleolitikum”-ról,⁷⁶ Érd nyílt színi lelőhelyéről,⁷⁷ Közép- és Kelet-Európa középső paleolitikus kultúráiról.⁷⁸ Módszertani szempontból is számos újat hoztak a magyarországi kutatásba: Ságvár és Dömös lakóépítményeinek feltárása és rekonstruálása,⁷⁹ az érdei állatcsontok vadászati-zoológiai elemzése, amelyet a nemrég elhunyt Kretzoi Miklóssal együtt dolgoztak ki.⁸⁰

Nem csoda, hogy a haláluk óta eltelt egy évtizedben folytatott kutatások is ezer szálon kapcsolódtak a Gábori házaspár életművéhez.

Gábori Miklós egyik utolsó cikkében, melyben rövid áttekintést adott a magyarországi felső paleolitikumról, még hiányolta a korszak átfogó új szintézisét.⁸¹ Azóta ez megszületett T. Dobosi Viola tollából.⁸² Az új eredmények megerősíteni látszanak Gáborinak azt a megállapítását, hogy a gravetti kultúra több betelepülési hullámban érkezett a területünkre. Remélhetőleg e tanulmányokat követni fogja a korszak monografikus feldolgozása, amely helyébe léphet a negyven évvel ezelőttinek.⁸³

Fentebb említett cikkében Gábori kitért a szeletien kultúra problémáira is. A szeletien egyébként is kiemelt helyet foglal el a Gábori házaspár munkásságában. Pályájuk elején már több fontos tanulmányt írtak e témában,⁸⁴ majd a Remete-Felső-barlang 1969-1970-es feltárását követően a felső paleolitikusnak tartott „dunántúli szeletienből” középső paleolitikus jankovichien lett.⁸⁵ A jankovichien jelenlétét azóta több lelőhelyről is kimutatták,⁸⁶ a Bükk-hegység szeletienje pedig az utóbbi években intenzív kutatások tárgya, amelyek felölelik a régi leletanyagok újvizsgálatát és a Szeleta-barlang újabb ásatásait egyaránt.⁸⁷

A jankovichienhez hasonlóan kétoldali kidolgozású, levélalakú eszközöket tartalmazó kultúra lelőhelyére bukkant a Gábori házaspár az 1960-as években Hont közelében. Régészeti érvek alapján középső paleolit korúnak határozták meg, bár a rétegtani helyzet nem volt teljesen világos a nagyfokú erózió miatt. Csak rövid ismertetés jelent meg róla,⁸⁸ az ásítás részletes publikációjára nem került sor. A gazdag leletanyag azonban rendkívül izgalmas, nem volt párhuzama. Az utóbbi években sokat fejlődtek ismereteink erről a régióról. Markó András és Péntek Attila terepkutatásai nyomán sok tucat új lelőhelyet fedeztek fel a Cserhátban. Sikerült nekik az említett honti lelőhelyet is azonosítani,⁸⁹ így a jövőben lehetőség nyílhat újabb ásításokra.

⁸¹ GÁBORI 1991.

⁸² DOBOSI 2000. és további külföldön megjelent cikkei.

⁸³ GÁBORI 1964a.

⁸⁴ GÁBORI 1953.; CSÁNK 1956.

⁸⁵ CSÁNK 1984.; CSÁNK 1986.; GÁBORI–CSÁNK 1990, 1993.

⁸⁶ MESTER 2000a.; RINGER–MESTER 2001.; Markó–Péntek 2003.

⁸⁷ RINGER–MESTER 2001.; Ringer 2002.

⁸⁸ GÁBORI 1976c. 80–81.

⁸⁹ Szóbeli közlésük, amiért köszönetet mondok.

⁷⁶ GÁBORI–GÁBORI 1957.

⁷⁷ GÁBORI–CSÁNK 1968b.

⁷⁸ GÁBORI 1976c.

⁷⁹ GÁBORI–GÁBORI–CSÁNK 1958.; GÁBORI 1965.; GÁBORI–CSÁNK 1984.

⁸⁰ GÁBORI–CSÁNK–Kretzoi In: GÁBORI–CSÁNK 1968b. 223–244.

A hazai középső paleolitikum kiemelkedő lelőhelye Érd. Példaadó feldolgozása monográfiában jelent meg.⁹⁰ Az ősrégészet fejlődése azonban újabb és újabb problematikákat és vizsgálati módszereket hoz létre, így érdemes újragondolni ezeket a klasszikus lelőhelyeinket is. A jelenleg is folyó elemzések, feldolgozások máris több új felismerést eredményeztek.⁹¹

Az 1990-es években mezolit lelőhelyeket fedeztek fel a Jászságban a Zagyva és a Tarna őskori árterének kisebb kiemelkedésein. Napjainkra az ismert lelőhelyek száma több tucatnyi. A feltárt telepek

alján sokrétűen ismerjük ezt a kultúrát, kőeszközeiket, gazdálkodásukat, sőt, lakóépítményüket is.⁹² A járszági sikerek után Kertész Róbert és kollégái újabb mezolit lelőhelyek nyomába eredtek, s újra-vizsgálják Sződligetet is.⁹³

Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika egész munkásságát a szakma szeretete, a tudomány tisztelete hatotta át. Emléküket úgy őrizhetjük meg méltó módon, ha ezt a szellemiséget követve munkálkodunk az őskőkor kutatásán, annak a tudományterületnek a fejlesztésén, amely kitöltötte az életüket.

⁹⁰ GÁBORI-CSÁNK 1968b.

⁹¹ MESTER-MONCEL 2004; MESTER 2005; Daschek 2003.

⁹² KERTÉSZ 2003.

⁹³ Szóbeli közlésükért köszönet illeti őket.

IRODALOMJEGYZÉK

- CSÁNK 1956 GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Megjegyzések a szlovákiai szeletien kérdéséhez. *ArchÉrt* 83. (1956), p. 78–83.
- CSÁNK 1964 GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Megfigyelések a békásmegyéri őskori telepen. *ArchÉrt* 91. (1964), p. 201–214.
- CSÁNK 1971 GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az érdi középső-paleolit telep. (Die mittelpaläolithische Siedlung von Érd. *BudRég* 22 (1971) p. 9–50.
- CSÁNK 1971a GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Újkőkori sír és szarvastemetés Békásmegyeren. *BudRég* 22 (1971) p. 287–292.
- CSÁNK 1980 GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Az ősember Magyarországon. Bp., 1980.
- CSÁNK 1984 GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: A Remete-Felső-barlang és a „dunántúli Szeletien”. *BudRég* 26. (1984), p. 5–32.
- CSÁNK 1984a GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: Az érdi őskőkori telep. In: *Tiéd a táj. Érdi Antológia. Érd, 1984.*, p. 9–13.
- CSÁNK 1984b GÁBORINÉ CSÁNK Veronika: A felső paleolitikum nyoma Budapesten. *BudRég* 25. (1984), p. 7–14.
- CSÁNK 1986 G. CSÁNK Veronika: Az őskőkori Jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon. Doktori disszertáció. Bp., 1986. 360 p.
- CSÁNK 1988 G. CSÁNK, Veronika: P. Allsworth-Jones: The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe. *Germania* 66. (1988), p. 531–535.
- DASCHEK 2003 Daschek, E.: Étude archéozoologique des grands mammifères de la couche supérieure du grand vallon d’Érd (Hongrie). *Mémoire de D.E.A. Muséum National d’Histoire Naturelle. Paris, 2003.*
- DOBOSI 2000 T. Dobosi, Viola: Upper Palaeolithic research in Hungary – A situation report from 2000. *Praehistoria* 1. (2000), p. 149–159.
- GÁBORI 1951 GÁBORI Miklós: A paleolitikum csontipara Magyarországon. – L’industrie de l’os du paléolithique en Hongrie. *ArchÉrt* 78. (1951), p. 7–18.
- GÁBORI 1953 GÁBORI, Miklós: Soljutreskaja kultura Vengrii (Le Solutréen en Hongrie.) *ActaArchHung* 3. (1953), p. 1–68.
- GÁBORI 1962 GÁBORI, Miklós: Beiträge zur Steinzeit der Mongolei. *MAG – (Festschrift Franz Hančar)* 92. (1962), p. 136–148.
- GÁBORI 1962a GÁBORI, Miklós: Beiträge zur Typologie und Verbreitung der Shabarakh-Kultur. *ActaArchHung* 14. (1962), p. 159–174.
- GÁBORI 1963 GÁBORI Miklós: A mongol főváros múzeumai. *BudRég* 20. (1963), p. 563–568.
- GÁBORI 1964 GÁBORI Miklós: Paleolitikum és mezolitikum. In: *Az ókor története 1. Szerk. GÁBORI M., Bóna I. Bp., 1964.*, p. 7–50.
- GÁBORI 1964a GÁBORI Miklós: A késői paleolitikum Magyarországon. In: *Régészeti Tanulmányok* 3. Bp., 1964.
- GÁBORI 1965 GÁBORI, Miklós: Der zweite paläolithische Hausgrundriss von Ságvár. *ActaArchHung* 17. (1965), p. 111–127.
- GÁBORI 1966 GÁBORI Miklós: Neandervölgy Budapest határában. *Budapest IV/8.* (1966 nov.) p. 22–23.
- GÁBORI 1966a GÁBORI Miklós: Vértés László és munkatársai: Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Bp., 1964. *ArchÉrt* 93. (1966), p. 123–126. [Rec.]
- GÁBORI 1968 GÁBORI, Miklós: Archaeology and prehistory of the Hungarian „loess Palaeolithic”. In: *Löss-Periglazial-Paläolith Symposium. Geographisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp., 1968.* p. 19–27.

- GÁBORI 1968a GÁBORI, Miklós: Mesolithischer Zeltgrundriss in Sződliget. *ActaArchHung* 20. (1968), p. 33–36.
- GÁBORI 1968b GÁBORI Miklós: Az ötvenezer éves ember. In: *A magyar régészet regénye.* (szerk.: Szombathy V.) Panoráma. Bp., 1968., p. 7–36.
- GÁBORI 1968c GÁBORI, Miklós: Comment on Valoch, K.: Evolution of the Palaeolithic in Central and Eastern Europe. *Current Anthropology* 9. No. 5. December 1968. p. 372–373.
- GÁBORI 1969 GÁBORI Miklós: Magyarország őskőkorának áttekintése. (Tableau récapitulatif du Paléolithique de Hongrie.) *Földrajzi Közlemények* 17. (1969), p. 205–217.
- GÁBORI 1969a GÁBORI, Miklós: Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns. *ActaArchHung* 21. (1969), p. 155–165.
- GÁBORI 1969b GÁBORI M.: Az ősember korának kutatása a Szovjetunióban. *Magyar Tudományos Akadémia II. Osztály Közleményei* 18. (1969), p. 331–341.
- GÁBORI 1970 GÁBORI, Miklós: 25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn (1945–1969). *ActaArchHung* 22. (1970), p. 351–364.
- GÁBORI 1971 GÁBORI, Miklós: H. de Lumley u. Mitarb.: Une cabane acheuléenne dans la Grotte du Lazaret. *ActaArchHung* 23. (1971), p. 381–383.
- GÁBORI 1971a GÁBORI, Miklós: Payot, B.: Les Civilisations du Paléolithique supérieur du Bassin de l’Aveyron. *ActaArchHung* 23. (1971), p. 383. [Rec]
- GÁBORI 1971b GÁBORI, Miklós: Lipták Pál: Embertan és ember-származástan. *ArchÉrt* 98. (1971), p. 114–115. [Rec]
- GÁBORI 1971c GÁBORI, Miklós: Bánesz, L.: Barca bei Košice- paläolithische Fundstelle. *ActaArchHung* 23. (1971), p. 383–384. [Rec]
- GÁBORI 1971d GÁBORI Miklós.: Jelentés az 1965. évi kínai tanulmányutamról. *BudRég* 22. (1971), p. 437–443.
- GÁBORI 1971e GÁBORI Miklós: Vázlatos körkép az ősemberkutatásról. *Valóság* 1971. évf. 6. sz., p. 47–56.
- GÁBORI 1973 GÁBORI Miklós.: Az ősember hétköznapijai. In: *Évezredek hétköznapijai* (szerk.: Szombati V.) Bp., 1973., p. 7–34.
- GÁBORI 1974 GÁBORI Miklós: Az ősember útjain. Bp., 1974.
- GÁBORI 1976 GÁBORI, Miklós: Neuere Ergebnisse der Palaolithforschung in Transkaukasien. *MUAG* 25. (1976), p. 111–124.
- GÁBORI 1976a GÁBORI, Miklós: Die neuesten Palaolithforschungen in Mittelasien. *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag.* Wien, 1976., p. 68–85.
- GÁBORI 1976b GÁBORI, Miklós: Le rôle du Paléolithique de Transcaucasie dans le peuplement d’Europe Orientale. In: *UISPP IXe Congrès. Colloque VII. Le Paléolithique inférieur et moyen en Inde, en Asie centrale, en Chine et dans le Sud-Est asiatique.* Nice, 15 septembre 1976., p. 180–199.
- GÁBORI 1976c GÁBORI, Miklós: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l’Oural. *Esquisse historique.* Bp., 1976.
- GÁBORI 1977 GÁBORI Miklós: A magyar barlangok kutatásának régészeti eredményei. *Karszt és barlang* 1977. 1-2., p. 33–38.
- GÁBORI 1977a GÁBORI Miklós: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése (Le premier peuplement de l’Europe Centrale et de l’Europe Orientale.) *Századok* 111. (1977), p. 11–47.
- GÁBORI 1989 GÁBORI, Miklós: Die letzte Phase des Paläolithikums in Ungarn. *Quartär* 39–40. (1989), p. 131–140.
- GÁBORI 1991 GÁBORI Miklós: A paleolitikum utolsó szakasza Magyarországon. *BudRég* 27. (1991), p. 15–22.
- GÁBORI-CSÁNK 1967 GÁBORI-CSÁNK, Veronika: Un Nouveau site moustérien en Hongrie. *ActaArchHung* 19. (1967), p. 201–228.

- GÁBORI-CsÁNK 1968 GÁBORI-CsÁNK, Veronika: L'industrie moustérienne d'Érd (Hongrie). In: La Préhistoire. Problèmes et tendances. Éditions du CNRS, Paris, 1968., p. 191-202.
- GÁBORI-CsÁNK 1968a GÁBORI-CsÁNK, Veronika: Gerätestwicklung und Wirtschaftsänderung im Mittelpaläolithikum. ActaArchHung 20. (1968), p. 21-32.
- GÁBORI-CsÁNK 1968b GÁBORI-CsÁNK, Veronika: La station du Paléolithique moyen d'Érd - Hongrie. MHB 3. Bp., 1968.
- GÁBORI-CsÁNK 1970 GÁBORI-CsÁNK, Veronika: C-14 dates of the Hungarian Palaeolithic. ActaArchHung 22. (1970), p. 3-11.
- GÁBORI-CsÁNK 1972 GÁBORI-CsÁNK Veronika: E. Lucius: Das Problem der Chronologie jungpaläolithischer Stationen im Bereiche der europäischen UdSSR. ActaArchHung. 24. (1972), p. 437-439.
- GÁBORI-CsÁNK 1976 GÁBORI-CsÁNK, Veronika: Le mode de vie et l'habitat au Paléolithique moyen en Europe centrale. In: UISPP IXe Congrès. Colloque XI. Les structures d'habitat au Paléolithique moyen. Nice, 15 septembre 1976., p. 78-104.
- GÁBORI-CsÁNK 1978 GÁBORI-CsÁNK, Veronika: Une oscillation climatique a la fin du Würm en Hongrie. ActaArchHung 30. (1978), p. 3-11.
- GÁBORI-CsÁNK 1984 GÁBORI-CsÁNK, Veronika: Die Behausungsspuren von Dömös. In: Jungpaläolithische Siedlungsstrukturen in Europa. Kolloquium 8.-14. Mai 1983 Reisenburg/Günzburg. (Hrsg.: Berke, H. - Hahn, J. - Kind, C.J.). Urgeschichtliche Materialhefte 6. (1984), p. 251-256.
- GÁBORI-CsÁNK 1988 GÁBORI-CsÁNK, Veronika: Une mine de silex paléolithique à Budapest, Hongrie. In: Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia. University Museum Monograph 54. The University Museum, University of Pennsylvania (Eds.: Dibble, H. L. - Montet-White, A.), Philadelphia, 1988., p. 141-143.
- GÁBORI-CsÁNK 1990 GÁBORI-CsÁNK, Veronika: Le Jankovichien en Hongrie de l'Ouest. In: Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Actes du Colloque international de Nemours, 9-11 Mai 1988. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France 3. (1990), p. 97-102.
- GÁBORI-CsÁNK 1993 GÁBORI-CsÁNK, V.: Le Jankovichien. Une civilisation en paléolithique en Hongrie. E.R.A.U.L. 53. Liège, 1993.
- GÁBORI-GÁBORI 1957 GÁBORI, Miklós - GÁBORI, Veronika: Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. ActaArchHung 8. (1957), p. 3-117.
- GÁBORI-GÁBORI-CsÁNK 1958 GÁBORI, Miklós - GÁBORI-CsÁNK, Veronika: Der erste paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. ActaArchHung 9. (1958), p. 19-34.
- HORVÁTH 2002 HORVÁTH László: GÁBORI Miklós, GÁBORINÉ CSÁNK Veronika. In: Magyar múzeumi arcképcsarnok. Bp., 2002., p. 296-298.
- KERTÉSZ 2003 KERTÉSZ Róbert: Mezolitikum: A termelőgazdálkodás felé. In: Magyar régészet az ezredfordulón. (Főszerk.: Visy Zs.) Bp., 2003., p. 91-95.
- MARKÓ-PÉNTÉK 2003 MARKÓ András - PÉNTÉK Attila: Másodlagos helyzetű levélkaparó Galgahévízről. Ősrégészeti Levelek 5. (2003), p. 5-7.
- MESTER 2000 MESTER, Zsolt: L'oeuvre scientifique de Miklós GÁBORI et de Veronika GÁBORI-CsÁNK. In: Mester, Zs., Ringer, Á. (dir.): À la recherche de l'Homme préhistorique. Volume commémoratif de Miklós GÁBORI et de Veronika GÁBORI-CsÁNK. E.R.A.U.L. 95. (2000), p. 13-25.
- MESTER 2000a MESTER, Zsolt: Apparition du Jankovichien au Sud de la montagne de Bükk (Hongrie). In: Mester, Zs., Ringer, Á. (dir.): À la recherche de l'Homme préhistorique. Volume commémoratif de Miklós GÁBORI et de Veronika GÁBORI-CsÁNK. E.R.A.U.L. 95. (2000), p. 247-255.
- MESTER 2005 MESTER Zsolt: La production lithique à la station d'Érd (Hongrie). In:

- Topical issues of the research of Middle Palaeolithic period in Central Europe. (Ed.: Kisné Cseh, J.) Tudományos Füzetek 12 Tata, 2005. p. 227-245.
- MESTER-MONCEL 2004 MESTER, Zsolt - MONCEL, M.-H.: Le site paléolithique moyen de Érd (Hongrie) : chaînes opératoires et résultats morpho-fonctionnels de la production. European Association of Archaeologists Xth Annual Meeting, Lyon, France, 8th-11th september 2004. Abstracts book. p. 268.
- RINGER 2002 RINGER, Árpád: The new image of Szeleta and Istállós-kő caves in the Bükk Mountains: A revision project between 1999-2002. Praehistoria 3. (2002), p. 47-55.
- RINGER-MESTER 1998 RINGER Árpád - Mester Zsolt: GÁBORI Miklós - GÁBORI CSÁNK Veronika. BudRég 32. (1998), p. 363-364.
- RINGER-MESTER 2001 RINGER Árpád - MESTER Zsolt: A Szeleta-barlang 1999-2000. évi régészeti revíziójának eredményei. HOMÉ 40. (2001), p. 5-19.

1. kép. A Gábori házaspár anyagnézés közben

3. kép. Gábori Miklós Mongóliában (1958)

2. kép. Gábori Miklós filmforgatás közben

4. kép. Gáboriné Csánk Veronika az érdei ásatáson

5. kép. Gáboriné Csánk Veronika a Remete-Felső barlang ásatásán

1949. április 28.

A bejárás útirányai: Aprály-szilva, Gnapper-hegy, Kátó-hegy, Mező-hegy, Hámmatható-hegy, Tábor-hegy és ezek egész környéke. A bejárat területén nemcsak a fészkek, hanem a fészkek helye, - területére hogy területükön sok a szilva, - bejáratai és alapszintjeinek felszínén is sok időt kell igénybe. Mindenképp volt a Kóspolcsányi völgyben egy részének bejárata is, területén csak azokon, hogy a terület káros orv. barlangfészkekkel való megkezelés mellett ez nem tehető, az a munkát elhagyva. Magyarországi leírásokról bejáratainkról a Magyar-hegy, a Magyar-hegyi barlang is. Az az állományok egy kisebb napra fogjuk elvégezni.

Munkaidő: 1/29-től este 8-ig.

6. kép. Gáboriné Csánk Veronika kézirata („A középső paleolitikus Jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon” Ltsz.: 1435-2004)

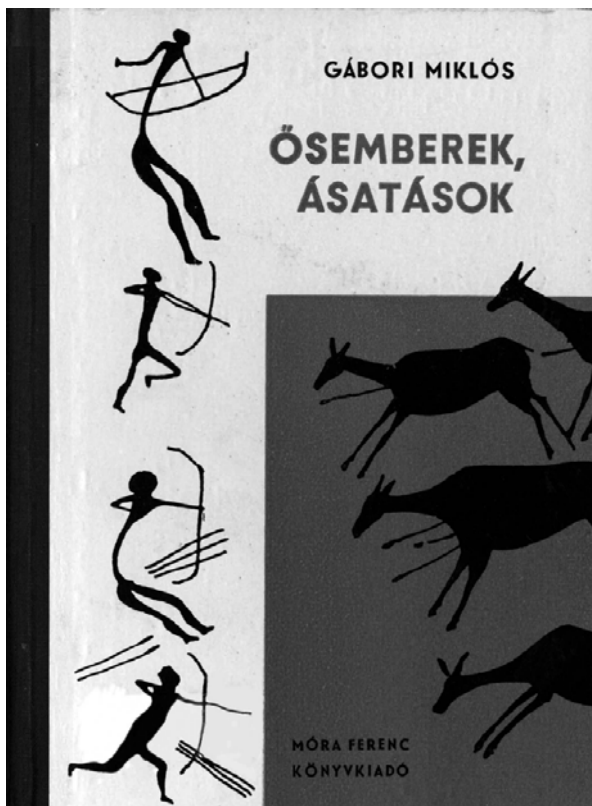
(33)

II.

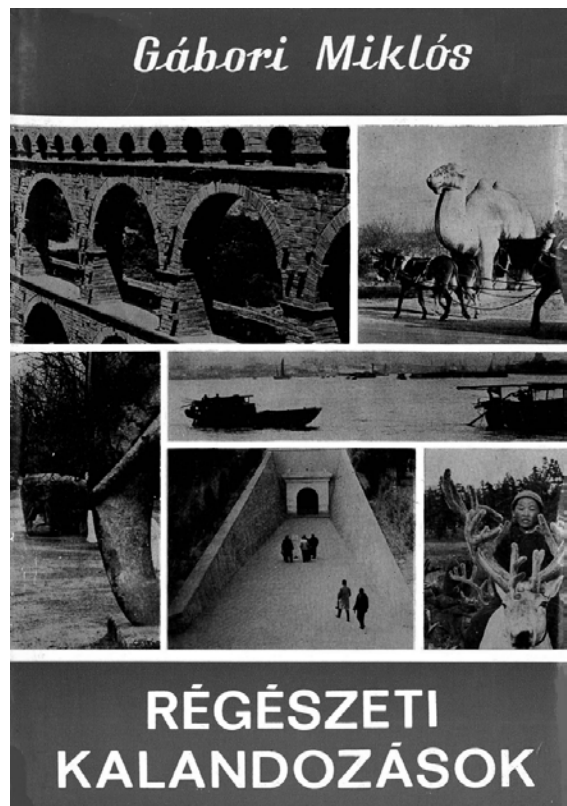
Rétegtani megfigyelések

A régészeti történettudomány -, de ami a műcsereket illeti, az a paleolitikumra csak részben érvényes. A körhelyzeti számító megállapítást azért írjuk le, mert kitűnően áll az Magyarország területére. A paleolitikum kutatása (néhány) közül fogva amúgyra ösztönötte a természettudományokkal, hogy sokkal bátrabban vizsgáljuk a kronológia, a természeti és ökológiai környeret kérdéseit, mint az átalcsai műcserek terén sokkal fejlettebb, a leltárakban ösztönözhetően a hazai országok kutatói. Az a multializáció aiptonai aiptonités, mely a magyar régészettan ma hírvonalom, az ökológiai vizsgálattal a legtöbb fél észlelést mindegyik praxis.

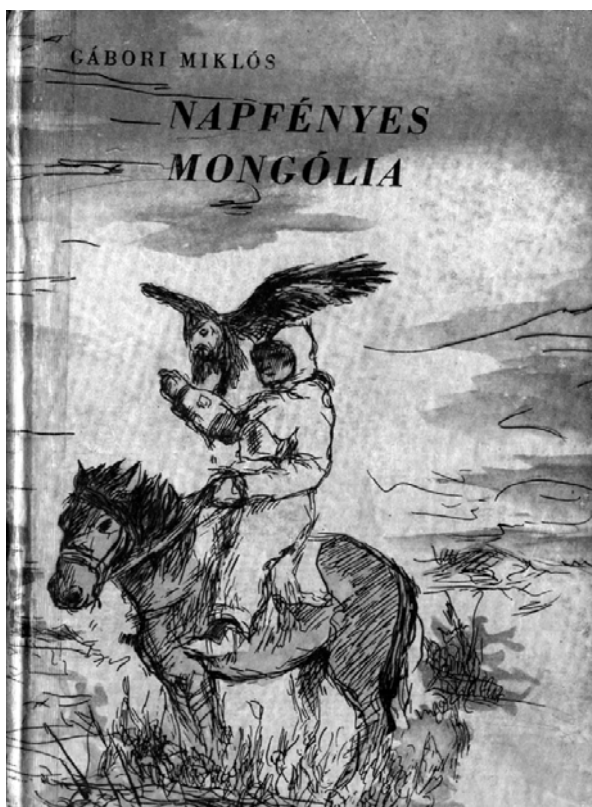
7. kép. Gábori Miklós kézirata (A Remete-barlang ásatási naplója 1949-ből. Ltsz.: 1627-2004)

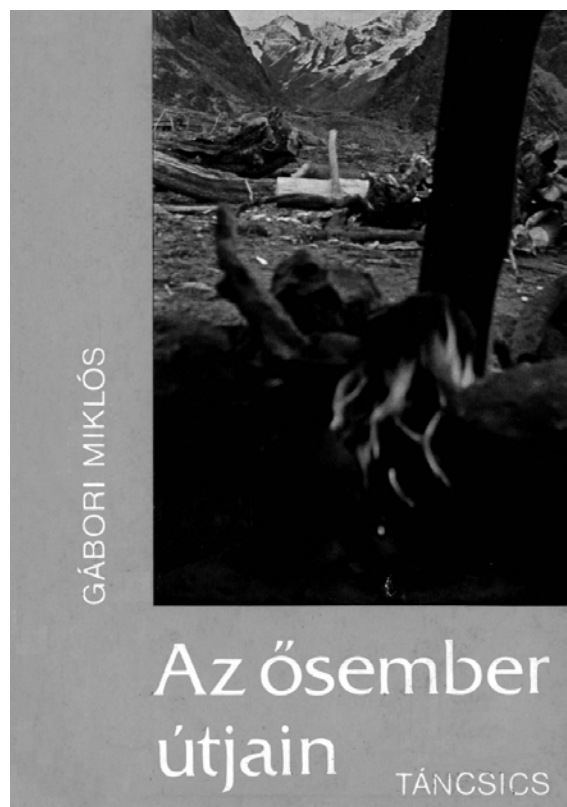
8. kép. Gábori Miklós könyvének címlapja

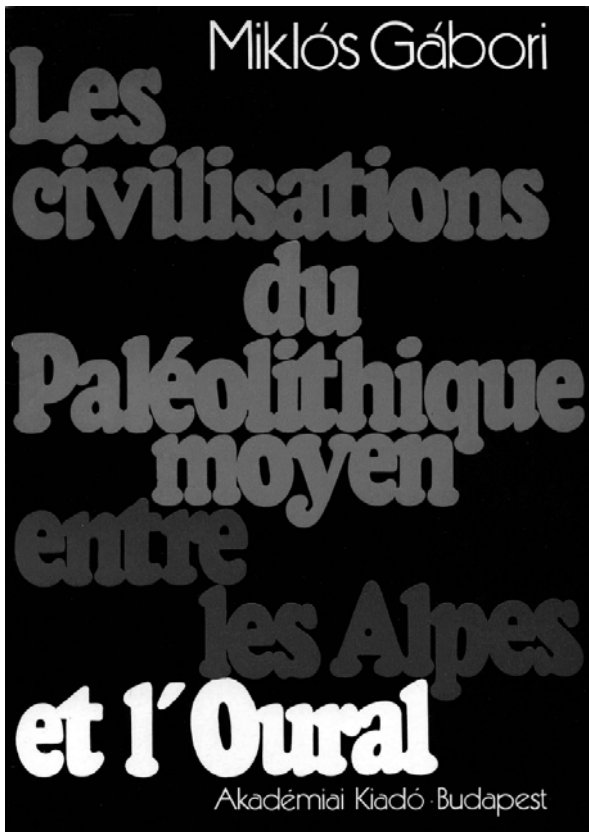
9. kép. Gábori Miklós könyvének címlapja

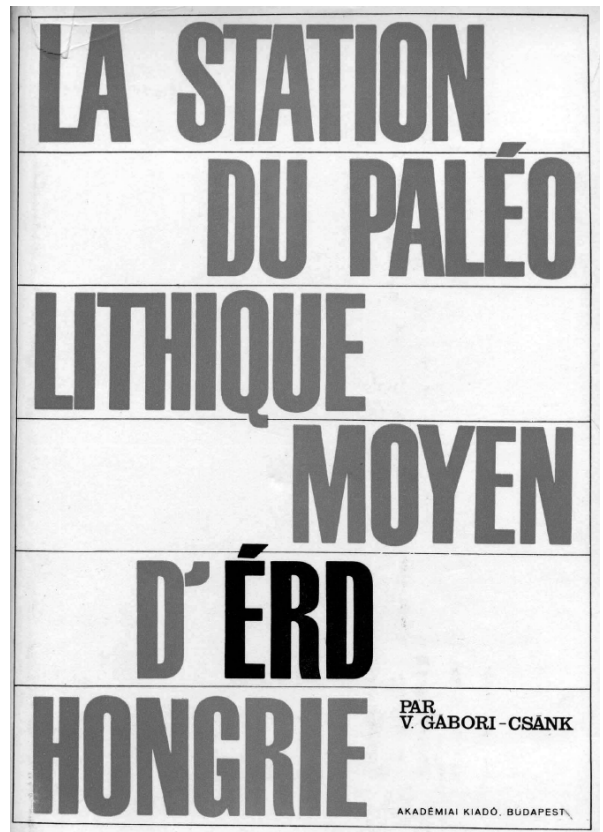
10. kép. Gábori Miklós könyvének címlapja

11. kép. Gábori Miklós könyvének címlapja

12. kép. Gábori Miklós könyvének címlapja

13. kép. Gáboriné Csánk Veronika könyvének címlapja

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung	= Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaHAHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AJA	= American Journal of Archaeology
AKorr	= Archäologische Korrespondenzblatt (Mainz)
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Antaeus	= Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AntNat	= Antiquités Nationales (Saint-Germain-en-Laye)
AntTan	= Antik Tanulmányok (Budapest)
AqFüz	= Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései. (Budapest)
ArchA	= Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArchKözl	= Archaeológiai Közlemények (Budapest)
ArsHung	= Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei (Budapest)
Au.	= Ausztria
BAR IS	= British Archaeological Reports – International Series (Oxford)
BJ	= Bonner Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden in Rheinlande (Bonn)
BMC	= British Museum Coins (London)
BpMüeml	= Budapest Műemlékei
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Berlin)
BTM	= Budapesti Történeti Múzeum
BTOE	= Budapest történetének okleveles emlékei 1-3. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987.
Budapest im Mittelalter	= Budapest im Mittelalter. Hg. von Gerd Biegel. Braunschweig, 1991.
BudRég	= Budapest Régiségei (Budapest)
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Cumania	= Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae (Budapest)
DissEtMonograph	= (Beograd)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae (Budapest)
EMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FolArch	= Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZM	= Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz (Mainz)
KMK	= A Komárommegyei Múzeumok Közleményei (Tata)

KSIA	=	Kratkie Szobscsenyija o Dokladah i Polevyh Isszledovanyijah Insztituta Arheologii AN. SzSzsZR (Moszkva)
LK	=	Levéltári Közlemények (Budapest)
MAIET	=	Materialy po Arheologii, Isztorii i Etnografii Tavrii (Szimferopol)
MFME–StudArch	=	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
MHB	=	Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MNM	=	Magyar Nemzeti Múzeum – Ungarisches Nationalmuseum, Budapest
MOL DI	=	Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára
MRT	=	Magyarország Régészeti Topográfiája
MűÉ	=	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
Óbuda évszázadai	=	Óbuda évszázadai. Főszerk. Kiss Csongor, Mocsy Ferenc. Bp., 1995.
OL	=	Országos Levéltár
PBF	=	Prähistorische Bronzefunde
PW–RE	=	Paulys Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
RégFüz	=	Régészeti Füzetek (Budapest)
RFS	=	Roman Frontier Studies (Zalau)
RGA	=	Reallexicon der Germanischen Altertumskunde, begründet von Johannes Hoops (Berlin-New York)
RGZM	=	Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz
RLÖ	=	Der Römische Limes in Österreich (Wien)
Savaria	=	Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SIA	=	Slovenská Archeologia (Bratislava)
SMK	=	Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SovArch	=	Szovjetszkaja Arheologija (Moszkva)
StComit	=	Studia Comitatus (Szentendre)
StudArch	=	Studia Archaeologia
SzekMÉ	=	Szekszárdi Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
SzMMÉ	=	A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
SzWMM	=	Szekszárdi Wosinszky Mór Múzeum
TBM	=	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
VAH	=	Varia Archaeologia Hungariae (Budapest)
VMMK	=	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)